

ANU ORMISSON-LAHE

Tartu Ülikooli hoonete ansambli
kujunemine valgustusajastu
ülikoolide maastikul

ANU ORMISSON-LAHE

Tartu Ülikooli hoonete ansambli
kujunemine valgustusajastu
ülikoolide maastikul

Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, Tartu Ülikool

Käesolev väitekiri on lubatud kaitsmisele 17. veebruaril 2026 toimunud Humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna Ajaloo ja arheoloogia instituudi nõukogu koosoleku otsusega.

Juhendajad: professor Liina Lukas (Tartu Ülikool) ja
emeritprofessor Juhan Maiste (Tartu Ülikool)

Oponent: dr Lilian Hansar (Eesti Kunstiakadeemia)

Kaitsmine: 28. aprill 2026 kell 16.15, TÜ senati saal, Ülikooli 18–204

ISSN 1406-443X (trükis)
ISBN 978-9908-57-171-3 (trükis)

ISSN 2806-2337 (pdf)
ISBN 978-9908-57-172-0 (pdf)

Autoriõigus: Anu Ormisson-Lahe, 2026

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee

SISUKORD

SISSEJUHATUS	7
Kontekst	7
Töö eesmärk ja uurimisküsimused	7
Meetod	10
Historiograafia	12
Üldkäsitlused ülikoolide ajaloost	22
Allikad	24
Struktuur	26
I ÜLIKOOLIDE MAASTIKU KUJUNEMINE	28
1.1 Mis on ülikool? Ülikoolihoonete ajaloost	28
1.2 Saksa traditsioon	32
1.3 Ülikool pargis. Inglise pargi võidukäik Saksamaal	38
1.4 Ülikoolide asutamine Venemaal	43
1.5 Tartu enne Krauset ehk 19. sajandi alguses	44
1.6 Tartu Ülikooli taasavamine	50
II JOHANN WILHELM KRAUSE – DITTMANNSDORFIST	
TARTUSSE	54
2.1 Johann Wilhelm Krause elulugu	54
2.1.1 Krause eluloo käsitlemise teoreetilised ja metodoloogilised lähtekohad	54
2.1.2 Noorusaeg	55
2.1.3 Zittau	56
2.1.4 Leipzig	58
2.1.5 Militaarkarjäär	60
2.1.6 Liivimaa aastad	61
2.1.7 Peterburi	66
2.1.8 Krahv Mellini teenistuses	68
2.1.9 Šveitsi ja tagasi	71
2.1.10 Kodu Kizbeles	74
2.1.11 Tartu aastad	75
2.2. Krause lugemislaud	77
2.2.1 Kujunemine arhitektiks	77
2.2.2 Klassikaline arhitektuurikirjandus	79
2.2.3 Prantsuse kultuuriruum ja arhitektuuritraditsioon	80
2.2.4 Saksa kultuuriruum	82
2.2.5 Krause kaasaegne arhitektuurikirjandus	83
2.2.6 Ajakirjad	85
2.2.7 Uus maastikupark ja aiakunst	87

III JOHANN WILHELM KRAUSE JA TARTU ÜLIKOOLI	
VÄLJAEHITAMINE 19. SAJANDI ALGUSES	91
3.1 Kes ehitasid Tartu Ülikooli?	91
3.2 Hooned	95
3.2.1 Anatoomikum	95
3.2.2 Raamatukogu	109
3.2.3 Botaanikaaed	123
3.2.4 Kliinik	138
3.2.5 Peahoone	148
3.2.6 Park	166
3.2.7 Tähetorn	178
3.2.8 Maneež	193
3.2.9 Ökonoomimaja	202
3.2.10 Ülikooli kirik ja linnakiriku idee.	205
3.2.11 Kantseleihoone	222
3.2.12 Ülikooli raamatukogu kalefaktorite ja teenijate elumaja	224
3.2.13 Suplusasutus	227
IV TARTU ÜLIKOOLI HOONETE ANSAMBEL VÕRDLUSES:	
GÖTTINGEN, VIRGINIA, HELSINGI	235
4.1 Sissejuhatuseks	235
4.2 Göttingeni Ülikool	235
4.3 Virginia Ülikool	239
4.4 Helsingi Ülikool	244
KOKKUVÕTE	249
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	256
SUMMARY	270
ELULOOKIRJELDUS	290
CURRICULUM VITAE	292

SISSEJUHATUS

Kontekst

19. sajandi alguse Tartu tärkas uuele elule. Taasavatud ülikool andis väiksele provintsilinnale uue arengupotentsiaali, mis on Tartut mõjutanud tänaseks üle 200 aasta. Tartu Ülikooli peahoone, üks Tartu sümbolehitisi, on saanud haridustempli võrdkujuks. Toomemägi mõjub loomuliku linnakeskse rohealana, võimsalt sirgunud ja ehk juba ülekasvanudki pargina. Ülikoolilinna staatus on muutnud linna kuvandit, Tartu on jäänud ülikoolilinnaks, säilitanud oma sisu ja väärikuse, hoolimata 20. sajandil toimunud ajaloolistest sündmustest.

Ülikooli taasavamine ja Tartu Ülikooli hoonete ansambli väljaehitamine oli 19. sajandi alguses oluline protsess, mis Tartu arengut kiirendas. Ülikool on idee, mis vajab füüsilist keha, mis seda ideed kannaks. See idee on tuntav igas ülikoolilinnas, niisamuti nagu ülikooli hoonete ansambel mõjutab linnapilti. Milline on olnud Tartu Ülikooli hoonete ansambli kujunemislugu? Milline on olnud see ideede väli, millele siinne kujunemislugu tugineb? Miks Tartus ehitati ülikoolilinnak südalinna ja kuidas sündis uus fenomen – ülikool pargis? Need on mõned küsimused, millele käesolev töö püüab vastuseid leida.

Ülikoolihoonete temaatika on alati aktuaalne, seda nii seoses linnaruumiga kui ka muutuva funktsiooniga, nagu näeme ka Tartus, kus ajaloolisele ülikooli hoonete ansamblile on leitud uued funktsioonid: raamatukogust ja tähetornist on saanud ülikooli muuseum, kliinikuhoones töötab Eesti Vabariigi Riigikohus, astroonoomi elamu ja vana anatoomikum on kohandatud tööruumideks. Ülikooli hoonestus on kasvav nähtus, täna laieneb see peamiselt Maarjamõisa väljale, kuid Tartu Ülikool on oma ajaloolist keset väärtustanud ja säilitanud ning hoolimata distantsist kuulub see ikka ülikooliga kokku. 2016. aastal anti Tartu Ülikooli ajaloolisele hoonete ansamblile Euroopa kultuuripärandi märgis.

Taasavatud Tartu Ülikooli arhitektiks sai 19. sajandi alguses Johann Wilhelm Krause (1757–1828), kelle arhitektuuriline pärand nii Toomemäel kui all-linnas mõjutab Tartu ja ülikooli ilmet tänini.

Töö eesmärk ja uurimisküsimused

Uurimistöö eesmärk on esitada arhiiviallikatele tuginedes laialtlevik ja süvendatud käsitlus Tartu Ülikooli hoonete ansambli kujunemisest, mõtestades seda oma ajastu idee- ja arhitektuuriloolises kontekstis ning rahvusvahelisel võrreldava nähtusena. Töö ei keskendu üksnes üksikhoonete ehitusloole, vaid püüab analüüsida ülikoolihoonete ansambli kujunemist kui ideelist ja ruumilist tervikut, kus põimuvad arhitektuurilised eeskujud, institutsionaalsed vajadused ja valgustustajastu ruumikultuuri põhimõtted.

Keskseks analüütiliseks teljeks on traditsiooni ja innovatsiooni suhe: kuidas suhestus Tartu Ülikooli hoonete projekteerimine 19. sajandi alguseks Euroopas välja kujunenud ülikoolide kavandamise traditsiooniga ning millistes aspektides

kujunes Tartus välja midagi uut ja omanäolist. Selle küsimuse käsitlemiseks koondab töö üksikhoonete täpse ehitusloo ja arhitektuurilise analüüsi ning otsib vastuseid järgmistele küsimustele: millised olid selleks ajaks Euroopas kujunenud ülikoolihoonete peamised tüübid; millised eeskujud ja mudelid mõjutasid Tartu Ülikooli hoonete kavandamist; millised lahendused Tartus lähtuvad pigem traditsioonidest ning millised osutavad innovatsioonile ning uutele ruumilistele tõlgendustele. Käesolev doktoritöö hõlmab kõiki tänaseks teadaolevaid kavandeid ja plaane ning analüüsib neid mikroajaloolisel tasandil, kõrvutades ehitus- aegseid dokumente ja hilisemaid käsitlusi.

Teiseks oluliseks uurimisülesandeks on Johann Wilhelm Krause eluloo täpsustamine ja ümbermõtestamine arhitektuuriloolisest vaatenurgast. Varasemates käsitlustes on Krause biograafiat esitatud pigem selektiivselt ja fragmentaarselt, mistõttu oli vajalik tema mälestuste ja päevikulaadsete ülestähenduste süsteemne läbitöötamine. Eesmärk ei ole pakkuda ammendavat elulugu, vaid mõista eelkõige neid biograafilisi kihistusi, mis võisid mõjutada Krause arhitektuurilist mõtlemist: tema liikumisi, kohtumisi, lugemust ja intellektuaalseid mõjutajaid. Käesolev töö püüab nii memuaaride kui ka laenutussedelite alusel rekonstrueerida Krause võimalikku lugemislaua ja inspiratsiooniallikaid ning siduda need Tartu Ülikooli hoonete kavandamisega, avades seeläbi seoseid arhitektuuripraktika ja ideelise tausta vahel.

Kolmandaks uuritakse töös Tartu Ülikooli ansambli suhestumist ajalisel ja ruumiliselt lähedaste ülikoolidega. Eesmärk ei ole üksnes sarnasuste ja erinevuste kirjeldamine, vaid ülikooliruumi kui valgustusajastu ideede ruumilise materialiseerumise analüüs erinevates poliitilistes ja kultuurilistes kontekstides. Selleks võrreldakse Tartut Helsingi, Göttingeni ja Virginia ülikoolilinnakutega, mille kavandamisel lähtuti osaliselt sarnasest ideeväljast, ent mille ruumilised lahendused peegeldavad erinevaid kohalikke tõlgendusi ja arenguteid.

Lisaks käsitleb töö läbivalt Tartu Ülikooli ansambli üht kesket innovatsiooni – „ülikooli pargis“ kui ruumilist ja ideelist lahendust. Tartus kujuneb välja uus fenomen, kus ülikoolihooned planeeritakse teadlikult looduskeskkonda ning seotakse maastikuga osana terviklikust ruumikontseptsioonist. Uurimus küsib, millistest ideelistest ja esteetilisest eeldustest see lahendus lähtub, milline on Inglise pargi ja vabaplaneeringu kui vabaduse sümboli roll selles ning milline oli Krause panus selle ruumilise idee arhitektuurses konkretiseerimises.

Käesolev töö jutustab seega ühe ülikooli loo, milles taaslustatakse mineviku allikad ja seotakse need laiemate arhitektuurilooliste ja kultuuriliste arengutega. Ühelt poolt on see püüe anda võimalikult terviklik ülevaade Tartu Ülikooli hoonete ansambli kujunemisest, toetudes märksa rikkalikumale allikmaterjalile kui varasemates käsitlustes; teisalt on tegemist uurimusega, mis pakub üht võimalikku tõlgendust senise uurimisseisu taustal ning loob lähtekoha edasisele analüüsile ja võrdlevatele käsitlustele.

Siinne doktoritöö on loogiline jätk autori magistritööle¹ ning sellele järgnenud Johann Wilhelm Krause loomingut käsitletud kataloogidele 3, 4 ja 5.²

Johann Wilhelm Krause ja Tartu Ülikooli hoonete ansambel on viimase paari-kümne aasta jooksul kujunenud üheks põhjalikumalt uuritud teemaks Eesti kunstiajaloo. Ulatuslikud kataloogid, monograafilised käsitlused ning mitmed bakalaureuse- ja magistritööd on loonud tugeva ja mitmekihilise uurimistraditsiooni, millele käesolev doktoritöö paratamatult toetub. Doktoritöös võtan kokku ja jätkan oma varasemat tööd Krause kataloogide koostamisel nii uurija, autori, koostaja kui juhendajana. Just see mitmekesine roll on võimaldanud süvitsi tunda õppida Krausega seotud allikmaterjali struktuuri, säilivust ja uurimisprobleeme ning löi eeldused edasiseks uurimistööks. Samas ei ole käesolev doktoritöö kataloogide laiendus ega kokkuvõte, vaid uurimus, mis tugineb kriitiliselt ja analüütiliselt varasemale kogemusele.

Käesoleva töö originaalsus seisneb ennekõike Tartu Ülikooli ansambli käsitlemises ühtse ideelise ja ruumilise tervikuna, mitte üksnes üksikhoonete või temaatiliste lõikude kogumina. Varasemates uurimustes on käsitletud Krause loomingut valdavalt hoonepõhiselt, kataloogilaadselt või üksikprobleemide kaupa; siinses töös on need kihistused seotud esmakordselt terviklikuks arengulooks, mis ühendab arhitektuurilise, urbanistliku, ideeloolise ja maastikulise mõõtme.

Töös on tõlgendatud Krause loomingut traditsiooni ja innovatsiooni suhte kui läbiva analüütilise telje kaudu. Varasemates käsitlustes on Krause arhitektuuri kirjeldatud sageli kas klassitsistlike eeskujude kohaliku rakendusena või valgustusajastu ideede regionaalse arenguna, kuid nende kahe poole omavahelist pingevälja ei ole seni kogu ansambli tasandil süstemaatiliselt analüüsitud. Käesolev uurimus näitab, kuidas rahvusvahelised eeskujud, arhitektuuriteoreetiline kirjandus ning kohalikud ruumilised ja institutsionaalsed tingimused põimuvad Krause loomingus terviklikuks ruumiliseks kontseptsiooniks.

Lisaks sisaldab töö uudsena võrdlevat perspektiivi, kus Tartu Ülikooli ansamblit vaadeldakse paralleelselt Helsingi, Göttingeni ja Virginia ülikoolilinnakutega. Võrdlus ei taotle üksnes vormiliste sarnasuste või erinevuste esiletoomist, vaid analüüsib ülikooliruumi kujunemist kui valgustusajastu ideede ruumilist materialiseerumist erinevates poliitilistes ja kultuurilistes kontekstides. Tartu eripära ilmneb seejuures mitte isoleeritud nähtusena, vaid osana Euroopa ülikooli- ja linnaruumi arenguloost.

Oluline osa töö teaduslikust panusest seisneb ka allikakorpuse uues käsitluses ja süstemaatilises koondamises. Kuigi suur osa Krausega seotud allikaid on

¹ Anu Ormisson, *Tartu ülikooli hooneteansambel: toomkiriku rekonstrueerimine ja valgustusajastu park*. Magistritöö (Tartu: Tartu Ülikool, 2010).

² Olen olnud kõigi kolme köitega vahetult seotud nii koostaja kui autorina aastatel 2011–2017: *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 3: Linnaehitajana Tartus*, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2011); *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas*, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2016); *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Tartu Ülikooli ansambel valgustusajastul = The University of Tartu Ensemble in the Age of Enlightenment*, koost. Juhan Maiste, Mariann Raisma, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2017).

varasemates uurimustes kasutust leidnud, asetab käesolev töö need esmakordselt tervikliku ruumilise ja ideeloolise analüüsi teenistusse. Eriti oluline on Krause memuaaride käsitlemine mitte üksnes faktiallikana, vaid arhitekti enesekuvandi ja professionaalse identiteedi analüüsi võimaldava allikana.

Doktoritöö raames on uuritud mitmeid materjale, mis kataloogide koostamise ajal ei olnud kättesaadavad, süstemaatiliselt läbitöötatud või uurimuse keskmes. Nendest võib nimetada näiteks Tartu botaanikaaiia varaseid planeeringuid³ ja nende seoseid ülikooli ansambliga ning astronoomi elamut⁴, mis võimaldavad käsitleda Tartu Ülikooli ansamblit varasemast terviklikumalt ja dünaamilisemalt. Selline järjepidev liikumine kollektiivsest uurimisprojektist individuaalse doktoritöö suunas on võimaldanud lähtuda varasemast teaduslikust baasist, kuid samal ajal ka seda süstemaatiliselt ümber mõtestada uuel analüütilisel tasandil.

Seega ei seisne käesoleva doktoritöö panus niivõrd uute objektide avastamises, kuivõrd senise teadmise ümberstruktureerimises, sünteesis ja analüütilise vaatenurga nihutamises, mis võimaldab Krause loomingut ja Tartu Ülikooli ansamblit mõtestada uuel, mh rahvusvaheliselt võrreldaval tasandil.

Meetod

Olen esmalt kasutanud mikroajaloolist uurimismeetodit⁵, töötades läbi arhiividokumente, lugedes igapäevast kirjavahetust, ettepanekuid, diskussioone ja otsuseid. Mikroajalooline lähenemine võimaldab detailse allikaanalüüsi kaudu käsitleda üksikjuhtumit – käesoleval juhul Johann Wilhelm Krause tegevust ja Tartu ülikooli hoonete kujunemist – laiemate ajalooliste protsesside kontekstis. Hoonete puhul on arhiivimaterjal asetatud laiemasse konteksti, varem uuritu taustale ja seeläbi uuesti allikakriitiliselt kontekstualiseeritud.

Arhitektuuriline analüüs lähtus ehituskavanditest, hoonete lõppvälimusest, kõrvutades neid arhitektile eeskujuks olnud väljaannete ja arhitektuuriteooriaga. Käesoleva töö raames on läbi töötatud kõik ülikooli hooneid puudutavad plaanid, Krause kataloogides on esitatud mõõdud, tehnika, samuti olen püüdnud neid vastavalt hoone ehitusetappidele dateerida ning puuduva ehitusmeistri signatuuri puhul ka käekirja järgi atribueerida. Eesmärgiks oli selgitada välja stiililine kujunemine, arhitekti töölaual olnud kirjandus ja otsesed või kaudsed eeskujud. Seetõttu on läbi uuritud Krausel laual olnud arhitektuuritraktaadid ja käsiraamatud ning võrreldud nii sealset tekstilist kui illustratiivselt osa Krause ideedega Tartu Ülikooli kavandite juures.

³ Tartu Ülikooli raamatukogu [edaspidi TÜR KHO] F 9, s. 66. Need materjalid ostis TÜ raamatukogu endale läbi antikvariaadi 2018. aastal.

⁴ Siinkohal soovin tänada Georgi Smirnovi, kelle arhiivitöö tulemusena joonis leiti. Joonised on kaustas „Планы и фасады научных учреждений и учебных заведений (1796–1888)“ Venemaa Riiklik Ajalooarhiiv [Российский государственный исторический архив; edaspidi RGIA] f. 733, op. 96, d. 256, 1 ja 2 ning on arhiivi poolt dateeritud 1824. aastasse

⁵ Giovanni Levi, *On Microhistory*, in: Peter Burke (ed.), *New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge: Polity Press, 1991, lk 93–113.

Antud uurimus baseerub ühelt poolt suurel hulgal arhiivimaterjalidel, arhitekti päevikutel baseeruvatel memuaaridel⁶, mille puhul on olnud vajalik mõista ajastu retoorikat. Kõik pandi kirja ilukõnes, sest toonane arusaam haridusest ja selle vahendamisest põhineb filosoofilistel, pedagoogilistel, kunstilistel ideedel. Sellest lähtuvalt on olnud oluline allikakriitika ja allikate ristlugemine nii Tartu Ülikooli väljaehitamise aastate kui ka hilisemaid käsitlusi läbi töötades. Varasematel uurijatel ei olnud nii rikkalikku materjali korraga laual, seetõttu ei olnud neil võimalik kõrvutada kõiki plaane, dokumente ja kirjandust.

Antud uurimus ühendab sotsiaalajaloo⁷ ja ideede ajaloo lähenemised koos allikakriitika ja arhitektuurianalüüsiga. Lisaks visuaalsete ja tekstiliste allikate kriitilisele analüüsile rakendatakse ka sotsiaalajaloolist meetodit, et mõista Krause kujunemist arhitektiks, ülikooli ja linna vastastikust mõju, ning ideede ajaloo käsitlust, et selgitada, kuidas valgustusajastu ruumikontseptsioonid mõjutasid ülikooli kujunemist. Uurimus tugineb mitmekesistele allikatele – arhiividokumentidele, memuaaridele ja laenutussedelitele –, pakkudes terviklikku vaadet Tartu Ülikooli hoonete ansambli väljaehitamisele.

Krause eluloo käsitlemisel tuleb silmas pidada, et käesolevas töös rekonstrueeritud biograafia lähtub eeskätt arhitekti enda kirja pandud päevikuvormis memuaaridest. Lähtuvalt prantsuse autobiograafiateoreetiku Philippe Lejeune'i käsitlusest autobiograafilisest lepingust⁸, on töös lähtutud eeldusest, et nende tekstide puhul on tegemist enesekirjeldusega, mille puhul autor, jutustaja ja kujutatav isik langevad kokku ning mille referentsiaalsust võib lugeja žanrikoodide alusel eeldada. See ei tähenda siiski, et Krause ülestähendusi tuleks käsitleda neutraalse faktikogumina, vaid pigem teadlikult struktureeritud eserepresentatsioonina, mis vajab kriitilist ja kontekstualiseerivat lugemist.

Kirjandusteaduses on omaeluloolisus olnud teoreetilise tähelepanu all juba pikemat aega, alustades Lejeune'i töödest, ent ajalookirjutuses tõusid subjekt ja elulugu esiplaanile mõnevõrra hiljem. Tänapäeval on elulood ja isikulood siiski kindlustanud koha ajaloolise uurimise olulise allikatüübina⁹, kuna need võimaldavad avada ajalooliste protsesside inimlikku ja kogemuslikku mõõdet. Kaasagne autobiograafiateooria rõhutab, et autobiograafia ei peegelda minevikku vahetult, vaid kujundab seda narratiivselt ja kultuuriliselt vahendatud viisil, mistõttu tuleb autobiograafilisi allikaid käsitleda refleksiivselt ja koos teiste allikakorpustega.¹⁰

⁶ Käesolevas töös kasutan terminit memuaar või päevikulaadne memuaar, sest allika formaat on päeva täpsusega.

⁷ Peter Burke, *History and Social Theory*, Cambridge: Polity Press, 1992.

⁸ Philippe Lejeune, „Autobiograafiline leping“. *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 5/6, 2010, doi:10.7592/methis.v4i5-6.530

⁹ Paul John Eakin, *How Our Lives Become Stories: Making Selves* (Ithaca: Cornell University Press, 1999).

¹⁰ Erinevate distsipliinide suhet autobiograafilise kirjandusega on pikemalt käsitletud järgmises kogumikus: Martina Waagner-Egelaaf, (ed.), *Handbook of Autobiography/Autofiction* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2019).

Krause autobiograafilisi tekste kasutatakse käesolevas töös eeskätt selleks, et mõista tema arhitektuurilist mõtlemist, professionaalset enesemõtestust ning suhteid institutsionaalse ja ideelise raamistikuga, milles Tartu Ülikooli ansambel kujunes.

Historiograafia

Tartu Ülikooli ajaloo käsitlusi on viimase paarisaja aasta jooksul ilmunud rikkalikult. Esimene ülevaade ülikooli hooneteansamblist ja ülikooli taasloomisest ilmus 1827. aastal. Johann Philipp Gustav von Ewersi, Tartu Ülikooli toonase rektori poolt koostatud juubelialbum¹¹ annab ülevaate nii ülikooli taasavamise protsessist, ülikooli arengust kui ka kõigi hoonete ehitamisest, seal ettetulnud probleemidest ja lõpplahendusest. Väärtuslikuks osaks selle juures on Johann Wilhelm Krause¹² joonistel põhinevad Karl August Senffi vaselõiked. Vaselõikete järgi saab aimata ka hoonete lõppjooniseid, mida tänaseni Tartus säilinud ei ole¹³ või ei ole neid õnnestunud leida.

19. sajandil ilmus peamiselt ülevaateid, milles ülikooli ehituslugu käsitleti baltisaksa kultuurilise identiteedi valguses ja kõige üldisemate faktide kaudu.¹⁴ Samuti panid 19. sajandi jooksul oma mälestusi kirja mitmed ülikooli taasavamise juures olnud professorid, sh ka Krause.¹⁵

Ülikooli ajaloo temaatika kerkis taas päevakorda pärast rahvusülikooli avamist 1919. aastal. 1920. aastatel toomkiriku varemtes arheoloogilisi kaevamisi teostanud Otto Freymuth peatus oma artiklites pikemalt arheoloogistel leidudel¹⁶, 1923. aastal valmis Freymuthil artikkel „Tartu doomkiriku ehitamislugu“, mille lõpus ta muu kõrval annab hävitava hinnangu J. W. Krause tööle ja kavanditele toomkiriku juures.¹⁷

¹¹ *Die Kaiserliche Universität zu Dorpat: fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung*, hrsg. von Johann Philipp Gustav Ewers (Dorpat: J. Ch. Schönmann, 1827).

¹² Ekslikult on selle raamatu kirjes kasutatud Johann Wilhelm Krause nime asemel nime „Friderich Krause“, sama viga esineb ka juubelialbumis, kuid mitte läbivald.

¹³ Joonised saadeti kinnitamiseks kuraatorile Peterburgi, seetõttu kõiki jooniseid leida ei saagi. Siiski on ilmselt aja jooksul osa jooniseid hävinud, kadunud ning ehk ka leidmata.

¹⁴ Vt nt Julius Eckardt, *Die Universität Dorpat, Die baltischen Provinzen Russlands, Politische und culturgeschichtliche Aufsätze* (Leipzig: Duncker & Humblot, 1868); Axel von Gernet, *Die im Jahre 1802 eröffnete Universität Dorpat und die Wandlungen in ihrer Verfassung: ein Gedankblatt zum 21. April 1902* (Reval: Franz Kluge, 1902); Johann Frey, *Ein alter Plan zum Wiederaufbau des Dorpater Domes. Nach den Akten des Universitäts-Archivs. Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft*, 1910 (Jurjev-Dorpat, 1911), 103.

¹⁵ Krause käsikirjalisi mälestusi, mis hiljem ilmuvad, hoitakse Läti Rahvusarhiivis [Latvijas Nacionālais arhīvs, LNA], 4060.1.550, kuid seal on need kirjas anonüümsete mälestustena. Kui võrrelda käsikirjalist säilikut Krause mälestustega, siis kokkulangevus on peaaegu sõnasõnaline. Vt: Johann Wilhelm Krause, *Des Professors J. W. Krause Aufzeichnungen über die Gründung und das erste Jahrzehnt der Universität Dorpat* (Riga: Rigaer Tageblatt, 1901).

¹⁶ Otto Freymuth, *Lõpparuanne kaevamiste kohta Tartu Doomevaremete pikihoones* (Tartu: H. Laakmann, 1927).

¹⁷ Otto Freymuth, „Tartu doomkiriku ehitamislugu“, *Ajalooline ajakiri*, 1 (1923), 46–55.

1928. aastal ilmus Voldemar Vaga uurimus „Tartu ülikooli arhitektid“,¹⁸ kus käsitletakse kolme erinevat perioodi ülikooli ehitamise ajaloos, s.o aastaid 1803–1828, 1828–1869 ja 1869 kuni 1920. aastate alguseni. J. W. Krause ametiaega ülikooli arhitektina (1803–1828) nimetab Vaga puhta klassitsismi perioodiks, kuid kritiseerib raamatukogu toomkiriku varemetsesse paigutamist.

Üksikhoonetest sai 20. sajandi alguses suuremat tähelepanu toomkirik, ulatuslikum arhiiviallikatel põhinev ülevaade pärineb Johannes Freylt, kes keskendub Tartu Ülikooli kiriku ehitusprobleemataikale.¹⁹ Frey artikkel on väärtuslik just 1820ndate toomkiriku ülesehitamise plaanide ja nende kaaskirjade avamise koha pealt.

Järgnevatest uurimustest tõuseb esile Olga Parise (Berendsen) 1943. aastal kaitstud magistritöö²⁰ – põhjalik, arhiiviallikatel põhinev uurimus. Siiski olid talle paljud joonised tundmata, mis on praegu hõlpsasti leitavad. Samas on tänu tema töö illustatsioonidele teada mitmed tänaseks kadunud ja osalt ka taasleidud joonised (botaanikaaii kasvuhoonete plaanid,²¹ toomkirik muuseumi, kiriku ja korteritena). Parise tõi käibesse palju uut arhiivimaterjali, millele tuginevad ka mitmed hilisemad uurimused. Põhjalikus uurimuses leiavad käsitlemist nii Johann Wilhelm Krause noorusaastad, tegevus Liivimaal kui ka Tartu Ülikooli hoonete loomine. Siiski tuleks siinkohal märkida, et Parise poolt kasutatud materjal on selektiivne ning antud hinnangud vajavad kaasaegse kunstiajaloo valguses ümbermõtestamist.

Helmi Üpruse magistritöös²² leiab käsitlemist Tartu klassitsistlik arhitektuur, kuid J. W. Krausel peatub Üprus põgusalt, lisaks pärineb Üpruselt artikkel Tartu varaklassitsistlikust arhitektuurist, mis annab ülevaate Tartu arhitektuurist enne ülikooli taasavamist.²³ Üpruselt pärineb veel peahoone ajalooline õiend, mis kirjeldab hoone ehituslugu ja väärtuslikke detaile.²⁴ Olga Parise poolt sissetallatud rada jätkasid ka mitmed järgmised uurijad, näiteks Niina Raid²⁵ ja Olev Prints²⁶.

¹⁸ Voldemar Vaga, *Tartu ülikooli arhitektid* (Tartu: [Akadeemiline Kirjandusühing], 1928).

¹⁹ Johannes Frey, „Ein alter Plan zum Wiederaufbau des Dorpater Domes“, separaat väljaandest: *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft* (Dorpat: Druck von C. Matiesen, 1911), 105–121.

²⁰ Olga Paris (Berendsen), *Johann Wilhelm Krause*. Magistritöö (Tartu: Tartu Ülikool, 1943), käsikiri TÜ raamatukogus.

²¹ Tartu Ülikooli raamatukogu [edaspidi TÜR KHO] F 9, s. 66. Need materjalid ostis TÜ raamatukogu endale läbi antikvariaadi 2018. aastal.

²² Helmi Üprus, *Tartu klassitsistlik arhitektuur*. Magistritöö (Tartu: Tartu Ülikool, 1942), käsikiri TÜ raamatukogus.

²³ Helmi Üprus, „Tartu varaklassitsistlik arhitektuur (a. 1775–1800)“, *Tartu Riikliku Ülikooli toimetised*, 229 (1969), 185–232.

²⁴ Helmi Üprus, *Tartu Ülikooli peahoone*. Ajalooline õiend (Tallinn, 1965). Muinsuskaitseameti arhiiv [MKA], ERA.T-76.1.590.

²⁵ Niina Raid, *Tartu vanemaid ehitisi* (Tallinn: Eesti Raamat, 1981); Niina Raid, *Tartu ülikooli peahoone* (Tartu: Rahkoi, 1993).

²⁶ Olev Prints, „Keskaegne Toomemägi ja hooned“, *Toomemägi*, koost. Aili Suur (Tallinn: Eesti Raamat, 1968).

1965. aasta põlengu järgselt koostati uued ajaloolised õiendid peahoone taastamiseks ning 1970. aastal ilmus ka Kalvi Aluve ülevaade Tartu Ülikooli peahoonest.²⁷

Tartu Ülikooli hoonete ansambli arhitektiks sai Johann Wilhelm Krause, suu-
resti juhuse tahtel, nagu 2. peatükis käsitletud. Tema eluloolised andmed on ilm-
selt kõige paremini esitatud tema enda päevikuvormis memuaarides, mille Krause
pealkirjastas „Wilhelms Erinnerungen“²⁸ (viitega Johann Wolfgang von Goethele
ja tema Wilhelm Meisteri romaanidele). Need on hoiul Tartu Ülikooli raamatu-
kogus, neid on kasutanud juba Olga Paris oma magistritöös.²⁹ Valentine von
Krause³⁰ transkriptsioonidele toetudes on päevikute materjali kasutatud ka Juhan
Maiste, Kadi Polli ja Mariann Raisma, rekonstrueerides Krause eluloo teoses
„Alma Mater Tartuensis“.³¹ Aastail 2013–2023 Eestis sündinud saksa uurija Gott-
fried Etzold on saanud hakkama väga tänuväärse tööga, transkribeerinud, toime-
tanud, kommenteerinud ning teinud Baltische Historische Kommissioni³² kodu-
lehel kättesaadavaks kõik kümme köidet Krause päevikuvormis memuaare. Ka
tema lähtus Valentine von Krause eeltööst.³³

Tartu Ülikooli hoonete ansambel ja Johann Wilhelm Krause selle arhitektina
on viimasel kahel aastakümnel olnud uurijate pideva tähelepanu all. Teetähiseks
Tartu Ülikooli ansambli ja selle arhitekti Johann Wilhelm Krause uurimisel oli
1998. aastal Juhan Maiste poolt Õpetatud Eesti Seltsis peetud ettekanne³⁴, milles,
tuginedes erakordselt rikkalikule empiirilisele materjalile ülikooli arhitektuurili-
sest arengust, visandas ta põhisuunad selle käsitlemiseks seotuna laiemate val-
gustusajastu vaimsete ja esteetiliste liikumistega. Ligemale paarkümmend aastat
väldanud protsessis osalesid nii Eesti kui ka välismaised (Saksamaa, Läti, Soome,

²⁷ Kalvi Aluve, *Tartu ülikooli peahoone* (Tallinn: Eesti Raamat, 1970).

²⁸ Pealkirjastatud kahel viisil, *Wilhelms Erinnerungen* või *Wilhelms Erinnerungen* [edaspidi: *Erinnerungen*]: *Meiner Julie, der guten Mutter meiner Kinder*, kokku XI köidet, säilitatakse Tartu Ülikooli raamatukogus (TÜR KHO F 9, s. 6–16). Edaspidi viidatud: *Erinnerungen*, Bd. I–X.

²⁹ Paris, *Johann Wilhelm Krause*.

³⁰ Johann Wilhelm Krause kauge sugulane, kes 1999. aastal kirjutas masinkirjas ümber Krause memuaarid (käsikiri autori valduses). Päevikukatkeid on ilmunud ka Valentine von Krause, „Charakter und Schicksal“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal*, koost. Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002), 407–424. Aastas 2025 ilmusid eesti keeles ka Valentina von Krause mäestused: *Väike linn maailma serval. Mälestused Rakverest 1920–1939, lahkumisest ja koduteest*. Tõlkinud Reet Bender (SA Virumaa Muuseumid, 2025).

³¹ Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma, *Alma Mater Tartuensis: Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause = die Universität Tartu und ihr Architekt Johann Wilhelm Krause = Tartu University and its architect Johann Wilhelm Krause* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003).

³² Johann Wilhelm von Krause, *Erinnerungen*, hrsg. von Gottfried Etzold (2013–2023), <https://www.balt-hiko.de/PUBLIKATIONEN/ONLINE-PUBLIKATIONEN> [vaadatud 17.10.2024].

³³ Pühendus / Selgitus eessõnas.

³⁴ *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat = Annales Litterarum Societatis Esthonicae 1994–1999* (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2002), 48.

Venemaa jne) teadlased, kelle kaasabil on kujunenud avar pilt ülikoolimaastiku kui omaette arhitektuurifenomeni ja ehituskunstilise vormi seostest nii ajastu laiema ideelise tausta kui konkreetsete kohalike tingimustega. Täna on läbi uuritud väga suur osa Krause pärandist, mille hulka on lisaks ülikoolihoonete joonistele ja kaaskirjadele, kirjavahetusele ülikooli nõukogu ja teiste kaasaegsete professoritega³⁵ jõudnud lugejani erinevate uurijate vahendusel (Kadi Polli, Mariann Raisma, Kristiina Tiideberg, Moonika Teemus, Eda Tursk, Aija Taimiņa jpt) ka Krause esimesed katsetused arhitektina Liivimaal, ülevaade väga mahukast Krause joonistuste pärandist, arhitektuurikabineti tegevusest, Krausest õppejõuna jne.

Aastatel 1999–2017 ilmus Juhan Maiste eestvõttel viieköiteline raamatusari Johann Wilhelm Krause elust ja loomingust.³⁶ 1999. aastal nägi ilmavalgust esimene Krause loomingut käsitlev kataloog: „Johann Wilhelm Krause. Kunstnikust arhitektiks“³⁷, millele eelnes Tartu Ülikoolis Hilka Hiiopi, Kadi Polli ja Mariann Raisma samateemaliste bakalaureusetööde kaitsmine (juhendaja Juhan Maiste). Töö esimene etapp keskendus ülikooli arhitekti J. W. Krause kunstniku ja arhitekti käekirja kujunemisele, tema varastele Liivimaa-ainelistele joonistustele³⁸, romantismi ja sentimentalismi ilmingutele arhitekti loomingus³⁹ ja tema ajastu *voyage pittoresque* vaimus mõtterännakutele,⁴⁰ ning lõpuks antiigi ideaalide taassünnile arhitekti loomingus,⁴¹ mis lõi eelduse järgnevatele ettevõtmistele. See oli esimene teos, mis analüüsis süsteemselt Krause joonistusi ja tõi esile ka palju uut eluloolist informatsiooni.

Teises köites, „Johann Wilhelm Krause. Arhitektina Liivimaal“⁴², keskendusid Krausele kui arhitektile Juhan Maiste, Kadi Polli ja Mariann Raisma kõrval ka mitmed Läti ja Saksa uurijad, nagu Imants Lancmanis, Ojārs Spārītis, Gerd-Helge Vogel ja Michael Lissok. Käesoleva uurimuse seisukohast on olulised Juhan Maiste artikkel ajastu arhitektuuripildist⁴³ ning Imants Lancmanise artikkel mõisaarhitektuurist.⁴⁴ Teine köide täitis olulise lünga Krause Liivimaal koduõpetajana veedetud aastate pärandist.

³⁵ Säilitatakse Rahvusarhiivis, peamiselt baseerub antud töö fondil 402, nimistud 4 ja 5. Vt pikemalt „Allikad“.

³⁶ *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 1: Kunstnikust arhitektiks*, koost. Hilka Hiiop, Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma (Eesti Keele Sihtasutus 1999); *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal*, koost. Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002); *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 3: Linnaehitajana Tartus*, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas*, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Tartu Ülikooli ansambel valgustusajastul = The University of Tartu ensemble in the age on Enlightenment*.

³⁷ *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 1: Kunstnikust arhitektiks*.

³⁸ Hilka Hiiop, „Johann Wilhelm Krause Liivimaa-ainelised joonistused“, *ibid.*, 21–70.

³⁹ Kadi Polli, „Eelromantism Johann Wilhelm Krause loomingus“, *ibid.*, 71–112.

⁴⁰ Mariann Raisma, „Voyages pittoresques“, *ibid.*, 113–152.

⁴¹ Juhan Maiste, „Antiigi heiaustusi“, *ibid.*, 153–181.

⁴² *Johann Wilhelm Krause. 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal*.

⁴³ Maiste, „Johann Wilhelm Krause ja ajastu arhitektuuripilt“, *ibid.*, 19–64.

⁴⁴ Imants Lancmanis, „Gutsarchitektur in Livland“, *Johann Wilhelm Krause. 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal*, 137–171.

2003. aasta ilmus Maiste, Polli ja Raisma koostatud ülevaate-teos „Alma Mater Tartuensis“,⁴⁵ mis Krause memuaaridest lähtuvalt⁴⁶ kirjeldas ajastu laiemal foonil arhitekti kujunemisaastaid, olulisemad kohti ja teoseid tema elus, ning andis toonasest uurimisseisust lähtuva koondvaate Tartu Ülikooli hoonetest ja ehitusloost.

2010. aastal algas Krause kataloogi 3. köite ettevalmistus, kuhu esiti oli plaanitud haarata kogu ülikoolihoonete ansambel. Materjali kogunes aga nii palju, et sündis otsus hoonete osa jagada kaheks ning nii ilmuski 3. köites Toomemäel paiknevate ülikoolihoonete lugu. 3. köite tõukeks olid kaks Tartu Ülikooli kunstiajaloo õppetoolis valminud magistritööd, minu töö käsitles toomkiriku restaureerimise ja seda ümbritseva pargi ehituskunstilisi pargikujunduslikke lähene-misi⁴⁷ ning Eda Tursk⁴⁸ analüüsis oma töös tähetorni ja anatoomilise teatri ehituskavasid. Samadelt autoritelt lisandusid kataloogile veel ülikooli kliiniku ja öko-noomimaja puudutavad artiklid.⁴⁹ Kataloogi sissejuhatavas artiklis võttis Juhan Maiste vaatluse alla *alma mater*'i valgustusajastul kujunenud uue ülikooli esteetilise programmi⁵⁰, Kaur Altoa Toomemäel asunud kindlusehitiste probleemid⁵¹ ning Lea Leppik⁵² andis ülevaate ülikooli taasavamise protsessist.

Alates kataloogi 3. köitest olen tööprotsessis osalenud selle suunaja, koostaja ja toimetajana, mis on olnud osa käesoleva väitekirja-alasest tööst. Kataloogi 4. köite tuumaks on olnud ülikooli peahoone ja all-linnas paiknevate hoonete ehitus-lugu⁵³, millele käsitluse terviklikkuse huvides lisandusid artiklid mitmete seni veel tähelepanu alt välja jäänud üksikhoonete kohta (kantseleihoone, maneež, linnakirik, suplushoone⁵⁴). 4. köites ilmus ka põhjalik ülevaade botaanikaaiast⁵⁵, mis tugines minu poolt juhendatud Annegret Kriisa magistritööle ning avas uue vaatenurga Heldur Sanderi senisele uurimistööle.⁵⁶ Tervikpilti aitasid avardada

⁴⁵ Maiste, Polli, Raisma, *Alma Mater Tartuensis: Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause*.

⁴⁶ Autoritel oli kasutada Valentina von Krause poolt n-ö puhtaks loetud Krause memuaarid.

⁴⁷ Ormisson, *Tartu ülikooli hooneteansambel: toomkiriku rekonstrueerimine ja valgustusajastu park*.

⁴⁸ Eda Tursk, *Johann Wilhelm Krause ja Tartu ülikooli hooneteansambel: anatoomiline teater ja tähetorn*. Magistritöö (Tartu: Tartu Ülikool, 2010).

⁴⁹ Anu Ormisson-Lahe, „Kliinik“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 3: Linnaehitajana Tartus*, 281–310; Eda Tursk, „Ökoonoomimaja“, *ibid.*, 311–332.

⁵⁰ Juhan Maiste, „Ülikool pargis“, *ibid.*, 13–55.

⁵¹ Kaur Altoa, „Toomemägi enne Krauset“, *ibid.*, 87–98.

⁵² Lea Leppik, „Ülikool enne ülikooli“, *ibid.*, 57–85.

⁵³ *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas*.

⁵⁴ Vt täpsemalt *ibid.*

⁵⁵ Annegret Kriisa, „Botaanikaaed“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas*, 153–173.

⁵⁶ Heldur Sander, Toivo Meikar, „Tartu Ülikooli botaanikaiaa algaastad ja esimesed taimekogud“, *Eesti parkide almanahh 2*, toim. Tiina Tamm (Tallinn: Keskkonnaministeerium; Muinsuskaitseamet, 2009), 72–85. Heldur Sander, Toivo Meikar, „Botanical garden of the University of Tartu (Dorpat) and the botanical network in the first half of the 19th century“, *Baltic Journal of European Studies. Journal of Tallinn University of Technology*, 1(9) (2011), 230–256. Heldur Sander, Toivo Meikar, Mati Laane, „Tartu Ülikooli esimene loodusloo professor Gottfried Albrecht Germann (1773–1809)“, *Eesti Loodus*, (70)10 (2009), 46–50.

Epi Tohvri artiklid toonase ülikooli arhitektuurikabineti ja erialaraamatukogu kohta⁵⁷, laiema tausta löid käsitlused Krause joonistustest Läti Akadeemilises Raamatukogus, ülikoolist vaategraafikas, esimeste professorite elutingimuste kohta jne.⁵⁸ Siiski jäid 4. köitesse veel mõned uurimislüngad, nt ülikooli ehitamata jäänud kiriku kohta, mida on põhjalikumalt käsitletud käesolevas töös. Kataloogide seeria 5. köites võtsid kolm töö põhiautorit Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe ja Mariann Raisma kokku senise uurimusliku seisu, esitledes Tartu Ülikooli kui üht ilmekamat ja paremini säilinud valgustusajastu ülikooli ansamblit ajastu arhitektuuriliste arengute taustal.⁵⁹

Lisaks autori ja koostajana Krause kataloogide töögrupi tööle on käesoleva töö autor avaldanud publikatsioone ka Tartu Ülikooli esimeste hoonete värvilahendustest,⁶⁰ pikemalt linnakiriku ideest⁶¹, vaadelnud ülikooli hooneteansambli linnaruumis Itaalia linnauurijate kogumikus⁶² ning analüüsinud Tartu linna ja ülikooli suhte linnaruumi kontekstis 19. sajandi alguses⁶³.

Paralleelselt kõne all oleva projektiga on ülikooli hooneteansambli uurinud ka mitmed teised arhitektuurialoolased, kelle teistsugused lähenemised ja uued vaatepunktid on teemat avardanud. J. W. Krause loomingust Saksa vararomanismi taustal on kirjutanud Kadi Polli.⁶⁴ Seoses ülikooliansambli ja Krause loominguga on kiriku kunstilisi ambitsioone ja selle positsiooni ajastu kultuuriteaduses puudutanud Juhan Maiste⁶⁵ ning Mariann Raisma.⁶⁶

⁵⁷ Epi Tohvri, „J. W. Krause arhitektuuri ja erialaraamatukogu“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas*, 281–310.

⁵⁸ Aija Tamina, „J. W. Krauses Zeichnungen in der Akademischen Bibliothek der Universität Lettlands“, *ibid.*, 373–421; Lea Leppik, „Kus elas Tartu professor?“, *ibid.*, 453–482; Moonika Teemus, „Krausega ümber maailma“, *ibid.*, 313–371; Moonika Teemus, Kristiina Tiideberg, „Ülikool pildis. J. W. Krause elutöö kajastus baltisaksa vaategraafikas“, *ibid.*, 423–450.

⁵⁹ *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Tartu Ülikooli ansambel valgustusajastul*.

⁶⁰ Anu Ormisson-Lahe, „Farbe im Interieur der ersten Gebäude der Universität Tartu (Dorpat)“, *Baltic Journal of Art History*, (2011), 373–386.

⁶¹ Anu Ormisson-Lahe, „An Unfulfilled Dream. The Tartu City and University Church Designed by Johann Wilhelm Krause“, *Baltic Journal of Art History*, (2023). 25, 163–184. DOI: 10.12697/BJAH.2023.25.07.

⁶² Anu Ormisson-Lahe, „University of Tartu, Ensemble of university buildings from the Enlightenment era“. In: Marco Pretelli, Rosa Tamborrino, Ines Tolic (Ed.). *La città globale. La condizione urbana come fenomeno pervasivo / The Global City. The urban condition as a pervasive phenomenon*. (2020) 514–524. Bologna 2019. Torino: AISU.

⁶³ Anu Ormisson-Lahe, „Karjamaast kampuseks. Ülikooli roll Tartu linnaruumi kujundamisel 19. sajandi alguses.“ *Tartu Linnamuseumi Aastaraamat 2025: Tunda Tartut. Linnaruum läbi mitme sajandi*, koost Marge Rennit, Tartu 2025.

⁶⁴ Kadi Polli „*Est pictura poësis, ets poësis pictura*. Carl Grassi (1767–1814) maastikud“, *Kunstiteaduslikke uurimusi*, 1–2 (16) (2007), 27–61.

⁶⁵ Juhan Maiste, „Keskaegse katedraali varemestest tõuseb valgustusajastu tempel“, *Ars Ecclesiastica: The Church as a Context for Visual Arts* (Helsinki: University of Helsinki, 1996); Juhan Maiste, „Johann Wilhelm Krause – teadlane ja poeet 19. sajandi alguse Tartus“, *Kaiserliche Universität Dorpat 200 – Academia Gustaviana 370* (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2004), 145–165.

⁶⁶ Maiste, Polli, Raisma, *Alma Mater Tartuensis: Tartu ülikool ja tema arhitekt J. W. Krause*.

Taasloodud kiriku interjööridest on kirjutanud Tiina-Mall Kreem⁶⁷, leides mitmeid uusi kunstiajaloolisi paralleele. Ajastu mõttemaailma ja filosoofilise lähenemise osas on oma doktoritöös teemat avanud Epi Tohvri.⁶⁸ 2019. aastal ilmus Epi Tohvri mahukas ülevaade Tartu Ülikooli esimesest rektorist Georg Friedrich Parrotist.⁶⁹ Toomemäe pargi temaatika on senini vähe käsitlemist leidnud, sellel on lühidalt peatunud oma doktoritöös Epi Tohvri, vanemat pargikunsti, on käsitletud Ants Hein⁷⁰ ja ülikooli pargikunsti siinkirjutaja Eesti Maaülikoolis 2009. aastal ilmunud pargikunsti käsitlevas kogumikus.⁷¹

Botaanikaaiast on seni kõige põhjalikumaks käsitluseks Annegret Kriisa magistritöö⁷² ning Krause 4. köites ilmus ka tema ülevaateartikkel botaanikaaiast, samas köites on ilmunud ka kataloogiosa. Botaanikaaiast kogude kujunemisest on aastakümnete vältel kirjutanud Heldur Sander.⁷³

Krausele eeskujuks olnud arhitektuurialane kirjandus

Käesoleva uurimistöe raames on väga oluline osa ka taasavatud Tartu Ülikooli ehitamise eelsel perioodil välja antud arhitektuurikirjandusel, nii käsiraamatutel kui ka arhitektuuritraktaatidel, mis olevat olnud Krausel autodidaktina pidevalt laual. Arhitekt kasutas neid teoseid ülikooliansambli loomise käigus, viidates kaaskirjades eeskujudele või on otsesed eeskujud selgunud arhitektuurikirjanduses ilmunud illustratsioonide Krause kavanditega võrreldes. Krause lugemust on võimalik laiemas plaanis markeerida, kuid sellesse jääb siiski lünki. Krause arhitektuurimaitse kujunemist on uurinud Juhan Maiste, Kadi Polli ja Mariann Raisma koguteoses „Alma Mater Tartuensis“⁷⁴, keskendudes eelkõige just Krause memuaaride analüüsimisele ajastu arhitektuurimaitse ja Krause arhitektiks kujunemise kontekstis.

⁶⁷ Tiina-Mall Kreem, „Oma aja laps. Tartu ülikooli kiriku ehitusplaanidest 19. sajandi kohalikus ja rahvusvahelises kontekstis“, *Kunstiteaduslikke uurimusi*, 4 (14) (2004), 81–117.

⁶⁸ Epi Tohvri, *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurile 19. sajandi alguses* (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2009).

⁶⁹ Epi Tohvri, *Georges Frédéric Parrot: Tartu Keiserliku Ülikooli esimene rektor*, toim Tõnu Tannberg (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2019).

⁷⁰ *Eesti pargid 1*, koost Olev Abner, Silja Konsa, Kersti Lootus, Urve Sinijärv (Tallinn: Keskkonnaministeerium, Muinsuskaitseamet, 2007); Ants Hein, „Aed ja aeg. Piirjooni eesti aiakunsti vanemast ajaloost“, *ibid.*, 15–87.

⁷¹ Anu Ormisson, „Ülikool pargis“, *Park on paradüüs looduses ja kunstis*, toim Mart Külvik, Juhan Maiste (Tartu: Eesti Maaülikool, 2009), 74–81.

⁷² Annegret Kriisa, *Tartu ülikooli botaanikaia rajamine ja kujunemine 19. sajandi esimesel poolel*. Magistritöö (Tartu: Tartu Ülikool, 2016).

⁷³ Sander, Meikar, „Tartu Ülikooli botaanikaia algaastad ja esimesed taimekogud“, 72–85; Sander, Meikar, „Botanical garden of the University of Tartu (Dorpat) and the botanical network in the first half of the 19th century“, 230–256; Sander, Meikar, Laane, „Tartu Ülikooli esimene loodusloo professor Gottfried Albrecht Germann (1773–1809)“, 46–50.

⁷⁴ Maiste, Polli, Raisma, *Alma Mater Tartuensis: Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause*.

Krause pärandi loetelus märgitakse 674-köitelist raamatukogu⁷⁵, kuid seda on keeruline määratleda, kuna see on tänaseks ülikooli raamatukogu koguga ühte sulanud. Küll aga on võimalik uurida, mida Krause Tartu Ülikooli ehitamise ja seal õpetamise perioodil luges ning siduda seda teadmist ülikoolihoonete ehitamisega. Krause poolt komplekteeritud Tartu Ülikooli arhitektuurikabineti raamatukogust⁷⁶ on pikemalt kirjutanud Epi Tohvri⁷⁷ ning Krause Tartu Ülikooli raamatukogu laenutusi on katalogiseerinud ja uurinud Annegret Kriisa.⁷⁸ Ülikooli raamatukogu laenutusedelite arhiiv algab kahjuks aastaga 1806 ja numeratsiooniga 26, mis näitab, et varasemad laenutusedelid ei ole kahjuks säilinud ja seetõttu pole võimalik tuvastada ka raamatuid, mida Krause kõige intensiivsemas ülikoolihoonete planeerimise etapis aastail 1803–1806 laenutas.⁷⁹

Käesolevas töös on võetud võrdlusmaterjaliks see, mida Krause pidas oluliseks ülikooli arhitektuurikabineti raamatukogu jaoks ja mida ta ka ise korduvalt laenutas, sh arhitekti kaasaegne erialakirjandus, millele Krause viitab kas oma päevikuvormis memuaarides või hoonete kavandite kaaskirjades. Oluline on esmalt klassikaline arhitektuurikirjandus, autorid, kellega Krause oli tutvustanud juba gümnaasiumis õppides: Vitruvius, Giacomo Barozzi da Vignola, Andrea Palladio ja nende ideed, millele mitmete hoonete puhul Krause kaaskirjades ka viitab. Krause kasutas August Rode väljaannet, Vitruvius, „Marcus Pollio. Baukunst. Aus der römischen Urschrift übersetzt von August Rode“,⁸⁰ mis kuulus ka Krause enda raamatukokku – see eksemplar on Krause signatuuriga tänaseni Tartu Ülikooli raamatukogus kättesaadav. Vitruviuse orderiõpetus oli alus hilisemale orderikäsitlustele, mis alates renessansist muutusid väga populaarseks. Krause lähtus orderiõpetuses Giacomo Barozzi da Vignola poolt loodud moodulõpetusest, kus Vitruviuse poolt esitatud oli viidud kõige loogilisemasse ja lihtsamini kasutatavasse vormi. Krauselt pärineb muuhulgas üle 40 lehe orderijooniseid⁸¹, mis ta kopeeris Vignola järgi. Tema järgi paigutas Krause sambad ka aulasse. Palladio „Neli raamatut arhitektuurist“⁸² on teos, mille mõju 18. sajandil

⁷⁵ Rahvusarhiiv [RA], EAA.402.8.774, 8p. Kahjuks ei too pärandiloend ära raamatute nimekirja, tänaseks on ilmselt Krause raamatukogu sulandunud ülikooli raamatukogu sisse ega ole seetõttu eristatav.

⁷⁶ 1803. aastal tellitud raamatute nimekiri: TÜR KHO F 4, s. 277, 10–11p.

⁷⁷ *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas.*

⁷⁸ Annegret Kriisa, *Johann Wilhelm Krause raamatulaenutused Tartu ülikooli raamatukogust aastatel 1806–1826*. Bakalaureusetöö (Tartu: Tartu Ülikool, 2013).

⁷⁹ Krause raamatulaenutusedelid asuvad Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas fondis number 4 (TÜR 609). Leihzettel der Professoren 2: Jäsche – Lenz (1811–1836), Johann Wilhelm Krause: 1806–1826. Ühtekokku on seal 118 laenutuslehte.

⁸⁰ *Vitruvius, Marcus Pollio. Baukunst*, Bde. 1–2, aus der römischen urschrift übersetzt von August Rode (Leipzig: bey Georg Joachim Göschen, 1796). Raamatus signatuur: J.W.Krause 15ten Aug 1806.

⁸¹ Vt nt TÜR KHO F 9, s. 41.

⁸² Krause palus Tartusse prantsuskeelse Jomberti väljaande *Architecture de Palladio contenant Les cinq Ordres d'Architecture, suivant cet Auteur, ses observations sur la maniere de bien bâtir, & son Traité des Grans Chemins & des Ponts, tant de charpente que de maçonnerie*

on raske ülehinnata, sest kogu Euroopa villaarhitektuur oli mõjutatud Palladiost ning need mõjud kandusid ka Balti *villa rusticani*.

Prantsuse arhitektuuritraditsiooni autoritest on olulisim Jacques-François Blondel ning tema teosed „Construction des bâtiments“ (Paris, 1771–1777, vols 5.–6. P. Patte) ja „De la Distribution des maisons de plaisance, et de la Décoration des édifices en general“ (2 vols, Paris, 1737–1738), mis kuulusid ka Krause poolt tellitud arhitektuurikabineti erialaraamatukokku.⁸³

Itaalia autoritest on antud töö seisukohast olnud oluline tutvuda Francesco Milizia raamatuga „Principi di architettura civile“ (1781), mis ilmus saksa keeles aastail 1784–1786 ja on ilmselt kuulunud Krause enda raamatukokku, sest sinna on teinud Krause enda käekirjaga märkusi.⁸⁴ Milizia on sealjuures üks väheseid autoreid, kes annab ka ülevaate, kuidas ülikooli ehitada, kuidas planeerida erinevaid hoonetüüpe ja tervikut.

Saksakeelsetelt autoritelt on Krausele olulised olnud mitmed entsüklopeedilised teosed, ajakirjad ja Krause kaasajal väga populaarsed käsiraamatud, mis annavad nõu, kuidas midagi ehitada. Arvestades, et arhitektuuri ei olnud Krause õpingute ajal võimalik veel akadeemilisel tasemel õppida, on kaasaegse emakeelse erialakirjanduse roll autodidakti jaoks otsustava tähtsusega. Olulisemad teosed, mis on olnud kättesaadavad ka Tartu Ülikooli raamatukogus, on Nicolaus Goldmanni „Vollständige Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst /.../alles aber nach Leonhard Christoph Goldmannische Fundament vollkommen“ (1708) ning Leonhard Christoph Sturm „Vollständige Anweisung alle Art von Kirchen wohl anzugehen“ (1718). Goldmanni ja Sturm tööd olid laialdaselt kasutusel nii arhitektide kui ka ehitusmeistrite seas. Lisaks neile on olulised Christian Ludwig Stieglitzi entsüklopeedia ning Gottfried Huthi laialt levinud ajakiri „Allgemeines Magazin für die bürgerlichen Baukunst“, mida anti välja aastatel 1789–1796. Huth tutvustas nii uusi ehitustehnilisi võtteid ja materjale kui ka arhitektuuri-esteetikat ja -teooriat ning tema eesmärgiks oli valgustada ja propageerida head arhitektuuri ning nagu valgustusajastule kohane, äratada huvi ja harida laiemaid ringkondi erinevates arhitektuuriküsimustes. Stieglitzi puhul olid Krausele eeskujuks ilmselt ka mitmed illustratsioonid, mis mõjutasid arhitekti käekirja.⁸⁵

Saksa arhitektuurikirjanduse puhul oli oluline tutvuda ka David Gilly teosetega, millele tuginedes Krause ka hiljem oma tsiviilarhitektuuri loenguid komponeeris. Gilly lähtus samuti vitruviaanlikust arhitektuuritraditsioonist, rõhutades oma teose eessõnas, et kolm vitruviaanlikku printsiipi – tugevus, eesmärgipära-

(A Paris: chez Jombert, 1764), vt ka Tohvri, „J. W. Krause arhitektuuri ja erialaraamatukogu“, 289.

⁸³ TÜR KHO F 4, s. 277, 10–11p.

⁸⁴ Tartu Ülikooli raamatukogus: Franceseo Milizia, *Grundsätze der bürgerliche Baukunst*, Band I–II: Aus dem Italiänischen, übersetzt von Johann Jakob Volkmann (Leipzig: im Schwickertschen Verlage, 1784–1786).

⁸⁵ Christian Ludwig Stieglitz, *Zeichnungen aus der schönen Baukunst oder Darstellung idealischer und ausgeführter Gebäude mit ihren Grund- und Aufrissen: mit nöthigen Erklärungen und einer Abhandlung über die Schönheit in der Baukunst begleitet* (Leipzig, bey Georg Voss, 1805).

sus, ilu –, mis muidu iseloomustasid paleesid, on nüüd olulised ka majandushoonete arhitektuuri juures.⁸⁶

Krause vaade aiakunstile ja uus maastikupark Saksa kultuuriruumis

Tartu Ülikooli hoonete ansambel planeeriti parki, luues nii uue kontseptsiooni – ülikooli pargis. Pargikunsti ideed olid 18. sajandi teisel poolel saanud väga populaarseks seoses Inglise pargi võidukäiguga Euroopas. Krause oli juba Zittaus kokku puutunud sealse aiakunstniku Anton Balzeriga ja hiljem valmistanud ka oma esimesed arhitektuurikavandid – kahe aiamaja ja aia plaani.⁸⁷ Kõik see oli ettevalmistus tööks Tartus Toomemäel, kus Krausel oli võimalik kavanda kaasaegsele maitsele vastav park.

Olulisematest autoritest, kelle teosed on olnud Krause lugemislaua ning kelle puhul saame tõmmata otseseid paralleele ka Krause Tartu perioodi ehitistega ning pargikujundamisega, on Christian Cajus Lorenz Hirschfeld (1742–1892) ja Johann Gottfried Grohmann (1763–1805). Hirschfeld andis välja 5-köitelise aiakunsti teooria alase teose („Theorie der Gartenkunst“, 1779–1785), mis võttis kokku kõik uued ideed aiakunstis ja oli seeläbi Inglise pargi ideede vahendaja saksa keeleruumis. Ta esitas oma teoses Inglise pargi ikonoloogilise programmi ja pakkudes välja konkreetseid pargiprogramme. Krause tundis Hirschfeldi teoseid kindlasti varasemast ajast. Üsna kindlalt saab väita, et Zeltini (1787–1792) mõisas olles kopeeris Krause Hirschfeldi teosest kokku 22 joonist. Säilinud väikeseformaadilised tušijoonistused kujutavad puudegrupe, kanalitel paate, rotunde⁸⁸ ja paviljone pargis, romantilisi vaated veele jne.⁸⁹ Need joonistused on ilmselt inspireeritud Krause külaskäigust Ežkini mõisasse, kuhu oli aastail 1783–1784 rajatud Inglise park.⁹⁰

Lisaks Hirschfeldile olid olulised Johann Gottfried Grohmanni väljaanded. Tema *Ideemagazin für Liebhaber von Gärten* (1796–1806)⁹¹ etendas saksakeelses

⁸⁶ Tohvri, „J. W. Krause arhitektuuri ja erialaraamatukogu“, 290, vt täpsemalt: David Gilly, *Handbuch der Land-Bau-Kunst. Vorzüglich in Rücksicht auf die Construction der Wohn- und Wirtschafts-Gebäude für angehende Cameral-Baumeister und Oeconomen*, 2. Theile (Berlin: Friedrich Vieweg, 1796–1798); David Gilly, *Sammlung nützlicher Aufsätze und Nachrichten, die Baukunst betreffend. Für angehende Baumeister und Freunde der Architectur*, Vol. 1 (Berlin: Maurer, 1797).

⁸⁷ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 5 jj.

⁸⁸ Üks rotund sarnaneb Krause anatoomikumi esimeste joonistega, vt TÜR 4025.

⁸⁹ Hiiop, „Johann Wilhelm Krause Liivimaa-ainelised joonistused“, 49–50.

⁹⁰ *Ibid.*, 49.

⁹¹ *Ideenmagazin für Liebhaber von Gärten, Englischen Anlagen und für Besitzer von Landgütern um Gärten und ländliche Gegenden, sowohl mit geringem als auch grossem Geldaufwand nach den originellsten Englischen, Gothischen, Sinesischen Geschmacksmanieren zu verschönern und zu veredeln = Recueil d'idées nouvelles pour la décoration des jardins et des parcs dans le gout anglois, gothique, chinois, etc. offertes aux amateurs des jardins anglois et aux propriétaires jaloux d'orner leurs possessions*, hrsg. von Johann Gottfried Grohmann (Leipzig [etc.]: bei Friedrich Gotthelf Baumgärtner [etc.], 1796–1802).

kultuuriruumis väga tähtsat rolli arhitektuurimaitse kujundamisel. *Ideemagazin*'is said paljud noored algajad arhitektid oma ideid väljendada nii väikeste maamõisate ja paviljonide lahenduste tutvustamisel ning endale ka klientuuri leidmisel. Grohmanni ideeajakiri on 1815. aastal jõudnud Tartusse õppetooli arhitektoonika kabinetti⁹² ja ka täna on võimalik seda rikkalikult illustreeritud väljaannet Krause kavanditega kõrvutada.

Üldkäsitlused ülikoolide ajaloost

Võrreldes kloostri-, linna-, küla- või ka näiteks tööstusmaastikuga ei ole ülikool omaette arhitektuurifenomenina leidnud arhitektuuriajaloo siiani piisavat tähelepanu. Ülikoolide arhitektuur on välja jäänud Nikolaus Pevsneri „A History of Building Types“⁹³ (1976) käsitlusest ning ainult üksikuid näiteid on esitanud valgustusarhitektuuri käsitlev Allan Braham.⁹⁴ David Watkini⁹⁵ epohhiloov lääne arhitektuurikäsitlus mainib samuti vaid Virginia Ülikooli. Põhja-Ameerika kolledžite arhitektuur on seni leidnud ulatuslikumat kõlapinda, olulisimad on Paul Turneri⁹⁶ uurimused, mis annavad hea ülevaate sealsete kolledžite arhitektuurist ja selle arengust, minnes sealjuures tagasi Euroopa juurte juurde ja Prantsuse revolutsiooniaegse arhitektuurini.

Walter Rüeggi koostatud Euroopa ülikoolide ajaloo kolmeköitelise teose „Geschichte der Universität in Europa“⁹⁷ esimene osa käsitleb keskaja perioodi, teine aastaid 1500–1800, kolmas köide perioodi 19. sajandi algusest Teise Maailmasõjani ja neljas alustab 1945. aastast. Nimetatud sarja puhul on tegu tervikteostega, mis keskenduvad eelkõige ülikooli kui institutsiooni ajaloole ja selles aset leidnud muutustele, kuid ülikoolihoonete ansamblite kujunemine ja arhitektuuriline areng leiab väga vähe käsitlemist. Antud uurimuse seisukohast on olulisimad pelgalt kolmele leheküljele mahtunud keskaegsete ülikoolide hoonete ülevaade⁹⁸ ning teise köite samuti väga napp akadeemiliste hoonete käsitlus.⁹⁹

⁹² RA, EAA.402.5.24, 31p.

⁹³ Nikolaus Pevsner, *A History of Building Types* (Princeton: Princeton University Press, 1976).

⁹⁴ Alan Braham, *The Architecture of the French Enlightenment* (London: Thames and Hudson, 1980), 137 jj.

⁹⁵ David Watkin, *A History of Western architecture* (London: Laurence King Publishing, 1992), 369 jj.

⁹⁶ Paul Venable Turner, *Campus. An American Planning Tradition*, (New York; Cambridge, Mass; London: The MIT Press, 1995); Paul Venable Turner, *Joseph Ramée: International Architect of Revolutionary Era* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).

⁹⁷ *Geschichte der Universität in Europa*, hrsg. von Walter Rüegg (München, C.H. Beck Verlag, 1993).

⁹⁸ Aleksander Gieysztor, „Organisatstion und Ausstattung. Universitätsgebäude“, *Geschichte der Universität in Europa*, Band I: Mittelalter, hrsg. von Walter Rüegg (München: C. H. Beck Verlag, 1993), 136–138.

⁹⁹ Hilde de Ridder-Symoens, „Organisatstion und Ausstattung. Universitätsgebäude“, *Geschichte der Universität in Europa*, Band II: Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800), hrsg. von Walter Rüegg (München: C. H. Beck Verlag, 1996), 165–175.

2010. aastal ilmus mahukas artiklikogumik „Architektur als Bauaufgabe“,¹⁰⁰ mis vaatleb ülikoolide kujunemist alates keskajast, keskendudes enam siiski 19. sajandi II poole arengutele ja sellele järgnenud muutustele ülikoolide planeerimisel kuni 20. sajandi teise pooleni. Antud kogumikus on käesoleva uurimuse jaoks väga väärtuslikud Bernhard Schäfersi ja Jörg Stabenowi artiklid ülikooliarhitektuurist.¹⁰¹

2018. aastal ilmus Juhan Maiste juhtimisel mahukas teos ülikoolimaastikust („In Search of the University Landscape. The Age of the Enlightenment“),¹⁰² mis koondab 2016. aasta sügisel Tartus toimunud konverentsi „The University Landscape in the Light of the Enlightenment“ ettekandeid. Väga lai autorite ring ning erinevad käsitlused kinnistasid ülikoolimaastiku mõiste Euroopa kunstiajalukku, sidudes kokku Euroopa ülikoolifenomeni kujunemise valgustusajastul ning selle arhitektuurilise vormi otsingud. Ka käesolev doktoritöö tugineb sellele eeltööle ja püüab ülikoolimaastiku mõistet kinnistada.

Enam on ülikooli arhitektuurilise kujunemisega tegelenud Itaalia uurijad. 1993. aastal ilmunud artiklis „L’università nelle città europee: l’architettura universitaria“ keskenduti varasele ülikooliansamblile, *universitase* väljakujunemisele keskajast renessansini.¹⁰³ Padova teadlased on koondunud omaette uurimiskeskusesse ja ilmunud on põhjalikke väljaandeid üksikute hoonete ja ehitiste tüüpide kohta, mis vaatamata fookusele renessansi perioodil kajastavad siiski ka hilisemaid perioode, sh valgustusaega.¹⁰⁴ Padova uurijate juhtgrupis olev Stefano Zaggia on teema toonud ka laiemasse arhitektuuriajaloolaste ringi, nt 2019. aasta sügisel toimunud suurejoonelisel konverentsil „La Citta globale“, kus ka käesoleva töö autor ettekande pidas¹⁰⁵, oli ülikoolimaastikule pühendatud eraldi blokk, mille ettekanded ilmusid 2020. aastal pealkirja all „La città globale. La condi-

¹⁰⁰ *Architektur für Forschung und Lehre: Universität als Bauaufgabe*, hrsg. von Klaus Gereon Beuckers. Kielen Kunsthistorische Schriften N. F., Bd. 11 (Kiel: Ludwig, 2010).

¹⁰¹ Bernhard Schäfers „Die Universität als Lehrgemeinschaft. Soziologische Anmerkungen über ihren Wandel und ihre Architektur“, *Architektur für Forschung und Lehre. Universität als Bauaufgabe*, hrsg. von Klaus Gereon Beuckers (Kiel: Ludwig, 2010), 41–56. Jörg Stabenow „Die Universität als Palast? Zur typologischen Identität der frühneuzeitlichen Universitätsarchitektur in Italien“, *Architektur für Forschung und Lehre. Universität als Bauaufgabe*, hrsg. von Klaus Gereon Beuckers (Kiel: Ludwig, 2010), 57–89.

¹⁰² *In Search of the University Landscape. The Age of the Enlightenment*, ed. by Kadri Asmer, Juhan Maiste (Tartu: University of Tartu, 2018). Artiklid ilmusid ka kahes *Baltic Journal of Art History* kogumikus (15/2018 ja 16/2018).

¹⁰³ Michael Kiene, „L’università nelle città europee: l’architettura universitaria“, *Le Università dell’Europa. Gli Uomini e i luoghi: secoli XII–XVIII*, ed. by Gian Paolo Brizzi, Jacques Verger (Silvana: A. Pizzi; Cinisello Balsamo, 1993).

¹⁰⁴ Giuliana Mazzi, *L’Università e la città. Il ruolo di Padova altri Atenei italiani nello sviluppo urbano*. Arti del di studi. Padova 4–6 dicembre 2003 (Bologna: Cooperativa Libreria Universitaria Bologna, 2006); Luisa Pigatto, *La Specola di Padova: da torre medievale a Museo. Gli strumenti della Specola, catalogo a cura di Valeria Zanini* (Padova: Signum, 2007).

¹⁰⁵ Anu Ormisson-Lahe, „University of Tartu, Ensemble of University Buildings from the Enlightenment Era.

zione urbana come fenomeno pervasivo = The Global City. The urban condition as a pervasive phenomenon“.¹⁰⁶

Ülikoolihoonete ansamblid on seni leidnud käsitlust peamiselt üksikult, näiteid võib leida Soomest (1972), Saksamaalt (2002), Itaaliast (2003) ja Inglismaalt.¹⁰⁷ Üsikutest monograafiatest on siinkirjutajale olulisemad Kalevi Pöykkö põhjalik monograafia Helsingi ülikooli ehituse ja selle arhitektuurieeskujude kohta¹⁰⁸ ning Christian Freigangi Göttingeni Ülikooli detailselt kirjeldatud ehitus- ja arhitektuurilugu,¹⁰⁹ samuti Virginia Ülikooli kui Tartule üht ajalisel lähimat paralleeli käsitletud teosed, nagu Susan Tyler Hitchcocki „The University Virginia. A Pictorial History“,¹¹⁰ rotundi käsitlev „The Rotunda“¹¹¹, samuti Thomas Jeffersoni ideid vahendav „Jeffersonian America“.¹¹²

Eraldi väärrib märkimist peamiselt arhitektide ja praktikute koostatud „University Planning and Architecture: The Search for Perfection“,¹¹³ mis erinevate juhtumuringute kõrval annab väga hea ja konkreetse ülevaate ülikoolide arhitektuuriajaloo aastail 1088–2010 ning lõpetab 21. sajandi kampuse kujundamise probleemidega.

Allikad

Käesoleva töö esimene peatükk tugineb ulatuslikule sekundaarkirjandusele, pakudes laiapõhjalist konteksti käsitletavale teemale. Teise peatüki koostamisel on

¹⁰⁶ *La città globale. La condizione urbana come fenomeno pervasivo = The Global City. The urban condition as a pervasive phenomenon, a cura di*, ed. by Marco Pretelli, Rosa Tamborino, Ines Tolic (Torino: AISU international; Associazione Italiana di Storia urbana, 2020).

¹⁰⁷ Näiteks: Kalevi Pöykkö, „Das Hauptgebäude der Kaiserlichen Alexander – Universität von Finnland“, *Suomen Muinasmuistoyhdistusen aikauaskirja*, 74 (Helsinki, 1972); Christian Freigang, „Architektur, Kunst und Kultur“, *Göttingen: Geschichte einer Universitätsstadt*, Bd. 2: Vom Dreissigjährigen Krieg bis zum Anschluss an Preussen – Der Wiederaufstieg als Universitätsstadt (1648–1866), hrsg. von Ernst Böhme, Rudolf Vierhaus (Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 2002), 766 ff; Mazzi, *L'Università e la città. Il ruolo di Padova altri Atenei Italiani Nelli sviluppo urbano*; William White, *Redbrick: A Social and Architectural History of Britain's Civic Universities* (Oxford: Oxford University Press, 2015).

¹⁰⁸ Kalevi Pöykkö, *Das Hauptgebäude der Kaiserlichen Alexander-Universität von Finnland. Eine Untersuchung der Entwurfsstadien und Baugeschichte des Gebäudes von Carl Ludwig Engel mit Klärung des Stil- und Ideengeschichtlichen Hintergrunds und Erläuterung der Kompositionsmittel*. Suomen Muinasmuistoyhdistyksen Aikakauskirja – Finska Fornminnesföreningens Tidskrift, 74 (Helsinki: Oy Weilin ja Göös, 1972).

¹⁰⁹ Freigang, „Architektur, Kunst und Kultur“, 766 jj.

¹¹⁰ Susan Tyler Hitchcock, *The University Virginia. A Pictorial History* (Charlottesville: University of Virginia Press, 2012).

¹¹¹ *University of Virginia, The Rotunda: Historic structure Report* (Charlottesville: John G. Waite associates, Architects, PLLC; University of Virginia, 2008).

¹¹² *Thomas Jefferson, the Classical World, and Early America*, ed. by Jan Ellen Lewis, Peter S. Onuf, Andrew O'Shaughnessy. Jeffersonian America (Charlottesville: University of Virginia Press, 2011).

¹¹³ Jonathan Coulson, Paul Roberst, Isebell Taylor, *University Planning and Architecture: The Search for Perfection* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2011).

kasutatud Johann Wilhelm Krause päevikuvormis memuaare¹¹⁴ ning Tartu Ülikooli raamatukogu laenutusedeleid, mis annavad väärtuslikku sissevaadet tema intellektuaalsesse ja akadeemilisse tegevusse.

Töö kolmas peatükk baseerub ulatuslikul arhiivitööl, mis sai alguse grupitööna aastatel 2007–2010. Käesoleva töö raames olen seda jätkanud ka doktoriõpingute raames, töötades läbi ülikooli ehituslugu puudutavaid materjale Rahvusarhiivis, Tartu Ülikooli raamatukogus, Riias Läti Rahvusarhiivis ja tänu uurimises osalenud Georgi Smirnovi kaasabile ka Peterburis. Hoonete kavandid ja ehituslugu on enamjaolt varasemalt publitseeritud käesoleva töö autori poolt ka Krause kataloogides. Käesolevas töös olen materjalid uuesti kriitiliselt üle lugenud ja hinnanud, et esitada uus ja paljuski täpsustatud ülikoolihoonete ansambli ehituslugu.

Ülikoolihoonete puhul on olnud oluline nii ehitusjooniste kui ka ülikooli nõukogu protokollide detailne läbitöötamine. Sellest olulisemat osa säilitatakse Rahvusarhiivi fondis EAA.402 Tartu Keiserlik Ülikool. Käesoleva töö jaoks on olnud olulised kaks nimistut. Esmalt on põhjalikult läbi töötatud nimistu 4, Kuraatorite kollegium (1799–1803) ja ülikooli nõukogu (1802–1918), mis sisaldab ukaase, määruseid ja kirjavahetust ülikooli asutamise, organisatsioonilise tegevuse, koosseisude jm kohta. Uuritud on kõiki ehitusega seotud dokumente, mis andsid hea ülevaate, kuidas protsess välja nägi. Teiseks allikaks on nimistu 5 Ülikooli valitsus (1802–1918) aastaaruanded, koosolekute protokollid, määrused ja juhised juhtimise ja asjaajamise küsimustes. Arhiiviallikate valikul on ajaliseks raamiks olnud aastad 1800–1828, st ülikooli taasavamise protsessi aktiivsemast algusest kuni Krause surmani.

Plaanimaterjali leidub nii nõukogu protokollide säilikes, kuid eraldi on seda koondatud ka Rahvusarhiivi fondi 995, Tartu magistrat.

Oluliseks lisaks Rahvusarhiivi materjalile on Tartu Ülikooli raamatukogus säilitatav ulatuslik Johann Wilhelm Krause pärand. Seal on nii Krause joonistused, koopiad, õppematerjaliks mõeldud joonised kui ka tema memuaarid ning ülikooli ehitusjoonised ja ülevaated. Krause isikufondis (TÜR KHO fond 9¹¹⁵) on kokku 70 säilikut. Eesti ja laiemalt Euroopa arhitektuuriajaloo üldisel taustal kujutab Tartu Ülikooli puudutav detailne materjal harvaesinevalt rikkalikku kollektiooni, mille sisu ja tähenduste väli lubab ülikooli kui omaette fenomeni käsitleda laiemal taustal, avada uusi seoseid ajastu arhitektuuriga ning võimaldab käsitleda ülikoolihoonete ehituslugu laiemas retseptiooniväljas. Tartu Ülikooli hoonete ansambli väljaehitamise allikmaterjal moodustab ainulaadse kogumi, millist on sellisel kompaktsel kujul raske leida nii Baltimaadest kui ka kaugemalt.

¹¹⁴ Johann Wilhelm von Krause, *Erinnerungen*, hrsg. von Gottfried Etzold (2013–2023), <https://www.balt-hiko.de/PUBLIKATIONEN/ONLINE-PUBLIKATIONEN> [vaadatud 17.10.2024].

¹¹⁵ Krause isikuarhiivi kirjeldus, sh fondi inventarinimistu on leitav: *Krause, Johann Wilhelm. Isikuarhiiv*, <https://dspace.ut.ee/items/c98045da-e3e0-438a-b098-13ba8e75be12> [vaadatud 17.10.2024].

Struktuur

Esimene peatükk keskendub ülikoolihoonele kui eraldi hoonetüübi arhitektuuri ajaloole ning püüab selgitada, kus ja millised ülikoolitüübid arenesid. Samuti on teises peatükis fookuses ülikooli areng Saksamaal ja ülikooli loomine Venemaal. Inglise pargi tulek Mandri-Euroopasse on eelduseks uue ülikoolifenomeni – ülikool pargis – väljakujunemisele, mistõttu on teises peatükis selgitatud ka Inglise pargi levikut Saksamaal, mille idee ulatub Baltimaadeni läbi mõisakultuuri ja ülikooli esimeste õppejõudude. Mõistmaks, milline on Tartu 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi alguses, on põgusalt peatunud 1775. aasta põlengujärgse Tartu ülesehitamisel. Esimese peatüki viimane osa markeerib ülikooli avamise püüdlusi 18. sajandil ning sajandi lõpu kiirendavaid tegureid ning avamisprotsessi 19. sajandi alguses.

Teise peatüki esimene pool avab Tartu Ülikooli arhitekti Johann Wilhelm Krause eluloo ning püüab välja selgitada, mis võis kuuluda tema lugemislauale ja seeläbi tema loomingut mõjutada. Krause elulool on peatunud küll mitmed uurijad, kuid valik, millist infot esitatakse, on olnud selektiivne. Seega soovin anda varasemast põhjalikuma, kogu arhitekti elu hõlmava käsitluse, pöörates eriliselt tähelepanu nii õpingu-, rännakute- kui ka koduõpetaja-aastatele. Varasemates käsitlustes on markeeritud või fragmentaarselt välja toodud nii kohti kui inimesi, mis nüüd on seatud ajaloolisse kronoloogilisse järjekorda, püüdes olla võimalikult täpne nii kohtade, inimeste kui teoste osas, mida Krause oma memuaarides märgib.

Teise peatüki teine pool annab ülevaate arhitektuurialasest kirjandusest, mida Krause luges. See põhineb Krause memuaaridel, Tartu-aegsetel laenutussedelitel, arhitektuurikabineti jaoks tellitud kirjandusel ning arhiiviallikes mainitud hoonete projekteerimisprotsessis kasutatud teostel. Käesolev uurimus püüab sellega rekonstrueerida Krause kui arhitekti lugemislaua ning hinnata nende teoste mõju nii laiemas Euroopa arhitektuuritraditsioonis kui ka kitsamalt Tartu Ülikooli hoonestuse väljaehitamisel. Kuigi Krause laenutussedeleid on puudu ja kahjuks ei ole meie käsutuses ka tema personaalse raamatukogu detailset nimekirja, on see siiski seni kõige põhjalikum ülevaade raamatutest, kust ammutas eeskujus.

Kolmandas peatükis analüüsitakse üksikhooneid ja nende kavandamisloogikat traditsiooni ja innovatsiooni pingeväljas, käsitledes, millistes aspektides lähtus Krause varasematest ülikooliarhitektuuri tüpoloogiatest ning millistes kujunes Tartus välja uusi, kohalikku konteksti arvestavaid lahendusi. Kolmas peatükk tugineb ühelt poolt Krause 3.–5. kataloogis esitatud ülevaatele hoonete ehitusloost ja arhitektuurilistest eeskujudest, kuid on seda täpsustatud ning täiendatud võimalike eeskujude, hoonetüübi kujunemisloo ning detailse kronoloogilise kirjeldusega hoonete ehitusprotsessist. Iga hoone puhul on kirjeldatud plaanimaterjali, hoone kujunemist ajas ning ülikooli nõukogu poolt soovitatud ja arhitekti poolt sisse viidud muudatusi.

Neljas peatükk võrdleb kolme ajalisel, ruumilisel ja ideelisel lähima ülikooli ehituslugu. Võrdluseks on valitud Saksamaa Göttingeni Ülikool, mille väljaehitamise algab küll varem, kuid lõppeb hiljem. Tartut ja Göttingeni seovad kultuurilised seosed saksakeelsete ülikoolidena, samuti on nende vahel suhtlus ehitus-

kavandite osas (tähetorn), täheldatavad on mitmed sarnased lahendused vanade hoonete kasutusele võtmises ja renoveerimises. Teise paralleelina on toodud Ameerika Ühendriikides Charlottesville's asuv Virginia Ülikool, mis on ajaliselt küll veidi hilisema hoonete väljaehitamise, kuid sarnaselt Tartule asub keskustest eemal ja on kavandatud loodusesse. Virginia Ülikooli eestvedaja Thomas Jefferson oli mõjutatud Euroopa arhitektuurikäsitlustest, valgustusajastu ideedest ja teinud mitmed reise Inglismaale, mistõttu peab ta oluliseks ülikooli planeerimist loodusesse. Kolmanda näitena on vaadeldud Helsingi Ülikooli väljaehitamist, mis samuti on Tartust veidi hilisem, kuid samuti Vene tsaaririigi ülikool ja geograafiliselt Tartule lähim.

I ÜLIKOOLOIDE MAASTIKU KUJUNEMINE

1.1. Mis on ülikool? Ülikoolihoonete ajaloost

Ülikool ei tohiks olla maja, vaid küla.
- Thomas Jefferson¹¹⁶

Valgustusajastu ülikoolide ajalugu on mahukas peatükk Euroopa ülikoolide ajaloos. Ometi tuleb tähelepanu juhtida, et Prantsuse revolutsiooni järgses Euroopas, 19. sajandi alguses, ülikoole pigem suleti kui avati, perioodil 1789–1815 vähenes ülikoolide arv Euroopas 143-lt 83-le.¹¹⁷ Aastail 1790–1818 suleti üle poole Saksa ja Austria ülikoolidest, kokku 21 ülikooli.¹¹⁸ Uus ülikoolifenomen kujunes 19. sajandi teisel kümnendil Berliinis, aga selle taustal toimus oluliselt varasem ärkamine perifeerias.

„Ülikoolide hooned ja kampused ei ole tihti väljapeetud ja täpselt ellu viidud ideed, mis on nende loojatel olnud, kuid peegeldavad väga hästi just selle hetke kultuurilist tausta,“¹¹⁹ on väga õigesti märkinud Ameerika tegevarhitektid, kes ülikoolilinnakuid on uurinud. Arhitektuurisotsioloogiliselt on haridusasutuste põhieesmärgiks õppimis- ja õpetamisprotsessile ajalise, ruumilise ja sisulise kestvuse tagamine.¹²⁰ Ometi on ajalooliselt haridusasutuste (järje)pidevus olnud sõltuv poliitilistest, sotsiaalsetest ja kultuurilistest võimalustest, mistõttu on arhitektuuri ühiskondlik ülesanne olnud ajas muutuv.

Esimeseks haridusasutuse lahenduseks arhitektuuriloos peetakse Vana-Kreeka *stoad*, mille sammaste vahel kogunesid õpetlased ja õpilased. Zenon õpetas sammashallis ja Aristoteles sammaskäikudes (*peripatos* – peripateetikud), mistõttu saab sambaid pidada juba algusest peale haridusasutuste pärisosaks. Ülikoolihoonete uurijad on tähelepanu juhtinud, et ühtegi teist elementi peale sammaste ja sammashallide pole ülikoolihoonete juures nii järjepidevalt kasutatud.¹²¹ Vana-Kreeka haridusasutustest on oluline märkida veel *palestrat*, mida kirjeldab ka Vitruvius oma „Kümnes raamatus arhitektuurist“ ning mis hiljem mõjutab 15. sajandi Itaalias rajatud esimesi ülikoolihooneid.¹²²

Kõrgema hariduse laiema ülesande üle arutles juba Aristoteles. Kas selleks on teaduslikud teadmised, moraalne kasvatus või sotsiaalsete vajaduste rahuldamine? Sellest lähtuvalt on ülikoolide ajaloos peetud just neid kolme aspekti üli-

¹¹⁶ „An University should not be an house but village.“. Hitchcock, *The University Virginia. A Pictorial History*, 17.

¹¹⁷ *Geschichte der Universität in Europa*, Bd. III: Vom 19. Jahrhundert zum Zweiten Weltkrieg (1800–1945), hrsg. von Walter Rüegg (München: Verlag C. H. Beck, 2004), 17.

¹¹⁸ Arvo Tering, *Eesti- liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2008), 211.

¹¹⁹ Coulson, Roberts, Taylor, *University Planning and Architecture: The Search for Perfection*, 1.

¹²⁰ Schäfers, „Die Universität als Lehrgemeinschaft“, 41.

¹²¹ *Ibid.*, 42–43.

¹²² Stabenow, „Die Universität als Palast?“, 71.

kooli ülesandeks: teadmised, voores, kasulikkus ehk teaduste edendamine; sotsiaalsete, moraalsete ja religioossete normide edasiandmine ning väljaõpe ametikoha või akadeemilise karjääri tarvis.¹²³

Keskaegne ülikool oli Euroopa fenomen, mis sai alguse Bolognast (asutatud 1088¹²⁴). Bolognast sai pärast 1158. aastat keiser Friedrich I poolt õigusteaduskonnale antud privileege Õhtumaade ülikoolide nurgakivi, esimene *universitas magistrorum et scholarum*, kust saab alguse tänapäevane *universitase* mõiste.¹²⁵ Enne hiliskeskaega ei saa ülikooli puhul rääkida eraldi arhitektuurist või isegi ruumiprogrammist, sest professorid õpetasid nii oma eramajades kui ka tänavatel, väljakutel, kirikutes ja kloostrites. Sellest ajast on pärit kateeder, mis toob puldi, kateedri kui õpetamise koha ülikoolide ruumiprogrammi¹²⁶ ja sai nii ülikoolihoone kindlaks elemendiks. Õppetöö leidis aset erinevates hoonetes või isegi vabas õhus, kuid paljudel juhtudel toimusid meistrite-õpetajate jt eksamid ja koosolekud kirikutes või konvendi hoonetes.¹²⁷

Keskaegse ülikooli algusajad seostuvad Itaalias alguse saanud 12. sajandi renessansiga (*duecento*, protorenessans). Esimeseks ülikoolile ehitatud hooneks saab pidada Siena linna poolt ülikooli õpetlastele ehitatud kabelit (1322), mis oli seotud õpetlaste sisserändega Bolognast.¹²⁸

Itaalia ülikoolidest on veel oluline märkida Pisa Ülikooli, mis asutati 1343¹²⁹. aastal. Ülikoolihoone valmis Pisas küll alles 1520ndate lõpul, mil Pisa Ülikool oli saanud Firenze vabariigi riigiülikooliks ja Lorenzo de Medici (tuntud kui Lorenzo Tore) tellimusel ehitati ka spetsiaalne hoone. Pisa Sapienza¹³⁰ nime kandnud ülikoolihoone arhitekt pole teada, kuid teda on seostatud Itaalia renessansi suurmeistri Giulio Sangallo nimega. Sisehooviga riskülikukujuline hoone rajati endisele turuplatsile ning selle arhitektuuris võib näha seoseid Filippo Brunelleschi Firenze orbudekodu ja veidi varem Pisas ehitatud Filippo de Medici piiskopipalee vahel. Hoone sisemine struktuur lähtus alumise korruse lääneosas paiknenud suurest aulast. Kui aga otsida hoone prototüüpi, siis seostub Medicite poolt juhitud ehitus antiigist pärineva Vitruviuse poolt vahendatud *palestra* ja gümnaasiumihoone arhitektuuriga. Sarnasus tol ajal Toskaanas levinud Veneetsia Fra Giocondo Vitruviuse väljaande *palestra* illustratsiooniga ja Siena ülikoolihoone põhiplaani osas on veenvad.¹³¹ Seega paigutub esimene ülikoolihoone kindlasse ajaloolisesse traditsiooni.

¹²³ Willem Frijhoff, „Grundlagen: Die Aufgaben der Universität“, *Geschichte der Universität in Europa*, Band II, hrsg. von Walter Rüegg (München: C. H. Beck Verlag, 1996), 53.

¹²⁴ Aasta 1088 on kokkuleppeline, tegelik õppetöö algas hiljem.

¹²⁵ Schäfers, „Die Universität als Lehrgemeinschaft“, 44.

¹²⁶ *Ibid.*, 44.

¹²⁷ Coulson, Roberts, Taylor, *University Planning and Architecture: The Search for Perfection*, 1–5.

¹²⁸ *Ibid.*

¹²⁹ Pisa Ülikooli puhul on kasutatud samuti ametlikku asutamisaega, kuigi õpetlaste tegevus Pisas on olnud varasem.

¹³⁰ *Sapienza* kui tarkus, teadmine.

¹³¹ Stabenow, „Die Universität als Palast?“, 64–72.

Sisehooviga palee tüüpi ülikoolihooned kinnistuvad Itaalias, kus kõik ülikoolile vajalikud funktsioonid koondusid ühte hoonesse või hoonete kompleksis.¹³² Lisaks Pisale vajasisid ka Itaalia teised järjest kasvavad ülikoolid oma hooned. Padova Palazzo del Bo ehitati 16. sajandil ümber õppehooneks arhitekt Andrea Moroni juhtimisel. Erinevalt Pisast lähtus Moroni ainult õppehoone vajadustest ning eluruume sinna ei kavandanud. Ruudukujulise põhiplaani kahekorruselisel hoonel on sisehoovis mõlemal korrusel sammastega *loggias*, alumisel korrusel on arhitekt eelistanud dooria orderit ning ülemise korruse *loggial* on sambad asetatud postamentidele ning vormistatud joonia orderis.¹³³ Ka selle hoone põhiplaanis on näha laene klassikalisest arhitektuurist ja palestra põhiplaani.

Bologna Ülikool sai Trento kirikukogu järel maa-alad Bologna kesklinnas ja 1562. aastal algas Palazzo dell'Archiginnasio ehitus. Hoone valmis juba 1563. aastal. Palazzo dell'Archiginnasio on suurejoonelise portikuse ja siseõuega kompleks, mis jagunes 15 saaliks: seitse saali juura loengutele, kuus meditsiinile ja ning kaks kunstidele. Selle mõjul kujunes välja renessansiajastu Itaalia ja Hispaania ülikoolide tüüp: siseõue ümber koondunud muljetavaldava peafassaadiga nelinurkne hoone. See palee-tüüpi mudel liikus hiljem ka Lõuna-Ameerikasse, kus Euroopa sisserändajad avasid esimesed ülikoolid. Palazzo dell'Archiginnasio eeskujul on ehitatud näiteks San Carlose Ülikool Guatemalas (peahoone 1763).¹³⁴

Itaalias on selle ülikoolitüübi heaks näiteks veel Sapienza Roomas, mille ehituse algatajaks oli paavst Pius IV (1499–1565) ja esimeseks arhitektiks Pirro Ligorio, täna paremini tuntud Villa d'Este arhitektina, kelle töö võttis hiljem üle Giacomo della Porta. 1565. aastal alguse saanud projekt teostus alles sajand hiljem. 1653. aastal algas baroki arhitektuuri suurkuju Francesco Borromini juhtimisel ülikoolikiriku, Sant'Ivo, ehitamine. Borrominile iseloomulikult on ülikoolihoone puhul mängitud mahtudega; ristkülikukujuline sisehooviga hoone, kolm korrust, millest esimesel kahel on arkaadistik – alumine korrus dooria ja ülemine korrus joonia orderis –, milles saab näha Vitruviuse palestra eeskujusid, mis ilmusid 1550. aastal Leon Battista Alberti väljaande illustatsioonides.¹³⁵ Kahekorruselistest võlvitud sissekäikudest avaneb vaade erilisele spiraalsele kirikutornile, mille eeskujusid on nähtud iidse Romuluse templis. Rooma Sapienza Ülikool järgib üldjoontes palee tüüpi ülikooli, kuid paavstiriigi keskusena domineerib arhitektuuris ülikoolikirik.¹³⁶

Üliõpilaste kasvava arvu tõttu hakkasid ülikoolid ka kinnisvara omandama. Näiteks 15. sajandil hankis Pariisi Ülikool endale hooned Seine'i jõe vasak kaldal, mõjutades nii kogu linna, kus kujunes omaette Ladina kvartal.

Inglise ülikoolide kolledžitel ei olnud tavaliselt eraldi hooned õppetööks, mõnel juhul oli olemas peahoone, mis oli samal ajal rektori korteriks ning võimaldas pidada suuremaid kogunemisi ja tseremooniaid. Kolledžiarhitektuuri ajaloos

¹³² De Ridder-Symoens, „Organisatstion und Ausstattung. Universitätsgebäude“, 165.

¹³³ Stabenow, „Die Universität als Palast?“, 72–74.

¹³⁴ Coulson, Roberts, Taylor, *University Planning and Architecture: The Search for Perfection*, 1–5.

¹³⁵ Vitruviuse originaalväljanades teadupärast illustatsioonid puudusid.

¹³⁶ Stabenow, „Universtät als Palast?“, 79–83.

märgitakse eeskujuna eriti Sapienzat Roomas, Sorbonne'i Pariisis, Collegium Karolinumit Prahlas, Collegium Maiust Krakovis jne, mis olid mõjukad ja osad neist andsid hiljem nime kogu ülikoolile. Kolledžite puhul saab näha teatud sarnasusi arhitektuuris: nelinurkse põhiplaaniga hoonel on sisehoov, sinna on paigutatud ruumid õppimiseks, söömiseks, elamiseks ning samuti kabel, kellatorn, raamatukogu ja kolledžite teenistujate eluruumid.¹³⁷ Inglismaal järgivad seda skeemi Oxford ja Cambridge, mis tänu majanduslikule iseseisvusele suutsid rajada keskonna, milles erinevatele kolledžitele kuulus koht linna urbanistlikus struktuuris. Järk-järgult hakkas kujunema ka kolledži arhitektuurile iseloomulik vorm. Alates 13. sajandist olid nii Oxfordile kui Cambridge'le iseloomulikud kinnise nelinurkse planeeringuga ja gooti stiilis ehitised nagu Merton College ja New College Oxford, mis meenutasid pigem suletud kloostrihooned.¹³⁸

Willem Frijhoffi järgi iseloomustavad reformatiooni-järgset ülikoolimaastikku kolm märksõna: **ekspansioon** (uusi ülikoole tekkis väga palju), **diferentseerumine** (paljud uued ülikoolid olid sekulariseerunud) ja **professionaliseerumine** (mille tingis ratsionaliseerumine ja reaalteaduste areng).¹³⁹ Kasutamata kirikuid muudeti raamatukogudeks, nt Leidenis (konfiskeeritud katoliku klooster loenguruumide läheduses, 1575), Kopenhaagenis (Püha vaimu hoone) Turus, samuti muudeti raamatukoguks vana kaalukoda Halles. Eraldi raamatukoguhooned ehitati vähe, 17. sajandil kerkisid silmapaistavad raamatukogud Dublinis, Coimbras, Oxfordis, Salamancas ja Krakowis.¹⁴⁰ See on aeg, mil ülikoolide juures avatakse ka botaanikaaiad nii Itaalias (1544 Padova ja Pisa, 1563 Bologna) kui Põhja pool Alpe (Leipzig 1580, Leiden 1581, Basel 1588, Heidelberg 1593). Suurem osatähtsus on laboratooriumidel (füüsika ja keemia). Meditsiiniõppe rolli suurenemisel saab anatoomiline teater 16. sajandi lõpul – 17. sajandi alguses ülikooli pärisosaks: 1595 Padova, seejärel Hollandi Ülikoolid – Leiden 1597, Delft 1614, Amsterdam 1619.¹⁴¹

Püüdes leida vastust küsimusele, milline nägi välja reformatioonijärgne ülikool, on raske esile tuua ühte kindlat mudelit. Uued vajadused tingisid uute hoonete rajamise, mille puhul eelistati ehitada linnamüüri sisse, parem kui samale tänavale või kvartalisse, mistõttu arenevad niimoodi 16. sajandi lõpus omamoodi ülikoolikvartalid Salamancas (El Patio de Escuelas), Coimbras (Paço das Escolas), Pariisi Ladina Kvartal, „Vana Ülikool“ Viinis ja Würzburgis.

Inglismaal toimuvad suuremad muutused ülikoolihoonete planeerimises 17. sajandil ja seda saab siduda arhitekt Christopher Wreni (1632–1723) nimega, kelle looming lõpetas kaua ühtsena püsinud gooti stiili lembuse ülikoolihoonete arhitektuuris. Wren esindas uut arhitektitüüpi, kellele oli oluline teooria tund-

¹³⁷ Notken Hammerstein, „Die Universitäten in der Aufklärung“, *Geschichte der Universität in Europa*. Bd. II: Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800), hrsg. von Walter Rüegg (München: Verlag C. H. Beck, 1996), 125.

¹³⁸ Coulson, Roberts, Taylor, *University Planning and Architecture: The Search for Perfection*, 1–5.

¹³⁹ Frijhoff, „Grundlagen: Die Aufgaben der Universität“, 80.

¹⁴⁰ De Ridder-Symoens, „Organisation und Ausstattung. Universitätsgebäude“, 173.

¹⁴¹ *Ibid.*, 166–167.

mine. Esimese uue ülikoolihoonena kavandas ta oma onu piiskop Matthew Wreni tellimisel Cambridge Pembroke'i kolledži kabeli, mis tõi keskaegse ilmega linna klassikalise vormikeele. Wren kavandas Oxfordi Sheltoni teatri (tegelikult aulatuüpi hoone nii loenguteks kui tseremooniateks), mille populaarsus tegi ta nõutud arhitektiks ka Cambridge Ülikooli juures, kus valmisid tema kavandite järgi Emmanueli kabel, Trinity raamatukogu ning mitmed uued fassaadid vanadele hoonetele. Wren avas keskajale iseloomulikud suletud kolledžiplaneeringud linnale, kavandades need omamoodi fookuspunktidele, eelistades avatust ning barokile iseloomulikku hierarhilist paigutust.¹⁴² Avatus, vaba planeering oli suur muutus ülikooliarhitektuuris, muutudes domineerivaks nii Inglismaal kui Ameerikas. Ameerika puhul tuleb esile tõsta, et sarnaselt Tartuga, toona omamoodi perifeeriana, oli Ameerika *tabula rasa*, puhas lõuend, kuhu sooviti projitseerida ideaal maailma. Teadlaste kogukonnale sobis avatud maastikule paigutatud hoonetega lahendus, seetõttu sai Ameerikas esialgu domineerivaks ühe katuse all paiknev U- või E-kujuline hoone (Old Maini tüüp), mis meenutas maavillat, kuid 18. sajandi jooksul hakati hooned enam eraldi paigutama.¹⁴³

18. sajandil hakkas ülikoolihoone olema pigem täiesti eraldi, mis ühelt poolt näitab valitseja (ja kiriku) võimu ja teisalt võimaldab eraldi hoone paremaid tingimusi arenevale teadusele. Siiski ei kujunenud sel ajal mingisugust ühtset arhitektuurilist vormi, mille alusel ülikoole rajati või vanu hooned uuteks funktsioonideks kohandati.¹⁴⁴

Nii saame tegelikult juba 18. sajandil eristada kahte erinevat ülikoolitüüpi: ühte hoonesse koondunud suletud palee- või kloostritüüpi ülikooli hoonestust ning avatud, maastiku ja linnaruumi kindlatele telgedele paigutatud avatud ülikoolitüüpi, mis 18. sajandi jooksul arenes „ülikooliks pargis“ nagu seda on Göttingeni või veidi hilisem Tartu ülikoolihoonete ansambel.

1.2 Saksa traditsioon

18. sajandi Saksa kultuuriruumi iseloomustasid valgustusajastu ideaalid – valgustatud mõtlemine, ratsionaliseerimine ja ratsionaliseerumine –, mis suunasid ühiskonda parema tuleviku poole, püüdes saavutada üldist õnne (*publica felicità, utilité publique*). Need suundumused mõjutasid oluliselt ka haridust. Sajandi jooksul toimusid hariduses suured muutused, sealhulgas sekulariseerumine, trükivabaduse laienemine ja ladina keele taandumine hariduse *lingua franca* rollist, mida asendas saksa keel ülikoolides. Samuti loodi akadeemiaid ja erialaseltsid, mis mõnel juhul konkureerisid ülikoolidega, kuid samas ka toetasid nende arengut. 18. sajandi lõpuks kujunes välja rahvusmõte, mida mõjutasid Montesquieu *esprit*

¹⁴² Coulson, Roberts, Taylor, *University Planning and Architecture: The Search for Perfection*, 7–9.

¹⁴³ *Ibid.*

¹⁴⁴ De Ridder-Symoens, „Organisatstion und Ausstattung. Universitätsgebäude“, 168.

de nation ja Johann Gottfried Herderi kultuurrahva idee, viies uute arusaamadeni rahvuslikust identiteedist ja kultuurilisest ühtsusest.¹⁴⁵

18. sajandi Saksamaa üheks olulisemaks ülikooliks kujunes Göttingen, mis avati 1737. aastal Hannoveri riigitegelase Gerlach Adolph von Münchhauseni poolt loodud kontseptsiooni alusel (Reformuniversität *Göttingen*) ning oli Suurbritannia kuninga ja Hannoveri George II/ Georg Augusti kaudu otseselt seotud Inglismaa teadusmaailmaga. Tihe side angloameerika kultuuriruumiga tõi Göttingeni õppima ka mitmeid Ameerika üliõpilasi. Göttingen saavutas kiiresti tunnustuse, seda nii oma rikkaliku raamatukogu, kõrgemate palkade, Akadeemia (*Gesellschaft der Wissenschaften*) liikmeks saamise võimaluse, kuid eeskätt just põhikirjas sätestatud akadeemilise vabaduse tõttu.¹⁴⁶ Nii näiteks oli keelatud usuteaduskonnal tsenseerida teiste teaduskondade kirjutisi,¹⁴⁷ mistõttu on Göttingeni sel ajal nimetatud „vaba mõtlemise, kirjutamise ja avaldamise koduks“¹⁴⁸ ja „tõetsingu eeskujuks“.¹⁴⁹ Akadeemiline vabadus arendas kriitilist mõtlemist, aitas kaasa nii teaduste arengule kui ühiskonna reformidele.

18. sajandi alguse kõrghariduse diskussioonis on oluline Gottfried Wilhelm Leibniz, kes rõhutas, et teaduse ja teadusuuringute edendamise juures ei unustaks ülikool ka laiemat hariduse funktsiooni.¹⁵⁰ Leibnizi ideed – *mathesis universalis* (loogiliselt ja metodoloogiliselt ühtlustatud teadmised), universaalne teaduskeel kui tulevase Euroopa teadlaste meedium, raamatukogunduse arendamine ja entsüklopeedia projektid – olid taustaks sajandi lõpul olulisteks saanud Immanuel Kanti ideedele. Teoses *Der Streit der Fakultäten* (1798), mida Georg Wilhelm Friedrich Hegel on nimetanud ka metoodiliseks valgustuseks (sks *die methodische Aufklärung*), esitab Kant idee ülikoolist kui uurimis- ja valgustusmajast, mille parimaks väljenduseks on filosoofiateaduskond.¹⁵¹ Filosoofiateaduskonna eesmärgiks on tõe otsimine ja seeläbi saab see kontrollida ja olla kasulik kolmele kõrgemale teaduskonnale (õigusteaduskond, usuteaduskond ja meditsiiniteaduskond). Sellega muutub filosoofiateaduskond, mida keskajast saati oli peetud

¹⁴⁵ Hammerstein, „Die Universitäten in der Aufklärung: Die Aufklärung“, 495jj.

¹⁴⁶ Hans-Albrecht Koch, „Semper reformanda?! Acht Jahrhunderte europäische Universität“, *Architektur für Forschung und Lehre. Universität als Bauaufgabe*, hrsg. von Klaus Gereon Beuckers (Kiel: Ludwig, 2010), 29–30. Vt ka Rudolf Vierhaus, *Göttingen vom Ende des Dreissigjährigen Krieges bis zur Zeits der Französischen Revolution und Napoleons. Göttingen. Geschichte einer Universitätsstadt*, Band 2: Vom Dreissigjährigen Kried bis zum Anschluss an Preusse- Der Wiederaufstieg als Universitätstadt (1648–1866), hrsg. von Ernst Böhme, Rudolf Vierhaus (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 2002), 19–42.

¹⁴⁷ Tering, *Eesti- liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798*, 211.

¹⁴⁸ Peter A. Vandermeersch, „Die Universitätalehrer“, *Geschichte der Universität in Europa*. Bd. II: Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800), hrsg. von Walter Rüegg (München: Verlag C. H. Beck, 1996), 193.

¹⁴⁹ Roy Porter, „Die Wissenschaftliche Revolution und die Universitäten“, *ibid.*, 439.

¹⁵⁰ Jürgen Mittelstrass, „The Idea of the University: History and Fate“, *In search of University Landscape. The Age of the Enlightenment*, ed. by Kadri Asmer, Juhan Maiste (Tartu: University of Tartu, 2018), 15–16.

¹⁵¹ *Ibid.*, 16–17.

teenijatüdrukuks, *ancilla*'ks, ülikooli keskseks teaduskonnaks.¹⁵² Kanti reformideid viis ellu ja arendas edasi Göttingenis õppinud saksa haridusuuendaja Wilhelm von Humboldt.

18. ja 19. sajandi vahetusel tekkisid Berliini uue õppeasutuse rajamise ideed, mille aluseks olid valgustusajastu filosoofia ja uued hariduslikud põhimõtted. Johann Jakob Engel¹⁵³, Wilhelm von Humboldti õpetaja, rõhutas oma ettepanekus õppeasutuse peamise ülesandena õpetamist. Friedrich Schleiermacher¹⁵⁴, mõjutatuna Kanti ideedest, pakkus omakorda, et hariduse keskmes ei peaks olema pelgalt teadmiste edasiandmine, vaid õpetamisprotsess kui võimalus uute vaatepunktide loomiseks.¹⁵⁵ Humboldt ise lähtus Kanti filosoofiateaduskonna käsitlusest kui ülikooli kehastusest, sidudes selle tervikliku hariduse ja puhta teaduse ideega. Humboldti visiooni järgi ei peaks teadmised jääma killustatuks, vaid neid tuleks integreerida tervikuks, luues sügava hariduse ja teaduse, mis ei teeni pelgalt akadeemilisi eesmärke, vaid panustab ka ühiskonna paremaks muutmisse.¹⁵⁶ Berliini Ülikooli avamine 1810. aastal realiseeris need põhimõtted, pakkudes akadeemilise vabaduse ja iseseisvuse mudelit, mida väljendab Humboldti kuulus *Einsamkeit und Freiheit*¹⁵⁷ (üksindus ja vabadus). Teadust mõisteti seal kui pidevas arengus olevat protsessi, mille eesmärk pole mitte valmis vastuste andmine, vaid küsimuste püstitamine ja lahenduste otsimine. Berliini Ülikoolist sai mudel, mis mõjutas kõrgkoolide arengut üle maailma.¹⁵⁸

Saksa traditsioonis, kust pärineb suur osa Tartu Ülikooli taasavamisega seotud teadlasi ja ka ülikooli arhitekt Krause, ei olnud 18. sajandi lõpuks veel kindlaid reegleid, kuidas ülikooli ja selle vajadustele vastavat infrastruktuuri kavandada. Arhitektuuriteoretikutest juhtis juba 18. sajandi alguses sellele tähelepanu Leonhard Christoph Sturm: „[...] ei olnud keegi öelnud, kuidas tuleks üht akadeemiat (ülikooli) ehitada. Mis on seda hämmastavam, et kasvatuskoolid olid olemas juba vanadel kreeklastel ja Vitruvius kõneleb neist oma V raamatu XI peatükis.“¹⁵⁹ Sturm oli esimene, kes üritas ülikooli arhitektuurilises mõttes määratleda: „Ülikoolis (akadeemias) peavad noored printsid, krahvid, vabahärrad ja aadlikud saama seisusekohaselt elada, kõneleda valitud keeles, tegeleda teaduste ja kehaliste harjutustega. [...]. Sellepärast on vajalik neile sisse seada sobivad korterid, kus lisaks elutoale oleks ka magamis- ja teenijate tuba. Auditoriumide kõrval peavad akadeemia seinte vahel leidma koha ka tallid, kus hoitakse nii rüütlite kui

¹⁵² Koch, „Semper reformanda?! Acht Jahrhunderte europäische Universität“, 30.

¹⁵³ Johann Jakob Engel, *Denkschrift über Begründung einer grosse Lehranstalt in Berlin* (1802).

¹⁵⁴ Friedrich Schleiermacher, *Gelegentliche Gedanken über Universitäten in deutschen Sinn* (1808).

¹⁵⁵ Koch, „Semper reformanda?! Acht Jahrhunderte europäische Universität“, 31.

¹⁵⁶ Mittelstrass, „The Idea of the University: History and Fate“, 18.

¹⁵⁷ Koch, „Semper reformanda?! Acht Jahrhunderte europäische Universität“, 32.

¹⁵⁸ Schäfers, „Universität als Lehrgemeinschaft, Universität als Bauaufgabe“, 47.

¹⁵⁹ Leonhard Christoph Sturm, *Vollständige Anweisung, Allerhand Oeffentliche Zucht- und Liebes-gebäude, Als hohe und niedrige Schulen, Ritter-Academien, Waysen-Häuser, Spitäle vor Alte und Krancke, und endlich besonders also genannte Zucht-Häuser und Gefängnisse wohl anzugeben* (Augsburg: in Verlegung Jeremiae Wolffens, 1720), B2 jj.

ka kooli hobuseid, niisamuti tantsusaalid, vehklemisruumid. [...] Iseenesestki mõista tuleb koolis õpetada ka kõiki teadusi alates aritmeetikast ja geomeetriast kuni tsiviil- ja militaararhitektuurini, ilutulestiku korraldamise ja mehhaanikani. Vürstlikud ruumid tuleb jagada osadeks, nii nagu seda võib näha Wolffenbüttelis.¹⁶⁰ Sturm rüütliakadeemia (*Ritterakademie*) joonistel võib näha suurt kolmekorruselist baroksete fassaadidega hoonet, mille keskel paiknevat frontoonivälja kaunistab lopsakas stukkdekoor. Hoone katust kroonib Hollandi klassitsismi vaimus kellatorn. Akadeemia keskel on ümaravormiline „rondeel“, mille ümber asusid keemia- ja füüsikakabinetid, külalistetoad ja raamatukogu suur poolringikujuline tõusvate pingiridadega auditorium, mida ühel joonisel nimetatakse ka „suureks päikeseauditoriumiks“ (*Magnum auditorium Solerne*). Ülikooli keskne hoone kannab nime härrastemaja (*Herren Haus*), mida kolmest küljest ümbritsevad auhoovi (*cour d'honneur*'i) moodustavad tiivad, mida Sturm võrdles prantsuse linnapalee ehk nagu ta ise seda kutsus – hotelliga.

Sturmi kirjeldus näitab, et Itaalias alguse saanud palee-tüüpi ülikoolihoone traditsioon kandub ka saksa kultuuriruumi. Sturm ülikooli eripäraks on siiski veel idee, et kõik funktsioonid tuleb paigutada ühe katuse alla. Sturm ei räägi veel peahoonest ega esindushoonest, nagu mõnedel saksa ülikoolidel oli juba varasemalt olnud (Tübingen¹⁶¹).

Saksa kultuuriruumi puhul on oluline märkida ka Itaalia arhitektuureetikut Francesco Miliziat, kelle teos “Principi di architettura civile” (1781) avaldas suurt mõju kogu Euroopa tsiviilarhitektuurile ning mis tõlgiti väga kiiresti erinevatesse keeltesse, sh ka saksa keelde (1784–1786). Milizia lävis Roomas tihedalt autorite ringiga, kuhu kuulusid Saksa klassitsismile aluse pannud Johann Joachim Winckelmann, klassitsismi esindav maalikunstnik Anton Raphael Mengs, aga ka sama stiili viljelev skulptor Antonio Canova ja teised klassitsismi juhtfiguurid, mis seletab omakorda ka Milizia populaarusust saksa keeleruumis. Samuti imetles tema kirjutisi hiljem Virginia Ülikooli rajaja Thomas Jefferson.¹⁶² Teoreetiline, ülalmainitud teose autorina, esindab ta pigem varast funktsionalisti, kellele oli ülimuslik hoone funktsioon.

Milizia nimetab oma peateose teises köites haridusega seotud hooneid kõige õilsamateks ning peab mugavaimaks ja parimaks asukohaks linna keskuses paiknevat auväärset avalikku asukohta. Ülikooli jaoks tuleks valida täpselt nelinurkne või ruumikas väljak, kuhu jääb hoone fassaad. Esimesel korrusel, mis tuleks tänavast pisut kõrgemale tõsta, on sisehoov, mille ümber asuvad võlvitud auditoriumid. Ülemisel korrusel on galeriid ja saalid ning ruumid loodusteaduste, keemia, anatoomia jne jaoks. Neile ruumidele soovitab Milizia ümarat, amfiteatri vormi, mis võimaldab kuulajatel kõike mugavalt näha. Ülemisele korrusele paigutab Milizia naturaaliad, antikviteedid ja raamatute kogud. Hoonel peaks olema

¹⁶⁰ *Ibid.*

¹⁶¹ Vt pikemalt Michael Goer, „Die Alte Aula in Tübingen. Baugeschichte und Bauaufgabe 1547 – 1777 – 1845“, *Architektur für Forschung und Lehre. Universität als Bauaufgabe*, hrsg. von Klaus Gereon Beuckers (Kiel: Ludwig, 2010), 109–126.

¹⁶² William B. O’Neal, „Francesco Milizia 1725–1798“, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 13 (3) (1954), 12–15.

tornid, vähemalt kaks, üks kella, teine tähetorni jaoks. Tornid võib paigutada fassaadi nurkadesse või siis keskele – kellatorn või suurem tähetorn keskele, ning pole keelatud ka kella- ja tähetorni ühendamine.¹⁶³

Milizia meelest võib tähetorni ehitada ka eraldi, kuid siis tuleb silmas pidada, et see nelinurkne hoone paikneks kõrgemal kohal ning sel oleks lame katus, mille all oleks vaatluste läbiviimiseks vajalike instrumentide ruum. Eraldi hoonena võiks tähetorn olla tema sõnul piisavalt suur, et oleks ruumi nii instrumentidele kui observaatoritele. Hoone välisviimistlus peaks olema lihtne ja peegeldama selle funktsiooni. Pariisi observatooriumit peab Milizia kohutavaks (sks *schassbar*) ning Pariisi tähetorni esimese korruse plaan on illustratsioonina (tahvel 9) tema põhiteoses ka ära toodud. Suurepäraseks näiteks peaks Milizia Seebergi tähetorni Gothas, mille arhitektiks oli Franz Xaver von Zach, samuti peab Milizia heaks näiteks Kopenhaageni tähetorni, mille rajas 17. sajandil Kopenhaageni Ülikoolile hooneid projekteinud Hans van Steenwickel noorem.¹⁶⁴

Milizia kirjutab ka botaanikaaiast, mis võiks asuda ülikoolihoone ühes või kahes sisehoovis, pakkudes nii mugavat juurdepääsu. Ka teaduste akadeemia võiks asuda ülikoolihoones, sest siis poleks tarvis rajada eraldi hoonet, vaid saaks ülikoolis istungeid pidada.¹⁶⁵ Nii tehaksegi hiljem ka nt Göttingenis.¹⁶⁶

Raamatukogu puhul toob Milizia välja, et kui see paigutada ülikooliga samasse hoonesse, tuleks ruum jagada kolmeks vahekäiguks, et ei peaks redelitega kõrgusesse ronima. Väga oluliseks peab ta valgusküsimust, soovitades raamatukogu ruum katta kupliga, mille aknad laseks piisavalt valgust läbi. Kui aga ehitada raamatukogu eraldi hoonena, peaks selle välimus koheselt aimu andma, mis hoonega on tegemist. See peab olema hästi ligipääsetav, mugava trepiga. Raamatukogu saali osas annab Milizia vabad käed. See võib tema arvates olla erineva vormiga, nt rotund sammastega, mille vahel on raamaturiiulid. Huvitav on siinkohal märkida Milizia manitsemist, et raamatute hulk ei tohi olla ülemäära suur, sest raamatutega on nagu inimestega – nende väärtus ei sõltu hulgast, vaid heast valikust.¹⁶⁷

Saksa arhitektuuriteoreetikute, kes 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses ülikooli arhitektuuri on käsitlenud, kerkib esile Christian Ludwig Stieglitz, kelle teosed kuulusid kahtlemata ka Krause lugemislauale.¹⁶⁸ 18. sajandi lõpuaastail ilmunud teoses, õigemini albumis, „*Zeichnungen aus der Schönen Baukunst*”,¹⁶⁹

¹⁶³ Francesco Milizia, *Grundsätze der bürgerlichen Baukunst: in drey Theilen*, hrsg. von Christian Ludwig Stieglitz (Leipzig: Schwickert, 1824), 194–195.

¹⁶⁴ *Ibid.*, 195.

¹⁶⁵ *Ibid.*, 196.

¹⁶⁶ Vt pikemalt käesoleva doktoritöö 4. peatükist.

¹⁶⁷ „Jedoch eine recht lehrreiche Büchersammlung darf nicht zahlreich seyn: es geht mite den Büchern wie mit den Meschen, ihr Werth besteht nicht in der Menge, sonder in der guten Auswahl.“ Milizia, *Grundsätze der bürgerlichen Baukunst: in drey Theilen*, 197.

¹⁶⁸ Sellest pikemalt alapeatükis 2.2.

¹⁶⁹ Christian Ludwig Stieglitz, *Zeichnungen aus der Schönen Baukunst oder Darstellung idealischer und ausgeführter Gebäude mit ihren Grund- und Aufrißen auf 100 Kupfertafeln. Mit nöthigen Erklärungen und einer Abhandlung über die Schönehit deiser Kunst* (Leipzig: bey Voss und Compagnie, 1798). Antud teos on olemas ka TÜ raamatukogus.

mida Krause laenutab Tartu perioodil lausa viiel korral,¹⁷⁰ esitab Stieglitz nii oma tolleaegse arhitektuurilise programmi kui toob illustratsioonidel ära mitmeid näiteid, mis akadeemiaste ehitustraditsiooni mõjutavad.

Stieglitz seab arhitektile juba üsna kõrged nõudmised: „Arhitekt peab püüdnud selle poole, et oma hoonest kunstiteos teha; tal peab olema maitset ja teadmised ilust, et anda hoonetele karakter ja eriline väljanägemine.“¹⁷¹ Eelnevaga rõhub Stieglitz sellele, et esmamulje on tähtis ning see peab peegeldama hoone funktsiooni. Stieglitz iseloomustab erinevaid hoonetüüpe omadussõnadega nagu pidulik (sks *feierlich*), tõsine (sks *ernsthaft*), suurepärase (sks *prächtig*), kohutav (sks *schauerlich*), meeldiv (sks *gefällig*) ja romantiline (sks *romantisch*). Pidulik iseloom on eeskätt ainult suurtel hoonetel, kuid ka väikesed hooned saavad olla pidulikud, kui neil on väga lai fassaad. Hoone kõrgus on oluline, hoone peaks paigutama kõrgemale kohale, kus ta teistest hoonetest selgelt eristub ning hoonel peab olema suur lihtne trepp, mis sissepääsu juurde juhib. Üldiselt peab piduliku karakteriga hoonete fassaadidel olema üsna lihtne plaan. Ka selle kirjelduse järel on lihtne aru saada, et Tartu Ülikooli peahoone puhul on antud näpunäiteid üsna selgelt arvesse võetud: kõrgem koht, tänavajoonest eemale toomine, lihtne ja pidulik fassaad.¹⁷²

Stieglitzi hoonetüüpide jaotus ütleb, et pidulik hoonetüüp sobib eeskätt kirikutele, tõsine raekodadele, koolidele ja ülikoolihoonetele. Seevastu suurepärase hoonetüüp jääb teatritele, ballisaalidega majadele ning kontserdipaikadele. Tõsine karakter sarnaneb Stieglitzi käsitluses suuresti pidulikuga, kuid hoone maastabid ei pea olema nii suured ning aknad võivad olla paigutatud üksteisele lähemale. Sellise hoone joonis torkab silma oma lihtsusega. Akendel-ustel pole kaunistusi, ornamente, kõik peab olema lihtne. Peakorruse akendele võib panna tahveldised.¹⁷³

Meeldiva hoonetüübi alla kuuluvad eramajad, jubeda tüübi juurde vanglad, aiarajatised, ja pargid peaksid kandma romantilist iseloomu. Stieglitzi teooriat Tartule üle kantuna näeme, et peahoone jääb piduliku ja tõsise hoone piiridesse ja Toomemäele rajatud ülikoolihooned on pigem romantilise karakteriga. Stieglitz rõhutab ka sammaste osatähtsust, mis kreeklastel ja roomlastel ei olnud kaunistused, vaid hoone pärisosa. Sambad on piisavalt ilusad ja tähendusrikkad kaunistused, nii et ainult neist tihti piisab, et hoonet kaunistada ja selle karakteri tähenduslikkust väljendada. Tugevad sambad, nagu toskaana ja dooria sambad, vastavad pidulikule karakterile, toomaks esile kõrget tõsidust ja vaikset pidulikkust (sks *hohe Ernst und stille Feierlichkeit*).¹⁷⁴

Stieglitzi teoses “*Zeichnungen aus der schönen Baukunst*” trükitud vasktahvlil on üks võimalik peahoone eskuju, millel on eenduv sammaspordikus ja kül-

¹⁷⁰ Kriisa, *Johann Wilhelm Krause raamatulaenutused Tartu ülikooli raamatukogust aastatel 1806–1826*, 33–77 (Lisa 1).

¹⁷¹ Stieglitz, *Zeichnungen aus der Schönen Baukunst oder Darstellung idealischer und ausgeführter Gebäude mit ihren Grund- und Aufrissen auf 100 Kupfertafeln...*, 1.

¹⁷² *Ibid.*, 7.

¹⁷³ *Ibid.*, 8–9.

¹⁷⁴ *Ibid.*, 11–13.

risaliidid, kuid erinevalt Tartu Ülikooli peahoonest on trepistik oluliselt kõrgem. Samas meenutavad akende paigutus, suhteliselt madal katusekuju ja sokliaknad just tulevasi Tartu Ülikooli hooneid.

1.3 Ülikool pargis. Inglise pargi võidukäik Saksamaal

18. sajandi teisel poolel juurdub Euroopa kultuuriruumis rousseaulik pürgimine loodusesse. Need ideed liiguvad ka üle ookeani Põhja-Ameerikasse, kus Thomas Jefferson planeerib Virginia Ülikooli vabasse maastikku akadeemilise külana – kampusena. Pikka aega domineerisid suurejooneliste hoonete ümbruses rangelt vormitud maastikud, mida iseloomustasid renessanss- ja barokkstiilis pargid ning André Le Nôtre'i loodud Prantsuse pargi tüüp. 18. sajandil hakkasid aga vabakujunduslike parkide ideed Inglismaalt jõudma Mandri-Euroopasse, tuues kaasa looduslähedasema ja vähem formaalse stiili. Göttingeni alleede rajamine peegeldas just selleks ajaks levinud inglise maitse eelistusi, mis rõhutasid loomulikkust ja maastiku esteetilist harmooniat.

18. sajandi teise poolel levis Euroopas plahvatuslikult Inglise stiilis park, jõudes ka Baltimaade mõisaansamblini. Kui seni on arvatud, et Inglise pargi idee ja moe tõi esmalt saksa kultuuriruumi Wörlitzi aiariigi (alustatud 1764) rajaja Anhalt-Dessau prints Leopold III Friedrich, siis uuemad uurimused näitavad, et elav ideede vahetus algas juba 1740ndatel aastatel.¹⁷⁵ See seostub eelkõige Hannoveri kuninglike aedade juhi ja ehitusmeistri Friedrich Karl von Hardenbergiga (1696–1763), kes külastas Inglismaad mitmel korral, et uuendada Hannoveri vastavalt oma patrooni George II, Inglise kuninga ja Hannoveri printsi maitsele. Friedrich Karl von Hardenbergi päevikute kohaselt külastas ta Londonit ja selle ümbruse maamõisaid 1744. aastal, tuues tol korral Saksamaale kaasa ka ühe Inglise pargistiili rajaja William Kenti jääkeldri joonise. Juba 1750. aastal ilmub saksa keeles 4-köiteline Philip Milleri "Gardeners Dictionary", kus tutvustatakse maastikupargi ideed (sks *Waldungen*). Karl von Hardenberg külastas Millerit ennast 1762. aastal, kuid juba kümme aastat varem, 1752. aastal, soovitas Hardenberg Braunschweigi hertsog Carlil muuta tema vana ja kuulus Salzdahlumi¹⁷⁶ barokkaed moodsaks maastikupargiks.¹⁷⁷ Ta argumenteeris oma kirjas veenvalt, et ühetaolisus, igavad lillepeenrad on väsitavad ja tüütud ning keelitas oma veenvate näidetega (ilmselt joonistega) Inglismaalt (Kensington, Hampton Court, Richmond, Chiswick jne) rakendama maastikupargi ideed.¹⁷⁸ Hardenburg oli taas Inglismaal 1762/63. a, sel ajal oli Inglismaa aedade *Grand Tour* juba moes ka hannoverlaste hulgas. Nii tekkisid esimesed maastikupargid Alam Saksimaal:

¹⁷⁵ Vt nt Marcus Köhler „Friedrich Karl von Hardenberg's (1696–1763) Journeys to England and His Contribution to the Introduction of the English Landscape Garden to Germany“, *Garden History*, 25 (2) (1997), 212–218.

¹⁷⁶ Salzdahlumit külastab hiljem ka Krause, vt alapeatükk 2.1.

¹⁷⁷ Köhler „Friedrich Karl von Hardenberg's (1696–1763) Journeys to England and His Contribution to the Introduction of the English Landscape Garden to Germany“, 212–218.

¹⁷⁸ *Ibid.*, 215.

Lucklum (1759), Marienwerden (1761), Schwöbber 1762/63; seega oluliselt varem kui 1764/65. aastal alustatud Wörlitzi aiariigi rajamine, mil ideede maaletooja Hardenberg oli juba surnud. Siiski on oluline märkida, et eelpool mainitud maastikupargid olid võrreldes Wörlitziga väiksed, sest majanduslikud, sotsiaalsed ja kliimaatilised tingimused olid Inglismaaga võrreldes väga erinevad ja Inglise pargi rajamine kallis.¹⁷⁹

Inglise pargi rajamine oli aga võimalik tõelisele anglofiilile, Anhalt-Dessau valitsejaks saanud Leopold Friedrich Franzile, kelle *Grand Tour*id Euroopas hõlmasid ka nelja Inglismaa külastust aastail 1763/64, 1768/69, 1775 ja 1785. Prints ja tema arhitektist sõbra Friedrich Wilhelm von Erdmanni (1736–1800) poolt välja töötatud uue aiariigi programmi viisid Elbe jõe tasasel maal ellu aednikud Johan Ludwig Schoch vanem (1728–1793), Johann George Schoch noorem ja Johann Friedrich Eysenbeck (1734–1818).¹⁸⁰ Aiariik, mille ehitamine algas 1764. aastal, ulatus üle kogu ajaloolise Anhalt-Dessau ja hõlmas üle 300 ruutkilomeetri. See Elbe. äärne lage maa meenutas printsile Inglismaal nähtud Thamesi kaldaid ja kallastel paiknevaid aedu, kuhu projekteerida uue maitsega maastik ja sobivad ehitised. XIX alguses valminud aiariik hõlmas mitmed valdusi, aialaadseid kaldaid, millega ta pidi looma uuele maitsele vastavaid maastikke ja ehitisi. Kogu piirkonna sidusid tervikuks sillad, pingid, erinevad hooned, uued teed, viljapuuaiad ja erinevad uued istutusalaad – kõik oma eesmärgiga, *schön und nützlich*. Nii moodustus aiariigis omaette haridusprogramm, kus külastaja liikus läbi maastiku, erinevate objektide, mille lahutamatuks osaks olid ka põllumajanduslikud objektid, sh loomakarjad ja kogu see programm oli välja töötatud varajase inglise maastiku humanistliku kontseptsiooni, valgustusajastu ja uue vabaduse tunde järgi. Wörlitzi tegid kuulsaks seda külastanud ja sellest kirjutanud kirjamehed ja õpetlased, kes olid lisaks pargi ilule ja arhitektuurile lummatud ka erinevatest tehnilistest lahendustest, nt vee- ja pumbasüsteemidest, liikuvatest treppidest, liigutavatest pinkidest jne.¹⁸¹

Wörlitzi aiariik kujunes didaktiliseks maastikuks, kus esitleti arhitektuuri, põllumajanduse ja vesiehituse parimaid saavutusi. Inglise liberalismi ja valgustusajastu ideid sümboliseerisid avalik raamatukogu, viljakandvad puud tänavate ääres ning liberaalsed ja sallivad vaated. Selle ilmekaks näiteks oli Sallivuse sild, kust avanes vaade nii sünagogile kui ka kirikule, rõhutades harmooniat erinevate usundite vahel.¹⁸² Wörlitzi, mida on nimetatud ka printsii maiseks Arkaadiaks, külastasid ja imetlesid mitmed suurkujud. Aiariigi ilust ja ideedest on kirjutanud

¹⁷⁹ *Ibid.*, 212–218.

¹⁸⁰ Ludwig Trauzettel, „Wörlitz: England in Germany“, *Garden History*, 24 (2) (1996), 222.

¹⁸¹ *Ibid.*, 222–224.

¹⁸² Carl Steinitz, „Landscape Planning: A History of Influential Ideas“, *Landscape Architecture Magazine*, 99 (2) (2009), 76.

näiteks F. Wilhelm Krußer¹⁸³ ja J. G. Grohmann (1796)¹⁸⁴, Karl Morgenstern (1800)¹⁸⁵ ning Charles Joseph de Ligne¹⁸⁶, kes lisas Wörlitzi oma 135 Euroopa aia giidiraamatuse, mis tõlgiti saksa keelde juba 1799. a.¹⁸⁷ Lisaks kiitsid aiariiki ülistavalt ka Johann Joachim Winckelmann, Wilhelm von Humboldt ja Johann Wolfgang von Goethe.¹⁸⁸ Goethe kirjutas 1778. aastal: [...]Eilne õhtu, kui me libisesime läbi järvede, kanalite ja metsade, liigutas mind sügavalt – justkui oleks jumalad vürstile lubanud enda ümber unenäo luua. Kui niimoodi läbi rännata, on see nagu väike muinasjutt, mida jutustatakse – kõik sulandub sujuvalt kokku nagu Elüüsiumi väljade kõige õrnem mitmekesisus. Ükski kõrgendik ei tõmba pilku ega igatsust üheainsa punkti poole; eksled ringi, ilma et küsiks, kust oled alustanud või kuhu jõuad. Põõsastik on oma kaunimas nooruses ning kogu ümbrusest õhkub puhast võlu.¹⁸⁹ Hoonete puhul valitses Kreekast lähtuv klassitsism, lisaks

¹⁸³ F. Wilhelm Krußer, „Beschreibung des Fürstlichen Gartens bei Dessau Luisium genannt“, *Taschenbuch für Garten Freunde*, hrsg. von G. W. Becker (Leipzig: Voss und Compagnie, 1796). Raamat leitav ka: Google Books-is

¹⁸⁴ Johann Gottfried Grohmann, „Ansicht vom Luisium bei Dessau“, *Taschenbuch für Garten Freunde*, hrsg. von G. W. Becker (Leipzig: Voss und Compagnie, 1796). Lisaks on mõne hoone plaanid ära toodud ka tema *Ideen-Maganzinis*.

¹⁸⁵ Nt Christoph Oschatz, kes on kaitsnud oma magistritöö „The use of English and German pattern books at the Garden Kingdom of Dessau-Wörlitz at the turn of the 19th century“ (Birmingham: Birmingham City University, 2018) ja avaldanud 2020. aastal samanimelise artikli, viitab Karl Morgensternile ja muu hulgas Anette Froeschi teosele *Das Luisium bei Dessau: Gestalt und Funktion eines fürstlichen Landsitzes im Zeitalter der Empfindsamkeit* (München: Deutscher Kunstverlag, 2002). Tekstides tuuakse välja teadaolev Karl Morgensterni umbes 1800. aastal loodud kirjeldus Luisiumi maastikuaiast, mis asub Tartu Ülikooli raamatukogus, kuid jääb nende jaoks veebivahendusel leidmata.

¹⁸⁶ Ligne oli mitmekülgne mees, keda tuntakse eelkõige militaarse karjääri poolest, lisaks mitmetele *Grand Tour*'idele Euroopas oli Ligne Katariina II saatja Krimmis ja kirjeldab ka mh Potjomkini küla. Ligne meelest on aiad ja pargid rahvuse nägu ja omaniku peegel. Vt pikemalt Remigiusz Forycki, „Pays d'illusion et jardins de Charles-Joseph de Ligne“, *Synergies Pologne*, 1 (2014), 73–81.

¹⁸⁷ Christoph Oschatz, „The use of English and German pattern books at the Garden Kingdom of Dessau-Wörlitz at the turn of the 19th century“, *Garden History*, 48 (1) (2020), 73.

¹⁸⁸ Michael Stürmer „Arkadien an der Mittelelbe: Das Gartenreich von Wörlitz“, *Den Freunden der Natur und Kunst. Das Gartenreich des Fürsten Franz von Anhalt-Dessau im Zeitalter der Aufklärung*. Ausstellungskatalog (Stuttgart: Ifa, 1997), 10jj.

¹⁸⁹ Johann Wilhelm Goethe kiri Charlotte von Steinile [Wörlitz, 14.Mai. 1778] Wörlitz Donnerst. Nach Tische gehn wir auf Berlin über Pozdam. Hier ists ietzt unendlich schön. Mich hats gestern Abend wie wir durch die Seen Canäle und Wäldgen schlichen sehr gerührt wie die Götter dem Fürsten erlaubt haben einen Traum um sich herum zu schaffen. Es ist wenn man so durchzieht wie ein Märchgen das einem vorgetragen wird und hat ganz den Charackter der Elisischen Felder in der sachtsten Manigfaltigkeit fließt eins in das andre, keine Höhe zieht das Aug und das Verlangen auf einen einzigen Punckt, man streicht herum ohne zu fragen wo man ausgegangen ist und hinkommt. Das Buschwerck ist in seiner schönsten Jugend, und das ganze hat die reinste Lieblichkeit. – Und nun bald in der Pracht der königlichen Städte im Lärm der Welt und der Kriegsrüstungen. Mit den Menschen hab ich, wie ich spüre weit weniger Verkehr als sonst. Und ich scheine dem Ziele dramatischen Wesens immer näher zu kommen, da michs nun immer näher angeht, wie die Grosen mit den Menschen, und die Götter mit den Grosen spielen. Adieu. Schreiben Sie mir ia nach Leipzig. Grüsen Sie die Herzoginn,

mitmete inglise hoonete koopiad ning gooti karakteriga hooned, mis aitasid gootikal Saksamaal taas kanda kinnitada. Hirschfeldi teoses "Theorie der Gartenkunst" nimetatakse Wörlitzit „üheks kaunimaks aiaks“, kuid ei kirjeldata seda pikemalt.¹⁹⁰ Lisaks erinevate suurmeeste kirjeldustele aitasid Wörlitzi ideede ja tuntuse levikule kaasa aeda tutvustavad teosed ning kunstiteosed ja nende levik.¹⁹¹ 1796. aastal Dessaus loodud Chalkographische Gesellschaft aitas samuti kaasa parki illustreerivate kunstiteoste levikule.¹⁹²

Juba 1770. aastatel algas maastikukujunduses arutelu selle üle, kas maastikku kujundades peaks looma tehismaastikku või juhtima looduslikke protsesse. Wörlitzi puhul on maastikku sekkumine selgelt äratuntav, seevastu Jean-Marie Morel de Kinde (1728–1810), kes kavandas Ermenonville'i kuulsa maastikupargi, kuhu on maetud Jean-Jacques Rousseau, on loomuliku maastikujuhtimise poolt. Ta kavandas Ermenonville'i olemasolevat maastikku austades ja kasutades ära looduslikku hüdroloogiat, taimestikku ja dreenaarid. De Kinde sulest ilmub 1776. a ka teos „Theorie des Jardins“ (1776), kus ta samuti seisab maastiku loomuliku juhtimise eest.¹⁹³ See on maastikuarhitektuuris tänini aktuaalne küsimus, mis kerkis ka Tartu Toomemäe kujundamises, kuigi siin oli eos juba tegu kunstmaastikuga, sest sajandite pikkused kindlustustööd olid loodusliku Toomemäe ilmet palju mõjutanud.

Ülikooli aiale 18. sajandi entsüklopeediast vastet otsides jõuame Eedeni aia kujundini. Diderot kirjutab oma entsüklopeedias: „Park, see on kaunilt kujundatud terrassid, bosketid, vesi, kujud, muruplatsid jalutamiseks [...] See on kujund Eedeni aiast, Kreeka termidest, Paradiisi, mille mälu on talletanud.“ Zedleri entsüklopeedia kirjelduse järgi võisid ülikooli juurde rajatud aedades epitaafide ja hauasammaste, Cupidole, Heraklesele ja Mercuriusele pühitsetud altarite vahel jalutada ringi nii professorid kui linnakodanikud.¹⁹⁴ Kieli professor Christian Cajus Lorenz Hirschfeldi teoses „Theorie der Gartenkunst“ on ühe näitena ära toodud ka ülikooli juurde rajatud park, mida ta kirjeldab nii: „Pakkusid Oxford ja Cambridge niisamuti kui Dublin oma parkidega eeskuju ülikooli aedade rajamiseks, mis ületasid teisi avalikke parke mitte ainult oma ulatuse, vaid ka ilu poolest. Kolleegiumi õpilased, elades suurtes eraldatud majades, võisid sellistesse paikadesse rajatud puudesaludes anduda üksildastele tõe otsingutele ... Paljudel ülikoolidel Saksmaal on avalikud jalutuskäiguteed. ... Taimestik aedades on hea-

Stein, Waldnern, Prinzen und Knebeln, des leztern wir oft erwähnen obs ihm gleich nicht gesund wäre herzukommen.

https://archive.org/stream/goetheundseinefr02goetuoft/goetheundseinefr02goetuoft_djvu.txt

¹⁹⁰ Oschatz, „The use of English and German pattern books at the Garden Kingdom of Dessau-Wörlitz at the turn of the 19th century“, 73.

¹⁹¹ Saksakeelse Vitruviuse tõlke autor A. Rode on koostanud üksasjaliku pargi külastamise juhendi. Vt täpsemalt Trauzettel, „Wörlitz: England in Germany“, 235–236.

¹⁹² Oschatz, „The use of English and German pattern books at the Garden Kingdom of Dessau-Wörlitz at the turn of the 19th century“, 73.

¹⁹³ Steinitz, „Landscape Planning: A History of Influential Ideas“, 76.

¹⁹⁴ *Grosses vollständiges Universal Lexikon Aller Wissenschaften und Künste, Welche bishero durch menschlichen Verstand und Riss erfunden und verbessert worden* (Halle; Leipzig: Johann Heinrich Zedler, 1732), 236–237.

tujuline ja rõõmsameelne, hästi hooldatud puudegrupid ja puudesalud vahelduvad kaunite puudesortide, tihedate hekkide ja lillepeenardega. ... Valitud kohal asub aiaraamatukogu, kus on naturaaliate, kivimite ja kuivatatud taimede kogud. Puude vahele peituvad väikesed paviljonid. Teadused ja mehed, kes on sellele pühendanud, on oma templi kaunistanud allegooriliste kaunistuste, monumentide ja mälestuskirjadega. ... aia juurde kuuluvad ka ujumisasutused, ratsahallid, kohad kehalisteks harjutusteks.¹⁹⁵

Uus valgustusajastu ülikoolimaastik tähendas ennekõike avatud ruumi, kus leidsid oma koha erinevad ülikoolile vajalikud hooned paigutatuna looduskeskkonda. Tartu puhul oldi kursis ka pargikunsti kõige viimaste ideedega, sest Morgenstern külastas 1803. aastal Hallet, Weimarit ja Wörlitzit.¹⁹⁶ Wörlitz, mis oli kahtlemata ajastu üks suuremaid sotsiaalseid, esteetilisi ja filosoofilisi utopiad, ning kus Johann Bernhard Basedowi ettevõtmisel alustas 1774. aastal tööd ka uusi kasvatuse ja hariduse ideid propageeriv õppeasutus *Philanthrophin*, milles õppisid ka mitmed Balti aadlinoores,¹⁹⁷ oli oma looduskeskkonna, ansambliisuse ja esteetilise maitsega kahtlemata Tartule eeskujuks täiesti omanäolise nähtuse/fenomeni – ülikooli pargis – kavandamisel.

Sekulariseeruvus ühiskonnas olid 19. sajandi ülikoolid õppimise katedraalid või templid, seda näeme Londoni Ülikooli kolledžihoone – London University College'i (1826) – puhul, mis loodi grupi aktiivsete sotsiaalsete uuendajate poolt, kes soovisid pakkuda valgustatud alternatiivi traditsioonilistele kiriklikele Oxbridge'i kolledžitele. Hoone arhitektiks oli klassikaline õpetlane ja arheoloog William Wilkins, kes oli kuulsust kogunud neoklassitsislikus stiilis Downingi kolledžiga Cambridges (1805) ja Ida-India Kompanii kolledži rajamisega (1809). Uus hoone oli klassitsismile iseloomulikult harmooniline, milles andis tooni Ateena tarkus, avatus ja puhtus.¹⁹⁸ Inglismaa teine suund oli *Redbrick University*¹⁹⁹ – tsiviilülikoolid, mis asutati 19. sajandi jooksul tööstuslinnades ning mis vastupidiselt vanadele ülikoolidele olid ehitatud odavamast kivist, punastest telistest.

Klassika kui kreeka antiikkunsti taassünni idee omaks võtmise näiteks on ka Engeli loodud Helsingi Ülikool, millele lisanduvad sama arhitekti poolt kavandatud senatihoone ja katedraal kui uus triumviraat ja uue rahvuse sümbol. Uuendused leidsid aset ka Pariisis Ladina Kvartalis 1830ndatel aastatel arhitekt Paul Letarouilly juhtimisel, kes oli veetnud aastaid Roomas, samuti hiljem Viinis, kus Bologna, Padova, Genova jt ülikooli uurinud Heinrich von Festeli juhtimisel

¹⁹⁵ Christian Cay Lorenz Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst* (Berlin: Union Verlag, 1990), 203–205.

¹⁹⁶ Karl Morgenstern, *Meine Beschäftigungen vom März 1799 bis zum Jahre 1804* (TÜR KHO F 3, Mrg DXCII, 57–60v).

¹⁹⁷ Epi Tohvri, „*Philanthrophin*’i mõju Eesti pargikunstile“, *Park on paradiisi looduses ja kunstis*, toim. Mart Külvik, Juhan Maiste (Tartu: Eesti Maaülikool, 2009), 72 jj.

¹⁹⁸ Coulson, Roberts, Taylor, *University Planning and Architecture: The Search for Perfection*, 17.

¹⁹⁹ Sellest on kirjutanud pikemalt William White, *Redbrick: A social and Architectural History of Britains' s Civic Universities* (Oxford: Oxford University Press, 2015).

kerkis Itaalia renessansi stiilis barokliku monumentaalsusega kombineeritud ülikool.²⁰⁰

Tartus kohtuvad kreeka taassünni tempel, Inglise park ja vabasse loodusesse kavandatud kampuse idee, mille loojateks on Tartu Ülikooli taasavamise juures olnud Euroopa kooliga mehed, kelle ideed paneb paberile Johann Wilhelm Krause.

1.4 Ülikoolide asutamine Venemaal

Vene tsaaririigi kõrghariduse ajalugu on tihedalt seotud valgustusajastu mõjudega ja Euroopa eeskujude järgimisega, kusjuures olulist rolli mängis saksa filosoof ja teadlane Gottfried Wilhelm Leibniz, kes oli Peeter I nõuandjaks. Leibnizi ja Peeter I kirjavahetus aastatel 1711–1716 peegeldas tsaari ambitsiooni luua haritud elanikkonna kiht, mis suudaks tõsta riigi haldus- ja sõjalise suutlikkuse taset.²⁰¹ Selle eesmärgi saavutamiseks asutati 1725. aastal Peterburi Teaduste Akadeemia ja 1726. aastal ülikool, mis said Vene tsaaririigis erilise staatuse. Ülikool loodi ilmaliku institutsioonina, see jagunes kolmeks teaduskonnaks – õigusteadus, arstiteadus ja filosoofia –, samal ajal kui teoloogiline haridus jäi Püha Sinodi hooleks. Akadeemia ja ülikool meelitasid oma algusaastatel mitmeid silmapaistvaid välisteadlasi, kuigi üliõpilaste arv oli esialgu tagasihoidlik.²⁰² Mihhail Lomonossov, kes õppis ise Marburgis, ja Ivan Šuvalov, kelle raamatukogu sisaldas rohkelt Euroopa haridusalaseid teoseid, jätkasid kõrghariduse arendamist, mille tulemusel asutati 1755. aastal Moskva Ülikool. Selle rajamisega kerkis kohe esile akadeemilise autonoomia küsimus.²⁰³ Moskva Ülikooli asutajad viitasid Euroopa ülikoolidele, kus õppejõud ja tudengid allusid ülikooli jurisdiktsioonile, mis võimaldas teatud määral akadeemilist vabadust.²⁰⁴

Katariina II aegne valgustusajast inspireeritud hariduspoliitika süvendas tsaaririigi püüdlusi kaasaegse kõrghariduse loomisel. Katariina aktiivne kirjavahetus valgustusajastu mõtlejatega, nagu Denis Diderot ja Voltaire, ning Peterburi Teaduste Akadeemia arendamine ja koolireformid näitasid tema pühendumust haridusreformidele. 1786. aastal andis Katariina ukaasi kolme uue ülikooli – Pihkvas, Tšernigivis ja Pensas – rajamiseks.²⁰⁵ Siiski jäi nende ülikoolide loomine pooleli Vene-Türgi sõja ja alanud Prantsuse revolutsiooni tõttu. Venemaa ülikooliharidus pidi veel ootama aega, mil kõrghariduse arendamiseks avanesid soodsamad tingimused.

²⁰⁰ Coulson, Roberts, Taylor, *University Planning and Architecture: The Search for Perfection*, 16–19.

²⁰¹ Vera Kaplan, „The History of Reform in Russian Higher Education“, *European Education*, 39 (2) (2007), 37–59. DOI: 10.2753/EUE1056-4934390202

²⁰² *Ibid.*

²⁰³ Georgi Smirnov, „The Architectural Image of Moscow University: A Temple of the Enlightenment or a City Manor?“, *In Search of the University Landscape. The Age of the Enlightenment*, ed. by Kadri Asmer, Juhan Maiste (Tartu: University of Tartu, 2018), 251.

²⁰⁴ Kaplan, „The History of Reform in Russian Higher Education“, 40–41.

²⁰⁵ Leppik, „Ülikool enne ülikooli“, 73.

1802. aastal asutati Aleksander I juhtimisel haridusministeerium, mis kehtestas uue vertikaalse haridussüsteemi ja rajas „klassitu karakteriga“ ülikoolid, mis võimaldasid sotsiaalset mobiilsust ja avasid hariduse erinevatele ühiskonnakihtidele. Samal ajal viidi läbi ulatuslikke reforme, muutes näiteks Vilniuse Ülikooli põhikirja, ja taasavati Tartu Ülikool. Sellesse perioodi jääb ka mitme uue ülikooli avamine või ümberkorraldamine: Moskva, Kaasani, Harkovi ja Peterburi Ülikoolid korraldati aastatel 1802–1819 ümber uue süsteemi alusel. Venemaa ajaloo- kirjanduses on arutletud, kas selle süsteemi eeskujuks oli pigem Poola või Prantsuse mudel, kuid on leitud, et peamiseks malliks oli Göttingeni Ülikool. Moskva Ülikooli ja Göttingeni vahel oli tihe teadlas- ja üliõpilasvahetus, mis kindlustas nende ideede ja praktiliste kogemuste edasi-kandumise Venemaa kõrgharidusse.²⁰⁶ Göttingeni mõju rõhutati sageli ka Tartu Ülikooli õppekavade kujundamisel, kuigi täiendavateks eeskujudeks olid ka Halle ja Magdeburgi õppekorraldus.²⁰⁷

Berliini Ülikool tõi haridussüsteemi uue paradigma, mille keskmes olid Wilhelm von Humboldti ideed akadeemilisest vabadusest ja teadusliku uurimistöö ühendamisest õppetööga. See arusaam osutus „vene tegelikkuse jaoks sobivaks arhetüübiks“²⁰⁸, mistõttu pöördus tähelepanu 19. sajandi keskpaigast alates üha enam Berliini suunas. Nikolai Pirogov, kes osales aktiivselt ülikoolide reformimises, tõstas diskussiooni vaba ülikooli ja akadeemilise autonoomia üle, tuginedes Berliini mudelile kui tõhusale ja kaasaegsele eeskujule.²⁰⁹ Berliinist sai oluline suunanäitaja, ühendades akadeemilise vabaduse, teadusliku uurimistöö ja riigi praktilised vajadused ühtseks tervikuks.

Kui ülikooli vaimse ruumi osas olid muutused ilmselged, siis ülikooli füüsiline keha polnud 19. sajandi alguse diskussioonis nii oluline. Moskvast lahendati ülikoolihoone veel vanas, itaalia traditsioonilises suure hoone võtmes. Matvei Kazakovi projekt kannab pigem paleelikku iseloomu, mida Georgi Smirnov on võrrelnud vene aadlimõisaga.²¹⁰ Ülikoolihoonele viitavad detailid, näiteks Minerva kujud (ülikool kui Minerva tempel, muusad kui teaduse kaitsjad), mida kohtame väga paljudes ülikoolihoonetes. Üldplaani vaadates on tegu rustreeritud soklikorusega kolmekorruselise hoonega, kus kolmnurkfrontoon on küll juba külgrisaliitidel, kuid mitte peaportikusel, joonia sambad asuvad veel suhteliselt kõrgel pjedestaalil ning hoone üldkuju mõjub tõesti pigem hilisbarokiliku maamajana.

1.5 Tartu enne Krauset ehk 19. sajandi alguses

18. sajand oli Tartu jaoks katastroofide sajand. 1708. aastal põletasid lahkuvad Vene väed linna maatasa,²¹¹ mille järel hävis täielikult keskaegne linn. Põhja-

²⁰⁶ Kaplan, „The History of Reform in Russian Higher Education“, 42–44.

²⁰⁷ RA, EAA.402.4.13, 189.

²⁰⁸ Kaplan, „The History of Reform in Russian Higher Education“, 38.

²⁰⁹ *Ibid.*, 44.

²¹⁰ Smirnov, „The Architectural Image of Moscow University: A Temple of the Enlightenment or a City Manor?“, 256.

²¹¹ Margus Laidre, *Dorpat 1558–1709: linn väe ja vaenu vahel* (Tallinn: Argo, 2008), 648–670.

sõjast räsitud linn, mille elanikud küüditati Venemaale, püüdis end üles ehitama hakata alates 1714. aastast, kui elanikel lubati linna tagasi pöörduda.²¹² Tartus, nagu ka mujal väljaspool Peterburi, tohtis sel ajal ehitada üksnes puust, sest Peeter I keskendus Peterburi väljaehitamisele ja seetõttu ei tohtinud kivehitisi mujal püstitada, et tagada ehitusmaterjali jätkumist. Nii oli Tartus 1735. aastal ainult 69 maja, neist 8 kivist.²¹³ Tartust sai taas väike puust linn, mis oli äärmiselt tuleohtlik, ulatuslikumad tulekahjud olid 1755, 1763 ja 1775. aastal.

18. sajandi teise poole Tartu pidi saama Vene impeeriumi kindlustuslinnaks.²¹⁴ 1763. aastal moodustati Insenerikomando, mille juhiks sai kindral Alexander de Villebois,²¹⁵ kelle eesvõtmisel valmis suurejooneline plaan, millest on säilinud mitu versiooni.²¹⁶ Plaanilt nähtub, et kindlustada ei plaanitud üksnes Toomemäge ja vanalinna, nagu see oli olnud varem Rootsi ajal, vaid plaan hõlmas kogu toonast linna. Teisel pool Emajõe on samuti kavandatud ulatuslik bastionite vöönd, mis ulatub umbes tänase Puistee tänava jooneni. Samuti on planeeritud ruudukujulised kvartalid nii Ülejõe linnaossa kui vanalinnast tänase Karlova suunas. Linna-kindlustuste planeerimine teisele poole jõge tuleneb Tartu geograafilisest positsioonist, sest linnasüda asub Emajõe madalas ürgorus ning on seetõttu ida poolt kaitseta. Plaanilt on näha Toomemäele kavandatud viit kasarmut, abihooned (sealhulgas puuhoovi) ning hilisema peahoone kohale planeeritud arsenalid. Toomkiriku puhul viitab kaardi selgitus, et hoone tuleks korrastada ja muuta artillariumiks. Kaur Alttoa on märkinud, et kuigi sellel perioodil lammutati toomkiriku tornide ülaosa, pole veenvaid tõendeid, et sinna planeeriti suurtükiplatvormid või et kooriosas hoiti püssirohtu.²¹⁷ Siiski näib mulle plaani selgitusest lähtuvalt usutav, et avar toomkirikuhoone võidi kavandada suurtükkide ladustamiseks.

²¹² Peeter Treiberg, „Tartu linn XVIII sajandil (aastail 1704–1800)“, *Tartu* (Tartu: Tartu Linnavalitsus, 1927), 101.

²¹³ Vrd enne Põhjasõda oli 219, neist 141 kivist, vt pikemalt Treiberg, „Tartu linn XVII sajandil (aastail 1704–1800)“, 101.

²¹⁴ Tartust kindlustuslinnana on kirjutanud pikemalt Kaur Alttoa, „Kindlustuslinnast Emajõe Ateenaks“, *Tartu: piiskopi ja hansalinnast Emajõe Ateenaks* (Tartu: Ilmamaa, 2017); Kaur Alttoa, „Toomemägi enne Krauset“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 3: Linnaehitajana Tartus*, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2011); 87–95; *Eesti linnaehituse ajalugu: keskajast tsaariaja lõpuni*, koost. Lilian Hansar (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2019). 2025.aastal ilmus Ragnar Nurga artikkel, „Tartu kindlustuslinnana taastamise katse Katariina II valitsusajal aastail 1763–1782: kindlustused ja linnaehitus.“ Tartu Linnamuseumi Aastaraamat 2025: Tunda Tartut. Linnaruum läbi mitme sajandi,“ koost Marge Rennit (Tartu 2025).

²¹⁵ Alttoa, „Kindlustuslinnast Emajõe Ateenaks“, 232.

²¹⁶ Kaur Alttoa viitab plaanile: Riiklik Sõjaajaloo Keskarhiiv Moskvast [RSKA], 349.12.4637, käesoleva töö autor leidis hilisema täiendatud koopia ka Läti Riiklikust Ajalooarhiivist [LVVA], 7350.1.2. Selles säilikus on kaks plaani – 1772. aasta linnakindlustuste väljaehitamine mõlemal pool Emajõe ja 1787. aasta Tartu geomeetriline kaart. Samuti Dreyeri kaardi ümberjoonistus 1892. aastast, kus nt toomkirik on märgitud Dionysuse kirikuna.

²¹⁷ Alttoa, „Toomemägi enne Krauset“, 93.

Tegu on muljetavaldavalt põhjaliku ja ambitsioonika linnakindlustuse plaaniga, mis oleks muutnud Tartu üheks paremini kindlustatud linnaks ja võinuks märkimisväärselt kujundada linna ajaloolist arengut.

1. Tartu linnakindlustuse plaan, fragment plaanist. Läti Riiklik Ajalooarhiiv [LVVA], 7350.1.2.

Alexander de Villebois juhtimisel jõuti korrastada bastioneid, kurtiine ja rave-liine. Toomel valmis üks kasarmuhoone – ühekorruseline hoone ilma keldrita, tulevane ülikooli kliinik, ning piiskopilinnuse vallikraavi rajati püssirohukelder, mille ehitusel kasutati ilmselt 1708. a õhitud piiskopilinnuse ja de Villebois käsul

lammutatud Maarja kiriku kive.²¹⁸ Ka teise, praeguse botaanikaaiia kohale planeeritud püssirohukeldri pinnasetöödega alustati, kuid Ülejõe ehitustegevus siiski ei jõudnud.²¹⁹

Sellesse perioodi jääb ka esimene tartlaste katse ülikooli taastamiseks, nimelt anti 1767. aastal Moskvasse Katariina II poolt kokku kutsutud Suurde Seadusandlikku Komisjoni suunduvale Tartu esindajale Friedrich Konrad Gadebuschile kaasa palvekiri, mis sisaldas ka palvet ülikool restitueerida.²²⁰ Põhjasõja järel antud lubadus kerkib taas päevakorda ning kuigi kaheldakse, on arutlusel erinevad ideed, asukohad ja plaanid.²²¹

1775. aasta suvel puhkes Rüütli tänaval tulekahju, mille järel suurem osa Tartust tules hävis. Kindlustustööd jäid pooleli ja 1782. aastal kustutati Tartu Vene Impeeriumi kindlustuste nimekirjast. Tuleb nõustuda Kaur Alttoaga, et see oli tegelikult üks hea katastroof²²² Tartu ajaloo. Ilmselt ei suuda me ette kujutada seda, kui kindlustuslinna plaan oleks täiel määral realiseerunud ja muutnud Tartu suletud linnaks oluliselt varem. Samuti andis see Tartu linnaplaneerimisele ja ehitusele täiesti uue tõuke, sest linn oli omamoodi *tabula rasa*, keskaegne hoonestus hävinud ning võimalused planeerida uut, valgustusajastu ideaalidele vastavat linna.

Kui 18. sajandil oli erinevate katastroofide järel Tartu taastamine keeruline, siis 1775. aasta tulekahju järel toimus linna ülesehitamine hoopis teises tempos. Sellele aitas kaasa nii riigi kui Katariina II isiklik toetus. Lisaks andis see võimaluse vabamalt klassitsismiprintsiipe järgida, erinevalt teistest Eesti linnadest, kus tuli leida kompromisse vanaga.²²³ Valgustusajastu uue linnaruumi märksõnaks on parendamine, mida viidi läbi teede õgvendamisega, uute väljakute rajamisega, tuleohutuse ja sanitaartingimuste parendamise ja roheliste koridoride loomisega²²⁴ – kõiki neid püüti rakendada ka Tartu taastamisel.

Kui 1775. aastal oli Tartus koos eeslinnadega kokku 638 maja, siis tulekahjus hävis 290, 17 lammutati tule tõkestamiseks ning hiljem lammutati seisukorra tõttu veel 171 hoonet.²²⁵ Juunis toimunud tulekahju järel on otsustustegevus väga kiire, juba sama aasta augustis saadakse justiitsbürgermeistri Friedrich Konrad Gadebuschi ja Liivimaa kindralkuberneri krahv George Browni vahendusel Katariina II põhimõtteline nõusolek linna abistamiseks. Vastavalt Katariina II ehituskirele, linnaplaneerimise ja parendamise huvile, märgib valitseja oma

²¹⁸ Raid, *Tartu vanemaid ehitisi*, 32.

²¹⁹ Altoa, „Kindlustuslinnast Ateenaks“, 233–234.

²²⁰ Treiberg, *Tartu*, 111.

²²¹ Vt pikemalt Leppik, „Ülikool enne ülikooli“, 59 jj.

²²² Altoa, „Toomemägi enne Krauset“, 95.

²²³ Lilian Hansar, *Linnast muinsuskaitsealaks*. Dissertationes Academia Artium Estoniae, 4 (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2010), 74.

²²⁴ Epi Tohvri, „Tartu linnaruum ja arhitektuur 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi esimesel poolel valgustusajastu ideede kontekstis“, *Eesti kunsti ajalugu 3: 1770–1840*, koost. Juhan Maiste (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017), 238–239.

²²⁵ Üprus, *Tartu varaklassitsistlik arhitektuur*, 11; vt ka Üprus, „Tartu varaklassitsistlik arhitektuur (a. 1775–1800)“, 202.

vastuses, et ootab konkreetset plaani ja on eriliselt huvitatud fassaadidest,²²⁶ ja juba sügisel kiidab Katariina II raesekretär Brückneri plaani heaks ning eraldab Tartule pikaajalise intressita laenu ning kingib Kivisilla.²²⁷

Uus ehitusmäärus sätestas kivimajade piirkonnaks peatänavad, sealhulgas Tartu jaoks väga olulise Riia-Peterburi postitee ning I linnaosa (vanalinn ja Supilinna maa-ala); puitmajadele kehtestati rangemad nõuded.²²⁸ Linna ülesehitamine algas suure hooga, 1783. a valmis Tartu müürsepa Anton Zaklowsky plaani järgi Kivisild, mis oli Baltimaade esimene kivist sild, andes linnale korruga nii klassitsistliku aktsendi (Rooma triumfikaar) kui ka avardades samas Raekoja platsi visuaalselt ning tuues sel moel linna pealväljaku valgustusajastule iseloomulikult paremini esile.²²⁹ Tartu uus raekoda valmis 1789. a Rostockis sündinud ja Dresdenis õppinud Johann Heinrich Bartholomäus Waltheri projekti järgi. Walther oli ilmselt samuti suuresti autodidakt, sellest annab tunnistust tema rikkalik raamatukogu,²³⁰ mis asub täna Tartu Ülikooli raamatukogus. Raekoja lähtepunktideks on Madalmaade stiilis raekoda, mida tihti on võrreldud Narva börsi ja raekojaga.²³¹ Epi Tohvri toob lisaks välja ka Baieri mõjud, mis tulenesid Waltheri lugemislaua olnud Johann David Steingruberi käsiraamatust.²³² Raekoja kahest kavandist, millest esimene oli rangem ja klassitsistlikum, teine rohkem baroki või pigemini Saksamaale iseloomulikku zopfstiili kalduv, eelistati üllatuslikult barokilikumat. Siiski andis hoone üldkehand, rustreeritud sokkel, kolmnurkfrontoon, pilastrid ja suhteliselt kõrge katus omamoodi šabloni uue Tartu südalinna jaoks.

1792. aastaks oli linn jõudsalt kerkinud, I linnaosas oli juba 72 kivimaja ja 107 puumaja, II linnaosas 2 kivimaja ja 183 puumaja, ja III linnaosas 2 kivimaja ja 170 puumaja, kokku 536 maja, mis on juba üsna lähedane 1775. aasta tulekahju-eelse ajaga.²³³ Klassitsismi kinnistumisel oli oluline ka riiklik ehituspoliitika. Peterburi Ehituskabinetti juhtis alates 1800. aastast šotlane Charles Cameron, kes oli kiindunud palladionismi ja kaldus oma vormikeeles juba klassitsismi. Alexander I arhitektiks oli range klassitsismikeelega itaallane Giacomo Quarenghi²³⁴ ja nende kaudu kinnistus juba Katariina II ajal Prantsusmaa poole pööratud pilk Venemaal klassitsismina, mida nimetatakse ka Peterburi klassitsismiks. 19. sajandi alguseks oli Tartus dualism saksa ja vene varaklassitsismi vahel muutunud selgemaks, ühtsemaks ja 19. sajandil avaldus see juba klassitsismile iseloomu-

²²⁶ Ülevenemaaliste tüüpfassaadide kinnitamiseni on veel pikk aeg, määrus hakkab kehtima 1809.

²²⁷ Üprus, *Tartu varaklassitsistlik arhitektuur*, 18.

²²⁸ Tohvri, „Tartu linnaruum ja arhitektuur 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi esimesel poolel valgustusajastu ideede kontekstis“, 239.

²²⁹ *Ibid.*, 241.

²³⁰ *Ibid.*

²³¹ Üprus, *Tartu klassitsistlik arhitektuur*, 37-38.

²³² *Ibid.*, 243.

²³³ Üprus, *Tartu varaklassitsistlik arhitektuur*, 30.

²³⁴ *Ibid.*, 68.

likes vääriskates ja loogilistes vormides, mis tegi Tartust kauni klassitsistliku arhitektuuriga linna Baltimaades.²³⁵

2. Johann Wilhelm Krause kujutas oma Tartusse saabumist selliselt. Illustratsioon käsikirjalisest romaanist “Etliche Lichtpunkte des Lebens aus der bedeutenden Vergangenheit, der guten Juliana gewidmet zum 22 may: 1812.” Käsikiri Läti Akadeemilises raamatukogus

²³⁵ Hansar, *Linnast muinsuskaitsealaks*, 74–77.

Ülikooli taasavamine oli Tartu ajaloos pöördepunktiks, kus 18. sajandil räsitud linn sai hakata kasvama ja majanduslikult arenema, mujalt tulijad tõid linna raha, elavdasid kaubandust ja tekitasid hoopis uut laadi kinnisvaraturu. Kui Krause 1802. aastal Tartusse saabus, oli siin 548 maja, neist 96 kivist ja 454 puust, ning 3534 elanikku, aga 1826. aasta lõpul juba 824 maja, neist 127 kivist ja 697 puust, ning 8590 elanikku.²³⁶

Johann Wilhelm Krause tuli lõplikult Tartusse 1803. aasta maikuus, et anda oma panus linna ja ülikooli arengusse. Oma mälestustes kirjeldas ta seda nii: „Tartu jättis üsna armetu mulje, esinduslikke hooneid oli vähe järele, enamasti neid alles ehitati. Toomemäel olid vana toomkiriku varemed, kasarm umbes 150 mehele ning sõjavarustuse kuur. Igivana kelder oli sepapajaks; välja ehitamata muldvallid; kraav ja välikindlustused olid üldkasutatavaks linna karjamaaks, kuhu igäüks võis prügi maha panna [...] see oli täiuslik näide selle kohta, milleni võib viia hävitustöö ja peremeheta olek ja seda eriti veel seesuguse linna lähedal, mille elanikud, eriti valitsev kiht, pretendeerisid haridusele ja maitsele.“²³⁷

1.6 Tartu Ülikooli taasavamine

Tartu Ülikool taasavati küll 1802. aastal, kuid selle rajamise mõte oli õhus terve 18. sajandi.²³⁸ Juba 1710. aastal kinnitati Riia lossis Liivimaa rüütelkonna poolt alla kirjutatud Vene vägedele kapituleerumise aktis: „Ülikool peab Liivimaal alles jääma, olles varustatud piisava sissetuleku ja mõisatega ning evangeelset luterlikku usku tublide professoritega, ühtlasi peavad seal olema aadlinoorukite tarvis keele- ja harjutusmeistrid.“²³⁹ Katariina II ajal on märgitud ülikooli asukoht ühel 1775. aasta Tartu kesklinna plaanil kunagisest Rootsi-aegsest ülikoolist mõnisada meetrit eemale ning 18. sajandi lõpul on asukohana mainitud lisaks all-linnas asuvaile keskaegse Maarja kiriku varemetele ka piiskopilinnuse ja toomkiriku varemeid.²⁴⁰ Veel 1796. aastal on Liivimaa maapäeval arutluse all ülikooli asutamine, kuid toona otsust ei sündinud.²⁴¹

²³⁶ Hans Kruus, „Tartu XIX aastasajal ja XX-da alul“, *Tartu* (Tartu: Tartu Linnavalitsus, 1927), 121; Tartu elanikkonna kasvust ja arengust seoses ülikooli taasavamisega on andnud ka Lea Leppik, *Kalefaktoripojast professoriks* (Tartu: Kleio, 2011), 60 jj.

²³⁷ Johann Wilhelm Krause, „Das erste Jahrzenht der ehemaligen Universitäts Dorpat. Aus der Memorien des Professors Johann Wilhelm Krause“, *Baltische Monatschrift*, 53 (1902), 244.

²³⁸ Põhjalikult on antud teemat ja 18. sajandi problemaatikat käsitletud: Leppik, „Ülikool enne ülikooli“, 59–85. Juhan Maiste, „*Alma Mater* ja valgustusajastu ülikoolimaastik“, *Eesti kunsti ajalugu 3: 1770–1840*, koost. Juhan Maiste (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017), 171–201, *Alma Mater Tartuenssis: Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause* ja väiksema ülevaate ka käesoleva töö autor oma magistritöös (Anu Ormisson, *Tartu ülikooli hoonete-ansambel: toomkiriku rekonstrueerimine ja valgustusajastu park*, 9–10), millele ka siin on osalt toetutud.

²³⁹ Leppik, „Ülikool enne ülikooli“, 62.

²⁴⁰ RA, EAA.995.1.6842, 4. Plan der kayserlichen Stadt Dorpat ohne die Vorstädte.

²⁴¹ Tering, *Eesti- liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798*, 291.

1798. aasta Paul I ukaas, mis keelustas Vene riigi alamatel Lääne-Euroopa ülikoolides õppimise²⁴², andis lõpliku tõuke ja ka loa ülikooli loomiseks. Krause kirjutab oma mälestustes, et juba 1797. aastal kutsuti koju välismaal õppivad noored ning piirati käsitöölise ja „muusadepoegade“ rännet.²⁴³ 1798. aastal kogunesid Miitavis (Jelgava) Eestimaa, Liivimaa ja Kuramaa rüütelkondade esindajad, et leida ülikoolile asukoht ja panna kokku esialgne kava.²⁴⁴ Miitavis oli 1775. aastal asutatud *Academia Petrina* näol olemas kaasaegne koolihoone, taristu ja esinduslik raamatukogu, samuti kaasaegne õppekava ja valgustatud õppejõud (nt oli *Academia Petrina* esimene rektor Immanuel Kanti vend Johann Heinrich Kant). Siiski langes otsus Tartu kasuks.²⁴⁵ Kuratoorium kogunes 1800. aasta suvel, mida kinnitavad mahukad ülikooli konsiiliumi protokollid. Neist loeme näiteks, et ehitusmaterjale osteti juba 1800. aasta augustis²⁴⁶; sama aasta novembris tehti kalkulatsioone uue kasvuhoone tarbeks,²⁴⁷ ning ka telliseid osteti 1800. aastal suuremas mahus – seda Toomemäe ehitiste tarvis²⁴⁸. Oli selge, et ülikool vajab ka füüsilist keha, ruume ja hooneid. 5. detsembrist 1800. a pärineb info, et kaupmees Johann Ludwig Gauger, kes mõistab ehitust ja on ka astronoomia asjaarmastaja, on teinud omapoolse pakkumise tähetorni joonise kohta, mida võiks vana toomkiriku tornidesse ehitada ja mis konsiiliumi poolt tänuga vastu võeti.²⁴⁹

See, et ülikooli asupaigaks sai Toomemägi ja endine Maarja kiriku krunn, on igati loogiline, sest olid ju need maavaldused riigil ajast, mil Tartu oli kindlustuslinn, aga jäänud aastakümneteks kasutuseta. Juba 1799. aasta 23. septembri senati ukaasiga nr 4333²⁵⁰ lubatakse ülikoolile Rootsi kiriku plats, samuti Toomemägi seal paiknevate kasarmutega. 1800. aasta suvel anti ülikoolile üle mitmed krunnid, näiteks 13. juuli pärastlõunal kell 4 Toomemägi ja Rootsi kiriku plats²⁵¹; juba

²⁴² *Tartu ülikooli ajalugu 1632–1982, II: 1798–1918*, koost. Karl Siilivask (Tallinn: Eesti Raamat, 1982), 33.

²⁴³ „Besondres lebte 1797 Idee einer Landes Universität wieder auf als die im Auslande studierende Jugend einberufen und das Einwandern der Handwerker und Musenshöhe beschränkt und erschwert wurde.“ Vt „Das erste Jahrzehnt der ehemaligen Universität Dorpat: Aus den Memoiren des Professors Johann Wilhelm Krause“, *Baltische Monatsschrift*, Bd. 53 (1902), 7.

²⁴⁴ Leppik, „Ülikool enne ülikooli“, 73.

²⁴⁵ *Balti kirjakuultuuri ajalugu I. Keskused ja kandjad*, koost. Liina Lukas (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2021), 72–73.

²⁴⁶ RA, EAA.402.4.3, 15. Kontrakte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Rat der Stadt Dorpat, den Kaufleuten u.a. über die Einrichtung der Dorpater Universität, Erbauung der Universitätsgebäude, Anschaffung von Baumaterialien u.a. 13.07.1800–09.01.1803.

²⁴⁷ *Ibid.*, 41.

²⁴⁸ *Ibid.*, 51–52.

²⁴⁹ RA, EAA.402.4.3, 48. „...Kaufmann Ganger der ein bauverständiger und zugleich ein Liebhaber der Astronomie sey aufgefordert habe einen Riss zu einer Sternwarte auf dem Thurme der alten Domkirche zu entwerfen, der sich nach dieser Arbeit unterzogen habe, welche er der Kommission zu ihrer Zeit vorzulegen verspreche.“

²⁵⁰ RA, EAA.402.4.2, 3. Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem dirigierenden Senat und dem Livländischen Landratskollegiums wegen der Schenkung des schwedischen Kirchen- und Domplatzes, Übergabe der steinernen Kasernen u.a. 13.07.1800–20.10.1802.

²⁵¹ *Ibid.*, 2–3.

nädal hiljem esitas linn palve saada lahti kasarmutest ja toomi juurde ehitatud kõrvalhoonetest, mida olevat kulukas ülal pidada. Need krundid tuli esmalt prahist – vanadest müüridest ja kividest – puhastada,²⁵² valmistamiseks neid ette tulevasteks ehitustöödeks. Seega oli 1800. aasta suvi ettevalmistav etapp ülikooli taasavamiseks: otsiti ruume nii õppetöö tarvis kui ka professorite ja üliõpilaste majutamiseks.²⁵³ 1800. aasta 24. juulil oli arutlusel plaan kutsuda Tartusse Peterburi arhitekt Giacomo Quarenghi, ja tellida temalt ülikooli hoonete tarvis plaanid.²⁵⁴ Quarenghi siiski Tartusse ei tulnud ning teadaolevalt ei saanud ka plaane.

Ülikooli konsiiliumi otsus 9. novembrist 1800 sätestas, et esmalt tuleks ehitada üles kasarmuhooned ning rajada kasvuhoone, teisel aastal maneež selle juurde kuuluva talliga ning kolmandal aastal peaks algama peahoone ning tähetorni ehitus. Viimase juurde kuuluks ka astronoomi elamu.²⁵⁵ Seega – 1800. aastal ei mõeldud veel raamatukoguhoonele ega ka ülikooli kirikule, mis oli ka mõistev, sest otsiti ju esimeses järjekorras inimesi ja ruume, et loengud saaks peetud, loodi ülikooli juriidilist ja vaimset, mitte niivõrd füüsilist kaju. Ülikooli esmasteks prioriteetideks said tähetorn ja kasvuhooned. Nagu ülikooli asutamise statuudis kirjas (§5), olid kõik hooned kavandatud linna territooriumi olulisemaks muutmiseks, linna kasuks ja iluks.²⁵⁶ 1802. aastal vastu võetud ülikooli põhikirja § 86 kohaselt oli kavas rajada raamatukogu, naturaaliat kabinet, astronoomia observatoorium, matemaatiliste ja füüsikaliste instrumentide ja mudelite kogu, kliiniline instituut 14 voodikohaga, kuue voodikohaga sünnitushaigla ning selle juurde teadusasutus, botaanikaaed, keemialaboratoorium, anatoomiline teater ja maneež kaheksale hobusele.²⁵⁷

1800. aasta lõpus muutis Paul I meelt ning määras ülikooli asukohaks siiski Miitavi/ Jelgava, kus alustati ettevalmistustöid, et ülikool 29. juunil 1801. a avada. Paul I tapeti aga 12. märtsil 1801. a ning juba kuu hiljem määras Aleksander I ülikooli asukohaks taas Tartu. Kuramaalastel oli sellega raske leppida, sest Miitavisse oli kutsutud juba arvestatav hulk professoreid, kellest mitmed siirdusid hiljem Tartusse²⁵⁸, ja tehtud oli palju ettevalmistusi.²⁵⁹ Läti Rahvus-

²⁵² *Ibid.*, 15.

²⁵³ RA, EAA.402.4.3, 3, 5. Kontrakte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Rat der Stadt Dorpat, den Kaufleuten u.a. über die Einrichtung der Dorpater Universität, Erbauung der Universitätsgebäude, Anschaffung von Baumaterialien u.a. 13.07.1800–09.01.1803.

²⁵⁴ *Ibid.*, 10–10p.

²⁵⁵ *Ibid.*, 36.

²⁵⁶ RA, EAA.402.4.13, 248. Plan, Statut, Ukase, Protokolleextrakte, Bekanntmachungen, Instruktion für den Syndikus und Briefwechsel mit dem dirigierenden Senat, den Livländischen residierenden Landräten u.a. über die Fundation und Organisation der Universität. Statut der St. Petersburger Universität 1764, Lektionskatalog der Moskauer Universität 1800, Dokumente (Abschriften) betreffend die Mitausche Akademie, 07.1800–02.02.1803.

²⁵⁷ RA, EAA.402.4.18, 14–17. Erläuterungsschrift über den Zustand der Universität nebst Beilagen, 29.10.1802.

²⁵⁸ *Balti kirjakuultuuri ajalugu I. Keskused ja kandjad*, 73.

²⁵⁹ Läti Riiklikus Ajalooarhiivis on säililud, kus ohtralt erinevaid kirju ja põhjendusi, miks ülikool ikkagi Miitavisse peaks tulema, vt nt LVVA.214.1.565: Universitäts Acte de 1801 ja LVVA.414.1.566: Universitaetis Acta de 1802.

arhiivis säilitatavates dokumentides on ära toodud nii olemasolevate hoonete loetelu,²⁶⁰ plaanitavate õppejõudude nimekiri²⁶¹ kui ka arvukalt kirju aadelkonna hulgast, mis räägivad Miitavi kui parema asukoha poolt.²⁶² Miitavisse oli loodud 1775. aastal Peter von Bironi eestvõttel akadeemiline gümnaasium, *Academia Petrina*, ning 1775. aastal oli valminud ka koolihoone, mille arhitektiks oli taanlane Severin Jensen.²⁶³ Klassitsistlike elementidega barokne hoone on pigem palee tüüpi koolihoone, kus kõik paikneb ühe katuse all.

Tartu Ülikool taasavati pidulikult 21. aprillil 1802. aastal. Juba 1802. aasta alguses eraldas Aleksander I vahendid hoonete väljaehitamiseks.²⁶⁴ Kaasaegse õppekavaga²⁶⁵ ülikoolil tuli tegutseda esialgu rendipindadel üle linna. Ülikoolile üüriti ruume parun von Ungern-Sternbergi Raekoja platsil asuva kolmekorruselise maja (täna Raekoja plats 16) beletaažil²⁶⁶, kuhu mahtusid nii kantselei kui auditooriumid ning kunstimuseum ja joonistuskool.²⁶⁷ Anatoomiaproffessor Heinrich Friedrich Isenflamm pidas loenguid ja teostas lahkamisi oma eramajas Struve 2, Jaani 20 seati sisse keemiakabinet. 1804. aastal avas professor Daniel Georg Balk kliiniku talle kuulavas hoones Pihkva, Lille ja Tähe tänava nurgal. 1806. a avati sünnitusabi kliinik Soola ja Aleksandri tänava nurgal jne.²⁶⁸ 1802. aastal andis Saare mõisnik Magnus Johann von Bock ülikoolile viieks aastaks tasuta kasutada oma linnapalee, mis asus tulevase ülikooli kõrval (täna aadressiga Ülikooli 16). Hoonesse paigutati kuratoorium, ülikooli senat, kantselei ja rektor Parroti füüsikakabinet. Tegemist oli toona ühe Tartu esinduslikuma hoonena linnasüdames, mis oli ehitatud vahetult pärast tulekahju. Siiski kaasajastati hoone sisemus ja välimus vastavalt uue aja maitsele, kasutades kunstmarmorit, maastikutapeete, stukki jne.²⁶⁹

1803. aastal oli ülikool toimima saadud, suurem osa professoreid kohale jõudnud ja aeg oli uus akadeemiline küla välja ehitada. Nii kutsus Georg Friedrich Parrot 1803. aasta talvel Tartusse oma sugulase, täpsemalt kälimehe, Johann Wilhelm Krause.

²⁶⁰ LVVA.214.1.565, 2.

²⁶¹ *Ibid.*, 17.

²⁶² *Ibid.*

²⁶³ Laura Stepiņa, „The temple of knowledge“, *European Heritage Days*: <https://www.europeanheritagedays.com/story/29dd4/The-temple-of-knowledge> [vaadatud 15.01.2025].

²⁶⁴ Vt pikemalt Leppik, „Ülikool enne ülikooli“, 74.

²⁶⁵ Vt pikemalt Markus Käfer, „Das Bildungsprogramm der 1802 wiedergegründeten Universität Dorpat“, *Baltische Bildungsgeschichte(en)*, 78 (2022). Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 215–238. DOI: 10.1515/9783110987133

²⁶⁶ Selgitus: Hoone teine, kõrgem korrus, Bel Etage, ilus korrus, sest esimene oli majanduskorrus.

²⁶⁷ Juhan Maiste, „Tartu siluett filosoofilise sajandi algul“, *Vana Tallinn*, XXI (XXV), *Modus vivendi*, III (Tallinn: Estopol, 2010), 85jj.

²⁶⁸ Leppik, „Ülikool enne ülikooli“, 80–81.

²⁶⁹ Vt pikemalt Anu Ormisson-Lahe, „Farbe im Interieur der ersten Gebäude der Universität Tartu (Dorpat)“, *Baltic Journal of Art History*, 3 (2011), 373–386.

II JOHANN WILHELM KRAUSE – DITTMANNSDORFIST TARTUSSE

2.1 Johann Wilhelm Krause elulugu

2.1.1 Krause eluloo käsitlemise teoreetilised ja metodoloogilised lähtekohad

Käesolevas töös on lähtunud Johann Wilhelm Krause eluloo käsitlemisel seisukohast, et autobiograafilised allikad ei ole pelgalt faktide talletamise vahendid, vaid kultuuriliselt ja narratiivselt vahendatud enesekirjeldused, mis nõuavad teadlikku ja refleksiivset tõlgendamist. Nüüdisaegsetes autobiograafia käsitlustes on rõhutanud, et autobiograafia ei peegelda minevikku vahetult, vaid kujundab seda keelelise ja kultuurilise praktikana, milles autor struktureerib, valib ja mõtestab oma kogemust.²⁷⁰

Sellest tulenevalt ei käsitle ma käesolevas töös Krause päevikuvormis memuaare ja märkmeid pelgalt sündmuste kronoloogilise rekonstruktsiooni allikana, vaid arhitekti eserepresentatsiooni ja professionaalse identiteedi kujunemise vormina. Krause tekstid avavad mitte ainult seda, millised sündmused aset leidsid, vaid ka seda, kuidas arhitekt ise oma rolli, ülesandeid ja eeskujusid mõtestas ning millises ideelises ja institutsionaalses raamistikus ta oma tegevust nägi.

Autobiograafia ja fiktsiooni vaherkorda ei käsitleta tänapäeval enam vastanditena, vaid pigem skaalana, millel konkreetne tekst paikneb sõltuvalt žanrist, ajast ja kultuurilisest kontekstist. Fiktionaalsus ei tähenda seega autobiograafiliste allikate ebausaldusväärsust, vaid osutab nende narratiivsele loomusele, mis nõuab kriitilist ja kontekstualiseerivat lugemist.²⁷¹ Selline lähenemine võimaldab näha Krause tekstide subjektiivsust mitte probleemina, vaid uurimisvõimalusena, mis avab ligipääsu arhitekti hoiakutele, väärtustele ja enesemõtestusele.

Ajaloo- ja kunstiajaloo uurimuses on autobiograafilisi allikaid hinnatud just nende võime tõttu avada ajaloolise protsessi „inimlikku mõõdet“ – motiive, ambitsioone ja reaktsioone –, mis jäävad sageli ametlike dokumentide ja institutsionaalsete allikate vaateväljast välja.²⁷² Autobiograafia ei asenda arhiiviallikaid, kuid täiendab neid, võimaldades rekonstrueerida arhitektuuriliste ja institutsionaalsete protsesside subjektiivset ja kogemuslikku tasandit.

Johann Wilhelm Krause päevikuvormis memuaarid (*Erinnerungen*) kuuluvad just selliste allikate hulka. Nende terviklik digitaalse väljaande valmimine aastatel 2016–2023 on muutnud teksti senisest märksa kättesaadavamaks ja võimal-

²⁷⁰ Martina Wagner-Egelhaaf, „Introduction: Autobiography/ Autofiction Across Disciplines,“ *Autobiography/ Autofiction, Volume 1*, ed by Martina Wagner-Egelhaaf, De Gruyter, (Berlin Boston 2019). 1–3. <https://doi.org/10.1515/9783110279818>

²⁷¹ *Ibid.*, 3.

²⁷² Scamma Shachad, „Diary, Handbook“, *Autobiography/ Autofiction, Volume 1*, ed by Martina Wagner-Egelhaaf, De Gruyter, (Berlin Boston 2019) 547 jj. <https://doi.org/10.1515/9783110279818>

danud seda kasutada süsteemse autobiograafilise allikana, mille tähendust Krause uurimise seisukohalt on hiljuti rõhutanud ka Heinrich Bosse.²⁷³

Kunstiajaloo kontekstis haakub autobiograafiliste tekstide kasutamine pika traditsiooniga tõlgendada kunstniku või arhitekti elu ja loomingut vastastikusel seoses. Juba Giorgio Vasari²⁷⁴ kunstnike elulugudes kujunes välja mudel, mille kohaselt teoste mõistmine seotakse loojaisiku hariduse, sotsiaalse positsiooni ja elukäiguga. Tänapäeval ei käsitleta seda seost enam deterministlikult ega romantilise „geeniuse“-mudeli kaudu, kuid elulooline vaatenurk on kunstiajaloo endiselt oluline tõlgendusraamistik, mida kasutatakse kriitiliselt ja kontekstiteadlikult.

Käesolevas töös on Johann Wilhelm Krause memuaaride käsitlus seega osa arhitektuuriajaloolisest uurimismeetodist. Elulooline käsitlus on suunatud eeskätt nende aspektide esiletoomisele, mis võivad olla mõjutanud Krause arhitektuurilist mõtlemist: tema haridus, reisirid, lugemislauad, institutsionaalsed sidemed ja enesemõtestus arhitektina. Neid vaadeldakse paralleelselt arhitektuuriprojektide, ehitusdokumentide ja kaasaegse ideeväljaga, asetades autobiograafilised allikad dialoogi teiste allikakorpustega.

2.1.2 Noorusaeg

Johann Wilhelm Krause²⁷⁵ sündis AlamSileesias, Dittmannsdorffis (tänapäeva Dzieńmorowice) 1757. aastal. Tänapäevase Poola alale jääv piirkond oli hernhuutliku taustaga, nagu ka Krause perekond. Lapsepõlves põetud silmahaigus venitas Krause kooliteed pikemaks ning ema-isa surm ja kaugenemine õest muutsid hili-

²⁷³ Heinrich Bosse, *Johann Wilhelm Krause. Zum Abschluss der online-Edition der „Erinnerungen“* (10 Bde., 2016–2023), *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 19 (2024), lk 203–207. https://doi.org/10.30965/9783657797141_009

²⁷⁴ Giorgio Vasari kunstnike elulugusid koondav *Vite* ilmus emaskordselt 1550. aastal (puulõigetega täiustatud versioon 1558) ja mõjutas kunstnike elulugude kirjutamist kuni professionaalse kunstiajaloo sünnini 19. sajandi teisel poolel.

²⁷⁵ Johann Wilhelm Krause elulugu on pikemalt käsitletud: *Alma Mater Tartuensis: Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause* (2003), kus on samuti lähtunud tema memuaaridest. Lühemalt on elulool peatunud Olga Paris oma magistritöös, viited eluloole on ära toodud kõikides Krause kataloogides (1–5). Krausest arhitektina Liivimaal on pikemalt kirjutanud Imants Lancamanis artiklis „Mõisaarhitektuur Liivimaal“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal*, 137–236. Käesoleva töö autor lähtub elulugu kirjeldades samuti Krause memuaaridest, mis on täna puhtaks loetud ja asjatundlikult kommenteeritud Gottfried Etzoldi poolt ja kättesaadavad Baltische Historische Kommissioni kodulehel: <https://www.balt-hiko.de/publikationen/online-publikationen> [vaadatud 15.01.2025]. Kõik päevikuvormis memuaarid on pealkirjastatud „Johann Wilhelm von Krause Erinnerungen“ ning seejärel igal osal number ja alapealkiri: „Band I Kindheit und Jugend in Schlesien (1757–1773)“; „Band II Dresden – Zittau (Frühling 1774)“; „Band III Gymnasiast in Zittau (1774–1778)“; „Band IV Ziehet nach Leipzig (1778–1781)“; „Band V Wilhelm als Soldat (November 1781 – Mai 1782)“; „Band VI Seereise (April 1782–April 1783)“; „Band VII Von Amsterdam nach Livland (April – Dezember 1784)“; „Band VIII Hofmeister in Livland (Dezember 1784 – Februar 1792)“; „Band IX Livlands Adel. Ein Sittengemälde (Februar 1792 – April 1796)“; „Band X Reise in die Schweiz auf der Suche nach Carl Grass (1796–1798)“.

sema hariduse lünklikuks. 1772. aastal astus Krause Briegi gümnaasiumisse, kuid tema haridus katkes, kui 1773. aastal surid tema vanemad. Krause soovis lahkuda sellelt omamoodi piirialalt, kus kohtusid Böömi, Saksi ja Preisimaa, ning liikuda suurtesse linnadesse, kuid omamoodi sisemise tungi ajel liikus ta ikkagi hiljem tagasi piiriala suunas, Liivimaale.

1774. aastal plaanis Krause matkata Dresdeni, et sealt laevaga Hamburgi kaudu laia maailma minna. Sellel retkel liikus nooruk läbi Waldenburgi, Gottesbergi, Johannesbergi, Hirschbergi, Warmbrunni, Greiffenbergi, Görlitzi, Löbau ja Bautzeni, imetledes teel seitsmeaastase sõja järgset ülesehitustööd, mitmeid kirikuid, monumente ja salvestas neid iseloomuliku arhitektuurse täpsusega, et kirjeldada nähtut hiljem oma memuaarides. 1774. aasta aprilli²⁷⁶ veetis Krause Dresdenis, linnas, kus Johann Joachim Winckelmann oli mõni aastakümne varem sõnastanud klassitsismi põhimõtted. Kuigi kogu selle aja otsis Krause võimalust pääseda laevale, et liikuda Hamburgi, siis pikkadel jalutuskäikudel võlus Dresden teda oma losside, parkide ja kirikutega ja Krausel tekkis soov sinna jääda, lõpetada kool ning seada ennast sisse Kunstnike Ateenas, nagu Dresdenit toona kutsuti. Paraku ei olnud Krausel majanduslikel põhjustel võimalik Dresdenisse jääda ning ta otsustas esialgu pöörduda Zittausse, et seal gümnaasium ära lõpetada.²⁷⁷

2.1.3 Zittau

Aastatel 1774–1778 õppis Krause Zittau gümnaasiumis, mille stuudiumisse kuulus kahtlemata ladina autorite tundmine, kuid sel perioodil haris ta end lisaks ka uuema kirjanduse vallas, mida võimaldas kohalik raeraamatukogu, kus ta abistas bibliotekaar Müllerit ja sai seetõttu uuemad raamatuid laenutada. Samuti oli ta heades suhetes rikka kaupmehe Philipp Adolph Stolliga, kes lubas oma eraamatukogust peamiselt arhitektuurialaseid teoseid laenata.²⁷⁸ Zittau perioodiga algab selgelt Krause stuudium ka arhitektuuri vallas, seda eelkõige iseõppimise ja raamatutarkuse omandamise kaudu.

Zittau perioodi puhul on oluline märkida Krause häid suhteid linnaarhitekti Christian Ephraim Eschkega, kes juhendas teda nii arhitektuuriteoorias kui -praktikas, pakkudes tööruume ja võttes kaasa nii jalutuskäikudele linnaruumis kui pooleliolevatele objektidele. Eschke juures õppis Krause plaanidega töötamist ja kord talle Zittau ja Briegi²⁷⁹ gümnaasiumi plaane tutvustades (esimesi tundis Krause nii seest kui väljast hästi) ütles Eschke Krausele „*Monsieur!* Te olete

²⁷⁶ Krause on Dresdenis 3.–28. aprill 1774. *Erinnerungen*, II, 43–77.

²⁷⁷ *Erinnerungen*, II, 43–77.

²⁷⁸ Gottfried Ezold, eessõna *Johann Wilhelm von Krause Erinnerungen Band III Gymnasiast in Zittau (1774–1778)*, 2: https://www.balt-hiko.de/wp-content/uploads/2022/05/Krause_03.pdf [vaadatud 15.01.2025].

²⁷⁹ Tänapäeva Brzek, Krause õppis seal mõnda aega. *Erinnerungen*, III, 7.

arhitektuuri jaoks sündinud! – jääge selle juurde! See on raske ala – annab harva palju leiba, küll aga au ja taevalikku rõõmu!²⁸⁰

Koolikaaslane ja sõber Weisse tutvustas talle oma kiviraaidurist isa raamatukogust Vignola²⁸¹, Palladio²⁸², Perrault²⁸³ ja Frezieri²⁸⁴ teoseid.²⁸⁵ Zittaus õppides ja samal ajal koduõpetajana töötades avanesid Krausele mitmete haritud inimeste raamatukogud, nii õppis ta tundma Goldmanni²⁸⁶ ja Sturm²⁸⁷ teoseid, Blondeli²⁸⁸, kopeeris Vignolat jne.²⁸⁹ Kochtiszky²⁹⁰ ja Vogeli juures imetles ta köidet Piranesi²⁹¹ Rooma vaadetega, Vogel²⁹² õpetas talle itaalia keelt.²⁹³ Kaupmees Stoll'i maja pakkus talle suurt rõõmu, nii hoone esinduslikkus kui rikkalikud kaunistused, olgu stukk või marmor, aga veel enam lummasid teda seinä-, lae- ja tahvelmaalid, mis jutustasid lugusid antiigist, peamiselt maalitud Karl August Cuno, Zittau linnakunstniku poolt.²⁹⁴

²⁸⁰ „Monsieur! sie sind für die Architectur geboren! – bleiben sie dabey! – es ist ein schweres Fach – es giebt selten viel Brodt, aber Ehre und himml[ische] Freude! Na, wie gesagt – bleiben sie bey der Kunst – es kann was werden – Izt lernen sie die Schreibekunst der Architektur und einen gefälligen Vortrag, dann Rechnen und Mathematic dann kanns etwas werden.“ *Erinnerungen*, III, 79.

²⁸¹ Jacopo Barozzi da Vignola (1507–1573), itaalia arhitekt, kes lisaks tegeles arhitektuuri-teooriaga, eriti sammaste läbimõõdu ja vahekorra teemadega.

²⁸² Andrea Palladio (1508–1580), itaalia arhitekt, kes kavandas hulgaliselt villasid, muutis villaarhitektuuri ja kirjutas ka raamatuid arhitektuurist.

²⁸³ Claude Perrault (1613–1688), prantsuse matemaatik ja arhitekt, Louvre'i idafassaadi kavandi autor.

²⁸⁴ Ilmselt Amédée François Frezier, *La Théorie dela Coupe des Pierres et de Bois, pour la Construction de Voutes jt Parties des Bâtimens Civil & Militaires, või Traité de Stereotomie ja l'Usage de l'Architecture* (A Strasbourg: Chez Jean Daniel Doulsseker le Fils; A Paris: Chez L.-H. Guérin l'ainé, 1737–1739).

²⁸⁵ *Erinnerungen*, III, 228.

²⁸⁶ Nikolaus Goldmann (1611–1665), arhitektuuriteoreetik.

²⁸⁷ Leonhard Christoph Sturm toimetatud ja kommenteeritud teos: Nikolaus Goldmann, *Vollständige Anweisung zu der Civil Bau-Kunst*, hrsg. von Leonhard Cristoph Sturm, eine kommentierte und verbesserte Version ab 1696 (Braunschweig: bey Heinrich Kesslern, 1699).

²⁸⁸ Võib olla nii vanem Blondel (François Blondel, 1618–1686), kes oli prantsuse arhitektuuriteoreetik ja kirjastaja, andis 17. sajandi lõpus välja väga populaarseid teosed *Cours D'Architecture* või noorem Blondel (Jean François Blondel, 1705–1774), kel olid 1750ndatel väga populaarsed arhitektuurikursused Pariisis.

²⁸⁹ *Erinnerungen*, III, 99–100.

²⁹⁰ Ilmselt sõdur, kellega Krause Zittaus tutvus. Nimetab teda armsaks ja harituks. *Erinnerungen*, III, 316.

²⁹¹ Giovanni Battista Piranesi (1720–1778), itaalia arhitekt, graveerija, arhitektuuriteoreetik ja arheoloog, Krause võis sirvida 1756 välja antud albumit „Antichità Romane“, mis sisaldas 135 tahvlit.

²⁹² Krause nimetab teda endiseks kaupmeheks. *Erinnerungen*, III, 317.

²⁹³ *Erinnerungen*, III, 317: „Vogel kriegte leztern fest – lehrte ihn die Aussprache der italischen Titel – ließ sich einige Momente der Geschichte bey diesem und jenem Blatte wiederholen – und rief in einer Art erwachender Fröhlichkeit aus: Ecco é vero! – Und als Wilhelm ihm den Ausruff lateini[sch] wiedergab, schalt er ihn engl[isch] mit God dam a french Dog.“

²⁹⁴ *Erinnerungen*, III, 258.

Zittau-aastatel tutvus Krause ka Viinis hariduse saanud austerlasest kunst-aedniku (sks *leidenschaftlicher Kunstjäger der flora*) Anton Balzeriga, kelle käetööd Madam Bergeri juures imetledes võrdles seda Elüüsiumi väljadega: nii taimestik, purskkaevud kui pingid, mis olid seatud kenaks tervikuks, võlusid noort meest. Balzeriga, kes Krause sõnul gümnaasiumiõpilastesse eriti viisakalt ei suhtunud, arenes Krausel välja omamoodi sõprus, mis hõlmas ka Balzeri kasutütre õpetamist ja erilist hoolimist Krause osas, kes mainib oma mälestustel heldeid kinke.

1778. aasta kevadel lõpetas Krause gümnaasiumi ja kuigi kaalukausil oli erialavalikul ka arhitektuur ja põllumajandus, valis ta Leipzigi Ülikooli astudes peerialaks usuteaduse. Valikule aitas kaasa eduelamus, mis tuttavate abiga Eibau kirikus peetud proovijutlusel tekkis. Siiski said arhitektuurist ja sõjateadusest tema kõrvalerialad, mida ta eriti nautis.²⁹⁵

1778. aastal puhkes Baieri pärilussõda, mis äratas Krauses taas idee militaar-sest karjäärast, mis oli toona paljude noorte meeste unistuseks, et elus edasi liikuda. Juba 1773. aastal oli ta püüdnud sõjaväkke astuda, kuid ebaõnnestunult, sest talle heideti ette väikest kasvu ja ettevalmistuste puudumist.²⁹⁶ 1778. aasta kevadel oli tal rohkem õnne ja ta astus vabatahtlikuna Dresdenis värvatavasse sõjaväkke, kuid lahkus sealt juba sama aasta sügisel, et asuda õppima Leipzigi Ülikooli.

2.1.4 Leipzig

Leipzigi-aastate ülestähendustes ei kirjelda Krause oma studiumit ülearu põhjalikult. Kuigi ta õppis seitse semestrit ja studium jäi lõpetamata, siis erinevalt Zittau-aegadest puuduvad põhjalikud kirjutised õppetööst. Rohkem jäi aega kirjeldada ümbritsevat, esimesi kokkupuuteid Liivimaa ja vene üliõpilastega, kelle hulka kuulusid nt krahv Karl Joachim von Sievers²⁹⁷, Kalina mõisast pärit parun Eugen Octav August von Rosen²⁹⁸, parun Magnus Friedrich von Fircks²⁹⁹ jt, kelle lõbusasse eluviisi noor arhitekt kuigi positiivselt ei suhtunud.³⁰⁰

²⁹⁵ *Erinnerungen*, III, 164–165.

²⁹⁶ *Erinnerungen*, I, 216.

²⁹⁷ Karl Joachim von Sievers. Immatrükuleeritud 25.04.1781, ilmselt 1758–1800, kindralmajor, polgukomandör, mõisaomanik. *Lexikon der Studenten aus Estland, Livland und Kurland an europäischen Universitäten 1561–1800*, bearbeitet von Arvo Tering (Köln [etc.]: Böhlau, 2018), nr 4816.

²⁹⁸ Eugen Octav August von Rosen (1759–1834), sündinud Kalina mõisas, hilisem Mäetaguse mõisa omanik ja Eestimaa maanõunik. Tering, *Eesti- liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798*, 568 ja selle omanik kuni 1820. aastani. Immatrükuleeritud Leipzigi ülikooli 22.7.1780–1783 (Terling, *Lexikon der Studenten aus Estland, Livland und Kurland an europäischen Universitäten 1561–1800*, nr 4257).

²⁹⁹ Magnus Friedrich von Fricks (1759–1833), immatrükuleeritud 6.04.1781, vt Tering, *Lexikon der Studenten aus Estland, Livland und Kurland an europäischen Universitäten 1561–1800*, nr 1757.

³⁰⁰ *Erinnerungen*, IV, 84.

Suurt mõju avaldas Krausele ilmselt linn, pikemalt peatub Krause oma mälestustes just parkidel ja aedadel, monumentidel. Zittaust alguse saanud tutvus aiakunsti ja Balzeriga süvendas ilmselt tulevase arhitekti huvi aia- ja pargikunsti suhtes. Samas sattus ta Leipzigi ajal, kui avalikkusele olid juba avatud mitmed pargid, sealhulgas kaupmehe ja raehärra Caspar Bose park³⁰¹, mille lähedal Krause ka tuba üüris.

Ka Zollikoferi³⁰² haljasala korrastati just sel ajal, veeti minema ehituspraht, harvendati põõsaid siluti maapind ja veidi hiljem lisati pink ja postament, millel kahepoolne tahvel, kus ühel pool kirjas: seltskondlikuks naudinguks (sks *dem geselligen Vergnügen*) ja teisel poolel pühendus üksildasele mõtisklusele (sks *der einsamen Betrachtung geweiht*). Samas mainis Krause ka kuurvürst August Wilhelm II auks püstitatud Adam Oeseri poolt loodud monumenti kui mõnusat meeelahutust, ning Leeri/Löhri³⁰³ aiamaaja ees olevat kolonnaadi (12 sammast), kus Halle väravate juures kujundati Prantsuse parki parasjagu ümber Inglise pargiks.³⁰⁴ Krause nimetas mälestustes veel mitmeid erinevaid aedu – Andreas Dietrich Apeli aed, mis lehvikukujulisena oli rajatud 1701. aastal linna läänepoolsesse ossa ja mille patrooniks oli olnud Saksi kuurvürst August II Tugev; Richterite perekonna aed (täna Reichsgericht), mille nad 1740. aasta paiku olid linnamüüride ees mitmete kruntide omandamise teel oma maja ümber loonud; Trieri aed Frége'i villas, Funckenburg Rosenthalis jne.³⁰⁵

Katse pääseda päris arhitektide ja kunsti juurde ebaõnnestus, arhitekt ja ülikooli ehitusmeister Johann Gottfried Lange³⁰⁶ ning linnaarhitekt, maastikuarhitekt ja vaselõikaja Johann Carl Friedrich Dauthe³⁰⁷ olid tema katsetuste suhtes väga kriitilised, mis võttis Krauselt isu end kunsti ja arhitektuuri vallas täiendada. Vähemtähtis pole seegi, et eratunnid neis ainetes maksid kordades rohkem kui teistes teadustes.³⁰⁸

³⁰¹ Bose park (*Groß-Bosische Garten*) oli 1685. aastal asutatud üks uhkemaid barokkaedu Lepizigis, mis püsis seal peaaegu 200 aastat. Tänapäeval on seal kirjastuse hooned, Nürnbergi tänav 36/38. *Stadt Leipzig*: <https://www.leipzig.de/buergerservice-und-verwaltung/unsere-stadt/gebietsgliederung-und-strassennamen/strassennamen/strassennamenverzeichnis/strasse/strassen-details/nuernberger-strasse#:~:text=Im%20Bereich%20der%20sp%C3%A4teren%20N%C3%BCrnberger,nach%20dem%20Kaufmann%20Caspar%20Bose> [vaadatud 28.05.2024].

³⁰² Georg Joachim Zollikofer (1730–1788), reformeeritud jutlustaja, kes suhtles tihedalt Leipzigi üliõpilastega.

³⁰³ Pankur ja kaupmees Eberhard Heinrich Löhr (1725–1798) lasi luua Saksamaal ühe esimese „tsiviilhaljastatud pargi, mis tehti laiemale avalikkusele kättesaadavaks. Mitte ainult 1770/71. aastal kavandatud kompleks, vaid ka aedpalee kogus suurt kuulsust ka väljaspool linna piire.“ *Bürger, Gärten, Promenaden. Leipziger Gartenkultur im 18. und 19. Jahrhundert*, hrsg. von Nadja Horsch, Simone Tübbecke (Leipzig: Passage Verlag, 2018), 107.

³⁰⁴ *Erinnerungen*, IV, 100.

³⁰⁵ *Erinnerungen*, IV, 92.

³⁰⁶ Johann Gottfried Lange (1718–1786) arhitekt ja Leipzigi ülikooli ehitusmeister.

³⁰⁷ Johann Carl Freidrich Dauthe (1746–1818), arhitekt, maastikuarhitekt ja vaselõikaja Leipzigi.

³⁰⁸ *Erinnerungen*, IV, 101.

Krause pettus Leipzigis, sest keeruline oli leida tööd linnas, kus haritlasi palju. Majandusliku olukorra tõttu jäi kirikuõpetaja elukutse saamata, ta katkestas õpingud 1781. aastal ning astus kapralina sama aasta oktoobris Inglismaa poolt palgatavasse sõjaväkke Anhalt-Zerbstis, et siirduda Ameerikasse – nagu ta ise ütles, et tutvuda kõige odavamalt kaugete maadega.³⁰⁹

2.1.5 Militaarkarjäär

Krause väljaõpe leidis aset Jeveris (Oldenburg), kus temast sai suurtükiväe all-ohvitser. Väljaõppe juhid andsid talle võimaluse täiendada end fortifikatsioonialase kirjandusega ning harjutada kartograafiat. See täiendas varasemat gümnaasiumis sõjakunsti alal omandatud nüüd juba veidi praktilisemate teadmistega. Vaba aeg kuulus kunstile ja arhitektuurile, joonistav sõjaväelane jäi silma, ja peagi paluti talt nii tellimustöid kui eratunde. Sellesse perioodi jäävad ka esimesed arhitektuurilised katsetused, millest paraku muud peale kirjelduse teada ei ole. Nimelt planeeris Krause ooberst Johann Friedrich Ernst von Ulichile aiad ja aiamaja, mille kohta leiame kirjeldustes, et sel oli sammaskäik. Kindral Christian Friedrich von Davier'i abikaasa tellimusel maalis ta koos kohaliku maalikunstniku Dunkeri ning tolle poja ja õpilastega lausa freskod aiamaija.³¹⁰ Teenistuse lõpus, enne lahkumist Ameerikasse, tegi Krause mitmeid joonistusi loodusteaduslike väljaannete illustreerimiseks, nt Peterburi Teaduste Akadeemia arsti ja loodusteadlase Paul Heinrich Gerhhard Möhringi Põhja-Ameerika põdrasarvede ülesjoonistamise tolle kirjatöö juurde. Samuti kopeerib ta mitmete teiste kaas-aegsete loodusteadlaste töödest kive ja mineraale, nt prantslase Georges-Louis Leclerc de Buffoni³¹¹, Peterburis töötanud preisi mitmekülgse teadlase Peter Simon Pallase³¹², rootslasest mineraloogi Johann Gottschalk Walleriuse³¹³ jt töödest.³¹⁴ See kõik andis Krausele hea ettevalmistuse akadeemiliseks tegevuseks ja õpetamiseks tulevikus.

Ameerikas viibis Krause 1782. aasta kevadest 1783. aasta sügiseni. 85-päevane ülesõit oli keeruline ja Krause kahetses juba laevas, et ei olnud kuulnud oberst Ulichsi soovitus mitte sõita. Tema Ameerika kirjeldustes on palju sõdurite igapäevaelu, lahingutegevusse ta peaaegu ei sattunud. Juhuse läbi tutvus ta kindral Timon Ludolf Friedrich von Rauchhauptiga³¹⁵ Anhalt-Zerbstist, kes esmalt

³⁰⁹ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 7.

³¹⁰ *Erinnerungen*, V, 190–209.

³¹¹ Georges-Louis Leclerc de Buffon (1707–1788), prantsuse loodusteadlane, matemaatik ja kosmoloog, kes oli ka Kuninglike aedade (*Jardin le Roi*, tänapäeval Pariisi botaanikaaed) direktor.

³¹² Peter Simon Pallas (1741–1811), preisi zooloog, botaanik, etnograaf ja geograaf, kes kutsuti Katariina II poolt Peterburi Teaduste Akadeemiasse 1767. aastal ja töötas seal 1810. aastani. Tema maja on siiani alles Krimmis, Simerfoopoli botaanikaaias.

³¹³ Johann Gottschalk Wallerius (1709–1785), Rootsi keemik, mineraloog ja metallurg. Teda peetakse põllumajanduskeemia rajajaks.

³¹⁴ *Erinnerungen*, V, 218.

³¹⁵ Timon Ludolf Friedrich von Rauchhaupt (1726–1792), Anhalt-Zerbsti kindral.

palus korrastada oma arhiivi ja hiljem kahe abilisega joonistada ümber kõik lahinguplaanid. See töö andis stabiilse positsiooni, kergema elu kui kasarmus ja rikkaliku kogemuse järgnevaiks. Imetledes maamõisad, aga veel enam mägiseid maastikke, väikseid külasid Hudsoni jõe orgudes, reisis Krause Ameerikas ja joonistas üle vanu lahinguplaane. Tagasi kodukanti jõudis ta 1783. aasta sügisel, külastas vanu sõpru ja seadis uue sihi, milleks sai Amsterdam.

Hollandis püüdis Krause pilku Amsterdami raekoda, ta joonistas üles selle planeeringu ja polemiseeris Themise kaju üle linna keskväljakul. Samuti võlus teda börsihoone, mida ta korduvalt külastas, eriti selle sammaskäik. Linna arvukad pildimüüjad ja antiigiärid olid ahvatluseks, kuid Krause piirdus vaid ühe linnaplaani ostuga. Hollandis reisis ta ringi, külastades Haarlemit, Delfti, Rotterdami, Leidenit ja Haagi. Need linnad meeldisid talle rohkem kui Amsterdam, kuigi viimane võlus sildade ja vesiehitusega. Tutvus linna ehitusameti ülevaataja M. van Jansseniga³¹⁶, kes ka noortele arhitektuuri ja ehitust õpetas ja oli alguses paljulubav. Kiiresti sai aga Krause aru, et too kasutas teda ainult ära. Püüd liituda Ida-India kaubakompaniiga läks samuti luhta. Juhuslik tutvus Liivimaal koduõpetajana töötanud Johann Gottfried Waldtmanniga³¹⁷, hilisema Kursi pastoriga,³¹⁸ kes nimetas Liivimaad kõigi võimaluste jaoks, tõi Krause 1784. aasta sügisel seikluslikule teekonnale.

2.1.6 Liivimaa aastad

Mööda merd ja maad, erinevaid tutvusi, pidevat kahetsust tundes jõudis Krause 1784. aasta septembri alguses Liepājasse (ka Liibavi, sks Libau), kus Libau Röder Inni külalistemajas (mille põhiplaani on Krause tema mälestustest nähtuvalt üles joonistanud) imetles ta esimest korda Vene tsaariperekonna pilte, mis seinu kaunistasid, ja lootis veel siiralt, et teenistus armees, millest rääkisid talle kohalikud mehed just Krimmi sõja kontekstis, on võimalik.³¹⁹ Ka esimene tunnustus kunstnikuna Liivimaal pärineb just Liepājast – nimelt oli Krause igavusest teinud kaheksa skitsi/illustratsiooni Ossiani lauludest Malvinale³²⁰, ja külalistemaja

³¹⁶ Eesnime ei ole õnnestunud tuvastada.

³¹⁷ Johann Gottfried Waldtmann on hilisem Kursi pastor 1786–1810, varem töötas (hernhuutlike) Strykide perekonnas koduõpetajana Tartu lähedal. Võib arvata, et Waldtmann töötas Pala mõisas Strykide juures, sest kui nende teed Krausega lahku lähevad lubavad nad üksteisele kirjutada ja Waldtmann ootab kirju läbi Kodavere: „Sie versprachen sich zu schreiben, nach Koddafer bey Torma – nach Adsel Neuhoff über Walk.“ *Erinnerungen*, VII, 184.

³¹⁸ „Waldtmann, ein alter Jenenser hatte sich tief im Lande (bey Dorpat) verhofmeistert in einer herrnhuth[ischen] familie von Stryk.“ *Erinnerungen*, VII, 71.

³¹⁹ *Erinnerungen*, VII, 136 jj.

³²⁰ *Erinnerungen*, VII, 130.

„Lebe wohl, liebl[icher] Strahl!

früh sankst du hinter die Berge.

Herrlich und hehr war deines Scheidens Gang;

nur liebest du mich einsam im Dunkeln zurück.“

Krause nimetab oma memuaarides (*Erinnerungen*, VII, 220), et tunneb hästi Denisi ja Haroldi tõlkeid. Ilmselt *Die Gedichte Ossians eines alten celtischen Dichters*, aus dem Englischen

peremees, kes oli hiljuti matnud oma tütre, leidis ühe neist eriti kauni olevat. Ta raamis selle ja riputas seinale Köningsbergi kaudu jõudis Krause 1784. aasta sügisel Riiga.

Juhusliku tutvuse läbi Jaunāmuiža (Adsel Neuhofi) omaniku Peter van Delwigi sai Krausest 1785. aastal tema juures hoopis koduõpetaja. Tähelepanuväärsed on Krause märkmed esmasest teekonnast Jaunāmuižasse (Adsel Neuhofi), kus teda võlusid just vanad lossid, Jugla järve kaldal üle 600 aasta vana Ādaži ordulinnus (1287, Ordensburg Neuermühlen) ja Strazdumuiža (Strasdenhof)³²¹, Sigulda (Segewold), Turaida (Treyden) ja Krimulda (Cremon), mis võlusid juba mägise maastiku taustaga³²², Rauna (Ronneburg) lossi varemed; loodus – männimets, kased, mõned vanad tammed tekitasid võrdluspildi Ameerikas nähtud Vermonti Castletoniga, puudu jäid vaid mäed ja kuristikud. Krause nimetab ka mitmeid kirikuid, nt Vangaži (Wangasch³²³), Aumeisteri (Cirgaļi, Serbigal)³²⁴. Jõudmisega Jaunāmuižasse algas Krause koduõpetaja aeg Liivimaal, mis kestis ühtekokku 12 aastat.

Koduõpetajate ring Liivimaal aitas kaasa Euroopa ideede vahendamisele ja vaimuelu edendamisele. Toonase nimega *Hofmeister*, keda mõisnikud palkasid oma laste harimiseks, oli ühelt poolt nagu pere liige, kes tegi kaasa kõik külaskäigud, pidustused ja osales täieõiguslikult seltsielus (mida Krause oma mälestuses üsna tüütuks pidas). Koduõpetajate ringist kasvasid välja ka mitmed tulevased Tartu Ülikooli professorid, tuntuimad Krause kõrval loomulikult Georg Friedrich Parrot, Gottlieb Benjamin Jäsche ja Johann Philipp Gustav Ewers.³²⁵

Delwigi juures teenides alustas Krause üsna kohe kohaliku ajaloo tundmaõppimist, juba esimestel päevadel eraldus ta oma tupp, et lugeda – Waldtmanni kingitud raamatutest just August Wilhelm Hupeli „**Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland**“.³²⁶ Hupeli kõrval uuris ta Adam Oleariuse reisirakirja, Balthasar Russowi Liivimaa kroonikat, Johann Gottfried Arndti Liivimaa kroonikate kirjutisi³²⁷, Caspar von Ceumerni 1690. aasta teost „Theatridium

übersetzt von Michael Denis (Wien: Gedruckt bei Johann Thomas Edlen, 1768–1769); *Ossian, eines alten celtischen Helden und Barden, Gedichte*, aus dem Englischen und zum Theil aus der celtischen Ursprache übersetzt (in Prosa) von Edmund von Harold (Düsseldorf: [s.n.] 1775; Manheim: Im Verlage der Herausgeber der ausländischen Schönen Geister, 1782).

³²¹ *Erinnerungen*, VII, 184 jj. „...einen reizend bekränzten Hügel vom See umfloßen liebl[iche] Parthien jenseits rechts – links die Ruinen eines der ältesten Schlösser der Teutschen vor 600. Jahren (Jägelsee und Straßenhof Neuermühlen).“

³²² *Erinnerungen*, VII, 187. „Drey alte Schlösser – Segewold – Treyden und Cremon lägen auf malerisch schönen Bergen. Eine ausländische Vegetation triebe dort – Es gab die ersten Linien der Vorzeit – die Ruinen redeten von großen Wißenswürdigen Ereignissen.“

³²³ Kirikut ilmselt ehitati alles, sest ehitusaeg 1780–1789.

³²⁴ *Erinnerungen*, VII, 197. „Kaum ließ die Dämmerung eine Kirche {Serbigal Capelle} in herrl[iche] Baumgruppen eingehült mit einem stattl[ichen] Krüge erkennen.“

³²⁵ Vt pikemalt *Balti kirjakultuuri ajalugu I. Keskused ja kandjad*, 236–239, 243.

³²⁶ *Erinnerungen*, VII, 202, 208. Krause luges ilmselt I või II köidet, mis on ilmunud vastavalt 1774 ja 1777.

³²⁷ Ilmselt siis 1747 või 1753 välja antud teosed: *Der Liefländischen Chronik Erster Theil von Liefland unter seinen ersten Bischöfen, welcher die alte Geschichte der Russen, Deut-*

Livonicum³²⁸, lisaks vanu reisikirjeldusi, romaane, elulugusid ja teoloogilist kirjandust. Eriti põhjalikke väljakirjutisi tegi Krause just Russowi³²⁹ kroonikast.³³⁰

Juba esimesel sügisel tutvus Krause Adseli (Gaujiena) pastori Georg Detlef Meyeri ja tolle sõbra Wilhelm Friebega,³³¹ see tutvus arenes sügavaks sõpruseks. Mehed kohtusid võimalusel alati ja Friebega tegi Krause hiljem ka koostööd.

1785. aasta alul reisis Krause koos Delwigiga Valka, kus joonistas ka linna-plaani³³². Plaanil on märgitud ka uus luteri kirik, mille projekti autoriks on Riia 18. sajandi kõige kuulsamarhitekt Christoph Haberland, kelle loominguga oli Krausel võimalik tutvuda juba Riias, kus oli valminud Peeter-Pauli kirik. Ilmselt oli Krause tuttav ka Haberlandi poolt Riia toomkiriku ristikäigu peale ehitatud saali sammasgaleriiga, mis on üks võimalik Tartu Ülikooli aula eeskuju. Kuigi Valgas polnud ehitustööd veel alanud, väidab Olga Paris, et Krause tutvus Haberlandiga just seal. Tõenäolisem on veidi hilisem tutvus Alüksne kiriku sisse-

schen, Schweden, Dänen, Esthen, Liven, Letten, Litthauer, Curen und Semgallen erleutert. Oder die Origines Livoniae sacrae et civilis, wie solche der königl. Hofrath und Bibliothekarius zu Hannover Herr Johann Daniel Gruber, aus einem alten Manuscript Lateinisch herausgegeben und mit gelehrten Noten versehen, nunmehr aber aus andern Handschriften ergänzt, mit der nöthigen Anzeige der verschiedenen Lesearten wie auch mit kurzen Anmerkungen begleitet und ins Deutsche übersetzt von Johann Gottfried Arndt, der Schule zu Arensburg auf Oesel Rector (Halle im Magdeburg: gedruckt bey Joh. Justinus Gebauer, 1747); Der Liefländischen Chronik Andrer Theil von Liefland unter seinen Herren Meistern, welche die alte Geschichte des Ordens und der benachbarten Völker erleutert. Sowol mit Zuziehung der gedruckten und ungedruckten Schriftsteller als fürnemlich aus einer zalreichen Menge alter Documente im Original, beglaubten Copeien und andern Abschriften zusammen getragen: nebst angehängten Tabellen, worinne die Namen der Erz- und Bischöfe von Riga, Revel, Dörpt und Oesel, die Sigille der Ordensgebietiger, die Wapen der liefländischen Städte, das Verzeichniss aller ehemaligen Schösser, wie auch alle zur Zeit des Ordens und nachher geprägte auch noch vorhandene Münzen aus den berümtesten Cabinetten gesamlet etc., beschrieben worden von Johann Gottfried Arndt des Kaiserlichen Lycei zu Riga Conrector (Halle im Magdeburgischen: gedruckt bey Johann Justinus Gebauer, 1753).

³²⁸ *Casparis von Ceumern Salcensis Sorabi Theatridium Livonicum Oder Kleine Liefländische Schau-bühne, Worinnen Aller von Anfang her in Liefland gewesenen, so Geist- als Weltlichen Regenten als Bischöffen, Ertz-Bischöffen, Herrmeistern und Königen Namen, zu was Zeit sie gelebet, und in was Jahren ein jeder regieret, biss zu Anno 1621. siegreicher Schwedischen Eroberung der Stadt Riga, zu finden. Darauff folgig eine Verzeichnüß der Städte, Schösser, und Clöster, wie sie Anno 1555. vor der Moscowitischen Verstörung des Landes, als Liefland noch in vollem Flor gewesen, besessen worden und was darin vor Kirchen und Filialen zu finden. Wie auch eine Specification und Namen-Register vor deme gewesenen und ausgegangenen und nu jetzo darin befindlichen Adels. Denn auch etliche in alter Nieder-Sächsischer als auch Lateinischer Sprache von vorigen alten Lieflandes Regenten der Ritterschafft damahl gegebene Privilegia ins Teutsche versetzt. Endlich eine kurzze Erwehung der Müntze, wie solche bey alten Zeiten in Liefland gänge und gebe gewesen. Aus alten Monumenten zusam[m]en gezogen, und heraus gegeben (Riga: In Verlegung, Georg Matthias Nöller, 1690).*

³²⁹ Krause laual võib olla 1757 Riias välja antud trükk (*Balthasar Russow's Chronica der Provinz Lyfflandt, in erneuetem Wiederabdrucke, mit Wörterbuch und Namenregister versehen* (Riga: Kymmell, 1857).

³³⁰ *Erinnerungen*, VII, 222j.

³³¹ *Erinnerungen*, VII, 228j.

³³² *Erinnerungen*, VIII, 3–5.

õnnistamisel, kuid teel Cêsisesse on Krause tõesti teinud ülestähenduse koh- tumisest kellegi „Wendeni Rafaeliga“, sulgudes Haberlandiga, kes on olnud maa- likunstnik.³³³

Sama aasta sügisel võttis Krause ette reisi Riiga, kus külastas esimest korda ka Johann Friedrich Hartknochi raamatupoodi, kust ostis Delwigi lastele õpeta- miseks puuduvad kooliraamatud, endale aga Horatiuse, Vergiliuse, Friedrich Gottlieb Klopstocki ja Ewald Christian von Kleisti luuleraamatuid, šveitsi kunstniku ja poeedi Salomon Gessneri teose³³⁴, imetles itaalia päritolu, kuid Ing- lismaal tegutsenud toona kaasaegsete kunstnike Giovanni Battista Cipriani³³⁵ ja Francesco Bartolozzi kauneid gravüüre. Hartknoch nägi, et tegu on kunstisõbraga ja pakkus talle veel kauneid teoseid näha Paar maastikku ja kaks kaunist nais- figuuri köitsid ta tähelepanu, aga paraku oli hind koduõpetaja jaoks liig.³³⁶

Delwigi perekonnas häiris Krauset liigtihe seltskondlik läbikäimine, eelkõige aga jäme käitumine oma alluvatega ja eriti pärisorjadega. Krause soovis kor- duvalt lahkuda, kuid jäi 1786. aasta lõpuni paigale. Ise kirjeldab ta, et ainus, mis selles seltskonnas lohutas, oli Riias Hartknochi poolt välja antud Johann Gottfried Herderi teos „Ideid inimajaloo filosoofiast“³³⁷, ilmselt esimene osa.³³⁸ Jõulueelsel päeval kolis Krause välja ning hea sõber ja Jaunamuiža pastor Georg Detlef Meyer võttis ta oma katuse alla. 1787. aasta esimesel päeval tõi Meyer uudise, et Zeltiņi (Seltinghofi) mõisaomanik kreisikohtunik Gottfried Christian von Kahlen otsib koduõpetajat oma kahele lapsele.³³⁹ Nende tutvus algas paljulubavalt. Kui Rousseau „Emile“ oli Krausele olnud varem oluliseks teoseks ka koduõpetajana, siis Kahlen rõhutas: „Sa oled ka lapse sõber,“ ja toetas igakülgset Rousseau- vaimus õpetamistööd.³⁴⁰

Ka arhitektuur ja aiakunst said koduõpetaja rolli kõrval tähelepanu. Kahleni juurde kolides korraldas Krause ümber oma aiaosa, hiljem nõustas ka teiste rada- de loomist, et vaated paremini esile pääseks. Samuti aitas lehtla rajamisel ja pinkide planeerimisel. Esimese hoonena kavandas ta elumaja endale, audiitorile ja doktorile, see hoone ka valmis, kuid tulevane arhitekt heitis ehitustööliste ette oskamatust joonist lugeda. Krause joonistas nii Zeltiņi mõisa plaani kui ideaal- plaani.

³³³ *Erinnerungen*, VIII, 123. „Bald bezieht der GeneralGouverneur Brown sein Smilten – sagte Schröder – die Baronne, ihmverwandt, macht ihm aljährlich eine Staatsvisite – ein oder der andre Sohn pflegt sie zu begleiten; solte dies der Fall im Julius seyn; so reise ich mit zum Inspector, der ein Musenfreund ist, indem sein Sohn nun seit Ostern in Jena hauset. Die Baronin hörte längst von den Meisterstücken unseres Wendenschen Rafaëls (Haberland aus Wenden) – ich winke – im Kirchenkrüge treffen wir uns zufällig.“

³³⁴ Ilmselt võis tegu olla Gessneri kogutud teostega *Salomon Gessners Schriften*, mille ta ise publitseeris 1777–1778.

³³⁵ Esineb ka nimekuju Cypriani.

³³⁶ *Erinnerungen*, VIII, 25.

³³⁷ Johann Gottfried Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Erster (–Vierter) Theil (Riga; Leipzig: Hartknoch 1784–1791).

³³⁸ Ilmus 1784.

³³⁹ *Erinnerungen*, VIII, 64.

³⁴⁰ *Erinnerungen*, VIII, 81.

3. Zelti ni mõisas kavandatud sammasportikuse plaan. Visand Krause mälestustest.

Tema jooniste järgi lisati vanale härrastemajale sammasportikus, kuigi jooniseid tegi Krause ka teistele hoonetele. Krause oli tähelepanelik jälgija, kirjeldas loodust, joonistas üles iga külastatud mõisa, küla asendiplaani ja tihti ka hoonete põhiplaan, kirjeldas neid pikalt oma päevikuvormis memuaarides, nt Smiltene kiriku laemaalist annab ta ülitäpse kirjelduse.³⁴¹

Aiakunst paelus teda nii maastikul kui hoonete ümber, eriti võlus feldmarsal Pjotr Rumjantsev-Zadunaiskile kuulunud Burtnieki aed, selle puhtus ja hirschfeldilik³⁴² maitse (sks *Hirschfeldischer Geschmack*), mida Krause on kirjeldanud nii: „Väikesed metsatukad-vesi-saared-sillad-muruplatsid, puhkepaigad, üks armsa-maid kohti Liivimaal tasasel maal – loodus oli selle koha heaks vähe teinud.“³⁴³ Senaator Otto Hermann von Vietinghoff-Scheelile, kes on tuntud kui Riia teatri asutaja, Musse asutaja, Alüksne pargi rajaja, mitmekülgne valgustusajastu mees,

³⁴¹ *Erinnerungen*, VIII, 118–119. „Welch eine Music! præambulando – welch eine Malerey! der plafond zerfiel in 3. Abtheilungen: zunächst am Altare, Adam und Eva ohne Feigenblätter fast anstößig über den Gestühlen der Mannspersonen – über denen der Frauenzimmer etwas ähnl[iches] – – In der mittelsten Abtheilung das Pfingstfest, Ausgießung des Heil. Geistes – eine entsetzl[iche] Wolken und Strahlen glorie um eine Gans artige Taube – darunter ein Berggipfel, die Apostel daraufgestellt pfoftenartig, ohne Zeichnung alle das Maul aufsperrend – abscheulich. Ein Zufall machte diese Darstellung ärgerlich die mit Brettern verkleidete Decke hatte, bey dem Eintrocknen derselben in der graden Richtung der Gans und zwischen einem der aufgerißten Mäuler der Apostel ein Astloch bekommen – der übrigens reine Himmel zeigte sich wie die Bretter zerklüftet – die dritte Abtheilung stellte das jüngste Gericht vor – verunglückte Nachahmung des berühmten Michel Angelo’s bewunderten Gemäldes. Der Höllenrachen schwebte über der Orgel – das Herabstürzen der Verurtheilten rechts das Auffahren der Seeligen links – die Auferstehung im Hintergrunde – – die Engel zogen und schoben die Seligen in den abscheulichsten Stellun-gen empor – die Teufel convoyirten ihre Opfer mit den Haaren, mit Kniestößen von hinten in den gräßl[ichen] Höllen Kolken; Spieß – Haken und Bratszenen aller Orten, und im Mittel ein verstorbnr Advocat (Schobelt) den der Satanus à la Cacadu frisirte.“

³⁴² Christian Cajus Lorenz Hirschfeld, pargikunstialatse käsiraamatute väljaandja.

³⁴³ *Erinnerungen*, VIII, 135–136.

kes oli kirjavahetuses mitmete silmapaistvate teadlastega nagu Denis Diderot'ga, aga ka eelpoolmainitud Leclerc de Buffon'iga, kuulus Marienburgi/ Alüksne mõis, kuhu liikus koduõpetajaks Krause sõber Friebe. Koostöö Friebega, samuti kolme kihelkonna lugemisseltsiga *Kleebblatt*, kuhu kuulusid lähimad koduõpetajad, et üheskoos lugeda, (Hartknoch tegi neile suisa 25% allahindlust), musitseerida ja arutleda, tihendas Alüksne sidemeid veelgi, sest just sinna käis *Kleebblatt* kokku. Alüksne uut kirikut oli ehitanud Haberland ja selle sisseõnnistamise tseremooniale kogunesid kõik olulised perekonnad. Krauset võlus Haberlandi arhitektuur, perfektsed proportsioonid ja kirik väljastpoolt dooria orderis, seest joonia orderis, mis näitas Krause arvates rohket tööd ja head maitset! Sisseõnnistamine kujunes omamoodi festivaliks ja Krause võttis selle kokku sõnaga Hüperborea!³⁴⁴ Friebe oli loonud pidustuste tarvis väikese luuletuse, ehk aitas kaasa ka Krause, kes illustreeris iga stroofi väikese vinjetiga. See võeti väga hästi vastu ja tegi Krause populaarseks.³⁴⁵

Krause tegi Friebega koostööd viieköitelise Liivimaa ajaloo³⁴⁶ koostamisel, pani vanade allikate ja nendest tehtud märkmete järgi kokku Vana-Liivimaa kaardi ja valmistas kõik illustratsioonid ning mõtles kaasa ka ajaloolises osas. Krause tegi kaastööd ka teiste Friebe väljaannete juures, kuid eelistas jääda märkamatuks, nagu ta ise ütles, et „ta ei pööranud kirjanduslikule nimele tähelepanu – sõbra rõõm tähendas tema jaoks rohkem.“³⁴⁷

2.1.7 Peterburi

Ka Kahlenite juures väsis seltsielu Krauset. Oli küll oma ringkond, eelkõige Friebe, kelle juurde põgeneda, kuid Krause rännumehe hing ihkas ära. Vene-Rootsi sõda (1788–1790) tekitas Krauses taas ootusi sõjaväega liitumiseks. Krause kõrvu jõudis info, et kadetikorpuses, mis oli tol ajal krahv Anhalti juhtimise all, otsiti saksa keele õpetajat. Teine lootus oli vana senaator Vietinghoff, kes oli dr Rühlilt uurinud, kas Krause teab midagi joonistamisest ja arhitektuurist.³⁴⁸ Krause tahtis Peterburis õnne proovida ja lahkus Zeltņist 1891. aasta veebruari lõpus. Teekond viis esiti Valka, kus ta perega hüvasti jättis, seejärel tõi Kahlen ta Tartusse, kus ta pidi paar päeva passi ootama. Krause esmatutvus Tartuga ei olnud väga paljulubav. Ta kirjeldas seda kui räpast linna, kus 1775. aasta tulekahju jäljed avaldusid veel kõikjal, kraavid olid täis mustust, näha olid vanad müürid, mille vahel paiknesid onnid, pikale kitsale platsile ehitati linna-

³⁴⁴ Väljend kreeka mütoloogiast müstilise Põhjamaa jaoks, kus inimesed elavad igaveses õnduses. 19. sajandil Hyperborea idee aktualiseerub mitmete mõtlejate seas, Põhi kui tsivilisatsiooni häll. Vt nt Oleg A. Matveychev, „Hyperborean problem in XIX–XX centuries“ *Antinomies*, 18 (3) (2018), 67–85. DOI: 10.17506/ryipl.2016.18.3.6785

³⁴⁵ *Erinnerungen*, VIII, 160–161.

³⁴⁶ *Handbuch der Geschichte Lief- Ehst- und Kurlands zum Gebrauch für Jedermann von Wilhelm Christian Friebe* (Riga: C. F. Hartknoch, 1791–1794).

³⁴⁷ *Erinnerungen*, VIII, 161–162.

³⁴⁸ *Erinnerungen*, VIII, 176–177.

maja.³⁴⁹ Ta kirjeldas seda kui linna, mis 1704. aastast, kui seal oli 14 000 elanikku, oli talunud lõputut viletsust, ja kus praegu oli vaevalt 2000 elanikku.³⁵⁰

Läbi lumetormi jõudis Krause 1791. aasta veebruaris Peterburi, kuhu ta jäi kuueks nädalaks. Sõprus senaator Vietinghoffiga avas talle mitmeid uksi ja andis hulgaliselt uusi tutvusi, kelle hulka kuulus nii mainekaid riigitegelasi, muusikuid kui arhitekte. Peterburi võlus Krauset oma suursugususega ja ta ahmis endasse linna külastades võimalikult paljusid objekte. „Iga päev oli pidupäev!“ sõnas ta ja nimetas hooneid, mida soovis veel rohkem tundma õppida, veel enam aega, et neid kirjeldada, et kirjeldatu tulemusi rakendada. Peterburi mõjutas ilmselt Krauset arhitektina palju, ta leidis, et see kõik oli veel kaunim ja vürstlikum kui Saksa maal nähtu. Ta külastas Peterburi Kunstiakadeemiat, Stroganoffi galeriid, Tauria paleed, Talvepaleed, teatrit, (vana) arsenali, Vassili saarel asuvaid luteri ja katoliku kirikuid, Peeter I suvemaja. Kirikutest mainib Krause veel pooleli olevat Iisaku katedraali, ja kahtlemata ei saanud tal jääda nägemata ka Ivan Starovi kloostrikirik, mis üle linna paistis. Prantsuse arhitektid, itaallaste pärand, suurlinlik maitse ületas kõik Krause ootused.³⁵¹

Peterburis said läbi filosoofiliste vestluste ja mõtiskluste selgemaks ka Krause plaanid. Militaarkarjääri eest hoiatas teda Vietinghoff, kes väitis, et makstakse halvasti ja edenemine on aeglane, lisades, et 15 aastat varem oli militaarkarjääriks parem aeg ja üldse eelistatakse hetkel neid, kes räägivad nii prantsuse kui vene keelt. „Liivimaa on Blivland³⁵²“, ütles vanarahvas, – noored teavad – olles piiripaigaks saksa ja vene kultuuri vahel, on see, nii nagu kõigis maades /—/ meeldivaks elukohaks kõigile vabadust armastavatele, tegusatele, mõneti romantilistele hingedele. Anna oma panus minu kaasmaalaste hüvanguks, kes on ju kõik selle, mis neil on kunstist ja teadustest, saanud sisserännanud saksa muusade ja käsitöölise kaudu.“³⁵³

Uute tuttavate hulka kuulus ka prantsuse päritolu arhitekt Henry de Gervais (1741–1797), kes oli Venemaale jõudnud 1769. aastal. De Gervais, klassitsistliku vormikeele esindaja arhitektuuris, töötas tol hetkel Anitškovi Palee ümber-

³⁴⁹ Tartu uus raekoda ehitati 1782–1789, ilmselt oli veel lõpetamata.

³⁵⁰ *Erinnerungen*, VIII, 178.

³⁵¹ *Erinnerungen*, VIII, 190–191.

³⁵² Käibefraas, mis jääb käibele B. Russowi Liivimaa kroonikast. Liivimaa on paik kuhu jäädakse.

³⁵³ „Livland ist Blivland, sagten die Alten – wißen die Jungen – als Grenzort zwischen Teutsch und Rußenthum, findet sich für alle Freyheit liebende, thätige, etwas romantisch gestimmte Geister, wie in allen Ländern (und ich kenne Europa von Portugal bis hierher und von Sicilien aus bis Finnland so ziemlich) ein angenehmer Aufenthalt. – Legen sie ihr Scherflein (mingi kindel münt) an, zum besten meiner Landsleute, die doch alles, was sie an Kunst und Wißen besitzen, durch die eingewanderten teutschen Museen und Knotensöhne (rändkäsitöölise) erhalten haben. Einmal im Gange – theilte er ihm seine Jugend und Bildungsgeschichte in einer Nußschaale mit – ach! ein edles fähiges, großes Herz ging bey schiefen Ansichten fürs beßre vaterländische Wesen verloren. Der alte ehrwürdige treffliche Mann sahe dem allen mit stillem Trauer nach. Sein ganzes Wesen sprach das Salomoni[sche] Alles ist eitel, nur der Friede des Herzens nicht pp mit starken Zügen aus. – Unterdeßen, – wenn sie wollen.“ *Erinnerungen*, VIII, 192.

ehituste ülevaatajana ja võttis Krause vastu uue maja saalis, mis, nagu ka kõrvalasuv kabinet, söögituba, magamistuba jne, olid peaaegu valmis,³⁵⁴ ja tulevane arhitekt unustas kõik mured. Niivõrd suurejooneline sisustus! Sübariitlik!³⁵⁵ Hoone on tähelepanuväärne ka seetõttu, et hiljem Aleksander I ajal lisas Giacomo Quarenghi hoonele majesteetliku kolonnaadi. Quarenghi oli muuseas olnud ka Krause võõrustaja ja Vietinghoffi, äsja valminud linnapalee arhitektiks (1788–1790).³⁵⁶

Kirjad Zeltinist (Seltinhoffist) ja Alüksnest (Marienburgist) kutsusid teda tagasi. Samuti sundis uusi sihte seadma tühjenev rahakott. Ilmselt nähtu ja kogetu ning Vietinghoffi sõnade tõttu tegi Krause plaani – naasta Liivimaale! Töötada esiti veel Kahlenite juures, koguda raha ja tulla tagasi Peterburi või reisida välismaale või hoopis pühendada end põllumajandusele.³⁵⁷ 1791. aasta aprillis pöördus Krause tagasiteele, toibus reisist mõned päeva Voka mõisas, mis oli saavutanud oma hiilguse Kingstoni hertsoginna Elizabeth Chudleigh'i (1721–1788) ajal, mil Christian Gottlieb Walther rajas sinna eesti ühe esimese Peterburi vaimus klassitsistliku mõisahoone.³⁵⁸ Vokas oli Krause peatunud ka juba Peterburi teel olles, mil ta nimetab, et oli seal leidnud meeldiva seltskonna ja hingerahu, teisalt meenutas talle sealne ümbrus koduseks saanud Ameerika maastikke, mis kutsus esile melanhoolia.³⁵⁹

2.1.8 Krahv Mellini teenistuses

Kuigi Krause oli saanud juba eelmise aasta suvel kirja krahv Ludwig August Mellinilt, kes kutsus teda koduõpetajaks oma lastele,³⁶⁰ suundus Krause Peterburist tulles esiti tagasi Kahlenite juurde. Krause ja von Kahleni läbisaamine ei olnud hea. Mõni tüli oli ägedam kui teine, keeruliseks muutus ka õpetamine, sest perepoeg Carli käitumine oli Krausele vastumeelne ja ületas nüüd piirid. Krause oli lubanud valmistada uue elumaja joonise, sellega töötamine lohutas. Samuti trööstisid teda Friebe saadetud Christoph Meinersi Šveitsi reisikirjad.³⁶¹ „Taevast valitses pärast võitlust draakoniga apokalüptiline vaikus!“ Krause töötas välja varem lubatud uue maja detailse plaani, arvutas välja materjalikulu ja lisas palju

³⁵⁴ de Gervais juhtis Anitškovi Palee ümberkujundust, mida tehti Ivan Starovi plaanide järgi 1789–1790.

³⁵⁵ Kreeka linna Sybaris järgi, mis elas külluses.

³⁵⁶ „Kvarengi D. (1744–1817), arh.“, *Sankt-Peterburg enciklopedija*, „<https://web.archive.org/web/20070528033201/http://www.encspb.ru/article.php?kod=2804007605> [vaadatud 29.05.2024].

³⁵⁷ *Erinnerungen*, VIII, 195.

³⁵⁸ Juhan Maiste, *Eesti mõisad ja lossid II. Aadlikultuuri seitse aastasada* (Tallinn: Varrak, 2023), 629–632.

³⁵⁹ *Erinnerungen*, VIII, 196.

³⁶⁰ *Ibid.*, 204.

³⁶¹ Christoph Meiners, *Briefe über die Schweiz*, zweite durchaus verbesserte und vermehrte Auflage (Berlin: Spener, 1788–1790).

kommentaare.³⁶² 1792. aasta veebruaris lahkus Krause Kahlenite juurest, andes viimasel päeval üle uue mõisahoone joonised.³⁶³ Taaskord leidis ta lohutust ja pelgupaiga Adseli (Gaujiena) pastor Meyeri juures.³⁶⁴

Mellini juures keskendus Krause tõsiselt aia- ja põllumajandusalasele kirjan-
dusele, uuris pomoloogiat, köögiviljakasvatust käsitlevaid teoseid³⁶⁵ ning panus-
tas ka praktilistes tegevustes.³⁶⁶ Krausele meeldis Mellini juures organiseeritud
päevaplaan, seal oli tal võimalik õppida puusepp Hanseni kõrval Holsteini ja
Taani ehitusvõtteid, mis kattusid Eschke õpetusega, nagu Krause märgib, samuti
sai teha esimesed õlimaalide katsed Tartust tulnud Kopenhaageni väljaõppega
kunstnik Johann Gottlieb Friedrich/Johann Gottfried Sachsendahl³⁶⁷ kõrval, kes
maalis Bejava mõisa (Kortenhoffi) ruume 1790–1791. aastal.³⁶⁸

1792. aasta sügise elasid Mellinid Riias, kus Krause tutvus briti maalikunstnik
James Kellariga³⁶⁹, samuti Johann Joachim Christoph Brotzega. Viimasega tekkis

³⁶² „Es herrschte eine Apocalyptische Stille im Himmel nach dem Streit mit dem Drachen – Wilhelm arbeitete den früher versprochenen, Plan zu einem neuen Wohnhause aus – auch ins Reine und berechnete den Materialbedarf – schrieb viel Briefe – Bemerkungen – Friebe schickte ihm Meiners Briefe über die Schweiz – nun zeichnete er die kleinen Vignetten.“ *Erinnerungen*, VIII, 229.

³⁶³ *Erinnerungen*, VIII, 231.

³⁶⁴ *Erinnerungen*, IX, b.

³⁶⁵ René-Antoine Réaumur, *Physicalisch-öconomische Geschichte der Biene...* (Frankfurt; Leipzig: bei Adam Jonathan Felßeckers seel. Erben, 1759); Ladislaus von Stoixner, *Practisch-ökonomische Abhandlung von der Bienenzucht* (Nürnberg: Stein, 1789); Johann Wilhelm Weinmann, *Phytanthoza-Iconographia Sive Conspectus Aliquot millium, tam Indigenarum quam Exotiarum, ex quatuor mundi partibus...* (Ratisbonae: Lenz, 1745), NB mit 250 illuminierten Kupfern; Angaben der Bandzahlen abweichend; Christian Reichardt, *Land- und Gartenschatz* [in 6 Teilen] (Erfurt: Joh. Heinr. Nonne, 1776); Otto von Münchhausen, *Der Hausvater* (Hannover: Förster, 1765–1773); Wolf Helmhardt von Hohberg, *Georgia Curiosa Aucta, Das ist: Umständlicher Bericht und klarer Unterricht Von dem Adelichen Land- und Feld-Leben...* (Nürnberg: Endter, 1682); Johann Ludwig Christ, *Der Baumgärtner auf dem Dorfe, od. Anweis., auf leichte Art Obstbäume zu erziehen...*, 8. Aufl. (Frankfurt am Main: Hermann, 1792); Franz Hermann Heinrich Lüder, *Briefe über die Bestellung e. Küchengartens*, 2 Thl. (Hannover: Helwing, 1776).

³⁶⁶ *Erinnerungen*, IX, 39.

³⁶⁷ Nime osas ei saa olla täiesti kindel. Johann Gottfried Friedrich Sachsendahl või Johann Gottlieb Sachsendal (1744–1792), õppis Kopenhaagenis ilmselt aastatel 1760–1767. Vt tema töid: *Det Kgl. Bibliotek*, https://soeg.kb.dk/discovery/search?query=any,contains,sachsendahl%20johan%20gottlieb%20friderich%20maler%20f%C3%B8r%201760%20fter%201767&tab=Everything&search_scope=MyInst_and_CI&vid=45KBDK_KGL:KGL&offset=0 [vaadatud 15.01.2025]. Johann Gottlieb elas Tartus ja abiellus Eva Louise Londiceriga (1759–1812). Leseks jäänud Eva Louise abiellus 1796 uuesti Christian Friedrich Liljega (1769–1822), kelle elukutseks on abielludes märgitud maalikunstnik (Mahler-Anstreicher). Vt RA, EAA. 1253.3.3, 494.

³⁶⁸ *Erinnerungen*, IX, 51. „Sachsendahl (einem Maler aus Dorpat, der 1790 und 1791 in Kortenhoff die Zimmer malte, bey welchem Wilhelm die ersten Versuche im Oelmalen machte) über die Kunstacademie in Coppenhagen gehört hatte.“

³⁶⁹ James Kellar oli Londonis sündinud ja Oxfordis õppinud maalikunstnik. Reisinud nii Prantsusmaal, Itaalias, täiendas end maalikunstis Roomas. Militaarteenistus Madrases (India) ja Ameerikas, kuid 1783 tuli Riiga, kus tegeles peamiselt miniatuurmaaliga. 1785. aastal

neil kiiresti hea kontakt, Krause külastas teda tihti, uuris tema kunstikogu ja nautis vestlusi.³⁷⁰ Brotze kaudu tutvus Krause tollel sügisel ka Carl Grassiga³⁷¹, kunstnikuga, kellega neil tärkas pea kohe sügav sõprus. Nad laenasid üksteisele joonistusi kopeerimiseks ja edaspidi kohtusid-joonistasid tihti koos.³⁷² 1794. aasta kevadiste kunstielamustena märgib Krause Dresdeni kunstnik Karl August Senffi (temast saab hiljem Tartu Ülikooli esimene joonistusõpetaja), ilusat joonistust tammest ja hütist ning kellegi kunstnik Grabbe³⁷³ akvarelli Koknesest (Kokenhusenist).³⁷⁴ Mellini juures töötades areneb Krause kunstniku ja arhitektina, samuti teeb kaastööd Mellini Liivimaa atlasele.³⁷⁵ Täpsemaid kirjeldusi Krause mälestustes kaastööst atlasele ei ole, aga käekirja järgi on äratuntavad mitmed vinjetid ja joonistused. Tiina-Mall Kreem on juhtinud tähelepanu, et antud atlase kaartide atribueerimine ainult Krausele ei ole õige, ilmselt töötavad Krause, Friebe ja Mellin koos.³⁷⁶ Arhitektina on teada tema plaanid Biriņi (Koltzeni) elumaja ja ametnike hoonete jaoks, kuid neid ellu ei viidud. Stalbe (Stolbeni) mõisast on teada juurdeehituse plaan.

Carl Grassist pidi saama pastor Suntažis (Sunzel) ja Krause oli alustanud intensiivset väljaõpet põllumajanduse vallas Jaunlaicene (Neu-Laizen) parun von Wolffi³⁷⁷ juures, et alustada siis uut elu põllumehena ja asuda Grassi juurde majapidamist juhutama. Carl Grassi kaudu tutvus Krause ka oma tulevase abikaasa, Julie Steingötteriga³⁷⁸, kes oli noor lesk, samuti tema õe Amalie ja tolle abikaasa Georg Friedrich Parrotiga.³⁷⁹ 1796. aasta kevadel lahkus Grass ootamatult, jättes

liikus Peterburi, kus ta võeti 1788. aastal kunstiakadeemia liikmeks. Seejärel pöördus tagasi Riiga ja töötas Toomkooli joonistusõpetajana, hiljem gümnaasiumi joonistusõpetajana. Vt *Lexikon Baltischer Künstler*, hrsg. von Wilhelm Neumann (Riga: Verlag von Jonck & Poliewsky, 1908).

³⁷⁰ *Erinnerungen*, IX, 85.

³⁷¹ Carl Grassi loomingut on Eestis põhjalikult uurinud Kadi Polli, lisaks arvukatele artiklitele kaitses Polli ka 2019. aastal oma doktoritöö: Kadi Polli, *Valgustuskunst. Balti kunstiharrastusest ja joonistuspraktikatest 18. ja 19. sajandi vahetusel* (Tartu: Tartu Ülikool, 2019), <https://dspace.ut.ee/server/api/core/bitstreams/b6975bf9-e98e-4f46-90c5-3f6aa7c2219f/content> [vaadatud 15.01.2025].

³⁷² *Erinnerungen*, IX, 87–88.

³⁷³ Kahjuks ei ole seni õnnestunud tuvastada, võib olla arhitekti Arthur Grabbe (sünd 1839 Kuramaal) esiisa.

³⁷⁴ *Erinnerungen*, IX, 166.

³⁷⁵ Ludvig A. Mellin, *Atlas von Lief- und Ehistland und der Provinz Oesel* (Riga: J. F. Hartknoch, 1791–1798 [1810]). Liivimaa atlasest on lähemalt kirjutanud Tiina-Mall Kreem, „Liivimaa kuvand krahv Mellini „Liivimaa atlase“ kaartidel“, *Muutused, ümberkorraldused, uuendused*, toim. Marten Seppel, Madis Maasing (Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2023), 732j.

³⁷⁶ *Ibid.*, 736–737.

³⁷⁷ Ei ole suutnud täpsustada.

³⁷⁸ Sünd Juliane Christine von Hausenberg (1771–1843), abiellus 1786 (?) Johann Gottlieb Steingötteriga (ca 1755–1794).

³⁷⁹ *Erinnerungen*, X, 21.

maha meeleheitliku hüvastijätukirja,³⁸⁰ ning sama aasta suvel otsustas Krause teda otsima minna. Kuigi hing oli haige sõbra ootamatu lahkumise pärast, jäi pool südant Julie juurde, kellele ta reisi vältel sagedasti kirjutas.

2.1.9 Šveitsi ja tagasi

Krause retk viis mööda merd ja maad Zürichisse. Randudes Poola linnas Szczecin (sks Stettin) jätkus tema reis Berliini, mille kohta täheldas ta oma meuaarides, et seal linnas on palju muutunud, eriti köitsid tema tähelepanu Brandenburgi värav, valminud 1791, mida ta nimetas Ateena propüleede koopiaks ning mis heiastub selgelt Tartus Inglisilla eelkäijas.³⁸¹ Leipzig pakkus äratundmisrõõmu ja tuttavaid, ta kohtus Friebe õpilase Burchard Rühliga.³⁸² Metsik krunnt Halle ja Thori värava vahel oli muutunud armsaks pargiks, Leeri aed oli tundmatuse ni muutunud ja puud võimsalt kokku kasvanud, aga Adam Friedrich Oeseri maalid olid alles, justkui sulanud majaga ühte.³⁸³ Alles oli vanas hiilguses Rosenthal, sama kindlalt töötas Winkleri kabinett ja Leipzigi Nikolai kirik oli Krause sõnutsi maitsekalt renoveeritud.³⁸⁴ Leipzigi Nikolai kirik oli just aastail 1784–1797 linnaarhitekt Dauthe juhtimisel saanud uue klassitsistliku interjööri, mida kaunistasid Leipzigi Akadeemia juhi, kunstnik Adam Oeseri maalid. Palmilehtedega võluv lihtne klassitsistlik interjäär, mis oli oma mõjutusi saanud Marc-Antoine Laugier'i arhitektuuriteooriast, mõjutas Krauset hiljem tugevalt, kui ta kavandas kirikut toomikiriku varemete keskosas. Leipzigi liikus ta Erfurti ja sealt Gotha kaudu Arnstadt.³⁸⁵ Papiallee³⁸⁶ juhtis Gotha/Seebergi tähetornini, mille ehitust oli alustatud 1787. aastal. Selles tähetornis töötas pikalt (1787–1802) Franz Xaver von Zach, kes saatis hiljem sama tähetorni joonised ka Tartusse. Võib arvata, et teekonnal Arnstadti võis kõrgemal kohal paiknev Gotha tähetorn ka Krausele ära paista, sest Krause nimetas selle ümbrust metsatutteks orgudeks.³⁸⁷

³⁸⁰ *Erinnerungen*, X, 4. „Ende May erschien ein flüchtiges Billet Carl: d. d. 22ten „Eben gehe ich mit Capitan Höft an Bord nach Lübek – du fehlst mir – ich schrieb dir das – ich kann dich nicht erwarten – komme mir nach – ich habe genug, wir theilen – auf Leben und Tod, dein Carl.“

³⁸¹ *Erinnerungen*, X, 27. „Viel hatte sich daselbst geändert – besonders das Prachtthor als Copey der Atheni[schen] Propylæen am Thiergarten.“

³⁸² *Erinnerungen*, X, 27. „Burchard Rühl, Friebens Zögling studirte Theologie opferte aber mehr Thaliens Kunst.“ Tõlk. „Õppis teoloogiat, aga ohverdas end rohkem Thaleia kunstile [komöödiale – AOL].“

³⁸³ *Erinnerungen*, X, 27. „Oesers lieb[iche] Malereyen wohnten noch unter dem kleinen porticus – P[u]fendorffs Milchnynphen zerfloßen in breite strunzige Pächterin[en].“

³⁸⁴ *Erinnerungen*, X, 27.

³⁸⁵ Olga Paris väidab oma magistritöö ekslikult, et Krause peatus ka Viinis, kuid memuaaride alusel ei ole see kinnitav, küll arutleb ta kord, kas minna Šveitsi üle Müncheni või Viini. Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 18; *Erinnerungen*, X, 29.

³⁸⁶ Papeleid kasutati hiljem ka Toomemäe haljastuses.

³⁸⁷ *Erinnerungen*, X, 30–31.

**4. Seebergi tähetorn Gotha lähedal. Tundmatu autor.
Kujutis Wikimedia Commons.**

Krause leidis Grassi Šveitsist ja nad veetsid koos 1796/1797. aasta talve, kus üürisid tuba Lindenhoffi linnuses. Krause kirjeldab võluvaid vaateid, pärnaalleesid, Wilhelm Telli kaju ning loomulikult arvukalt uusi tutvusi. Winckelmanni õpilane Hans Heinrich Füssli (1745–1832) oli esimene, keda Krause mainis. Küllap oli mees, kes oli saatnud Winckelmanni Itaalia reisir ja rännanud hiljem Angelica Kaufmanni ja tolle isaga Napolini, huvitav vestluskaaslane. Samuti mainitakse kunstnik Pfenningeri, kes võib olla nii Winckelmanni ringi kuulnud Heinrich Pfenniger (1749–1815)³⁸⁸ kui ka 1770ndatest Šveitsis maalinud Matthias Pfenninger (1739–1815). Kunstnikest nimetab Krause veel Ludwig Hessi (1776–1853), kes spetsialiseerus hiljem Jena ja selle ümbruse, samuti ülikooli professore rite jäädvustamisele graafikas; Johann Heinrich Meyerit (1760–1832), šveitsi kunstnikku, kes oli Füssli õpilane, Goethe, Herderi ja Wickelmanni tuttav ning Weimari joonistuskooli direktor, kes 1890ndatel täiendas end Firenzes, ning Johann Heinrich Wü(e)sti (1741–1821), kes oli šveitsi joonistaja, graafik ja maastikumaalija. Märkimisväärne on veel tutvus šveitsi filosoofi, kirjaniku ja füsio-

³⁸⁸ *Winckelmann-Museum Stendal*, <https://global.museum-digital.org/object/47696> [vaadatud 15.01.2025].

gnoomika eestkõneleja Johann Caspar Lavateriga (1741–1801), kes hiljem andis talle ka soovituskirja Heidelbergis öömaja saamiseks.³⁸⁹

Grassi plaani Itaaliasse minna takistas sõjaline olukord Austria ja Prantsusmaa vahel. Krause tajus, et nende sõprus pole endine ning tegi plaane Liivimaale naasmiseks. 40. eluaasta lävel arutles ta võimaluste üle ning otsustas, et elu Liivimaal, abielu Juliega ja ehk põllumehe amet siis, kui koduõpetajana pisut raha kogutud, on tema tee.³⁹⁰

Tagasiteel Heidelbergis tegi Krause mitmepäevase peatuse, et uurida võimsaid varemeid.³⁹¹ Frankfurdis kirjeldas taigapäevast messisaginat ja võttis aja, et uurida gooti arhitektuuri Liebfrauenkirche (St Maria ad Gradus) juures ning leidis, et vahel pakuvad varemed arhitektile isegi rohkem kui hoone ise³⁹². Ta leidis Villa Bethmanni³⁹³ väga maitsekalt ehitatud oleva ja kahtlemata ei saanud Krausele märkamata jääda ka hoone ümber rajatud park ja kenad väravad.³⁹⁴

Tagasiteel taas Gothas peatudes imetles ta hertsoglikku parki, mis oli rajatud vanadele halvasti ehitatud bastionitele (teadmata veel, et sama ülesanne ootab teda tulevikus Tartus) ja vaadet vürstipaleele.³⁹⁵ Teel olles uuris ja joonistas Krause mitmeid varemeid ja losse, võimalusel külastas ka muuseume ja galeriisid, nt Salzdahlumi maaligaleriid³⁹⁶ tutvustas talle Zürichis kohatud maastikumaalija ja Salzdahlumi lossi galerii inspektor Pascha Johann Friedrich Weitsch (1723–1803). Võluvaid villasid vaatles ta tihti ka korduvalt, eriti köitis ta tähelepanu nt Richmondi hertsogiloss (Schloss Richmond) Braunschweigis.³⁹⁷ Ilmselt ei saanud Krausele seal märkamata jääda ka 1768. aastal rajatud Inglise park, mille arhitektiks oli inglise maastikuarhitekt Lancelot Brown (1716–1803) ja mis oli eriti võluv oma pikkade vaatetelgede ning erakla ja ümartempliga. Browne eeskujuks Richmondi pargi juures oli Londoni lähedane Richmondi kuninglik park Kews.

³⁸⁹ *Erinnerungen*, X, 51–52.

³⁹⁰ *Ibid.*, 55–56. „Es fiel ihm ein: er sey bald 40. Jahre – Frankreichs Sache sey nicht mehr rein – beßer sey der Rückweg nach Livland – Werde auch Julie nicht sein – bon! eine Hofmeisterstelle nähre vorerst – Oeconomie vielleicht später – menschlich könne man an jedem Orte seyn, Künstler könne er im eigentl[ichen] Sinne nicht werden.“

³⁹¹ *Ibid.*, 63. „Wilhelm verweilte etl[iche] Tage, um den Hauptsitz alter teutscher Mannheit in den mächtigen Ruinen, im romantischen Nekarthale und deßen Berge zu besuchen. Der Regen verleidete den schönsten Genuß und machte das Squizziren unmöglich.“

³⁹² *Ibid.*, 66. „Ruine bietet dem Bau Künstler mehr Studium alter gothi[scher] Kunst dar.“

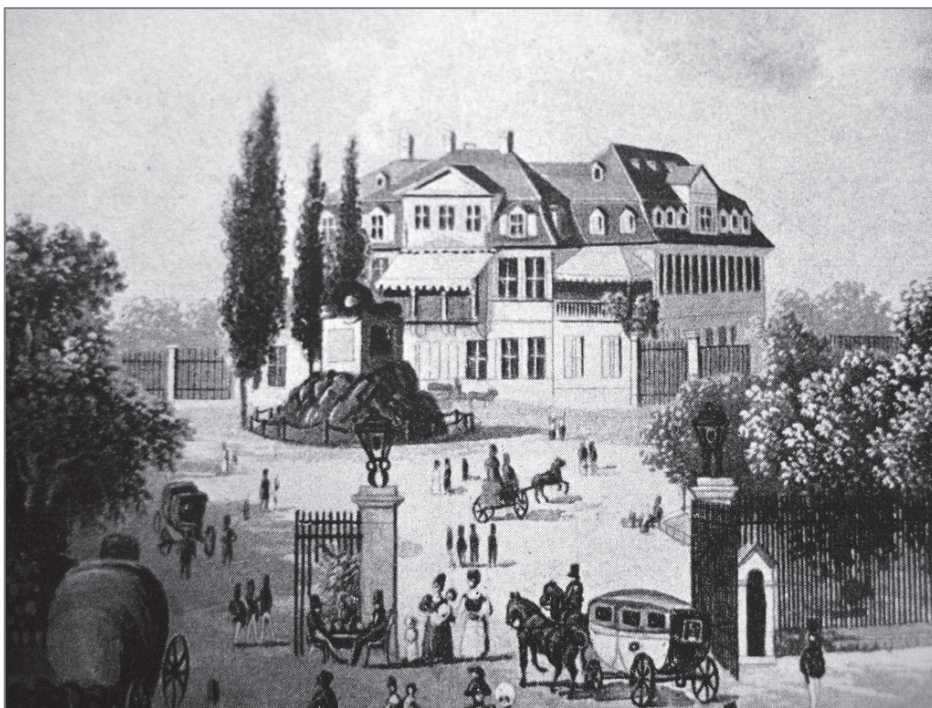
³⁹³ 1784 Freidbergi väljakule rajatud aiamaaja, Bethmannid oli rikas pankurite suguvõsa, kelle mõju võrreldakse Rotschildidega.

³⁹⁴ *Erinnerungen*, X, 66.

³⁹⁵ *Erinnerungen*, X, 68.

³⁹⁶ Salzdahlumis oli vana suveloss ning maalikogu ning uhke barokkpark, 19. sajandi alguses oli see pigem lagunenu ja ka maalid viidi sealt ära. Pärast Napoleoni vallutusi lammutati.

³⁹⁷ *Erinnerungen*, X, 77.

5. Johann Jakob Tanneri graafiline leht Bethmanni aiamajast. Otto Dereth, Gärten im alten Frankfurt (Frankfurt am Main, 1976), 131. Wikimedia Commons.

2.1.10 Kodu izbeles

1797. aasta kevadel jõudis Krause tagasi Liivimaale ja kihlus Juliega. Unistuse oma majapidamisest täitsid krahv Mellin ja tema naine, kes aitasid osta parasjagu muugis oleva izbele mõisa (Kipsali), mida Krause nimetab Liivimaa pealiku Kaupo³⁹⁸ endiseks peakorteriks.³⁹⁹ 1. septembril 1797. a sai Krause kinnistu oma valdusse. Sõprus Grassiga oli läbi, seda sai asendama Parrot, kes „võttis ta oma südamesse kui venna.“⁴⁰⁰ Ka esimesed jõulud veedeti izbeles koos Parroti perega, kes oli kaasa toonud külalisi, muuhulgas maastikumaalijaks nimetatud Karl⁴⁰¹ von Kugelgeni.⁴⁰² Julie isa Paul Gottlieb Valentin von Hausenbergi

³⁹⁸ „Kipsal unfern Cremon ehemal[iger] Hauptsitz des livischen Hauptlings Caupo zu Kubesele (1200).“

³⁹⁹ *Erinnerungen*, X, 112.

⁴⁰⁰ „...schlo ihn als Bruder ans Herz.“ *Erinnerungen*, X, 108.

⁴⁰¹ Karl von Kugelgen (Krause kasutab Carl) oli just saabunud Roomast Berliini kaudu 1797. aasta suvel oma venna juurde Riiga. Dorothea von Hellermann, Kadi Polli, „Rahvusvaheline kunstikogemus ja Balti silmapiir: Gerhard ja Karl von Kugelgen“, *Eesti kunsti ajalugu 3: 1770–1840* (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017), 103.

⁴⁰² *Erinnerungen*, X, 161.

(1733–1800) kaudu puutus Krause kokku ka tolle mõisas elava maalikunstnik Londizeriga⁴⁰³, kes võis olla laemaalija-maalikunstnik.⁴⁰⁴

Çizbelest sai kodu. Side Carl Grassiga küll katkes, kuid Krause õpetas mõnda aega tema venda, kel oli soov arhitektiks saada.⁴⁰⁵ Külaskäigud jätkusid, Parrot leidis tihti tee nende juurde ja tõi kaasa ka omi tuttavaid, nt nelipühil 1798. a on teada Heimtali mõisas elanud Siversite külaskäik.⁴⁰⁶ Krause tegeles Julie laste õpetamise ja majapidamisega – „Ruhe, Friede, Freude, Wirthschaft, Unterricht – alle Zweke des Lebens.“⁴⁰⁷

Çizbelesse jäi Krause kuni 1803. aastani, mil ta valiti Tartu Ülikooli arhitektiks ja õppejõuks, mõis oli tema valduses 1805. aastani.⁴⁰⁸

2.1.11 Tartu aastad

1803. aasta 13.–18. veebruaril külastas Krause taas Tartut. Tegu polnud juhusliku käiguga. Juba 24. detsembri 1802. a ülikooli nõukogu istungil, mida Parrot esimest korda rektorina juhatas, tegi ta ettepaneku kaasata õppejõuna ka Krause ning 20. jaanuaril kandis Parrot nõukogus ette, et Krause on nõus tulema.⁴⁰⁹ Veebruaris Tartusse saabudes visandas Krause esimesed peahoone joonised⁴¹⁰ ning koju Çizbelesse naastes jätkas ta ülikoolihoonete projekteerimisega.⁴¹¹ Juba 1803. aasta mais valiti Krause ökonomia, metsanduse, tehnoloogia ja tsiviilarhitektuuri korraliseks professoriks. Ta saabus Tartusse 19. mail ja andis ametivande 21. mail.⁴¹² 13. juunil pidas Krause majanduse ja arhitektuuri teemalise *venia legendi*, milles ta rõhutab loodusteaduste olulisust ning nimetab arhitektuuri ökonomia kaksikõeks.⁴¹³

⁴⁰³ Ilmselt Johann Friedrich Londicer (snd 1755), tema õde Eva Luise abiellus kunstnik Sachsendahliga. Pia Ehasalu märgib oma doktoritöös Ernst Wilhelm Londiceri kaht poega, Georg Johann asus elama Rootsi ja poeg Johann Friedrich Londicer oli samuti kunstnik, aga suurt tuntust ei saavutanud. Geni.com andmetel oli Ernst Wilhelmil veel Rabe Rudolf Londicer (1693–1740), kelle lapselastega on siinkohal ilmselt tegu. Pia Ehasalu, *Rootsiaegne maalikunst Tallinnas (1561–1710). Produktsioon ja retseptioon*. Doktoritöö (Eesti: Eesti Kunstiakadeemia, 2007). 257–258, <https://www.geni.com/people/Ernst-Londicer/6000000082312955941>.

⁴⁰⁴ *Erinnerungen*, X, 163.

⁴⁰⁵ *Erinnerungen*, X, 172.

⁴⁰⁶ *Erinnerungen*, X, 174.

⁴⁰⁷ *Erinnerungen*, X, 175.

⁴⁰⁸ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 20.

⁴⁰⁹ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 26.

⁴¹⁰ RA, EAA.402.10, 5, 5p ja 13.

⁴¹¹ Vt pikemalt käesoleva doktoritöö 3. peatükist.

⁴¹² Krause, *Des Professors J. W. Krause Aufzeichnungen über die Gründung und das erste Jahrzehnt der Universität Dorpat*, 246.

⁴¹³ Johann Wilhelm Krause, *Öconomie und Architectur. Eine Skizze über den wechselseitigen Einfluss derselben auf Gemeinwohl als Antrittsrede gehalten den 13. junius 1803. von J.W.Krause – ordentliche prof. der Öconomie, Technologie, Forstkunde, und bürgerliche Baukunst an der Kaiserliche Universität uz Dorpat* (Dorpat: M. G. Grenzius Universität-Buchdruckerei, 1803), 19.

Siiski ei saanud Krause keskenduda õpetamisele, ta piirdus vaid ühe semestriga, sest ta oli nimetatud Ehituskomitee direktoriks ning seetõttu vabastati esiti kolmeks aastaks õppetööst. Ökonoomia, tehnoloogia, metsanduse ja tsiviilkunsti õppetooli jaoks töötas ta välja erinevaid kursusi ning õpetas neid vastavalt välja-töötatud kolmeaastasele programmile, igal aastal erinevaid aineid ja tehnilisi oskusi.⁴¹⁴ Olga Paris on pikemalt peatunud tema loengute retseptsioonil ning Krause isikuomadustele viidates märgib, et Krause loengud ei olnud populaarsed. Ülikoolis oli tema suhtes opositsioon ning Krauset peeti ühelt poolt väga nõudlikuks, kuid teisalt tundlikuks natuuriks.⁴¹⁵

8. juunil 1803. a moodustati Ehituskomitee ning selle juhiks määrati Krause.⁴¹⁶ Sama aasta sügisel, 16. oktoobril moodustati istutuskomisjon, mille esimeheks valiti samuti Krause; teised liikmed olid Georg Friedrich Parrot, Johann Karl Simon Morgenstern ja Gottfried Albrecht Germann. Komisjon sai ülesandeks kujundada Toomemäest täiuslik park.⁴¹⁷ Arusaadavalt jäi esiti õpetamise jaoks vähem aega, sest ülikooli arhitekti vastutada oli kõikide ülikoolihoonete ehitamine. Nii arhiiviallikaid läbi töötades kui ka hilisemaid kirjutisi lugedes jääb kõlama, et raskusi oli eelarves püsimisega. Krause ei tundnud kohalikke olusid, kuid positiivsena rõhutatakse tema suurepärasest organiseerimisoskust ja läbirääkimisvõimekust, mistõttu ta leidis poolehoidu nii ülikoolis kui ka Peterburi ringkondades.⁴¹⁸

Krause juhtis ehituskomiteed 1812. aastani ning plantatsioonikomiteed 1816. aastani, mil ta palus tööst vabastamist, rõhudes halvenevale tervisele ja sellele, et on 13 aastat tõsist tööd tehtud.⁴¹⁹ Krause oli aastail 1810–1814 ka filosoofiateaduskonna dekaan ning 1812. aastal valiti ta filosoofiateaduskonna audoktoriks. Tunnustustest on oluline veel märkida, et 1809. a septembris nimetati ta Püha Vladimiri Ordu 4. klassi rüütliks ning 1812. aastal kolleegiuminõunikuks. 1819. aastal valminud illustreeritud ülikooli ehitusaruande eest annetati talle briljantidega sõrmus. Samuti sai ta keisri poolt 12 aastaks kasutamiseks Warenhofi mõisa Kuramaal (alates 1820)⁴²⁰ ning 1823. aastal nimetati Krause ka riiginõunikuks.⁴²¹

⁴¹⁴ Vt Krause õppekava kohta pikemalt: Epi Tohvri, „J. W. Krause Arhitektuurikabinet ja erialaraamatukogu“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas*, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2016), 285 jj.

⁴¹⁵ Vt pikemalt: Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 29–31.

⁴¹⁶ TÜR KHO F 9, s. 28, 2. Das Bauwesen der Kaiserlichen Universität: Generalübersicht der allerhöchst verliehenen Summen zum Behuf des Bauwesens der Kaiserlichen Universität zu Dorpat: aruande mustand 29. juuli 1809–19. juuli 1818.

⁴¹⁷ RA, EAA.402.5.44, 19. Protokoll-Extracte, Bekanntmachungen, Kostenanschlag und Briefwechsel mit dem Bau- und Plantationskommission und anderen. 1803–1855. Tsitaat: „... damit dadurch ein vollständiger Park sowohl zum Gebrauch der Akademie als des ganzen Publicii angelegt werden könne.“

⁴¹⁸ Nt Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 28.

⁴¹⁹ RA, EAA.402.5.44, 64–68. Protokoll-Extracte, Bekanntmachungen, Kostenanschlag und Briefwechsel mit dem Bau- und Plantationskommission und anderen. 1803–1855.

⁴²⁰ Kuramaa, Salduse kihelkond, Mednieki 2 (Jahimehe?) mõis. Ilmselt ümber nimetatud. Läti ajaloolised kohanimed: „Latvijas vietvārdu vēsturiskie nosaukumi“, *Vēstures enciklopēdiskā vārdnīca*, https://vesture.eu/Vietv%C4%81rdi_Latvij%C4%81 [vaadatud 15.01.2025].

⁴²¹ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 29.

Tartu kodu oli Krausel Tartus tänasel Kitsal tänaval, toona II linnajaos krunt nr 17.⁴²² 2010. aastal asetleidnud arheoloogilistel kaevamistel paljastus ka selle vundament. Olga Paris on nimetanud, et elu lõpul halvenes Krause nägemine lapsepõlves põetud silmahaiguse tõttu ning arhitekti vaevus reuma.⁴²³ Arhiiviallikates kaebab Krause ise podagra üle.⁴²⁴ Krause suri 10. augustil 1828. a. Kuigi tema pärandiloetelu oli tagasihoidlikum kui teistel professoritel,⁴²⁵ jäid teda leinama lesk, 10 last⁴²⁶ ja Tartu Ülikool. Hoolimata taandumisest juhtivatelt kohtadelt oli ta surmani ülikooli arhitektiks ning pärast teda jäi see koht kuni 1835. aastani tühjaks, mil Tartusse saabus Moritz Hermann von Jacobi.

2.2. Krause lugemislaud

2.2.1 Kujunemine arhitektiks

Johann Wilhelm Krause oli arhitektina autodidakt. Tema saatus ei andnud talle võimalust koolitada end arhitektiks. Kas ja kui palju oli raamatuid tema lapsepõlvkodus, ei ole võimalik kindlaks teha ja ilmselt ei ole see ka oluline, sest lapsepõlves põetud silmahaigus ei oleks lasknud neid lugeda. Arhitektuurihuvi, mis sai alguse Zittau gümnaasiumis õppides, toitis linnaarhitekt Eschke ja tema raamatukogu. Samuti saab mälestuste põhjal öelda, et Krause pilk peatus igas kodus just raamaturiivil ja paljudes kodudes anti talle raamatuid ka uurimiseks-laenuks. Kindlasti oli Krause kujunemisel oluline ka tema arhitektuurikogemus – see, mida ta nägi ja joonistas üles ning salvestas endale mällu nii rännakutel väiksemates kohtades, kui viibides ka lühemat või pikemat aega suuremates linnades, nagu Dresden, Leipzig, New York, Amsterdam, Peterburg, Berliin.

18. sajandi lõpul ei olnud kuidagi erandlik olla autodidakt, sest arhitektuuriõpet hakati saksa kultuuriruumis pakkuma alles 18. sajandi lõpukümnendil, kui David Gilly avas esmalt Szczecini (Stettini) Arhitektuuriakadeemia ja hiljem, 1793. aastal Berliini Ehitusakadeemia (Bauakademie). Prantsuse kultuuriruumis olid valikud küll laiemad. Lisaks Kuninglikule Arhitektuuriakadeemiale toimusid ka mitmed erakursused, nt Blondel'i erakursused.⁴²⁷

Kõiki Krause mõjutajad ja eeskujud pole võimalik käsitleda. Varasemates uurimustes on keskendutud Krause arhitektuurimaitse kujunemisele tema mälestuste põhjal.⁴²⁸ Krause joonistustele tuginedes saab aimata, mis teda võlus (antiik,

⁴²² Leppik, „Kus elas Tartu professor?“, 470.

⁴²³ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 30–31.

⁴²⁴ RA, EAA.402.5.51, 177–178. Protokoll-Extrakte, Kostenanschlätze und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Universitätsrentkammer und anderen über Bauten und Reparaturen an den Universitätsgebäuden. 07.04.1803–22.12.1817.

⁴²⁵ Leppik, „Kus elas Tartu professor?“, 474.

⁴²⁶ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 31.

⁴²⁷ James Stevens Curl, *A Dictionary of Architecture* (Oxford: Oxford University Press, 2000), 274.

⁴²⁸ *Alma Mater Tartuensis* keskendub eelkõige just Krause p sidumisele ajastu arhitektuurimaitse ja Krause arhitektiks kujunemisega.

Grand Tour)⁴²⁹ ning Krause koopiad tema kaasaegsetest väljaannetest näitavad ühelt poolt tugevat huvi põllumajanduslike ja maaparanduslike teadmiste vastu ning teisalt seostuvad tema loengutega Tartu Ülikooli professorina.

Ka Johann Wilhelm Krause täpset lugemislaua pole võimalik kindlaks määrata, sest tema isiklikku raamatukogu me ei tunne. Pärandi loetelus oli 674-kõiteline raamatukogu,⁴³⁰ mis tänaseks on ülikooli raamatukogu koguga ühte sulanud ja tema isiklike teoseid on seetõttu võimatu eristada.⁴³¹ Krause mälestuste põhjal on teada mitmed teosed, mida ta huviga oli lugenud, teinud märkmeid või kopeerinud. Seal leidis ka viited mõisnike raamatukogudele, (nt Mellini omale), kust selgus, milliseid teoseid ta sealsest raamatukogust uurinud oli.

Erandlik on Krause Tartu perioodi lugemus, mida on võimalik ette kujutada nii tema laenutussedelite⁴³² kui ka ülikooli arhitektuurikabineti jaoks tellitud raamatute põhjal.⁴³³ Siiski, laenutussedelite arhiiv algab kahjuks aastaga 1806 ja numeratsiooniga 26, mis näitab, et tema varasemad laenutussedelid ei ole säilinud ja seetõttu pole võimalik tuvastada ka raamatuid, mida Krause kõige intensiivsemal ajal, ülikoolihoonete planeerimise etapis aastail 1803–1806, laenutas. Siiski võib otseseid eeskujusid kaasaegsest arhitektuurikirjandusest leida Krause ülikoolihoonete projekteerimisel. Seetõttu on oluline lisaks konkreetsetele eeskujudetele, millele viidatakse hoone juures, vaadata natuke laiemalt, milliste autorite teosed tema lugemislaual olid ja mis tähendus on olnud Krause eeskujudel laiemas kultuurilises tähenduses. Lisaks ülikooli raamatukogu laenutussedelitele on üsna täpselt teada teosed, mida Krause tellis arhitektuurikabineti ja erialaraamatukogu jaoks, ja kuigi need kattuvad kohati siinse valikuga, seonduvad need tellimused Krause professuuriga metsanduse, tehnoloogia ja tsiviilarhitektuuri õppetoolis, mistõttu neil pikemalt ei peatuta.⁴³⁴

Laenutuste alusel saab Krause lugemislaual eristada reisikirjandust, eelkõige reisikirju, mida ta nautis läbi elu, kopeerides samas neist olulisemaid mälestisi ka õppetöö jaoks; ilukirjandust, sh palju luulet, mille hulgas klassikuid, nagu Giovanni Boccaccio, William Shakespeare, Miguel de Cervantes; luuletajat

⁴²⁹ *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal*, koost. Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002).

⁴³⁰ RA, EAA, 402.8.774, 8p. Kahjuks ei too pärandiloend ära raamatute nimekirja, tänaseks on ilmselt Krause raamatukogu sulandunud ülikooli raamatukogu sisse ega ole seetõttu eristatav.

⁴³¹ Leidub üksikuid eksemplare, millel on Krause signatuur, nt Rode Vitruviuse tõlge.

⁴³² Krause laenutussedeleid aastatest 1806–1826 säilitatakse TÜR KHO F 4, s. 609, kokku 118 laenutuselehte. Sel teemal on Annegret Kriisa kirjutanud Tartu Ülikooli kunstiajaloo osakonnas käesoleva töö autori poolt juhendatud seminaritöö (2012) ja bakalaureusetöö (2013): Annegret Kriisa, *Johann Wilhelm Krause raamatulaenutused Tartu ülikooli raamatukogust aastatel 1806–1826* (Tartu: Tartu Ülikool, 2012 ja 2013).

⁴³³ 1803. aastal tellitud raamatute nimekiri TÜR KHO F 4, s. 277, 10–11p.

⁴³⁴ Sel teemal on põhjalikumalt kirjutanud Epi Tohvri oma doktoritöös *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurile 19. sajandi alguses*, samuti artiklis „J. W. Krause arhitektuurikabinett ja erialaraamatukogu“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas ning „Der Lehr- und Vorlesungsplan des Lehrstuhls für Wirtschaft, Technologie, Forstwirtschaft und bürgerliche Baukunst der Universität zu Tartu 1803–1828“*, *Baltic Journal of Art History*, 1 (2009).

just saksa luulet – Friedrich Schillerilt, Christian Fürchtegott Gellertilt ja Johann Karl Wezelilt; ajakirjandusväljaandeid ja arhitektuurialast kirjandust.⁴³⁵ Antud töö kontekstis on olulised arhitektuuriteoreetilised ja praktilised teosed, millega saab luua selgeid sidemeid ülikoolihoonete projekteerimisega. Seetõttu on siin esitatud valik Krause lugemislauast napp ja selektiivne. Küll aga näitab see üsna selgelt, mis Krauset arhitektina lisaks tema arvukatele reisidele ja elukogemusele kujundasid. Tähelepanuväärne on, et arhitektuurikirjandus, mida Krause kasutas nii oma loengute ettevalmistamisel kui hoidis pidevalt töölaual, oli väga kaasaegne ja otseselt seotud arhitektuurikirjanduse plahvatusena saksa kultuuriruumis.

18. sajandi lõpp ja 19. sajandi algus on saksakeelses kultuuriruumis nn paberiarhitektuuri (sks *Papierarchitektur*) ajastu, mõiste, mida kasutab Klaus Jan Philipp oma teoses saksa arhitektuurist 1800. aasta paiku.⁴³⁶ See on ajastu, kui ei ehitata palju, aga ilmub suurtes kogustes arhitektuuriraamatuid, käsiraamatuid, ajakirju. Oluline roll on siin kahtlemata Berliini ehitusakadeemial, aga ka prantsuse autorite tõlkimisel, Winckelmanni pärandil, klassitsismi diskussioonil, „tormi ja tungi“ (*Storm und Drang*) liikumisel ja Goethe arhitektuurihuvil, saksa oma ehituskunsti otsingutel *etc.*

2.2.2 Klassikaline arhitektuurikirjandus

Vanemad autorid, kellega Krause oli tutvust teinud juba Zittaus Eschke soovitusel, olid Vitruvius, Vignola ja Palladio. Ning need raamatud, mida ta hoidis pidevalt oma lugemislaual, kuuluvad vitruviaanliku arhitektuuriteooria klassikasse, need on kõhklusteta olulised ja nende tundmine kuulub arhitekti nõ lugemiskeskuse hulka.

Vitruviuse, õieti Marcus Vitruvius Pollio, „De architectura libri decem“ on ainus antiigist säilinud arhitektuuriteoreetiline teos, mis on kirjutatud ilmselt aastatel 33–14 eKr.⁴³⁷ Peab märkima, et Vitruviuse teose illustatsioonid polnud säilinud ning need lisati väljaandele alles renessansiajal, kui Vitruvius taasavastati eeskätt Firenze humanistide poolt. Seejärel ilmusid erinevad tõlked ladina ja itaalia keeles. Vitruviuse tõlget rahvakeelde peetakse suisa kultuurrahva tunnuseks, millele on viidatud ka saksa keeleruumis väga oluliseks peetud August Rode tõlke eessõnas. Just Rode väljaande tellis Krause ka Tartusse.⁴³⁸ Rode Vitruviuse väljaanne oli pühendatud Dessau-Wörlitzi aiariigi arhitektile Friedrich Wilhelm von Erdmannsdorffile ning selle eessõnas rõhutas Rode, et Vitruviuse teos, mis on nüüd saksa keelde tõlgitud, peaks olema kättesaadav iga kultuurrahva kee-

⁴³⁵ Kriisa, *Johann Wilhelm Krause raamatulaenutusel Tartu ülikooli raamatukogust aastatel 1806–1826*, 33–77 (Lisa 1).

⁴³⁶ Klaus Jan Philipp, *Um 1800. Architekturtheorie und Architekturkritik in Deutschland zwischen 1790 und 1810* (Stuttgart: Axel Menges, 1997), 9.

⁴³⁷ Hanno Walther Kruff, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present* (London; New York: Princeton Architectural press, 1994), 22–23.

⁴³⁸ Krause enda raamatukogus oli ka just Rode 1796. aasta tõlge, mis on ka Tartu Ülikooli raamatukogus, vt viide 67.

les.⁴³⁹ Vitruviuse orderiõpetus oli alus hilisemale orderikäsitletele, mis alates renessansist muutusid väga populaarseks. Tema peamine põhimõte *firmitas-utilitas-venustas* ehk tugevus-kasulikkus-ilu oli kehtiv ka Krause jaoks, kes seda pigemini saksa keeleruumis 19. sajandi alguseks juba teisenenud *schön und nützlich* mõistena rõhutas nii oma *venia legendis*⁴⁴⁰ kui ülikoolihoonete arhitektuurikavandite kaaskirjades.

Vignola, õieti Jacopo Barozzi (1507–1573) 1562. aastal ilmunud „Regola delli cinque ordini d’architettura“ oli uut tüüpi arhitektuuriteoreetiline teos, mis andis tänu rohketele illustratsioonidele väga selge ja lihtsa, universaalse meetodi viie orderi mõõtudest, proportsioonidest ja kasutamisest.⁴⁴¹ Vignola on ka autor, keda Krause nimetab-kasutab hoonete ehitusaruannetes korduvalt. Vignola rolli tuleb rõhutada eelkõige peahoone auala sammasgalerii puhul.

Andrea Palladio, sünninimega Andrea di Pietro della Gondola (1508–1580) „Neli raamatut arhitektuurist“⁴⁴² ehk „I quattro libri dell’architettura“ (1570), mõjutab Euroopa arhitektuuri oma orderiõpetusega, kuid kõige suurema kaaluga on tema teine raamat, mis on pühendatud villaarhitektuurile. Palladio pärandit on ka 18. sajandi kontekstis raske ülehinnata, temast vaimustus ka Goethe, kes nimetas 1786. aastal Padovas loetud teost silmi avavaks ning andis tõuke klassitsismiotsingutele.⁴⁴³ Kogu Euroopa villaarhitektuur oli ja on mõjutatud Palladio poolt. Tema ideed jõudsid Ameerikasse Jeffersoni vahendusel,⁴⁴⁴ kes vaimustus eriti Villa Rotondast. Palladionism ja uuspalladionism kinnitasid kanda nii Inglismaal kui Hollandis, kus Krausel oli seda võimalik oma mitmete reiside käigus ka vahetult näha. Palladio jõudis ka meie mõisarhitektuuri,⁴⁴⁵ Balti *villa rustica* kujunemine lähtub justnimelt Palladiost ja tema *villa suburbanast*.

2.2.3 Prantsuse kultuuriruum ja arhitektuuritraditsioon

Jacques-François **Blondel** (1704–1774) ja tema teoste mõju on 18. sajandi arhitektuuris ja teoreetilistes käsitlustes pea hoomamatu.⁴⁴⁶ Blondeli esimene teos käsitles just maamajade ehitust ning selle illustratsioonid näitasid, et ta oli lisaks väga andekas graafik.⁴⁴⁷ 1743. aastal avas ta Pariisi arhitektuuri erakooli *École*

⁴³⁹ Tohvri, „J. W. Krause arhitektuuri ja erialaraamatukogu“, 292–293.

⁴⁴⁰ Krause, *Öconomie und Architectur*.

⁴⁴¹ Krufft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, 80–81.

⁴⁴² Tartusse palus tellida prantsusekeelse Jomberti väljaande, vt pikemalt: Tohvri, „J. W. Krause arhitektuuri ja erialaraamatukogu“.

⁴⁴³ Krufft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, 88.

⁴⁴⁴ Hitchcock, *The University Virginia. A Pictorial History*, 21.

⁴⁴⁵ Vt pikemalt Ants Hein, „Neostiilide kujunemine Eesti mõisaarhitektuuris“, *Ehitus ja Arhitektuur*, 1/2 (1984).

⁴⁴⁶ Jacques-François Blondel, *Cours D’Architecture, Ou, Traité De la Décoration, Distribution & Construction Des Dâtiments*, vols. 5–6 (Paris: Chez Desaint, Libraire, rue du Foin-S.-Jacques, 1771–1777); Jacques-François Blondel, *De la Distribution des maisons de plaisance, et de la Décoration des édifices en general*, 2 vols (Paris: Charles-Antoine Jombert, 1737–1738).

⁴⁴⁷ *Ibid.*

des Arts, mis sai kiiresti ülipopulaarseks ja vastandus ametlikule arhitektuuri-poliitikale, kuningliku arhitektuuriakadeemia programmile. Tohtu populaarsuse ja poliitika muutuste tõttu ühendati Blondeli erakool Akadeemiaga ja temast sai tuntuim õppejõud Prantsusmaal. Tema sulest ilmus ka arhitektuuripeatükk Diderot' *Encyclopédies*'s.⁴⁴⁸ Blondeli teosed kuulusid ka Krause poolt tellitud arhitektuuri-kabineti erialaraamatukokku.⁴⁴⁹ J.-F. Blondel pidas oluliseks lähtuda ehitise funktsioonist ja karakterist ning kantuna ideest tuua arhitektuuriõpetus kõigi soovijateni. Tema oluline roll seisnes arhitekti hariduse väärtustamises, ta püüdis koolitada nõ uut tüüpi arhitekte, kes suudaksid ühendada arhitektuuriteooria ja entsüklopeedilised teadmised. Blondeli arhitektuurikursused olid eeskujuks ka David Gillyle oma erakursuste avamisel.⁴⁵⁰ Otsese eeskujuna kasutas Krause Blondeli arhitektuurikursusel põhinevat väljaannet ja selle illustratsioone raamatu-kogu interjööride kavandamise juures.⁴⁵¹

Nicolas Le Camus de Mézières (1721–1789), keda me tunneme eelkõige Pariisi Halle au Blé arhitektina, mis omakorda on olnud Krausele otseseks eeskujuks maneeži kavandamisel (seetõttu saame seda kindlasti tema lugemislauale arvata), arendab arhitektuuriteoretikuna Blondeli karakteri mõistet. Oma peateose „Le génie de l'architecture ou l'analogie de cet art avec nos sensations“ (1780) eessõnas võrdleb ta arhitektuuri proportsioone tunnetega ning eeldab, et hea arhitektuur saab vastavalt mõjutada meeli – igal objektil on iseloom ja sageli annab seda edasi ainult üks joon. Nii toob Mézières oma kuulsad näited kassist, tiigrist, lambast, rebasest, kelle iseloomu saame aimata ainult kujutatud joone abil.⁴⁵² Seega astub ta vastu vitruviaanlikule traditsioonile, mis rõhutab ainult proportsioonide olulisust, ja muudab ehitise esteetika seeläbi subjektiivseks kogemuseks.⁴⁵³

Francesco Milizia (1725–1798) oli 18. sajandi teise poole üks Itaalia mõjukamaid arhitektuuriteoretikuid, kes iseloomustas ennast kui „haritud diletanti, keskmist meest, kellel on õpihimuline ja terav pilk. „Kuigi ta lävis tihedalt Winckelmanni, Canova ja Mengsiga, oli nende vahel pigem sümpaatia, mitte klassitsismi ideaalide jagamine.“⁴⁵⁴ „Principi di architettura civile“ (1781), mille tõlge ilmus väga kiiresti ka saksa keeles (1784–1786), samuti inglise ja prantsuse keeles,⁴⁵⁵ on ilmselt kuulunud Krause raamatukokku, sest sinna oli tehtud Krause enda käekirjaga märkusi.⁴⁵⁶ Miliza meelest eksisteerivad kaks arhitektuuriprintsiipi, mis mõlemad lähtuvad loodusest: Lauger'ist lähtuv ürghütt kui Kreeka alge

⁴⁴⁸ *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, 1 (1751); vt *Architectural Theory*, Volume 1: An Anthology from Vitruvius to 1870, ed. by Harry Francis Mallgrave (Malden: Blackwell Publishing, 2006), 138.

⁴⁴⁹ TÜR KHO F 4, s. 277, 10–11p.

⁴⁵⁰ Tohvri, „J. W. Krause arhitektuuri ja erialaraamatukogu“, 293–294.

⁴⁵¹ Vt täpsemalt peatükk 3.2.2 „Raamatukogu“.

⁴⁵² *Architectural Theory*, Volume 1, 200.

⁴⁵³ Tohvri, „J. W. Krause arhitektuuri ja erialaraamatukogu“, 294.

⁴⁵⁴ Krufft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, 203.

⁴⁵⁵ *Ibid.*

⁴⁵⁶ Tohvri, „J. W. Krause arhitektuuri ja erialaraamatukogu“, 293.

ja mets kui gootika alus. Miliza peatub pikemalt ka linnaehitusel ja on veendunud, et head arhitektuuri on võimalik luua igas kliimas. Erilist tähelepanu pöörab ta avalikele hoonetele ja lähtub sealjuures prantslastele omasest karakteriõpetusest, olles veendunud, et iga hoone karakter peab väljendama tema tõelist eesmärki ja seeläbi funktsiooni. Teda on seetõttu peetud ka funktsionalistiks.⁴⁵⁷ Milizia on sealjuures üks väheseid autoreid, kes annab ka ülevaate, kuidas ülikooli ehitada, kuidas planeerida erinevaid hoonetüüpe ja linna kui tervikut.

2.2.4 Saksa kultuuriruum

Saksa kultuuriruumi kuulunud autoritelt on olulised olnud mitmed entsüklopeedilised teosed, ajakirjad ja toleleagssed väga populaarsed käsiraamatud, kuidas midagi ehitada. Arvestades, et arhitektuuri ei olnud Krause ajal võimalik veel akadeemilisel tasemel õppida, on autodidaktist arhitektile tema kaasaegse emakeelse erialakirjanduse roll hindamatu.

Nicolaus Goldmann (1611–1665) ja Leonhard Christoph Sturm (1669–1719) olid mõlemad eelkõige matemaatikud. Goldmann pärines Breslaust, töötades hiljem Leidenis, Sturm oli professor Wolfenbüttelis (1694–1702). Goldmanni teosed on ilmunud ja populaarseks saanud just Sturmi kommentaaridega, sealjuures teatud osad on ilmselt ainult Sturmi kirjutatud. Nende peateose⁴⁵⁸ keskne teooria lähtub Vignola moodulsüsteemist ja pakub palju praktilisi nõuandeid, pidades silmas eelkõige Saksamaa hooneid, sest need on kliimatilistelt ja sotsiaalselt tingimustelt Itaalia hoonetest erinevad.⁴⁵⁹ Lisaks Vignola, Scamozzi, Alberti ja Palladio teoste tutvustamisele, on see väljaanne ka rohkelt illustreeritud.⁴⁶⁰ Kolmest vitruviaanlikust põhimõttest on neile kui matemaatikutele olulisim *firmitas*, esteetilise efekti saavutamisel piisab nende meelest proportsioonidega mängimisest. Huvitav on orderikäsitlus, nimelt püüavad mehed leiutada saksa päris oma orderit (prantslaste eeskujul) ning order on ranges hierarhias, jagatud madalamaks (sks *niedrige*) kõrgemaks (sks *erhabene*), madalamad ja mehelikumad on toskaana ja dooria order, kõrgemad – naiselikumad – vastavalt ioonia, komposiit ja korintose order. Arhitektuuriteoreetikud otsivad saksa hoone karakterit ja isegi oma orderit, soovivad lahendusi saksa kliimasse ja sotsiaalsesse olukorda ning märgivad siis huvitaval kombel, et seda, mis hoone ilusaks teeb, saab õppida ikka ainult Itaaliast!⁴⁶¹ Teos, mis kuulus ilmselt iga arhitekti

⁴⁵⁷ Krufft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, 205–206.

⁴⁵⁸ *Die Vollständige Anweisung zu der Civil- Baukunst* (Augsburg: Wolfenbüttel, 1708). 18. sajandi jooksul ilmus mitmeid trükke, antud teos kuulus ka Tartu arhitekti Waltheri isiklikku raamatukokku. Vt Juhan Maiste, „Johann Wilhelm Krause ja ajastu arhitektuuripilt“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal*, 60. *Die Vollständige Anweisung zu der Civil- Baukunst* kättesaadavus ja lai levik lubavad üsna kindlalt arvata, et teos oli ka Krause isiklikus raamatukogus, hiljem tellib ta selle ka arhitektuurikabineti raamatukokku. Vt täpsemalt Tohvri, „J. W. Krause arhitektuuri ja erialaraamatukogu“, 289 jj.

⁴⁵⁹ Krufft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, 205.

⁴⁶⁰ Maiste, „Johann Wilhelm Krause ja ajastu arhitektuuripilt“, 46.

⁴⁶¹ Krufft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, 205–206.

raamatukokku,⁴⁶² oli Krause laual kahtlemata juba varem, kui otsese eeskujuna nägime ülikooli ja linnakiriku kavanditel laene kolmnurkse põhiplaaniga kirikust Sturmi väljaande illustratsioonilt.⁴⁶³

2.2.5 Krause kaasaegne arhitektuurikirjandus

18.–19. sajandi vahetusel oli saksa kultuuriruumis eneseotsinute aeg. Varem pigem Itaalia poole vaadanud arhitektuuriõpetus oli 18. sajandi lõpul veel prantsuse karakteriõpetuse poole kaldu, mis omakorda sundis haritud mehi küsima, mis on sakslastele päris oma? Gootika, kui saksa päris oma ehituskunsti diskussioon kestis Goethest (*Von deutscher Baukunst*, 1773) 19. sajandi alguskümneid. Nagu juba öeldud, oli siis nn paberiarhitektuuri ajastu, kus väljaandeid ilmus väga palju, suur osa neist jõudis ka Krause lugemislauale tema enda raamatostude ja arhitektuurikabineti tellimuste kaudu. Tema töölaual oli kindlasti palju enam arhitektuurialast kirjandust, kuid antud töö kontekstis pööraksin tähelepanu järgnevatele autoritele ja nende pärandile.

Christian Ludwig Stieglitz (1756–1836) õppis Leipzигis Krausega samaaegselt. Ning kuigi õpinguteaegsetes ülestähendustes pole Stieglitzi nime märgitud, võib arvata, et nad olid Krausega siiski tuttavad, sest Amsterdams olles on Krause vahetult enne Liivimaa reisi üles märkinud, et kohtas häid tuttavaid Leipzигist, Stieglitzi ja Frohmanni.⁴⁶⁴ Ka nägi Krause teel Šveitsi taas Leipzигit läbides lisaks renoveeritud Nikolaikirchele ka 1793 a. Inglise pargis asuvat gooti väravat, mis oli püstitatud sinna Stieglitzi ettepanekul (ja ilmselt osalusel).⁴⁶⁵ Huvi tuttava mehe väljaannete vastu tundub ilmselge. Kokku laenutas Krause tema teoseid vähemalt üheksal korral, mis annab aimu, et Stieglitzi teosed ei kuulunud ilmselt tema isiklikku raamatukokku, kuid ta soovis neid arhitektuurikabineti raamatukokku⁴⁶⁶. Ehituskunsti seisukohalt on olulisim tema 1790ndatel ilmunud viieköiteline „Enzyklopedie der bürgerlichen Baukunst“ (1792–1798), aga ta laenutas korduvalt ka Stieglitzi vanemat arhitektuuri käsitlevaid teoseid.⁴⁶⁷ Arheoloogi taustaga Stieglitz vaimustus nooremana antiigist ja rõhutas antiigi puhul just sümmeetria, suursugususe ja meeldivate proportsioonide võlu.⁴⁶⁸ Saksa arhitektuuriruumis peetakse Stieglitzi meheks, kes on vahelüliks range

⁴⁶² Maiste, „Johann Wilhelm Krause ja ajastu arhitektuuripilt“, 46.

⁴⁶³ Vt pikemalt Juhan Maiste, „Ülikooli- ja linnakirik“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas*, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2016), 221 jj; Anu Ormisson-Lahe, „An Unfulfilled Dream. The Tartu City and University Church Designed by Johann Wilhelm Krause“, *Baltic Journal of Art History*, 25 (2023), 163–184. DOI: 10.12697/BJAH.2023.25.07

⁴⁶⁴ *Erinnerungen*, VII, 71.

⁴⁶⁵ *Erinnerungen*, X, 27.

⁴⁶⁶ Tohvri, „J. W. Krause arhitektuuri ja erialaraamatukogu“, 290.

⁴⁶⁷ *Geschichte der Baukunst der Alte* (1792) ja *Archaeologie der Baukunst* (1801), vt täpsemalt Kriisa, *Johann Wilhelm Krause raamatulaenutused Tartu ülikooli raamatukogust aastatel 1806–1826*, 33–77 (Lisa 1).

⁴⁶⁸ *Architectural Theory*, Volume 1, 340–341.

klassitsismi ja funktsionaalse eklektika vahel⁴⁶⁹. Ta kauges hiljem Winckelmanni ideedest ja lähenes oma arhitektuurianalüüsis pigem prantslastele, võttes omaks karakteri mõiste ja sidudes selle orderite iluga, kuid oma hilisemates teostes kauges ta klassitsismist sootuks ja seadis hoone funktsiooni ja karakteri esikohale.⁴⁷⁰ Kuigi Stieglitz väärtustas hoone karakterit, ei nõustunud ta linnaplaneerimise osas varasemate teoreetikutega, nt Schmidtiga, et iga hoone peaks väljendama selle omaniku nägu, vaid taotles linnaruumis ühtlust ja näiteks ka ehitusjärelvalve rakendamist. Samas on talle ikkagi võõras kvartalite kaupa ühesuguste hoonete püstitamine, Inglise ridamajade traditsioon ja väga range linnaplaneerimine.⁴⁷¹ Kuigi Krausele on eeskujuks olnud mitmed Stieglitzi joonised rikkalikult illustreeritud teosest „Die Zeichnungen der Schönen Baukunst“,⁴⁷² mida Krause laenutas lausa viiel korral⁴⁷³, tuleb siinkohal märkida, et selle teose vastuvõtt saksa kultuuriruumis oli väga erinev: leiti, et kujutatud hoonete puhul pole märgitud arhitekke (mõni üksik), et liialt on laene prantsuse ja inglise arhitektuurist ning palju maitsetuid ehitisi.⁴⁷⁴ Siiski võib väita, et see teos kinnistab saksakeelses kultuuriruumis nii palladionismi kui ka prantsuse arhitektuuri ideid, vahendab hulgaliselt eeskujusid, pakub erinevaid fassaadilahendusi ja mõjutab mõisaarhitektuuri.

Gilly, David (1748–1808) oli hugenotliku päritoluga saksa arhitekt, kes asutas 1783. aastal Szczecini (Stettini) arhitektuuriakadeemia. Samuti andis ta arhitektuurialast nõu Preisimaa kuningale Friedrich Wilhelm II-le ning 1793. aastal asutas Berliinis Ehitusakadeemia (*Bauakademie*), millest sai üks paremaid arhitektuurikoole Euroopas. Tema poeg Friedrich Gilly (1772–1800) oli tuntud arhitekt ja Berliini Ehitusakadeemias professor, kelle kirjutised esindasid juba romantilist loojat, kuid kahjuks jäi tema elutee lühikeseks.⁴⁷⁵ David Gilly peateoseks võib pidada raamatut „Handbuch der Land-Bau-Kunst“,⁴⁷⁶ milles peegeldub ka David Gilly enda peamine huvi arhitektuuri vastu, milleks oli just ehitustehniline pool ja ehitusprotsessi nüansid.⁴⁷⁷ See teos on kindlalt olnud Krause lugemislalul juba

⁴⁶⁹ Von *altdeutscher Baukunst* (1820); *Geschichte der Baukunst vom frühesten Alterthum bis in neuere Zeiten* (1827); *Beiträge zur Geschichte der Ausblüdung der Baukunst* (1834).

⁴⁷⁰ Krufft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, 290.

⁴⁷¹ Philipp, *Um 1800. Architekturtheorie und Architekturkritik in Deutschland zwischen 1790 und 1810*, 149–150.

⁴⁷² Christian Ludwig Stieglitz, *Die Zeichnungen der Schönen Baukunst oder Darstellung idealisierter und ausgeführter Gebäude mit ihren Grund- und Aufrissen aus 100 Kupfer* (Leipzig: Bey Georg Voss, 1805).

⁴⁷³ Kriisa, *Johann Wilhelm Krause raamatulaenutused Tartu Ülikooli raamatukogust aastatel 1806–1826*, 33–77 (Lisa 1).

⁴⁷⁴ Krufft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, 291; Philipp, *Um 1800. Architekturtheorie und Architekturkritik in Deutschland zwischen 1790 und 1810*, 139–145.

⁴⁷⁵ *Architectural Theory*, Volume 1, 399.

⁴⁷⁶ Gilly, *Handbuch der Land-Bau-Kunst. Vorzüglich in Rücksicht auf die Construction der Wohn- und Wirtschafts-Gebäude für angehende Cameral-Baumeister und Oeconomen*, 2.Theile.

⁴⁷⁷ Krufft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, 294.

krahv Mellini juures töötades⁴⁷⁸ ning olnud Krausele eeskujuks nii hoonete kavandamisel (suplushoone kavandid) kui õppematerjale koostades.⁴⁷⁹ Gilly kirjutas lisaks üsna palju vesiehitusest⁴⁸⁰ ning põllumajandusest, ka need teosed on kindlalt olnud Krause lugemislaual krahv Mellini perioodil⁴⁸¹, hiljem laenutas ta neid korduvalt.⁴⁸² „Handbuch der Land-Bau-Kunst“ oli teos, millele tugines Krause ka oma loengutes ning vitruviaanliku traditsiooni järgijana kandis Gilly kolm põhiprintsiipi – tugevus, eesmärgipärasus, ilu –, mida muidu oli rõhutatud paleearhitektuuri juures, üle ka majandushoonete arhitektuurile. Aastatel 1797–1800 andis ta välja üht esimest arhitektuurialast ajakirja „Sammlung nützlicher Aufsätze und Nachrichten, die Baukunst betreffend“.

2.2.6 Ajakirjad

18. sajandi lõpul oli saksakeelses kultuuriruumis kaks olulist ajakirja, mis vastasid avalikule huvile arhitektuuri, selle esteetika ja praktiliste lahenduste osas. Need ei olnud esimesed, juba alates 18. sajandi keskpaigast oli ilmunud ajakirju, vihikuid, erinevaid kogumikke, brošüüre, mis tegelesid mehaaniliste ja ehitustehniliste küsimustega. Kuigi juba 1788. aastal kritiseeriti, et ajakirju ilmub saksa kunstihuviliste jaoks ehk liigagi palju,⁴⁸³ valitses nn paberiarhitektuuri ajastu ja järgnevad kaks ajakirja kindlustasid endale koha nii kaasaegses lugejaskonnas kui arhitektuuriajalos laiemalt.

Gottfried Huth (1763–1818) andis aastatel 1789–1796 välja tsiviilkunsti ajakirja *Allgemeines Magazin für die bürgerlichen Baukunst*. Huthi näol oli tegu „Maailmatarkuse doktoriga“ (sks *disser Doctor der Weltweisenheit*), kelle isa Johann Christian Huth oli Preisimaa Halberstadtis vürstiriigi ehitusmeister.⁴⁸⁴ Gottfried oli arhitektuuriga tutvust teinud just läbi isa; Halle-Wittenbergi ülikoolis õppis ta koos Ernst Friedrich Knorrega⁴⁸⁵, kellest sai hiljem taasavatud Tartu Ülikooli esimene astronoom, loodusteadlane ja matemaatik. Kuigi ajakirja väljandmise ajal töötas Huth Frankfurdi Oderi Ülikoolis füüsika ja matemaatika professorina, siis elutee viis ta hiljem Harkivi ülikooli, kus tema juhiste järgi ehitati

⁴⁷⁸ Lancmanis, „Gutsarchitektur in Livland“, 167.

⁴⁷⁹ Teose *Johann Wilhelm Krause. 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal* kõik autorid viitavad Gillyle kui olulisele eeskujule.

⁴⁸⁰ Nt David Gilly, *Praktische Anweisung zur Wasserbaukunst, welche eine Anleitung zur Entwerfen, Veranschlagen und Ausführen der am gewöhnlichsten vorkommenden Wasserbaue enthält* (Berlin: In der Realschulbuchhandlung, 1803–1809); David Gilly, *Praktische Anleitung zur Anwendung des Nivellirens oder Wasserwägens in den bey der Landeskultur vorkommenden gewöhnlichsten Fällen* (Berlin: Georg Decker, 1800).

⁴⁸¹ Lancmanis, „Gutsarchitektur in Livland“, 167.

⁴⁸² Kokku laenutab Krause 1806–1826 Gilly teoseid 31 korral.

⁴⁸³ Philipp, *Um 1800. Architekturtheorie und Architekturkritik in Deutschland zwischen 1790 und 1810*, 35.

⁴⁸⁴ *Ibid.*

⁴⁸⁵ Lea Leppik on pidanud Tähetorni ringis 2016. aastal ettekande „Professor Huthi pärand“, salvestus vaadatav: *UTTV*, <https://www.uttv.ee/naita?id=23870> [vaadatud 15.01.2025].

esimene observatoorium. Pärast Knorre surma liitus Huth Tartu Ülikooliga, kust temast sai professor ja tähetorni direktor. Tartusse jäi Huth kuni oma surmani.⁴⁸⁶

Huth valis oma ajakirja huvitavaid ja kasulikke artikleid nii kodu- kui ka välismaistest väljaannetest, kuid seisis silmitsi probleemiga, et tegelikult oli väga hästi ettevalmistatud publikut vähe. Erinevalt teistest autoritest, kes keskendusid oma väljaannetes lugejatena rohkem ehitusmeistritele, käsitöölisele, maaomanikele, põllumeestele, soovis Huth välja anda just arhitektidele mõeldud ajakirja, et edendada seeläbi arhitektuurikunsti.⁴⁸⁷ Huth koondas ajakirja nii filosoofilisi, arhitektuuriajaloolisi kui ka konkreetsemaid ehitustehnilisi artikleid. Nii leiab neist nt Georg Simon Klügeli essee Saalomoni templist, Le Camus de Mézières' artikli tõlke kui ka täpsemaid juhiseid tammide, haiglate, puidu- ja tulekaitse ning ehitusmaterjalide kohta.⁴⁸⁸ Tuleb nõustuda Epi Tohvriga, kes on öelnud, et „Huthi peamiseks eesmärgiks oli valgustada ja propageerida head arhitektuuri ning nagu valgustusajastule kohane, äratada huvi ja harida laiemaid ringkondi erinevates arhitektuuriküsimustes.“⁴⁸⁹ Huthi väljaanne kuulus ka arhitektuurikabineti soovitud väljaannete hulka.⁴⁹⁰ Huth lisas tõelise pedagoogina rikkalikult omapoolseid märkusi ja kommentaare, et lugejat veel rohkem harida. Huthi puhul pole otseseid viiteid, kuidas Krause tema väljaandeid tundis, kas need kuulusid ka tema raamatukokku vms, aga ajakirja laia leviku tõttu on alust seda arvata.

Teine väga oluline ajakiri oli David Gilly poolt üllitatud Berliini Ehitusakadeemia väljaanne *Sammlung nützlicher Aufsätze und Nachrichten, die Baukunst betreffend*.⁴⁹¹ Võrreldes Huthi kosmopoliitse valgustusliku ideega oli antud ajakiri rahvuslikum, samuti pöörati rohkem tähelepanu originaalsetele kaastöödele (vs Huthi tõlkeartiklid). Selles sõnastati läbi erinevate väljaannete ka Berliini Ehitusakadeemia programm, mis tegelikult kattus paljudes punktides Pariisi Polütehnikumi (*École polytechnique*) programmiga. Huvitava asjaoluna on välja toodud kogumi 25 teadus- ja kunstivaldkonda, mida peaks üks hea ehitaja õppima, sh nt sillaehitusja rammitud vaiadele ehitamine, mida läks Krausel Tartus kohe tarvis, samuti tutvustati ka erinevaid hoonetüüpe ja nende kasulikkust. 1806. aastani ilmus kokku kuus köidet.⁴⁹²

⁴⁸⁶ Clifford J. Cunningham, „Huth, Johann Sigismund Gottfried“, *Biographical Encyclopedia of Astronomers*, ed. by Thomas Hockey, Virginia Trimble, Thomas R. Williams, et al. (New York: Springer, 2014), 1033–1035. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4419-9917-7_667. Huth on maetud Tartu Raadi kalmistule.

⁴⁸⁷ Philipp, *Um 1800. Architekturtheorie und Architekturkritik in Deutschland zwischen 1790 und 1810*

⁴⁸⁸ *Ibid.*, 36.

⁴⁸⁹ Tohvri, „J. W. Krause arhitektuuri ja erialaraamatukogu“, 294.

⁴⁹⁰ *Ibid.*

⁴⁹¹ David Gilly, *Sammlung nützlicher Aufsätze und Nachrichten, die Baukunst betreffend. Für angehende Baumeister und Freunde der Architectur* (Berlin: Maurer, 1799–1806).

⁴⁹² Philipp, *Um 1800. Architekturtheorie und Architekturkritik in Deutschland zwischen 1790 und 1810*, 46–47.

2.2.7 Uus maastikupark ja aiakunst

„Jumal lõi maailma ja inimene kaunistas seda.“⁴⁹³

Huvi aiakunsti vastu saatis Krauset kogu elu. Juba Zittaus suhtles ta haritud aiakunstniku Anton Balzeriga ja hiljem on Krause just tema aia jaoks valmistanud oma esimesed arhitektuurikavandid – kahe aiama ja aia plaani.⁴⁹⁴ Liivimaa mõisates töötades ja peatudes joonistas ta pea alati üles maja asendiplaani ja pargivaadete plaani.⁴⁹⁵ Kõik see oli ettevalmistus tööks Tartus Toomemäel, kus Krausel oli võimalik kavandada kaasaegsele maitsele vastav park.

Christian Cay/Cajus Lorenz Hirschfeld (1742–1792), Kieli Ülikooli filosoofiaprofessor oli juba varem, aastail 1773 ja 1775 aiakunsti teemat käsitlenud⁴⁹⁶, kuid tema peateoseks on „*Theorie der Gartenkunst*“, mis ilmus viies köites aastail 1779–1785.⁴⁹⁷ Hirschfeldi puhul on toonitatud just prantsuse kaasaegse arhitektuuri toomist saksa kultuuriruumi ja karakteriõpetuse kinnistamist. Huvi-
tav on siinkohal, et kuigi Hirschfeld ei tundnud Étienne-Louis Boullée ega ka Claude Nicolas Ledoux' kirjutisi, mis ilmusid (ja võib-olla ka kirjutati) hiljem, siis tema teos vahendas Pariisis levinud ideid veel enne, kui need kirja said. Teadolevalt viibis Hirschfeld Pariisis 1780ndate alguses⁴⁹⁸ ning ilmselt mõjutas sealne ideede maailm tema maailmapilti tugevalt. Prantsuse aiakunsti suhtus ta põlglikult.⁴⁹⁹ Ta oli tugevalt mõjutatud hoopis inglise autoritest, eelkõige Horace Walpole'i (1717–1797) ja Batty Langeley (1696–1751) aiakunstialasest kirjutistest. Batty Langley rikkalikult illustreeritud „*New principles of Gardening*“ (1728) esitas 37-punktilise programmi aia ehitamiseks, seal mängis ta palju labürintidega, seega ei olnud ta oma ideedelt veel täielikult kaugenenu Prantsuse aiast. Horace Walpole tõlgendas Inglise aeda kui ajaloolist fenomeni, mis võlgneb oma eksistentsi William Kentile. Nii nagu hiljem Garlieb Merkel,⁵⁰⁰ võrdles Walpole aedu valitsemisrežiimiga – Prantsuse aed oli kui absolutistlik monarhia ja Inglise aed kui Briti konstitutsiooni väljendus.⁵⁰¹ Hirschfeld tõi selle üle saksa kultuuriruumi ja leidis, et Saksamaa on looduse ilu suhtes tundlikum kui ükski

⁴⁹³ „Gott schuf der Welt, und der Mensch verschönert sie.“ Christian Cay Lorenz Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst*, Bd. 5 (Leipzig: Weidmanns Erben und Reich, 1785), 364.

⁴⁹⁴ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 5 jj.

⁴⁹⁵ Krause päevikuvormis memuaarid on rikkalikult illustreeritud.

⁴⁹⁶ Christian Cay Lorenz Hirschfeld, *Anmerkungen über die Landhäuser und die Gartenkunst* (Leipzig: Weidmanns Erben und Reich, 1773).

⁴⁹⁷ Christian Cay Lorenz Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst*, Bd. 1–5 (Leipzig: Weidmanns Erben und Reich, 1775–1785).

⁴⁹⁸ Krufft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, 191.

⁴⁹⁹ *Ibid.*, 268.

⁵⁰⁰ Garlieb Merkel, *Briefe über einige der merkwürdigsten Städte in der nördlichen Deutschland*, I (Leipzig: bei Johann Friedrich Hartknoch, 1801), 13. Merkel võrdleb Inglise aedu vabariigiga ja Prantsuse parki monarhiaga.

⁵⁰¹ Krufft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, 260–261.

teine rahvas ja armastab pitoreskset idüllil rohkem kui ükski teine rahvus,⁵⁰² mistõttu Inglise park, looduspark oleks just sakslastele sobilik lahendus.

Aiakujundus pidi Hirschfeldi arvates tekitama ja säilitama huvi ja olema samm-sammult avanev, Hirschfeld nimetas seda kui *eine gewisse anmuthige Verwicklung*, lummas segadus. Nii maastikul kui pargil oli hariv funktsioon, see pidi kutsuma esile erinevaid tundeid. Hirschfeld eristas aedu ja parke vastavalt kliimale, aastaajale, omaniku staatusele ja karakterile. Näiteks romantiline aed pidi hämmastama, võluma, olema hea meditatiivne paik ja seda sobisid kaunistama grotid ja kunstvaremed. Avalike parkide puhul pani Hirschfeld ette pigem sirgeid avenüüsid ja sümmeetrilist kujundust, sest see hõlbustas inimeste jälgimist võimude poolt ning tõi näitena, et just nii oli rajatud Viini Prater ja seetõttu kärbitud Tuilière'i aia hekid.⁵⁰³

Hirschfeldi kritiseerid nii Schiller⁵⁰⁴ kui Goethe. Esimene leidis, et see on puhas angloomania, mida ta oma väljaandes vahendab, ning ühises artiklis Goethega („Über den Dilettantismus“, 1799), leiavad nad, et selline aiakunst alavääristab ja lahustab looduse ülevust.⁵⁰⁵ 19. sajandi alguses see diskussioon siiski vaibus ja 1818. aastal andis saksa üks kuulsamaid maastikuarhitekte Friedrich Ludwig Sckell (1750–1823) välja oma teose *Beiträge zum bildenden Gartenkunst*, kus ta oma Müncheni lähedale Nymphenburgi rajatud aia näitel tutvustas oma põhimõtteid ja püüdis leida kompromissi Hirschfeldi ja Schilleri vahel. Ühtlasi nõustus Sckell seal ka Hirschfeldiga avalike parkide vajalikkuses, sest need töid erinevad ühiskonnaklassid kokku looduse rüppe.⁵⁰⁶

Hirschfeldi teos võttis seega kokku kõik uued ideed aiakunstis ja oli seeläbi Inglise pargi ideede vahendaja saksa keeleruumis. Ta esitas oma teoses Inglise pargi ikonoloogia, pakkudes välja erinevaid pargiprogramme, andes täpseid jooniseid pargirajatistest kuni isegi taimede valimise ja istutusjuhiseni – kõik see, mida Krause pidi hiljem istutuskomitee esimehe ja liikmena koordineerima. Krause tundis Hirschfeldi teoseid kindlasti varasemast. Üsna kindlalt saab väita, et Zeltini (1787–1792) mõisas olles kopeeris Krause Hirschfeldi teosest kokku 22 joonist. Säilinud väikeseformaadilised tušijoonistused kujutavad puudegrupe, kanalitel paate, rotunde⁵⁰⁷ ja paviljone pargis, romantilisi vaateid veele jne.⁵⁰⁸ Need joonistused on ilmselt inspireeritud Krause külaskäigust Burtnieki mõisasse, kuhu oli aastail 1783–1784 rajatud Inglise park.⁵⁰⁹ Ka Burtnieki külastuse ajal rõhutab ta oma mälestustes just hirschfeldilikku maitset,⁵¹⁰ mis lubab kindlalt väita, et tema teoseid oli Krause näinud ja lugenud juba enne Tartusse saabumist.

⁵⁰² *Ibid.*, 268.

⁵⁰³ *Ibid.*

⁵⁰⁴ Über der Gartenkalender auf das Jahr 1795. *Ibid.*, 269.

⁵⁰⁵ *Ibid.*

⁵⁰⁶ Krufft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, 270.

⁵⁰⁷ Üks rotund sarnaneb Krause anatoomikumi esimeste joonistega, TÜR KHO 4025.

⁵⁰⁸ Hiiop, „Johann Wilhelm Krause Liivimaa-ainelised joonistused“, 49–50.

⁵⁰⁹ *Ibid.*, 49.

⁵¹⁰ *Erinnerungen*, VIII, 135–136.

Lisaks Hirschfeldile olid olulised **Johann Gottfried Grohmanni** (1763–1805) väljaanded. Aastatel 1796–1806 välja antud *Ideenmagazini*⁵¹¹ mõju on hinnatud suuremaks kui Hirschfeldi teose puhul, sest see pakkus rohkem illustratsioone,⁵¹² ning mõjutades seeläbi saksakeelse arhitektuurimaitse kujundamist. Ajakiri pakkus noortele arhitektidele võimalusi oma ideid väljendada, tutvustada väikesi maamõisaid ja paviljone ning seeläbi endale ka klientuuri leida.⁵¹³ Grohmanni ideeajakiri oli 1815. aastaks jõudnud ka Tartu Ülikooli arhitektoonika kabineti raamatukokku.⁵¹⁴

Grohmann võttis omaks Hirschfeldi karakteri ja funktsiooni mõiste, selle, et hooned peavad sobima maastikku, tekitamaks sel moel vastastikust sünergiat. Grohmanni ideede ajakirjas esitati palju ja tihti ka eksootilisi kavandeid. Teda on kritiseeritud selle eest, et ise ei paku neile alati õiget, sobivat maastikku.⁵¹⁵ Ideemagasini esimeste numbrite puhul oli tegemist otseste laenudega Inglismaalt, Grohmann ainult koostas ja kommenteeris neid, tuues niimoodi saksa kultuuriruumi lahendusi, mida seal ei tuntud või ei osatud hinnata. Esimestes numbrites ei toonud Grohmann ära ka kavandite arhitekte, kuid alates 1800. aastast see muutub ning seetõttu saab öelda, et ta vahendab saksa kultuuriruumi väga kaasaegseid, hiljuti avaldatud gravüüre. Lisaks hoonetüüpidele, millega ilmestada maastikuparke, tõi ta välja ka eri tüüpi hooneid – maamaju, villasid, talusid jne.⁵¹⁶

Krause tunneb Grohmanni ja kasutab tema loomingut mitmel korral, nt kopeerib ta Friedrich Gilly püramiidi, mis ilmus Grohmanni 1805. aasta numbris,⁵¹⁷ sillakavanditel võib näha Grohmannilt saadud laene jne. Grohmanni teosed olid ka Mellini käsutuses,⁵¹⁸ mistõttu võib arvata, et Krause tundis neid juba oma koduõpetaja aastatel. Pidev eneseharimine läbi lugemise käib elu juurde, nii ka Krausel – kui ehitada sildu Toomele, siis oli laual Lukas Vochsi „Abhandlung der Brückenbaukunst“, kui sillutada teid, siis Rudolf Eickenmeyeri „Über den Strassenbau in Sandgegenden, wo es an Steinen fehlt“.⁵¹⁹ Täpsemalt on eeskujudele viidatud ka edaspidi, käesoleva töö III peatükis. Ka reisikirju nautis Krause

⁵¹¹ Johann Gottfried Grohmann, *Ideenmagazin für Liebhaber von Gärten, Englischen Anlagen und für Besitzer von Landgütern um Gärten und ländliche Gegenden, sowohl mit geringem als auch grossem Geldaufwand nach den originellsten Englischen, Gothischen, Sinesischen Geschmacksmanieren zu verschönern und zu veredeln = Recueil d'idées nouvelles pour la décoration des jardins et des parcs dans le gout anglois, gothique, chinois, etc. offertes aux amateurs des jardins anglois et aux propriétaires jaloux d'orner leurs possessions*, unter der Aufsicht von Johann Gottfried Grohmann (Leipzig: bei Friedrich Gotthelf Baumgärtner, 1796–1802). Olemas ka Tartu Ülikooli raamatukogus.

⁵¹² Kruft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, 269.

⁵¹³ Tohvri, „J. W. Krause arhitektuuri jaerialaraamatukogu“.

⁵¹⁴ RA, EAA.402.5.24, 31p.

⁵¹⁵ Philipp, *Um 1800. Architekturtheorie und Architekturkritik in Deutschland zwischen 1790 und 1810*, 81.

⁵¹⁶ *Ibid.*, 116.

⁵¹⁷ Maiste, „Johann Wilhelm Krause ja ajastu arhitektuuripilt“, 55–56, 67

⁵¹⁸ Lancmanis, „Gutsarchitektur in Livland“, 167, 171.

⁵¹⁹ Kriisa, *Johann Wilhelm Krause raamatulaenutused Tartu ülikooli raamatukogust aastatel 1806–1826*, 33–77 (Lisa 1).

oma laenutuste põhjal elu lõpuni, laenutades samas aga korduvalt ka Johann Georg Krünitzi entsüklopeediat. 1820. aastatel tuli ta tagasi Liivimaa ajaloo juurde, millesse oli süvenenud esimestel koduõpetaja aastatel, 1825. aastal laenutas ta Johann Gottfried Arndti, Balthasar Russowi ja Christian Kelchi Liivimaa kroonikaid,⁵²⁰ justkui mõistes, et nüüd on ka tema oma juured siia pinnasesse ajanud.

⁵²⁰ *Ibid.*

III JOHANN WILHELM KRAUSE JA TARTU ÜLIKOOLI VÄLJAEHITAMINE 19. SAJANDI ALGUSES

3.1 Kes ehitasid Tartu Ülikooli?

Tartu Ülikooli taasavamise protsess algas juba 1800. aasta suvel, kuid ettevalmistavas etapis tehtud ehituskavandid töösse ei läinud. Samas on teada erineva ehitusmaterjali ostmine.⁵²¹ 1803. aasta alul moodustati uus komisjon ehitusmaterjali ostmiseks ning algas aktiivsem materjali varumise periood. Nii on sellest ajast teada nii telliste soetamine (nt krahv Alexander von Igelström müüs ülikoolile lubatud Kärevere telliste asemel Vasula omi) kui ka Toomemäel olevate heade maakivide kasutusele võtmine ehituseks.⁵²²

1803. aasta alul sai Tartu Ülikooli arhitektiks Johann Wilhelm Krause. Ehitustöö ulatus oli aga palju laiem, kui seda on arhitekti haare. 1803. aasta kevadel, kui esimesed kavandid olid Peterburis kinnituse saanud, tegi kuraator Klinger ettepaneku ehituskomisjoni moodustamiseks.

Ehituskomisjoni kuulusid⁵²³:

1. Direktorina professor Johann Wilhelm Krause
2. Adjunkt – sõjateaduse professor Friedrich Gottlieb Elsner
3. Kolm assessorit: rektor professor Georg Friedrich Parrot, eksegeetika professor Johann Wilhelm Friedrich Hetzel ja arstiteaduskonna professor Martin Ernst Styx
4. Sekretär kapten Johann Hehn (oli ka ülikooli ökonom ja majandussekretär)
5. Ehituskomissar, kes tundis seadust ja andis nõu – Karl Friedrich Petersen
6. Praakerid: müürseppmeistrid Johann Nikolaus Friedrich Lange, Johann Adolf Siegfried Kranhals senior ja tislmeister Johann Jakob Bäuerle.

Ehituskomisjon oli kuraatori ja nõukogu alluvuses ning kontrollis igakuiste aruannete kaudu ehituskomisjoni tegevust, aruannete kirjutamine kuulus Krause kohustuste hulka. Ehituskomisjoni ülesanneteks oli projektide valmistamine,

⁵²¹ RA, EAA.402.4.3, 15. Kontrakte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Rat der Stadt Dorpat, den Kaufleuten u.a. über die Einrichtung der Dorpater Universität, Erbauung der Universitätsgebäude, Anschaffung von Baumaterialien u.a., 13.07.1800–09.01.1803.

⁵²² RA, EAA.402.5.14, 2–5. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hausgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität, 29.12.1802–17.09.1806.

⁵²³ RA, EAA.402.5.50, 5. Generalreglement für das bauwesen der Universität, Berichte Protokoll Extrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, Baukommission ua, betreffend Bau- und Reparaturarbeiten. 1803–1853. Vt ka TÜR KHO F 9, s. 28, 2. Das Bauwesen der Kaiserlichen Universität: Generalübersicht der allerhöchst verliehenen Summen zum Behuf des Bauwesens der Kaiserlichen Universität zu Dorpat: aruande mustand 29. juuli 1809–19. juuli 1818; Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 34.

ettepanekute tegemine, tööliste leidmine ja palkamine, ehitusmaterjali soetamine jne. Sealjuures olid igal ehituskomisjoni liikmel omad kindlad ülesanded, millest kõige kaalukamad olid loomulikult direktori kohustused: kavandite ja detailide joonistamine, töötasu- ja materjali hindade otsustamine, koosolekute kokkukutsumine ja juba eelpoolmainitud aruannete koostamine. Abidirektori ülesandeks oli tööliste järelevalve ja transpordi küsimused.⁵²⁴

Juba 1803. aasta sügiseks oli ehituskomisjoni töömaht sedavõrd suur, et lisaks võeti tööle ehituskonduktor, kelleks sai Johann Adolf Siegfried Kranhals sen. Tema ülesanded määratleti taas väga täpselt: kavandidest koopiade valmistamine, detailjooniste tegemine, sisejaotuste, põhiplaanide valmistamine, kandejõu arvestamine ja ehitustegevuse kontrollimine.⁵²⁵ Siit johtub, et kuna Kranhalsi ülesandeks oli koopiade valmistamine ja ehitustehniliste jooniste tegemine, siis ei saa temale omistada hooneid, nagu seda on teinud varasemad uurijad,⁵²⁶ kes on lähtunud Kranhalsi nimest kavandil. Krause originaalprojektid saadeti ju Peterburi kuraatorile kinnitamiseks ning on üsna loomulik, et siia jäi rohkem ehitustehnilisi jooniseid, mida tööks kasutati.

Toomemäe haljastamiseks ja ülikoolile kuuluvate kruntide korrashoiuks moodustati eraldi istutuskomisjon. 1803. aasta oktoobris pidas Krausest, Parrotist, Germannist ja Morgensternist koosnev istutuskomisjon oma esimese istungi ja määras töökorra.⁵²⁷ Komisjoni eesmärgiks oli Toomemäe haljastamine ning sellega tehti algust juba 1803. aastal. Krause juhtis istutuskomisjoni suure vastutustundega, andis igal aastal välja täpseid juhiseid nii haljastuse rajamiseks kui selle eest hoolitsemiseks.⁵²⁸

Krause oli ülikooli arhitekt, keda toetasid ajas kasvava ehituskomisjoni ja istutuskomisjoni liikmed. Lähtuvalt hoonetest ja nende vajadustest kaasati uusi inimesi, nt tähetorni kui väga spetsiifiliste tehniliste vajadustega hoone ehitamisel selle ala professorid, ehituse kõrghooajal toimus konduktorite kaasamine jne. Samuti muutusid rollid ehituskomisjonis, kui suurem osa hoonetest oli valmis, seejärel teises ehituskomisjon omamoodi kinnisvara osakonnaks, kes vastutas remontide ja parandustööde ning küttekollete korrashoiu eest.⁵²⁹ Morgensterni ja Parroti olulisust on rõhutatud mitmel korral, kuid samavõrra olulised olid ka meistrid, kes lühemat või pikemat aega ülikooli ehituse eest vastutasid. Kui töö-

⁵²⁴ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 35.

⁵²⁵ RA, EAA.402.5.50, 20. Generalreglement für das Bauwesen der Universität, Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, dem Baukommission u.a. betreffend die Bau- und Reparaturarbeiten, 11.03.1803–17.12.1853.

⁵²⁶ Nt Epi Tohvri, Olga Paris jt.

⁵²⁷ RA, EAA.402.4.70, 3p. In der Plan der Universität ist, zu Werschönerung ihres Terrains den Domberg nebst den Appartienenzien in einen Park umzuschaffen: so werde zur besorgung dieses Geschäfts am 14.ten Oktober eine besondere beständige Plantations Kommitée erwählt bestehend aus den Professoren Krause, Germann, Parrot und Morgenstern, welche gleich nacher ihre erste Sitzung hielt.

⁵²⁸ Vt pikemalt alapeatükk 3.2.6 „Park“.

⁵²⁹ Vt nt RA, EAA.402.5.50, 5. Generalreglement für das bauwesen der Universität, Berichte Protokoll Extrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, Baukommission ua, betreffend Bau- und Reparaturarbeiten. 1803–1853.

liste kohta on teada, et kasutati nii sõdureid, Pihkva raehärra Aleksei Karatajevi poolt pakutud töölisi⁵³⁰ kui küsiti töölisi ka lähedalasuvatest mõisatest,⁵³¹ siis meistreid on lähemalt uurinud nii Olga Paris kui ka Niina Raid. Seetõttu saab välja tuua kümnekond meistrit, kellel on olnud oluline roll nii Tartu Ülikooli hoonete ansambli väljaehitamisel kui ka mitmete teiste hoonete juures toonas Tartus.

Johann Adolf Siegfried Kranhals sen (1760–1845) oli Kielist pärit müürseppmeister, kes oli Tartusse asunud püsivalt 1789. aastal. Tema oli ülikooli ehituskonduktoriks 1839. aastani, st ta veetis Tartus kogu Krause eluaja ja elas seal veel hiljemgi, mil ülikoolil arhitekt puudus. Tema rolliks oli kogu ehitustegevuse juhtimine, eeskujuliku töödejuhatajana pälvis ta ka mitmel korral erilist tunnustust.⁵³² Kranhals seeniori nimega saab seostada ka Tartu kubermangugümnaasiumi hoonet (tänapäevane Hugo Treffneri Gümnaasium),⁵³³ Karl von Krüdenerile ehitatud Karlova mõisa ümberehitust ja mõisa töllakuuri. Kranhals sen oli koos Casper Adam Kranhals juunioriga tegev ka Jaani kiriku torni, käärkambri ja altari ehitusel aastail 1820–1826.⁵³⁴

Casper Adam Kranhals jun (1777–1830). Samuti Kieli päritolu J. A. S. Kranhalsi noorem vend. Teada on, et koos Kranhals seenioriga oli ta 1808. a eestöoline peahoone ehitusel, hiljem oli tegev ökonomimaja parandustöödel. Hiljem juba eelmainitud töö Jaani kiriku ja kubermangugümnaasiumi juures.⁵³⁵

Jakob Abraham Kranhals jun (1777–1830). Samuti Kieli päritolu J. A. S. Kranhalsi noorem vend. On teada, et juba 1804. aastal töötas ülikooli juures, kuid tüli tõttu ehituskomitee abidirektor Elsneriga kõrvaldati ta ametist. Hiljem 1806–1820 oli ta müüripoleerija ning töötas ülikooli juures ka veel 1822. a.⁵³⁶

Johann Nikolaus Friedrich Lange (1756–1819), Zelles sündinud mees, kes võeti ülikooli müürimeistriks ja kivimaterjali praakeriks tööle 1803. aastal. Tartus oli ta juba ilmselt 1782. aastast, kuid kodanikuks sai alles 1791. a. Ta töötas sellina Johann Bartholomeus Waltheri juures aastail 1787–1788. Ülikooli juures oli ta tegev juba ettevalmistavas etapis, 1800. aastal tegi ta maneeži plaani. 1803.

⁵³⁰ RA, EAA.402.5.14, 58–59p. Berichte, Protokoll-Extrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks der Baukommission und anderen betreffend den Bau des Hauptgebäudes der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuserer und des Wohngebäudes im botanischen Garten und des Ökonomikums der Universität. Vol 1. 29.12.1802–17.09.1806.

⁵³¹ RA, EAA.402.5.14, 194–195. Berichte, Protokoll-Extrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks der Baukommission und anderen betreffend den Bau des Hauptgebäudes der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuserer und des Wohngebäudes im botanischen Garten und des Ökonomikums der Universität. Vol 1. 29.12.1802–17.09.1806.

⁵³² Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 39.

⁵³³ *Ibid.*, 40.

⁵³⁴ Niina Raid, *Tartu ehitusmeistrid 17. sajandist kuni 19. sajandi keskpaigani* (Tallinn: Tartu Riiklik Ülikool, 1987), 112.

⁵³⁵ *Ibid.*, 114.

⁵³⁶ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 42–43.

aastal mõõdistas ta Toomemäel ja vastutas kaevu puhastamise eest.⁵³⁷ Lange oli Tartu linna ehitusmeister aastail 1811–1819.⁵³⁸

Johann Jakob Bäuerle (ka Bäuerlein, Beyerley, 1746–1819), puusepp-ehitusmeister, pärit Strassburgist, elas Tartus alates 1776. aastast. Ta oli 1779. aastal Kivisilla juures puitmaterjali eksperdik.⁵³⁹ Ülikooli juures oli ta seotud toomkiriku tellingute, Toome kaevu palkide tööga. Ta vallandati ülikooli tislmeisteri kohalt 1804. a, kuna ei täitunud oma kohustusi. Alates 1804. aastast oli ta linna tislmeister ja 1814. aastast kroonu ehitusmeister.⁵⁴⁰

Johann Gottlieb Königsmann (1773–1836), Preisi päritolu tislmeister tuli Tartusse 1803. aastal. Paris väidab, et Krause mõjutusel, kuid Krause ülestähendustest teda leida ei õnnestunud. Kuna Königsmann oli veel selli staatuses ja Tartus tislrite tsunfti ei olnud, siis suundus ta Pärnusse meistritööd tegema. Tartusse tagasi saabus mees 1804. aasta märtsis ja asus vallandatud Bäuerle asemele.⁵⁴¹ Tema teeneks peetakse ülikooli peahoone aula rõdude valmistamist ning Inglisilla detailide valmistamist (1814), hiljem astronoomi elamu müüritöid.⁵⁴²

Anton Leer (1771–1849) oli puusepana (sks *Zimmerpolier*) ülikooli teenistuses 1804–1807, ta oli tegev peahoone ehitusel, sai aula ripparkturviku kavandite eest eripreemia ning temalt pärinevad ka mitmed hoonete maketid.⁵⁴³ Baden-Badeni linnas arhitekti peres⁵⁴⁴ sündinud mehele jäi Tartu ilmselt kitsaks. Alates 1807. aastast viibis ta Peterburis, kuid 1810. a valmistas veel jooniseid (nt börsihoone, Kaasani kirik, sillad jne) sealsetest hoonetest Tartu Ülikooli kogude jaoks.⁵⁴⁵ Alates 1818. aastast tegutses ta Nižni Novgorodis, kuhu suundus koos Tenerifel sündinud Hispaania päritolu inseneri Agustín de Betancourt y Molinaga (1758–1824) et projekteerida kaubahoov, kuid jäi sinna kuni 1842. aastani ja projekteeris arvukalt hooneid.⁵⁴⁶

Gottlieb Grass, eluaastad teadmata, oli tislmeisterina Tartu Ülikooli hoonete juures aastail 1805–1808, seejärel lahkus Peterburi. Ta tegi tislertöid peahoone ja kliiniku juures, valmistas mudelikogule mudeleid ning andis ka eratunde joonestamises.⁵⁴⁷

Christian Holz jun (1750–1811) oli pärit Greifswaldist, Tartus oli ta 1783. aastast. Ta tegi ülikoolile mööblit selle ettevalmistavas etapis aastail 1800–

⁵³⁷ Raid, *Tartu ehitusmeistrid 17. sajandist kuni 19. sajandi keskpaigani*, 119–120.

⁵³⁸ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 40.

⁵³⁹ Raid, *Tartu ehitusmeistrid 17. sajandist kuni 19. sajandi keskpaigani*, 31.

⁵⁴⁰ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 41.

⁵⁴¹ *Ibid.*, 41–42.

⁵⁴² Raid, *Tartu ehitusmeistrid 17. sajandist kuni 19. sajandi keskpaigani*, 107.

⁵⁴³ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 41.

⁵⁴⁴ „Anton Lavrentyevich Leer“, *Arthive*,

https://arthive.com/artists/33657~Anton_Lavrentyevich_Leer [vaadatud 15.01.2025].

⁵⁴⁵ Raid, *Tartu ehitusmeistrid 17. sajandist kuni 19. sajandi keskpaigani*, 122.

⁵⁴⁶ „Anton Lavrentyevich Leer“, *Arthive*,

https://arthive.com/artists/33657~Anton_Lavrentyevich_Leer [vaadatud 15.01.2025].

⁵⁴⁷ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 43.

1802.⁵⁴⁸ Tema nime seostatakse ülikooli peahoone auala galerii, sammaste ja kapiteelidega.

Georg Friedrich Wilhelm Geist (1782–1846), Kasselist pärit mees oli Tartus alates 1804. aastast. Hilisem linna ehitusmeister osales sellina ülikooli peahoone, anatoomikumi ja kliiniku ehitusel. Tema hilisem pärand on rikkalik ja tuntud – Nina kirik, Kaubahoov, Maarja kirik, Jaani kiriku renoveerimine jne. Ta tegutses ka Läti aladel ning aastail 1814–1826 pidas Tartus huvilistele tasuta ehitus- ja joonistuskooli.⁵⁴⁹

Paris märgib veel tislismeistrid Christoph Bramanni (1773–1816) Hannoverist, (kasvuhoone ehitus ja veskite mudelid arhitektuurikabineti jaoks) ja Zwingmanni (raamatukogu tööd). Peamiselt raamatukogus töötasid veel tislismeistrid Joh. Heinr. Stoebe Merseburgist, Christ. Friedrich Heubel Brandenburgist ja Joh. Grebnitz Magdeburgist. Müürimeistritest on mainitud Beckmann (kasvuhoone) ja Matthias Ernst Berger (1775–1815) (1807. a kliiniku ehitusel).⁵⁵⁰

Tartu Ülikooli väljaehitamiseks oli seotud suur ja rahvusvaheline seltskond. Ühelt poolt Krause, kes professorite soovid paberile visandas, kaasaegsesse arhitektuurikeelde tõlkis ja loodusesse sobitas. Teisalt meistrid, kes võtsid kaasa enda oskused, lihvisid neid ülikooli. hoonete juures ja jäid paikseks või vastupidi, rändasid perifeeriast edasi metropoli suuremat õnne otsima.

3.2 Hooned⁵⁵¹

3.2.1 Anatoomikum

Järgnevates peatükkides käsitletakse Tartu Ülikooli hooneid kui traditsiooni ja innovatsiooni pingeväljas kujunenud arhitektuurset tervikut. Üksikhoonete analüüs ei piirdu üksnes ehitusloo rekonstrueerimisega, vaid keskendub ka sellele, kuidas rahvusvaheliselt väljakujunenud ülikooliarhitektuuri ja tsiviilehituse eeskujud Tartus kohandati ning millistes lahendustes ilmnes Krause loov ja kontekstuaalne uudsus.

Anatoomiliste teatrile lähtekohaks on antiikne ümartempel. Nii võib kõige kaugemaid paralleele otsida juba Vana-Kreeka tervenduskunsti jumal Asklepiose templi juurest Epidaurosel ja Kosil püstitatud sammastega ümartemplitest.⁵⁵² Euroopas kujunevad anatoomiliste teatrile arhitektuursete mudelid välja 16.–

⁵⁴⁸ Raid, *Tartu ehitusmeistrid 17. sajandist kuni 19. sajandi keskpaigani*, 84.

⁵⁴⁹ *Ibid.*, 64–65.

⁵⁵⁰ Andmed koondatud: Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 44; Raid, *Tartu ehitusmeistrid 17. sajandist kuni 19. sajandi keskpaigani*. Andmed on siiski lünlidud. Neile viitab Krause ka raamatukogu sarikapeol ette kantud kõnes: Johann Wilhelm Krause, *Bau-Rede bey dem Richten des Daches des Kaiserlichen Bibliothek zu Dorpat. Entworfen von den Gesellen des ehrensamen und wohlloblichen...* (Dorpat: M. G. Grenzius, 1804).

⁵⁵¹ Käesoleva töö autor on hooneid käsitlenud ka varasemalt Krause kataloogides 3–5. Samuti kaitsnud sel teemal magistratöö ning avaldanud artikleid nii Eestis kui välismaal. Vt täpsemalt doktoritöö historiograafia.

⁵⁵² Tohvri, *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurile 19. sajandi alguses*, 131.

17. sajandil. Eristada saab kahte põhiskeemi: Padovas (1595) ja Leidenis (1593) amfiteatri eeskujul rajatud ringikujuline lahkamisruum ja Bologna ülikoolis (1637) ristkülikukujuline ruum. Anatoomilised demonstratsioonid oli väga oluline osa arstide väljaõppest, samas olid need ka oodatud avalikud üritused. Anatoomikume rajati alates 17. sajandist Euroopas üsna palju.⁵⁵³

Taasavatud Tartu Ülikooli jaoks kavandatud anatoomikumi on võrreldud oma funktsionaalsuse poolest Pariisi ja Maini-äärse Frankfurdi anatoomiliste teatritega.⁵⁵⁴ Pariisi esimene *Académie royale de Chirurgie* anatoomikum (1691–1694), arhitektide Charles Jourbet ja Louis Jourbet looming, on samuti massiivne kupliga rotund, mida Krause tundis ilmselt Jacques François Blondeli⁵⁵⁵ vahendusel. Pariisi teine, *Ecole de Chirurgie* juurde aastail 1769–1774 Jacques Gondouini poolt rajatud hiiglaslik anatoomiline teater oli ajastu üks sümbolehitisi, kus kohtusid antiikne amfiteater ja võimas Rooma Pantheoni lagi ja kuppel. Seda hoonet tunti „Asklepiose tõelise templina“ ning oma Kreeka teatri kujulise publikuosaga mahutas see 1200 pealtvaatajat.⁵⁵⁶ Tunduvalt hilisem Maini äärse Frankfurdi anatoomikum või Senckenbergi anatoomikum, nagu seda samuti tuntakse, on samuti rotundikujuline hoone, millele liituvad ühekorruselised tiivad. Senckenbergi anatoomikumist (alustatud 1768) oli võlutud ka 1803. aastast Tartus meditsiiniprofessorina töötanud Heinrich Friedrich Isenflamm, ning kuigi seda on püütud oma vormikeeles võrrelda Tartu anatoomilise teatriga,⁵⁵⁷ siis sarnasusi võib pigem näha hoone funktsionaalsuses ja osalt ka põhiplaanis.⁵⁵⁸ Pariisi pompoosseid lahendusi kindlasti Tartus ellu viia poleks saanud. Teame, et Krause, reisisid Hollandis, viibis sealhulgas ka Leidenis, kus anatoomiline teater on üsna madal ja väike, ainult kuue istmeregaga, ning seetõttu võis see olla arhitekti ühe näitena silme ees, kui ta nii spetsiifilist hoonet kavandama asus.⁵⁵⁹

Krausele kui autodidaktile olid olulised nii silmaga nähtu kui raamatulist talletatu. Anatoomilise teatri kavandite puhul on oluline roll kupli arhitektoonikal ja selle arendustel alates 15. sajandi Firenzest kuni Prantsusmaa suurte kuppelkirikuteni, mida Krause tundis kaasaegse arhitektuurikirjanduse abil.⁵⁶⁰ Otseseid

⁵⁵³ Vt pikemalt anatoomilise teatri geneesist ja ajaloost: Eda Tursk, „Anatoomiline teater“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 3: Linnaehitajana Tartus*, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2011), 225–229.

⁵⁵⁴ *Ibid.*, 228.

⁵⁵⁵ Jean-François Blondel, *Architecture française, ou, Recueil des plans, elevations, coupes et profils des églises, maisons royales, palais, hôtels & edifices les plus considérables de Paris*, Tome 2 (Paris: Chez Charles-Antoine Jombert, 1752).

⁵⁵⁶ Braham, *The Architecture of French Enlightenment*, 137 jj.

⁵⁵⁷ Mare Viiralt, Leili Kriis, „Tartu Ülikooli *Theatrum Anatomicum*“, *Tartu ülikooli ajaloo kustumisi, XXXIV: 200 aastat Vana-Anatoomikumi* (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2005), 13; Maiste, Polli, Raisma, „Anatoomiline teater“, *Alma Mater Tartuensis: Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause*, 251.

⁵⁵⁸ Tursk, „Anatoomiline teater“, 244.

⁵⁵⁹ Krause oli Leidenis 1784. aasta juulis. *Erinnerungen*, VII, 61.

⁵⁶⁰ Krause lugemislaua oli oluline koht Sturm väljaannetel, millest üks on eraldi ka kirikutele pühendatud. Leonhard Christian Strum, *Vollständige Anweisung alles Arten von Kirchen wohl*

parallelele võib näha ka Andrea Palladio Villa Rotondaga, mis oli anatoomiliste teatrite kavandamisel silme ees ka teistel toleaegetel arhitektidel.⁵⁶¹ Paviljoni-vorm, mis väiksemale anatoomilisele teatrile hästi sobis, oli laialdaselt kasutusel aiakunstis ja saab väita, et Hirschfeldi „Theorie der Gartenkunst“ (1779–1785) üht aiapaviljoni oli Krause juba 1789. aastal kopeerinud.⁵⁶² Sama koopia ainetel on Krausel valminud üks madalat rotundi kujutav joonis⁵⁶³, mis akende ja uste viimistluse puudumise tõttu jätab lõpetamata mulje. Seda (lõpetamata ja dateerimata) rotundi kavandit on seotud Tartu anatoomilise teatri ehitusega,⁵⁶⁴ kuid kuigi sel esineb mõningane sarnasus anatoomikumi esimese kavandiga,⁵⁶⁵ siis kindlalt seda anatoomikumi ehitusega seostada ei saa⁵⁶⁶ ning võib arvata, et Hirschfeldi teosest lähtuvaid aiapaviljonide töötusi võis Krause joonistada rohkemgi.⁵⁶⁷

Ülikooli taasavamist ettevalmistavas etapis oli anatoomikumi küsimus päevakorras 1800. aasta juulis, mil muuhulgas muretseti õppetööks vajalike laipade hankimise pärast.⁵⁶⁸ Esialgne plaan oli anatoomiline teater sisse seada koos kliinikuga Toomel paiknevasse vanasse kasarmusse ning anatoomilise teatri küsimustega tegelemine anti ülesandeks patoloogia, kliinilise teraapia ja teraapia professor Daniel Georg Balkile.⁵⁶⁹ Krause esimesed joonised anatoomikumi jaoks valmivad 1803. aasta märtsis ning siis lähtub ta samuti ülesandest, et kliinik ja anatoomikum peavad hakkama paiknema üheskoos vanade kasarmute kohal.⁵⁷⁰ Sellel joonisel on kliinikuga ühendatud rotundikujuline anatoomiline teater paigutatud kliinikust ida poole. Krausele iseloomulikult on joonis väga detailne, amfiteatrina kujutatud anatoomilise teatri puhul on ära toodud lahkamislaud koos

anzugeben (Augsburg: Jeremie Wolffaens, 1718). Kõik Strumi 18. sajandil välja antud *Vollständige Anweisungen* id on ka Tartu Ülikooli raamatukogus olemas.

⁵⁶¹ Nt Berliini Veterinaarikooli anatoomiline teater (ehitati aastatel 1789–1790, arhitekt Carl Gotthard Langhans) on otseselt Villa Rotondast lähtuv.

⁵⁶² TÜR KHO F 9, s. 21, 1. Pläne für Begräbniskapellen, Monumente, Urnen u. a. 13. Jan. 1789–22. Mai 1819.

⁵⁶³ *Ibid.*, 8.

⁵⁶⁴ Epi Tohvri arvab, et tegu on esimese anatoomilise teatri kavandiga ja atribueerib joonisel kujutatud skulptuurid Hygeiaks ja AsklepiPOSEKS. Vt lähemalt Tohvri, *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses*, 131–132; Eda Tursk on arvamusel, et joonis pärineb kas anatoomilise teatri esimesest projekteerimisetapist 1803 või on veel varasem. Vt Tursk, „Anatoomiline teater“, 279.

⁵⁶⁵ RA, EAA.402.10.114, 3. Pläne des Anatomikums und der klinischen Anstalt, verfasst von J. W. Krause 1803, 1805, 1821 auf Zeichen- und Schreibpapier, 1803–1821.

⁵⁶⁶ Ka ei sobi anatoomilise teatriga kavandil kujutatud laemaalingute fragmendid.

⁵⁶⁷ TÜR KHO on dateerinud selle plaani 1819. aastasse ja see asub matmiskabelite, monumentide ja urnide säilikus. TÜR KHO F 9, s. 14. Plane für Begräbniskapellen, Monumente, Urnen u.a.

⁵⁶⁸ RA, EAA.402.4.9, 2 jj. Protokolleextrakte und Schreiben der medizinischen Fakultät über die Errichtung eines anatomischen Theaters, 24.07.1800–07.08.1802.

⁵⁶⁹ RA, EAA.402.4.2, 35. Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem dirigierenden Senat und dem Livländischen Landratskollegiums wegen der Schenkung des schwedischen Kirchen- und Domplatzes, Übergabe der steinernen Kasernen u.a, 13.07.1800–20.10.1802.

⁵⁷⁰ RA, EAA.402.10.114, 3. Pläne des Anatomikums und der klinischen Anstalt, verfasst von J. W. Krause 1803, 1805, 1821 auf Zeichen- und Schreibpapier, 1803–1821.

surnukehaga, instrumendid, pingistik, rõdu ja kasseteeritud lagi. Kliinikuga ühendatud anatoomikumi kavandil paikneb hoone suhteliselt madalal soklil, kuid juba sel joonisel on ära toodud portaalilahendus ja postamentidel paiknevad vaasid peaaegu sel viisil, nagu need ka hiljem teostatakse.

Oma kaaskirjas märtsikuisele kavandile rõhutab Krause, et anatoomikumile antud paviljoni ümar vorm on meeldiv ning annab ka detailse kirjelduse planeeritud hoonest: rotundi diameeter on kaheksa sülda⁵⁷¹, müüri paksus kolm jalga⁵⁷², kõrgus neli jalga, vundament kolm jalga. Konsoolidele asetatud galerii annab ekspositsioonipinna skelettide jaoks. Istekohti on auditooriumis saajale inimesele, ruumi keskel on koht ühe suurema ja kahe väiksema laua jaoks. Kahel pool on trepid, mõlemal küljel ukсед. Rotundi peasissekäigu juures võiks olla kas Demokritose ja Camperi⁵⁷³ või Asklepiose ja Hygeia kujud. Välisukse juures asub vabatrepp, millest mõlemal pool paiknevad tuhaurnid. Kliinikut ja anatoomikumi pidi ühendama kolme ruutsüallane koridor, kust läheks trepp anatoomilise teatri galeriisse (rõdule) ja kliiniku teise korruse ruumidesse. Ühendustee kahe hoone vahel peaks olema vaba ja ukсед võiksid Krause meelest olla laiad kahepoolsed tiibuksed: „Nii saavad tema [kliiniku] ohvrid ilma pikemata professori noa [abil] elude pikendamise kunsti ja kompetentsi [õppida].“⁵⁷⁴

6. Fragment plaanist RA EAA 402.10.114. 3. Anatoomiline teater on kavandatud veel kliinikuhoonega koos.

⁵⁷¹ 1 süld = u 2,1 m.

⁵⁷² 1 jalg = u 0,3 m.

⁵⁷³ Arvatavasti Peter Camper (1722–1789), hollandi ühiskonnategelane ja meditsiiniteadlane. Filosoofia, anatoomia, ja kirurgia professor Amsterdami ja Groningeni ülikoolis.

⁵⁷⁴ RA, EAA.402.5.14, 14p–15. Berichte, Protokollextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hausgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität, 29.12.1802–17.09.1806. Den können seine Opfer ohne das weitläufigkeit dem Messer des prof über der beacht und Kompetenz Kunst des Lebes zu verlängern werden.

Anatoomikum lahutati kliinikuhoonest erinevatel põhjustel. Kõige määravamaks sai asjaolu, et linn ei olnud kasarmuid veel ülikoolile üle andnud, kuid ehitustöödega sooviti kohe alustada. Professor Balk nägi anatoomikumi paigutamises Karl Gustavi bastionile mitmeid eelised., Eraldatum asukoht võimaldas ehitada ka jääkeldri, kaks prepeareerimistuba, riistakambri ja eesruumi, sest vallitipule ehitades saaks rajada eraldi kõrge soklikorruse.⁵⁷⁵ Jääkeldri ehitamine võimaldas hoida paremini laipu, mida polnud just palju võtta, ning korraldada lahkamisi ka suvel. Parrot tõi välja ka esteetilised põhjused nende hoonete eraldamise juures ning rõhutas, et ülikooli nõukogu eraldab anatoomilise teatri kliinikumist seepärast, et vältida nakkusi, mida laipade lagunemise hais võis kliinikumi tuua.⁵⁷⁶

Anatoomikumi kavandi kinnitas keiser juba 1803. a aprillis,⁵⁷⁷ mais eraldati ressursid hoone rajamiseks⁵⁷⁸ ning sama aasta juunis algasjuba ehitustöö.⁵⁷⁹ Ilmselt Krause uut joonist ei teinud, sest keisri heakskiit oli olemas ning ehitustööde alguses tegid tehnilise joonise ehituskomisjoni ehituskonduktor Johann Adolf Siegfried Kranhals ja müürseppmeister Johann Nikolaus Friedrich Lange. Kranhalsi ja Lange 1803. aasta juunis koostatud anatoomikumi asendiplaanil⁵⁸⁰ on kuplile lisandunud valguslatern ja hoone mõjub võrreldes eelmise joonisega sihvakamalt. Üldjoontes aga järgib Krause esimest kavandit, mistõttu ei saa nõustuda varasemate uurijatega, kes omistavad anatoomikumi rotundi ehituse Kranhalsile⁵⁸¹, vaid peab olema päri Olga Parisega⁵⁸², kes pakub, et Krause andis lisaks oma esimesele joonisele Langele ja Kranhalsile ka näpunäited, mida arvestada hoone uude asukohta planeerimisel. Selle joonise puhul on tegu ka tehnilist tüüpi joonisega, mis näitab hoone paiknemist bastionil, pinnaseerinevusi, дренаaži ja vundamendi sügavusi. Tehnilistes detailides, praktilises ehitustöös ning Toomemäe pinnase tundmises olid Kranhalsil ja Langel Krausest oluliselt suuremad kogemused.

Joonisel⁵⁸³ on ära toodud ruudukujuline soklikorrus, kus ruumi keskel asub keldrišaht koos laibaliftiga, sellest tagapool köök ja kolikamber. Soklikorruse esiküljel paiknevad eeskojad ja kaks tuba. Ringikujulise põhikorruse keskel asub altarikujuline lahkamislaud (sks *seciontisch in form eines Altars*). Ruumis on

⁵⁷⁵ RA, EAA.402.4.70, 5. Jahresberichte über die Tätigkeit der Universität pro 1803 und 1804, 20.11.1803–08.07.1805.

⁵⁷⁶ RA, EAA.402.5.14, 31p. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hausgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität, 29.12.1802–17.09.1806.

⁵⁷⁷ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 58.

⁵⁷⁸ RA, EAA .402.4.90, 3. Instruktionen für den Prosektor, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Professor der Anatomie, dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks u.a. betreffend das anatomische Theater und seine Angestellten, 16.05.1803–16.05.1891.

⁵⁷⁹ RA, EAA.2100.11.142, 1p. Vana-Anatoomikumi plaanid, 1803–1809.

⁵⁸⁰ *Ibid.*, 1.

⁵⁸¹ Tohvri, *Valgustsideede mõju Tartu arhitektuurile 19. sajandi alguses*, 135.

⁵⁸² Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 59.

⁵⁸³ RA, EAA.2100.11.142, 1. Vana-Anatoomikumi plaanid 1803–1809.

näha kaheksa saledat sammast, millele on kinnitatud konsoolid piirituses preparaatide hoidmiseks ning skelettide eksponeerimiseks. Ruumi välisseinte äärde akendevahelistesse niššidesse on ette nähtud kapid preparaatidele.

Ehitustööd algasid 1803. aasta juunis⁵⁸⁴ ning 1803. aasta novembris tõdes professor Balk, et ehitus on jõudnud juba 12 jala kõrgusele ning valmis talvele vastu minema.⁵⁸⁵ 1803. aasta sügiseks Tartusse jõudnud anatoomiaprofessor Heinrich Friedrich Isenflamm ei olnud hoone valgus- ja ruumitingimustega rahul ning soovitas võtta ülikoolil eeskujuks Frankfurdi anatoomikumi.⁵⁸⁶

Esialgu sai Isenflamm oma tööga alustada eramajas. Anatoomikumina kasutati enne hoone valmimist parukameister Johann Georg Drowingu maja. Tööd alustati seal 24. augustil 1803. a ning Drowingust, kes oli oma maja kasutada andnud patriootlikel põhjustel, kujunes hoopis anatoomikumi teenija, sest inimesed ei ostanud temalt enam midagi, kuna teda kahtlustati inimluudega kaubitsemises, saatanaga ühendusse astumises jne. Ka pärast anatoomilise teatri valmimist Toomel jäi Drowing anatoomikumi teenijaks.⁵⁸⁷ Mõnevõrra kummaliselt on Krause ühe joonise tagaküljel anatoomikumi ehituslugu kirja pannes 1805. aasta 7. novembri juurde märkinud, et professor Isenflamm kaebas härra Drowingu suitsetamise üle ning lisanud uuele reale: „Ey H. Drowing“⁵⁸⁸ Lea Leppik on juhtinud tähelepanu, et anatoomikumide teenijatesse suhtuti nii Tartus kui ka mujal Euroopas eelarvamustega, nad sattusid ühiskonnas põlu alla ja neid süüdistati sidemetes saatanaga. Ülikool püüdis seda ühiskonna suhtumist kompenseerida veidi kõrgema palgaga ning täiendavaks sissetulekuallikaks oli võimalik valmistada skelette ja anatoomilisi preparaate.⁵⁸⁹

1803. aasta lõpul, kui müürid olid talveunes ja ehitus seisis, joonestas Kranhals anatoomilise teatri kavandi. 19. detsembri 1803. aasta daatumit kandval Kranhalsi poolt signeeritud rotundi kavandil⁵⁹⁰ on ära toodud esifassaad, ristlõige koos vundamentidega, korruste plaanid, soklikorrus. See on kavand, mis on varasematele uurijatele andnud põhjust omistada anatoomikumi ehitus Kranhalsile. Siinkohal peab rõhutama, et see kavand kordab suuresti Krause esimest joonist, lisandunud on soklikorrus ja seetõttu on kogu hoone välimuses uudsena domineeriv kõrge rustreeritud sokkel. Sellel joonisel on kuplil latern, mida on näha ka juunikuisel joonisel, kuid puudub laipade tõstmise mehhanism.

⁵⁸⁴ Kuupäevi on välja toodud mitmeid. Vt pikemalt: Eda Tursk, „Anatoomiline teater“, 234.

⁵⁸⁵ RA, EAA.402.4.70, 5. Jahresberichte über die Tätigkeit der Universität pro 1803 und 1804, 20.11.1803–08.07.1805.

⁵⁸⁶ TÜR KHO F 9, s. 28, 5. Das Bauwesen der Kaiserlichen Universität. Generalübersicht der allerhöchst verliehenen Summen zum Behuf des Bauwesens der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. 29. Juli 1809–19. Juli 1818.

⁵⁸⁷ Leppik, *Kalefaktoripojast professoriks*, 139.

⁵⁸⁸ RA, EAA.2100.11.142, 1p. Vana-Anatoomikumi plaanid 1803–1809.

⁵⁸⁹ Leppik, *Kalefaktoripojast professoriks*, 140.

⁵⁹⁰ RA, EAA.2100.11.142, 2. Vana-Anatoomikumi plaanid 1803–1809.

Krause jätkas samal talvel hoone interjööri täpsustamist. Ühe signeerimata ja dateerimata joonise⁵⁹¹ võib koos Krause signeeritud ja dateeritud lahendusega⁵⁹² paigutada 1804. aasta märtsi, sest mõlemal projektil on uuendusena ära toodud postamentidel seisvatele dooria orderis sammastele toetuv vahelagi. Vahelae ja lisandunud korruse tõttu on loobutud varasematel joonistel olevast konsoolidele toetuvast galeriist. Muudatuse tingis eelkõige praktiline vajadus, sest meie kliimas oleks kõrget kuplialust ruumi olnud keeruline kütta. Nii tekkis eraldi kuplialune ruum, mida plaaniti kasutada loomaskellettide eksponeerimiseks.⁵⁹³ Laibalift, mida anatoomikumi kavandati, on sel joonisel detailselt välja joonistatud. Hoone fassaadil on näha mälestusurnid. Hygeia ja Asklepiose skulptuuridest, mida Krause esimese lahenduse juures välja pakkus, on loobutud. Hoone üldmulje on seetõttu pilkupüüdev ja väärikas, nagu oli soovitud Parrot, et „inimestel ununeks kiiresti ebahügieenilisus ja lehk, mis anatoomikumiga kaasas käib“.⁵⁹⁴

1804. aasta märtsis, kui täpsustati tulevase rotundi vahelage, treppi ja teisi interjööri lahendusi, oli nõukogus päevakorras ka anatoomikumi valvuri eluruum. Teema tõstatanud Isenflamm oli ülikoolihoonete programmi osas väga kriitiline. Krause pakkus juba siis välja lahenduseks suurema valvurikorteri ehitamise, kus oleks ruumi ka tähetorni valvurile ning kuhu võiks planeerida ka luude pleegitamise kambri, samuti auditoriumi astronoomia üliõpilastele ja anatoomi töötoa. Krause arvates oleks kõik võinud valmida juba 1806. aastal.⁵⁹⁵ Aasta hiljem Krause paberil ka sellise hoone kavandab,⁵⁹⁶ kuid hiljem teeb arhitekt nõukogu soovil kavandites mitmeid muudatusi ja ökonoomimaja valmib hoopis väiksemas mahus alles 1810. aastal. Anatoomikumi abipersonal sai eluruumid alles 1825–1827 aasta ümberehituse käigus.⁵⁹⁷

1804. aasta mais alustati taas rotundi ehitusega. Juunis valmis kuppel, mis sama aasta augustis vooderdati laudadega ja kaeti pealt plekiga. Sügisel jätkusid välitööd – paigaldati vihmaveetorud, vee- ja drenaažitorud ning piksevarras. Sügiseks oli hoone katuse all ja töödega sai jätkata siseruumides. Novembris–

⁵⁹¹ *Ibid.*, 4.

⁵⁹² *Ibid.*

⁵⁹³ RA, EAA.402.5.82, 69. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hauptgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Gartens, sowie des Ökonomikums der Universität, 25.04.1807–03.06.1824.

⁵⁹⁴ RA, EAA.402.5.14, 31p. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hausgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität, 29.12.1802–17.09.1806.

⁵⁹⁵ *Ibid.*, 176–177.

⁵⁹⁶ RA, EAA.402.10.125, 2–3. Pläne Ökonomikums und der ökonomischen Herberge, verfasst von J. W. Krause auf Zeichen- und Schreibpapier 1809.

⁵⁹⁷ RA, EAA.402.5.138, 13. Pläne der Universitätskirche und der Flügel des Hauptgebäudes, verfasst 1836, 1838 und 1840 auf Zeichenpapier 1836–1840.

detsembris ehitati hoone vahelaed, sambad ja põrandad.⁵⁹⁸ 1805. aasta suvel lõpetati viimistlustööd hoone juures ning keskenduti haljastusele, mida Krause ise pidas selle hoone juures väga oluliseks. Sellest annab tunnistust ka 1805. aasta varakevadel joonestatud plaan⁵⁹⁹, kus arhitekt kujutab vaadet tähetornile ja anatoomikumile Toomel ning kus lisaks pinnaseerinevusele ja hoonete välisvaadetele on ära toodud ka osa planeeritud haljastusest. Krause joonise puhul on tegu ühe varasema vaatega Toomemäele, kus planeeritud puude osas on äratuntavad paplid, mis vastavad Toomemäe pargi üheks eeskujuks olnud Wörlitzi aiariigile. Cajus Lorenz Hirschfeld pööras ka papli erinevatele liikidele tähelepanu oma „Aiakunsti teooria“ raamatus⁶⁰⁰ ning rektor Parrot eelistas Toomemäe haljastamisel papli erinevatest liikidest just *Populus albat* ehk hõbepaplit.⁶⁰¹ Krause ise rõhutas ka tehtud tööle tagasi vaadates, et „haljastatud vallikäik pakub sõbralikke puudegrupe [...]. Keskel on muruga kaetud laiba- ja kirstukelder ning hetketi ka rõõmustav maastikuvaade – tabav analoogia haudade ja usina rügamise vahepeal heita pilk igavese rahu jõeniitudele. Toomi tasandatud siseõue rajatud alleed kosuvad vaevaliselt, kuid siiski kõnetavad nad rändajat rõõmsa lootusega.“⁶⁰²

Hoone oli üleandmiseks valmis 1805. aasta sügisel, nagu varem loodetud. 19. septembril 1805. a saatis Krause ehituskomisjoni nimel ülikooli nõukogule kirja, kus ta kinnitas, et hoone on valmis ja ümbrus on haljastatud.⁶⁰³ Seejärel andis arhitekt ülevaate hoonest ja sisustusest: soklikorruusel paikneb eeskoda ja selle tiibukse kohal on aken, laibaruum koos ülestõstetava laua konstruktsiooniga, kaks väikest käsitreppi ja kolm puust õhutoru [arvatavasti ventileerimiseks – AOL] ja maseratsiooninõu (sks *Maserationsgrube*). Lisaks jäid alumisele korru- sele varemalt planeeritud köök, kolikamber ja kaks prepareerimistuba. Ringaudi- tooriumisse pääses valli lõunaküljelt mugavat kaldteed pidi. Auditoriumi val- gustas seitse suurt ja kaks väikest akent koos talveakendega. Ruumi kütmiseks oli viis suurt ahju. Mööbli puhul nimetab Krause 5 suurt lukustatavate ustega klaaskappi, 16 postamendikappi, 8 konsooli, 32 tooli ja 5 lauda. Veel valmimata oli laud, üks käsitrepp ja luuk kööki mugavaks vee võtmiseks. Kuplialuses ruumis loetleb arhitekt üles 2 suurt lauda, 6 väiksemat lauda, 2 treppi katuseaknani ula-

⁵⁹⁸ RA, EAA.402.5.14, 251–252. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hausgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität, 29.12.1802–17.09.1806.

⁵⁹⁹ RA, EAA.2100.11.144, 5. Ülikooli kruntide plaanid 1803–1809.

⁶⁰⁰ Vt Christian Cajus Lorenz Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst*, Bd 1 (Leipzig: M G Weidmans Ere und Reich, 1779), 26 jj.

⁶⁰¹ Tohvri, *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurile 19. sajandi alguses*, 163–165.

⁶⁰² TÜR KHO F 9, s. 30, 4p. Das anatomische Theater und seine Umgebung (1803–1805). 30. Aug. 1809–1819. Juli 1818.

⁶⁰³ RA, EAA.402.5.14, 251. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hausgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität, 29.12.1802–17.09.1806.

tumiseks, suure redeli ning 4 rauast korstnaluuki. Lisaks leivad nimetamist veel kustutusvahendid – veetoober ja kaks suurt ämbrit.⁶⁰⁴ Kuplikujulise katuse on Krause enda sõnusti teinud Philibert De l'Orme⁶⁰⁵ juhiste järgi ja selline on siinkandis esimene. Latern, mis kuplialust ruumi ja seal paikevaid zooloogilisi skellete valgustab, oli Krause sõnul rajatud David Gilly 1798. aasta juhiste järgi.⁶⁰⁶

Anatoomikumi rajamine Karl Gustavi bastionile andis võimaluse ka vajalike abihoonete sisse seadmiseks. Endisesse rügemendi sepikotta rajati väike luukamber. See paikneb bastioni kõrvaltiival ning oli oma mõõdetelt 18 jalga pikk, 12 lai ja ilma katusega 12 jalga kõrge. Selle põhjaküljel ulatus bastioni muldkehasse ja teised küljed olid traatakendega arkaadid, et tagada õhu liikuvus. Krause rõhutas, et „publiku“ huvi tingis ka aia rajamise antud hoone ümber. Lisaks sai anatoomikum endale eraldi laibakeldri, mis kohandati vanast vallialusest võlvitud ruumist nii puusärgide ja lahkamist ootavate laipade hoidmiseks, aga ka küttepuude ja erinevate instrumentide hoiustamiseks.⁶⁰⁷

Anatoomikum anti professor Isenflammile õppetööks üle 24. septembril 1805.⁶⁰⁸ Aasta hiljem paigutati hoonesse kroonlühter ja kardinad ning välistrepidele õlivärviga värvitud vaasid⁶⁰⁹, mis osutasid tervisejumalanna Hygeia altariile.⁶¹⁰ Ehitusmaksumus ületas planeeritu, kuid ülekulu põhjendas arhitekt keeluliste pinnasetöödega: „Bastioni asukoht ja pinnas tegid vundamendi ehituse ja maastiku tasandamise väga kulukaks ja aeganõudvaks.“⁶¹¹

Anatoomikumi auditoorium otsustati kaunistada seinamaalingutega, mis oli võrreldes teiste ülikooli hoonetega ebaharilik. Ühe joonise tagaküljelt leiame Krause märkuse, et 11. juunil 1805. a maalis ülikooli joonistusõpetaja Karl August Senff Laokooni.⁶¹² 1818. aastal anatoomikumi ehituse ülevaadet kirjutades iseloomustab Krause maalinguid nii: „Akende vahel on maalitud reljeefsed embleemid *en camaïeu*, lae keskosast aga valgustab Apollo portree selle all seisvat töölauda, mis altarikujulisena laseb koolnutel Tartarosest tõusta ja taas

⁶⁰⁴ *Ibid.*, 250–252p.

⁶⁰⁵ Krause lisab sinna aastaarvu 1570, mis on de l'Orme surma aasta, ilmselt mõtleb siiski 1567. aastal välja antud teost *Premier tome de l'architecture*.

⁶⁰⁶ TÜR KHO F 9, s. 30, 4p. Das anatomische Theater und seine Umgebungen (1803–1805). 30. Aug. 1809–1819. Juli 1818.

⁶⁰⁷ RA, EAA.402.5.82, 68–69. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hauptgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Gartens, sowie des Ökonomikums der Universität.

⁶⁰⁸ RA, EAA.402.5.14, 253–255. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hauptgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität, 29.12.1802–17.09.1806.

⁶⁰⁹ RA, EAA.2100.11.142, 1p. Vana-Anatoomikumi plaanid 1803–1809.

⁶¹⁰ TÜR KHO F 9, s. 30, 4p. Das anatomische Theater und seine Umgebungen (1803–1805). 30. Aug. 1809–19. Juli 1818.

⁶¹¹ *Ibid.*

⁶¹² RA, EAA.2100.11.142, 1p. Vana-Anatoomikumi plaanid 1803–1809.

langeda.⁶¹³ Maalingute arv on varem kirjanduses varieerunud 8–18ni, kuid tuleb nõustuda 2014. aastal anatoomikumi seinu ja lage avanud töögrupiga, et ilmselt on need numbrid eksitavad., Saab aga väita, maalingud paiknesid kaheksa akna läheduses.⁶¹⁴ Ilmselt oli see tellimustöö Senffile üsna suureks väljakutseks, sest tavapäraselt ta monumentaalmaaliga ning selliste teemadega ei tegelnud.⁶¹⁵ Samuti ei leidnud 2014. aastal anatoomikumis uuringuid teostanud töögrupp maalingutest mingeid jälgi ning info nende kohta pärineb peamiselt vaid Krause märkmetest ja mälestustest. Oma mälestustes kirjeldab arhitekt laes paiknenud Apollot nii: “Saali lagi oli *en camayeu* maalitud, antiikne Apollo vaatas pühaduseoreoolis heakskiitvalt inimeste hüvanguks tehtavale tööle, kuidas surmast elu jaoks kasulikku õppides. Isenflammi maitse nõudis selle kaunilt maalitud pea keskele tugevat metallklambrit, et sellele kroonlühter kinnitada. Õige maitsekalt kokku võetud arvamus: “*ischte nischt*, saagu valgus igale poole!” Mõned kuud hiljem pidid kardinad kaheksa suurt akent sulgema, mida on Krause üsna sapiselt kommenteerinud: “*ischte nischt*”, kõik on pimestatud! Imetore!”⁶¹⁶ Sellest saab järeldada, et maalingud pakkusid esteetilist naudingut rohkem hoone loojale kui seda igapäevaselt kasutanud professorile. Krause eesmärgiks oli luua õpikeskkond, kus „teadusesõber ja -armastaja saab tundide ja päevade kaupa õppides viibida, ilma et teda koormataks ebameeldivate muljete ja vinede vastikusega.”⁶¹⁷

Maalingute asukohti täna võimalik tuvastada pole. Samuti pole võimalik kindlaks määrata, millal need hävisid.⁶¹⁸ 2014. aastal tõi anatoomikumi uurinud töögrupp eraldi ka esile, et kuigi anatoomikum oli algselt planeeritud amfiteatrina tõusva pingistikuga, siis seda Krause ajal ei rajatud ning tõusvad pingiread sai anatoomikum endale alles Karl Rathausi juhitud ümberehituse käigus aastail 1858–1860.⁶¹⁹ Sellele viitab tegelikult ka juba varem inventarina märgitud 32 tooli, mille varasemad uurijad olid kahe silma vahele jätnud.

⁶¹³ TÜR KHO F 9, s. 30, 4p. Das anatomische Theater und seine Umgebungen (1803–1805). 30. Aug. 1809–19. Juli 1818.

⁶¹⁴ Kristiina Tiideberg, Hilkka Hiiop, Tiina Vint, Kristiina Aas, Grete Nilp, Kaisa-Piia Pedajas, Helen Violber, „Results of the Research Conducted in 2014 on the Interior Finishing of the Rotunda in the University of Tartu’s Old Anatomical theatre“, *Baltic Journal of Art History*, 10 (2015), 108–109.

⁶¹⁵ *Ibid.*, 111.

⁶¹⁶ „Die Decke des Saales war en Camayeu gemalt, Apollos Antlitz sah aus einer Glorie mit Beifall auf die für Menschenwohl bezweckenden Arbeiten, aus dem Tode fürs Leben zu lernen. Isenflamms Geschmack trieb diesem schön gezeichneten Kopfe eine starke eiserne Krampe ins Zentrum, um einen Kronleuchter daran zu hängen. Recht geschmackvoll und der vorgefaßten Meinung konsequent: „*ischte nischt*, hat all kai Liecht!“ Etliche Monate später mußten Gardinen vor acht große Fenster angeschafft werden: „*ischte nischt*, es blendet allwege!“ Wunderlich!“ (Krause, *Des Professors J. W. Krause Aufzeichnungen über die Gründung und das erste Jahrzehnt der Universität Dorpat*, 95).

⁶¹⁷ TÜR KHO F 9, s. 30, 4p. Das anatomische Theater und seine Umgebungen (1803–1805). 30. Aug. 1809–19. Juli 1818.

⁶¹⁸ Tiideberg, Hiiop, Vint, Aas, Nilp, *et al.*, „Results of the Research Conducted in 2014 on the Interior Finishing of the Rotunda in the University of Tartu’s Old Anatomical theatre“, 123–124.

⁶¹⁹ *Ibid.*

Anatoomikumi planeerimise juures nõustas Krauset peamiselt professor Balk, sest Isenflamm saabus Tartusse 1803. aasta suve lõpul, mil ehitustööd olid juba alanud. Krausel puudusid varasemad kogemused taolise hoonetüübi projekteerimiseks ning ka vahetult enne hoone üleandmist nimetab ta, et „[...] nii sokkel kui sisustus kujunesid pea juhuslikult algselt esitatud kolmekordse muutmise järel, kindlaid andmeid ja ülesandeid saamata.“⁶²⁰ See näitab, et Krausel tuli palju ise leiutada ja sealjuures ei osanud ta rotundi suuruse planeerimisel arvestada ka kasvava üliõpilaste arvuga. Krause lähtus eeldusest, et tudengite arv võib kasvada 1200ni, kellest iga kümnes soovib õppida meditsiini. Võttes arvesse, et kõik ei osale õppetööl korraga, pidas Krause piisavaks 20 kohta ringauditooriumis.⁶²¹ See ruum jäi aga õige pea kitsaks, kuid ehitustööd ülikooli juures olid seiskunud, sest sõda neelas kogu keisri tähelepanu ja ressursid.

1820. aastal palus ülikooli nõukogult anatoomilise teatri laiendust tol ajal anatoomia, kohtumeditiini ja füsioloogia professoriks olnud Ludwig Emil von Cichorius.⁶²² Ülikooli kuraatoriks oli sel ajal juba kindralmajor Karl Lieven⁶²³ ning mitmed seni ootel olnud ehitusplaanid võeti taas päevakorda. Cichorius rõhutas oma kirjas, et üliõpilaste arv on oluliselt suurenenud ja olemasolevad ruumid on pimedad ja väikesed. Ta pidas õigeks, et lahkamiste juures on korraga vähe üliõpilasi, kuid sama auditooriumit kasutati ka loengute tarvis, kus osales rohkem üliõpilasi. Samuti korraldati üsna tihti demonstratsioone. Oma kirjas võrdles ta Tartu anatoomiaõpet ka Saksamaaga, kus tema sõnutsi oli samuti ruumi puudus sage, ja seetõttu nägid ja õppisid üliõpilased vähe. Cichorius rõhutas just praktilise õppe vajalikkust, et valmistada üliõpilasi ette operatiivkirurgia jaoks. Samuti märkis ta, et kuigi õppekava nägi ette prepareerimispraktika, ei vastanud toleaeagsed ruumid enam nõuetele. Siinkohal pakkus anatoomiaprofessor ka ise, et rotundile võiks liituda kas sirged või kaardus tiivad.⁶²⁴

Laienduse planeerimine sai ülesandeks Krausele, kes oma vastuses märkis, et tal on see kava juba kümmekond aastat olemas olnud.⁶²⁵ See annab tunnistust, et ruumikitsikus oli hoones olnud juba varem, kuid sõja tõttu pidurdus ehitustegevus

⁶²⁰ RA, EAA.402.5.14, 251. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hausgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität 29.12.1802–17.09.1806.

⁶²¹ TÜR KHO F 9, s. 28, 6. Das Bauwesen der Kaiserlichen Universität. Generalübersicht der allerhöchst verliehenen Summen zum Behuf des Bauwesens der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. 29. Juli 1809–19. Juli 1818.

⁶²² RA, EAA.402.5.138, 2. Pläne, Kostenanschlag, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, den Professoren u. a. betreffend den Bau zweier Flügel an das Anatomikum 15.05.1820–02.05.1831.

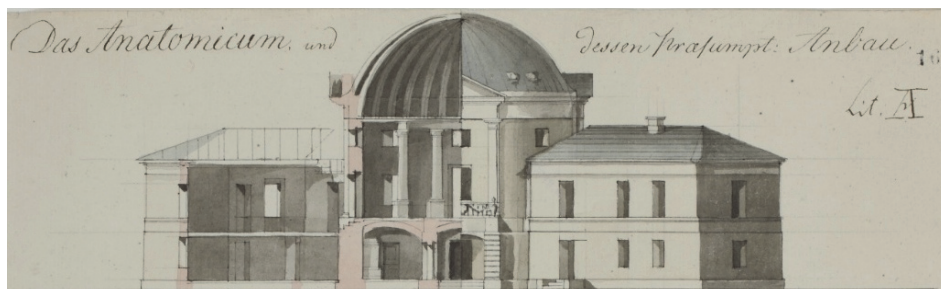
⁶²³ Villu Tamul, „Ülikool ja Venemaa hariduspoliitika 1803–1890“, *Universitas Tartuensis 1632–2007*, toim. Toomas Hiio, Helmut Piirimäe (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007), 119.

⁶²⁴ RA, EAA.402.5.138, 2–4p. Pläne, Kostenanschlag, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, den Professoren u. a. betreffend den Bau zweier Flügel an das Anatomikum 15.05.1820–02.05.1831.

⁶²⁵ *Ibid.*, 6p.

ja uusi kavandeid nõukogus ei arutatud., Õige pea saatis Krause esimese visandi.⁶²⁶ 22. mail 1820. a visandatud joonisel liituvad bastionide muldvallide vahele jäävad tiibehitised umbes 120 kraadise nurga all anatoomikumi rotundile. Oma kaaskirjas viitab Krause Maini-äärsele Senckenbergi anatoomikumile, mida oli varem väga heaks eeskujuks toonud professor Isenflamm.⁶²⁷ Tugevalt rustreeritud kõrge soklikorusega tiibehitised ei seonu stiililiselt hoone keskossa jäänud rotundiga, mistõttu tuli projekti edasi arendada. Juba 1820. aasta juunis esitas Krause viimistletud ja eelmisest kavandist lähtuva, kuid veidi rohkem läbi töötatud lahenduse.⁶²⁸ Diagonaalselt liituvate tiibhoonete arhitektuur on lihtsustatum, kadunud on soklikoruse rustreering. Tiibehitised on kaetud madala (roheline) plekk-katusega, tiibehitiste alumisele korrusele olid kavandatud korterid valvuritele ning neil hoone osadel ühendust rotundiga polnud. Teise korruse ruumid olid mõlemas tiivas planeeritud peegelpildis, kus leidsid koha töökabinetid ja saalid ning neid ühendas rotundiga koridor.

Krause juunikuine kavand oli Cichoriusele vastuvõetav, kuid samavõrra oluline oli toonasele anatoomiaprofessorile ka jääkeldri ehitus, ning seetõttu oli ta valmis leppima ka ainult ühe tiibhoonega.⁶²⁹ Siin võib näha ka majanduslikku mõtlemist, et ilmselt mõlemat suurt projekti korraga ette ei võetaks ning seetõttu võiks ühte pisendada.

7. Anatoomikumi juurdeehituse kavand esialgu kavandatud nelinurksete tiibhoonetega. Fragment joonisest. RA EAA 402.5.138, 13.

Krause joonistas 1820. aasta sügisel veel üks anatoomikumi laiendamise kava⁶³⁰, kus on piiratud ühe hoonebloki osas juurdeehitusega rotundi põhjaküljel, ning sellesse on kavandatud ka Cichoriuse poolt soovitud jääkelder. 20.–21. oktoobri 1820. a daatumit kandval joonisel liitub rotundi põhjaküljele kahekorruseline nelinurkne hoone. Selle esimene korrus on tugevalt rustreeritud, tagamaks kokku-

⁶²⁶ *Ibid.*, 6.

⁶²⁷ *Ibid.*, 6p.

⁶²⁸ *Ibid.*, 13

⁶²⁹ *Ibid.*, 8.

⁶³⁰ RA, EAA.402.10.114, 2. Pläne des Anatomikums und der klinischen Anstalt, verfasst von J. W. Krause 1803, 1805, 1821 auf Zeichen- und Schreibpapier 1803–1821.

kõla rotundi esimese korruse rustikaga. Hoone portaal on klassitsistlik, eenduvat pilastritega keskrisaliiti kroonib kolmnurkviil. Portaal harmoneerub lõunakülje portaaliga, kuid selle puhul on loobutud mälestusurnidest trepil ning trepp on kavandatud madalamana. Kavandatav juurdeehitus sulgeb pea täielikult vaate rotundi põhjaküljele, näha on üksnes laternaga kuppel. Hoonesse olid kavandatud lisaks jääkeldrile ka tuba valvuri jaoks ning ruumid prepeareerimiseks ja loengute tarbeks. Krause esitas 1820. aasta oktoobris ülikooli nõukogule kaks projekti – nii kahe kui ühe tiibhoonega projekti, kuid oma kaaskirjas rõhutas, et mõlemaid jooniseid tuleb käsitleda tooretena ja need vajavad veel anatoomide täpseid kooskõlastusi.⁶³¹ Stilistiliselt on varasemad uurijad hoone põhjaküljele paigutatud juurdeehitusega plaani hinnanud ebaõnnestunuks, sest see varjab pargi poolt rotundi, mis pargiarhitektuuri suurepäraselt sobitus.⁶³² Siinkohal on alust arvata, et Krause teine esitatud projekt ei ole tänapäevani säilinud. Olga Parise magistri-töö viitab 20.–21. oktoobril 1820. a valminud projektile, mille alusel ehitustöid teostati ning millest lähtus hiljem juubelialbumi gravüüre tehes Senff⁶³³. Ilmselt kannavad joonised samu kuupäevi, sest ka ühe juurdeehitusega projekt on koostatud 20.–21. oktoobril, kuid Parisele oli selge, et seda lahendust ei kasutatud. Kahjuks pole senini uurijatel pärast Parist õnnestunud arhiivist seda projekti leida.

1821. aasta kevadel on taas anatoomikumi juurdeehitus päevakorral ning siis koostab Krause ehituseelarve, lähtudes kahe tiivaga juurdeehitusest.⁶³⁴ Kaaskirjast selgub, et jääkelder, mis oli ära toodud ka põhjafassaadile liitaval hoone-mahul, on planeeritud hoone läänetiiva alla. Krause rõhutab, et kaks tiibhoonet on mõeldud anatoomia ja patoloogia kabinettide laiendamiseks. Krause tões, et hoone uus kuju peaks saama „meeldiv ja väärikas“.⁶³⁵

Hoone ehitusega aga ei alustatud. On arvatud, et kuna samal ajal oli aktuaalne ka kiriku ja väikese kasvuhoone ehituskava, siis oodati kavandite Peterburi saatmisega sügiseni.⁶³⁶ 1821. aasta novembris taotles ülikool kuraator Lievinilt finantse anatoomikumi laiendamiseks, kuid raha, palutust väiksemas summas eraldati alles 1825. aasta maikuus,⁶³⁷ mil alustati ka töödega. Ülejäänud summa eraldati aasta hiljem, 1826. aasta mais.⁶³⁸

⁶³¹ RA, EAA.402.5.138, 10. Pläne, Kostenanschlag, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, den Professoren u. a. betreffend den Bau zweier Flügel an das Anatomikum 15.05.1820–02.05.1831.

⁶³² Turusk, „Anatoomiline teater“, 241.

⁶³³ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 82.

⁶³⁴ RA, EAA.402.5.138, 17–21. Pläne, Kostenanschlag, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, den Professoren u. a. betreffend den Bau zweier Flügel an das Anatomikum 15.05.1820–02.05.1831.

⁶³⁵ *Ibid.*, 17–21.

⁶³⁶ Turusk, „Anatoomiline teater“, 242.

⁶³⁷ RA, EAA.402.5.138, 25–26. Pläne, Kostenanschlag, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, den Professoren u. a. betreffend den Bau zweier Flügel an das Anatomikum 15.05.1820–02.05.1831.

⁶³⁸ *Ibid.*, 57.

Senini on olnud uurijatele keeruline mõista, millise projekti järgi ehitustöid teostati ning lähtunud on Parroti ja Kranhalsi kavanditest, sest 1825. aastast on säilinud üks dateeritud ja üks dateerimata projekt, mille aga võib ilmselt paigutada samasse aega. 24. aprillist 1825. a pärineb Parroti poolt signeeritud anatoomikumi kaarjate tiibadega plaan⁶³⁹, mille puhul on markeeritud pinnasetööd ja lääneosas paiknev jääkelder. Oma kaaskirjas sellele joonisele rõhutab Parrot, et see plaan peaks olema eelkõige mullatööde aluseks, sest maapind tuli tasandada planeeritavatest hoone tiibadest kahe sülla kauguselt. Samuti täpsustas Parrot varasemat Krause ehituseelarvet ja väitis, et ehituse ja materjalide hinnad on Tartus vahepeal langenud, mis annab kokkuhoiu, et soetada vajalik mööbel anatoomia ja patoloogia instituudile (30 klaasustega kappi, 7 lauda, 2 kateedripulti). Jääkeldri rajamisel palus Parrot erilist tähelepanu pöörata drenaažile ja laipade tõstmise võimalustele.⁶⁴⁰ Jääkeldri rajamine otse rotundi vundamendimüüri juurde oli Kranhalsi sõnutsi ohtlik, sest liivane pinnas võis kergesti nihkuda ning tema ettepanek 1825. aasta augustis oli paigutada jääkelder hoopis tiibhoone auditooriumi alla ning isoleerida selle lagi korralikult, et tagada auditooriumis normaalne temperatuur.⁶⁴¹

Teine kavand⁶⁴², mis ilmselt on samuti valmistatud 1825. aastal, on joonestatud üsna vaba käega ning käekiri võimaldab selle atribueerida ehitusjuhile Kranhalsile. Joonisel on ära toodud esifassaad ja põhimüürid ning joonis on varustatud mitmete mõõtudega. Kohati on joonisel näha alusjoonist, mis jätab võimaluse arvata, et tegu on koopiaga mõnelt teiselt projektijooniselt.⁶⁴³ Parisest lähtuvalt võib arvata, et ilmselt on olnud olemas ka Krause viimistletud arhitektuurijoonis 1820. aasta sügisest, millelt Kranhals selle lahenduse kopeeris ning mis oli aluseks Karl August Senffi⁶⁴⁴ gravüürile ülikooli juubelialbumis.⁶⁴⁵ Krause rolli on küll nimetatud nõuandvaks⁶⁴⁶ ja tema joonist sellest ehitusetapist säilinud ei ole, kuid töid alustati tema 1820. aasta ehituseelarve järgi, mida Parrot täpsustas, ja ka hiljem nõustas ehituse käiku tehnilistes küsimustes just Krause. Näiteks pöördus Kranhals nii jääkeldri kui muude ehitustehniliste küsimustega 1825. aasta teisel poolel ehituskomisjoni poole ning vastuse talle koostas Krause 1826. aasta jaanuaris, kus ta lisaks konkreetsetele nõuannetele rõhutab: „Rotund

⁶³⁹ RA, EAA.402.10.180, 4. Baukontrakte, Protokolle und Briefwechsel mit dem Conseil, dem Baukondukteur Kranhals u. a. über den Ausbau des Anatomikums und die Reparaturen der Universitätsgebäude 27.04.1825–21.05.1827.

⁶⁴⁰ *Ibid.*, 2–3.

⁶⁴¹ *Ibid.*, 5–6.

⁶⁴² RA, EAA.995.1.6855, 4. Planprojekte des Dorpater Kaufhofes (Gostin?i Dwor), des Marienkirchenkruges u.a. städtischer Bauten, 1815–1843.

⁶⁴³ Tursk, „Anatoomiline teater“, 277.

⁶⁴⁴ Senffi gravüürid valmisid Krause, Rükkeri ja Johann Anton Weinmanni järgi, Parroti ega Kranhalsi nime ei mainita.

⁶⁴⁵ *Die Kaiserliche Universität zu Dorpat: fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung*, tahvel XI.

⁶⁴⁶ *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Tartu Ülikooli ansambel valgustusajastul = The University of Tartu ensemble in the age on Enlightenment*, koost. Juhan Maiste, Mariann Raisma, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2017), 185.

on ja jääb põhiosaks, ta ei kaota tugevuses midagi ning valguse ja vormi puhtuses vaid pisut. Ehitusala tingis tiibade asetuse, nüüd tuleb uus ehitis vaid osavalt rotundiga liita.⁶⁴⁷ Selles kaaskirjas leidub ka põhjendus, miks tiibhooned on planeeritud kaarjalt – selle tingis lihtsalt hoone asukoht bastionil.

Hoone koos tiibehitistega valmis 1828. aastal ja anti ülikoolile üle 3. augustil,⁶⁴⁸ et sügisel saaks õppetöö uues hoones alata. Kaarjate tiibadega lahendus sobitus elegantselt Toomemäe pargimaastikku, mis 1828. aastaks oli juba ühtseks tervikuks kasvanud rajatud alleed sirgusid ja muruplatsid olid välja kujunenud. Rotund oli jäänud domineerivaks nagu arhitekt seda varem oli soovinud ning hoone vastas igati tollaegsetele praktilistele vajadustele – *schön und nützlich*.

Anatoomikumi kolmas laiendus valmis aastatel 1855–1860, kui tollane ülikooli arhitekt Karl Rathaus lisas tiibhoonetele veel ühe hoonebloki, lõpetades hoone veelgi enam laienevate pidulike ristikülükukujuliste hoonetega. Täna on anatoomikum suure osas restaureeritud. Kuigi rotund ja teised ruumid on olulisel määral muutunud, siis arhitektuuriliselt on arstide pühamuna mõeldud anatoomiline teater Tartus säilitanud Krause-aegse välisilme.

3.2.2 Raamatukogu

Raamatukogu on valgustusliku kirjakultuuri üks sümboleid. 19. sajandi raamatukogu kannab entsüklopeedilist iseloomu, on aeg, kus öukonnaraamatukogude kõrval muutuvad tähtsaks ka avalikud ja ülikoolide raamatukogud. Bibliotekaari amet oli prestiižne, nii töötasid ses ametis mitmed ajastu suurkujud, näiteks Johann Joachim Winckelmann, Gottfried Wilhelm Leibniz, Gotthold Ephraim Lessing.⁶⁴⁹ Ka Goethe, kes töötas kolmkümmend aastat ministrina ja kelle pädevusse kuulus teaduse, hariduse ja kultuuriasutuste (sh raamatukogude) juhtimine, andis suure panuse raamatukogude populariseerimisse kui rahvahariduse võtme-küsimusse ning ka raamatukogude töö ümberorganiseerimisse, et muuta need lihtsamini kasutatavateks.⁶⁵⁰

19. sajandi algus tõi Euroopas kaasa ka päris uute raamatukogude ehitamise laine, Dresdeni kõrval avati uued suured raamatukogud Münchenis ja Berliinis.⁶⁵¹ Suursündmuseks sai Göttingeni uue raamatukoguhuone ehitus, millest oli aastaid kõneldud ja mis 1801. aastal ülikooli arhitekti Georg Heinrich Borhecki kavade järgi pidi kerkima lammutatava keskaegse Paulinerkirche kohale. 1802. aastal

⁶⁴⁷ RA, EAA.402.10.180, 9. Baukontrakte, Protokolle und Briefwechsel mit dem Conseil, dem Baukondukteur Kranhals u. a. über den Ausbau des Anatomikums und die Reparaturen der Universitätsgebäude, 27.04.1825–21.05.1827.

⁶⁴⁸ RA, EAA.402.5.138, 91. Pläne, Kostenanschlag, Protokollextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, den Professoren u. a. betreffend den Bau zweier Flügel an das Anatomikum, 15.05.1820–02.05.1831.

⁶⁴⁹ Boriss Volodin, *Maailma raamatukogude ajalugu* (Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2005), 108–113.

⁶⁵⁰ *Ibid.*, 120–123.

⁶⁵¹ Constantin Karl Falkenstein, *Beschreibung der Königlichen Öffentlichen Bibliothek zu Dresden* (Dresden: Walther'sche Hofbuchhandlung, 1839).

tegi aga nimekas saksa arhitekt Friedrich Weinbrenner ettepaneku kirik säilitada ja ehitada selle esimesele korrusele suur auditoorium ja teisele korrusele raamatukogu. Weinbrenneri soovitusel pidi Göttingeni raamatukogu arhitektuuris lähtuma inglise perpendikulaarstiilist ja „gooti karakterist“.⁶⁵² Nii nagu Krause 1803. aasta novembrikuus koostatud plaanidel, oli ka Göttingenis kavas kõrge kirikuruum vahelagedega jagada, nii siin kui seal toimus ehitamine pea samadel aastatel. Göttingeni raamatukogu valmis küll alles 1812. a, kuid Tartu ja Göttingen kuulusid ühte ja samasse akadeemilisse ringi ning mõtete vahetus kahe uude ajastusse astunud ülikooli vahel oli elav.⁶⁵³ Nagu varem märgitud, siis kasutamata kirikuid oli muudetud raamatukogudeks ka mujal, nt Leidenis, Kopenhaagenis, Turus. Eraldi raamatukoguhooned kerkis vähe, kuid need olid silmapaistavad, nagu Dublin, Coimbra, Oxford, Salamanca ja Krakow.⁶⁵⁴

Tartu Ülikooli raamatukogu loomine algas juba 1800. aastal, kui esmalt hangiti raamatukogu sisu – raamatuid. Tööruume renditi alguses von Bocki majas. Majanduslikult toetas raamatukogu loomist Liivi- ja Eestimaa rüütelkond. Raamatukogusse pidi esialgse plaani kohaselt kuuluma 4000 köidet ja selle kõrvale kavandati veel käsiraamatukogu, mis pidi koosnema 700 köitest. Selle tarvis nähti ette üksikute erakogude ostmist (näiteks juba 15. detsembril 1800. a osteti Otto Mirrbachilt Löwenwoldele kuulunud raamatukogu) ja raamatute muretsemist Saksamaalt, sidemed olid sõlmitud juba Leipzigiiga.⁶⁵⁵ Edaspidi andsid omapoolseid soovitusi raamatute soetamiseks ka professorid. Krause ise näiteks esitas 1803. aastal ulatusliku nimekirja nii kaasaegse kui ka vanema arhitektuurialase kirjanduse tellimiseks, kuhu kuulus autoreid Vitruviusest kuni kaasaegse perioodikani, näiteks Gottfried Huthi, David Gilly, Nicolas Le Camus de Mézière, Jaques -François Blondelini.⁶⁵⁶ 1802. aastal sai raamatukogu direktoriks Karl Simon Morgenstern (1770–1852, direktor 1802–1839) ja asebibliotekaariks Georg Friedrich Pöschmann (1768–1812).⁶⁵⁷

13. juulil 1800. a aastal anti ülikoolile üle krunt Toomel, nn Toomkiriku plats, mille puhul linn palus end vabastada nii Toomemäel asuvatest kasarmutest, sõja-

⁶⁵² Nt Christian Freigang, „Architektur und Städtebau in Göttingen von der Mitte des 17. Jahrhunderts bis 1866“, *Göttingen: Geschichte einer Universitätsstadt*, Bd. 2: Vom Dreissigjährigen Krieg bis zum Anschluss an Preussen – Der Wiederaufstieg als Universitätsstadt (1648–1866), hrsg. von Ernst Böhme, Rudolf Vierhaus (Göttingen: Vanderhoeck u. Ruprecht, 2002). Eeskujuks olid ka John Carteri restaureeritud Exeteri katedraali joonised (vt Freigang, „Architektur, Kunst und Kultur“, 793).

⁶⁵³ Göttingeni tähetorn, Zach, Gotha, samad eeskujud.

⁶⁵⁴ De Ridder-Symoens, „Organisation und Ausstattung. Universitätsgebäude“, 173.

⁶⁵⁵ RA, EAA.402.4.23, 3. Rechnungsbuch über Einnahmen und Ausgaben, Dez 1800 – November 1802.

⁶⁵⁶ TÜR KHO F 4, s. 277, 10–11p; vt lähemalt ka Tohvri, *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses*, 176–187.

⁶⁵⁷ RA, EAA.402.4.18, 14p. Erläuterungsschrift über den Zustand der Universität nebst Beilagen, 29.10.1802.

väe laatsaretist kui kiriku lähistel asunud linna poolt ehitatud kõrvalhoonetest.⁶⁵⁸ Esialgsete kavade kohaselt pidid Toomemäele kerkima meditsiinfakultet ja raamatukogu.⁶⁵⁹ Juba 5. detsembril 1800. aastal andis Johann Friedrich Emanuel von Ungern-Sternberg kuratooriumile teada, et on tulnud pakkumine ehitusajades kogenud astronoomiahuviliselt raamatukaupmehelt, raehärra Johann Ludwig Friedrich Gaugerilt, kes oli koostanud plaani rajada toomkiriku tornidesse tähetorn,⁶⁶⁰ mis näitab, et toomkiriku varemete kasutamine ülikoolihoonete jaoks oli päevakorras juba ülikooli taasavamist ettevalmistavas etapis.

8. Toomkiriku varemete kooriosa, Krause joonistus esimesest külastusest Tartusse. ÜR 8975.

⁶⁵⁸ RA, EAA.402.4.2, 3. Protokollektre und Briefwechsel mit dem dirigierenden Senat und dem Livländischen Landratskollegiums wegen der Schenkung des schwedischen Kirchen- und Domplatzes, Übergabe der steinernen Kasernen u.a. 13.07.1800–20.10.1802.

⁶⁵⁹ RA, EAA.402.4.2, 25, 27. Protokollektre und Briefwechsel mit dem dirigierenden Senat und dem Livländischen Landratskollegiums wegen der Schenkung des schwedischen Kirchen- und Domplatzes, Übergabe der steinernen Kasernen u.a. 13.07.1800–20.10.1802.

⁶⁶⁰ RA, EAA.402.4.3, 48. Kontrakte, Protokollektre und Briefwechsel mit dem Rat der Stadt Dorpat, den Kaufleuten u.a. über die Einrichtung der Dorpater Universität, Erbauung der Universitätsgebäude, Anschaffung von Baumaterialien u.a. 13.07.1800–09.01.1803.

1803. aasta veebruarist pärinevast Morgentserni ja Parroti kirjavahetusest selgub, et Gauger oli pakkunud tähetornile „ümarat kreeka templi lahendust“, kusjuures Morgenstern märgib, et pool rotundist tulnaks üles ehitada, mis annab võimlause arvata, et Gauger ei pakkunud tähetorni jooniseid mitte ainult toomkiriku torniosa kasutamiseks nagu varem arvatud, vaid pigem kooriossa ümartempli lahendust. Vt *Georg Friedrich Parroti ja Karl Morgensterni kirjavahetus 1802–1803 = Briefwechsel zwischen Georg Friedrich Parrot und Karl Morgenstern*, koost. Ingrid Loosme, Mare Rand, vastutav toim. Ene Jaanson (Tartu: Tartu Ülikool, 1992), 37–39.

1803. aasta veebruaris Tartus peahoonele esimesi visandeid teinud Krause uuris, kas lisaks peahoonele on tarvis ka Toomele midagi kavanda⁶⁶¹ ning ülikooli nõukogu jõudis 17. veebruaril otsusele, et kõrgem koht Toomel on sobilik raamatukogule.⁶⁶² Varem oli mõeldud paigutada raamatukogu peahoonele ehitatavatesse kahte tiiba, kuid siis tehti ettepanek kaaluda toomkiriku varemete kooriosa kasutamist.

Idee ise arvatakse pärinevat professor G. F. Parrotilt, mida asus kohe toetama ka C. S. Morgenstern.⁶⁶³ Nende omavahelisest kirjavahetusest selgub, et nad mõlemad kaitsesid tulihingeliselt toomkiriku varemete kasutamist ülikooli raamatukogu jaoks. Nii kirjutab Morgenstern Parrotille: „Siin võib olla ilus poolringikujuline saal, millega külgneks teine suur ristkülikukujuline. Välismüürid on äärmiselt tugevad ja kindlad, neid tuleb vaid üksikutest kohtadest täiendada. Paar üleliigset piilarit ronedeel keskosas lõhutakse maha ja need annavad häid kive. Väga kõrged aknad võimaldavad kahte korrust. Vaatamata sellele, et säilitatakse nende põhi-kuju, annaksid need gooti vaheosadega jaotatuina valgust korraga mõlemale korrusele. Madalamale, kergemini köetavale korrusele, kust avaneks ühtlasi kõige vabam väljavaade, võiks ehitada paar lugemistuba ja midagi sellesarnast raamatukoguhoidja töökohaks, mitte korteriks. Laius on umbes 35, pikkus oma 50 minu sammu. Niipalju kui ma mäletan, on Wolfenbütteli rotund pindalalt väiksem. [...] Ärge taeva pärast loobuge ideest varemeid ka raamatukogu jaoks kasutada, korraldaksite Te siis ülejäänud, kuidas Teie tahate ja kuidas meie kunstitud Krause paremaks peab! On patt seda kohta, seda vaadet, seda puhast, kuiva ja lahedat õhku (tulekindlusest rääkimata) jätta kasutamata. [...] Ma olin sunnitud Teile kirjutama. Kui Teie ideele käega lööte, ongi sellest loobutud. Sest teistele härradele – vast Pöschmann⁶⁶⁴ välja arvatud, kes niipalju kui mina tean, on minuga ühel arvamusel – on asi ükskõik. Need kõnelevad ainult mugavusest säästa paar sammu või majanduslikust kokkuhoiust. Mõistusega inimesele ei võiks siin paar tuhat rubla rohkem või vähem tähtis olla jne, mille eest võõras saaks rikkaliku naudingut, võib-olla mitmekesisema, vähemalt sama ilusa kui Viini, Dresdeni jt lugemissaalidest ja teie raamatuvalvurid saaksid raamatutolmu eest hüvituse, mida te neile muidu anda ei saa. Te teate ise, *quanta vis sit in locis*⁶⁶⁵? Elab siis inimene üksnes leivast? Ülepea on siin tegemist valikuga, kas

⁶⁶¹ RA, EAA.402.5.14, 2p. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hausgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität, 29.12.1802–17.09.1806.

⁶⁶² RA, EAA.402.4.70, 4p. Jahresberichte über die Tätigkeit der Universität pro 1803 und 1804, 20.11.1803–08.07.1805.

⁶⁶³ *Tartu ülikooli ajalugu 1632–1982, II: 1798–1918*, 49.

⁶⁶⁴ Georg Friederich Pöschmann (1768–1812), 1802. aastast üldajaloo, statistika ja geograafia-professor ning raamatukogu direktori asetäitja.

⁶⁶⁵ Tõlk. „Kui suur jõud on asukohal.“

Tartu saab tavalise lugemissaali, nagu neid on sadu, või siis Põhjamaade ühe huvitavama raamatukogu...⁶⁶⁶

Morgensterni kirjust lähtub, et ta oli reisidel tihti raamatukogusid külastanud ja nende külastused talletanud detailselt ka oma päevikutesse ja reisikirjadesse. Aastatel 1800–1801 tutvus Morgenstern Weimari hertsogi raamatukoguga, Dresdeni kuningliku raamatukoguga, Göttingeni Ülikooli raamatukoguga ja Zürichi linnaraamatukoguga. Lisaks tundis Morgenstern ka Peterburi Teaduste Akadeemia raamatukogu.⁶⁶⁷

Diskussioon raamatukogule sobiliku asukoha üle kestis tegelikult kauemgi ja demokraatlikus nõukogus said kõik oma arvamust avaldada. Elavalt toetas ideed klassikalise filoloogia professor Friedrich Eberhard Rambach, kes juba enne Tartusse saabumist oli avaldanud mõtteid gooti arhitektuuri kohta:⁶⁶⁸ „Toomkirikus on midagi nii pitoreskset, et seda on lihtne juba esmapilgul tabada. Mulle kangastus see [mõte] juba mõne aja eest, kui varemeid silmitsesin, nüüd kui sellest mäest on saanud ka minu lemmikuim jalutuspaik, ütlen ma endale sageli: kui raamatukogu seal üleval oleks [...]“.⁶⁶⁹

Ringkirjas avaldasid oma arvamust kõik nõukogu liikmed. Esimesena oli sõna rektor Parrotil, kes soovis siiski, et raamatukogu ehitataks Toomemäele juba kasvõi seepärast, et ka kliinikud (ilmselt peab Parrot silmas nii kliinikut kui ka anatoomikumi) ehitatakse ju üles Toomemäele. Selle arvamusega nõustub enamik professoreist, kuid on ka vastuväited, näiteks professor Heinrich Friedrich Isenflammi leiab, et teiste ülikoolide juures asuvad kõik hooned koos ja seega võiks raamatukogu ja ka anatoomikum olla all-linnas peahoone ligiduses, samuti pakutakse taaskord, et raamatukogu võiks paigutada peahoone tiibhoonetesse. Vastuväiteid on raamatukogu Toomemäele paigutamiseks veelgi, näiteks tuuakse esile, et tulekahju vastu oleks ümberehitatud toomkiriku kooriosas raske võidelda. Väljast näeb maja küll kaunis välja, kuid see on petlik ja nii on kogu maja ohus, konstruktsioonid ei peaks vastu – ei seinad ega laed. Piilarid ja müürid näivad küll tugevad, kuid ümberehitust ei kannataks ja kõiguksid tuules.⁶⁷⁰

Neile arvamustele astub vastu J. W. Krause, kes kasutab ringkirja raames võimalust ning selgitab, miks ei saa raamatukogu sisse seada mõnes all-linnas paiknevas aadlimajas. Krause väitis, et Magnus Johann von Bocki maja teine

⁶⁶⁶ Georg Friedrich Parroti ja Karl Morgensterni kirjavahetus 1802–1803 = *Briefwechsel zwischen Georg Friedrich Parrot und Karl Morgenstern*, 36–42.

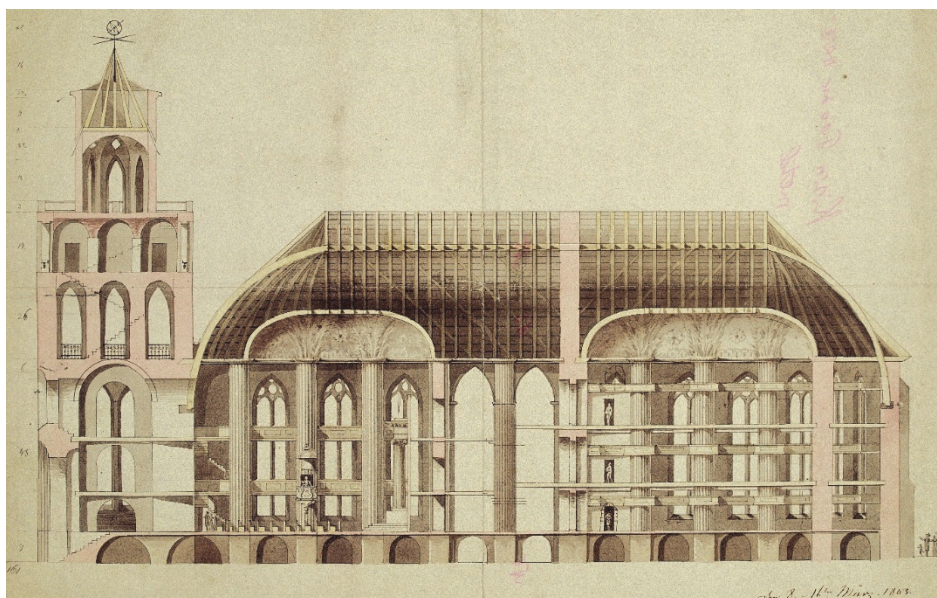
⁶⁶⁷ Kaja Noodla, „K. Morgenstern ja Tartu ülikooli raamatukogu“, *Teadusliku Raamatukogu töid III*. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, 42 (Tartu, 1970), 59.

⁶⁶⁸ Friedrich Eberhard Rambach, *Romantische Gemälde in antiken, gotischen und modernen Geschmack* (Halle: Michaelis, 1793).

⁶⁶⁹ RA, EAA.402.5.24, 71. Schreiben des Professoren Zavadowsky u.a. über die Eröffnung der Universität, den Beginn der Vorlesungen, Anschaffung von Büchern u.a. 15.12.1801–01.1803

⁶⁷⁰ RA, EAA.402.5.14, 71–82. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hausgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität, 29.12.1802–17.09.1806.

korrus (Ülikooli 16) või siis ka Ungern-Sternbergi maja Suurturu ääres (tänapäeval Raekoja plats 16) võiksid oma asukoha poolest isegi sobida. Paraku oli neist viimase olukord sedavõrd halb, et keldrivõlvivid oleksid võinud ümberehituse käigus lausa kokku variseda.⁶⁷¹ Professorid Gottfried Albrecht Germann ja ka Johann Philipp Gustav Ewers leiavad, et kõrgem koht on selgelt parem ja Toome varemmed tuleks kindlasti nii palju kui võimalik ja vajalik üles ehitada, sest see koht on suurepärane ka tähetornile. Veel lisab Ewers, et erinevaid vastuväiteid on raske mitte kõõrdi vaadata ning ta ei leia mingit põhjust *Baudirektor* J. W. Krause visiooni laita.⁶⁷² Krause viitab veel hiljemgi raamatukogu sarikapeol sellele, et mitte kõik polnud üksmeelsed: „Kuigi see maksab väga palju raha, nii mõnegi arust on algatus ise ka paha...“⁶⁷³

9. Toomkiriku ülesehitamise kava tähetorni, ülikooli kiriku ja raamatukoguna. 8–16. märts 1805. RA EAA 2100.11.147, 5.

1803. aasta märtsikuistes kavandites on Krause ideeks üles ehitada kogu toomkiriku varemete osa, kujutades seda teadustemplina, kus kohtuvad religioon, astronoomia ja raamatud. Krause peas heistus Saalomoni tempel Jeruusalemmas, mille Jumala poolt antud näpunäidete järgi olid ehitanud tema prohvetid.

⁶⁷¹ *Ibid.*

⁶⁷² *Ibid.*

⁶⁷³ „Zwar kostet er gewaltig viel Geld, auch manchem die aufnahme gar nicht gefällt.“. TÜR KHO F 9, s. 28, 2. Das Bauwesen der Kaiserlichen Universität: Generalübersicht der allerhöchst verliehenen Summen zum Behuf des Bauwesens der Kaiserlichen Universität zu Dorpat: aruande mustand 29. juuli 1809–19. juuli 1818.

„Just nii, nagu Jumal oli andnud Moosesele käsulauad Siinai mäel, oli ta oma prohvetitele kinkinud templi ehituskavad,“ kirjutati Nikolaus Goldmanni 1699. aastal ilmunud arhitektuurikompendiumis.⁶⁷⁴ Saalomoni koda oli suurim, mille ehitamisest võis üks arhitekt unistada ja seetõttu ehitas Krause kiriku oma fantaasiates kõhklusteta üles. Niisama palju kui toomist kõneldi ja kirjutati mineviku sümboli ja mälestusena, vääriski see tähelepanu ehk veelgi olulisema tuleviku nimel.⁶⁷⁵ Toomist pidi saama valgustusajastu unistuste tempel, mis ühendas sama katuse alla nii religiooni kui teaduse – kiriku, raamatukogu, tähetorni –, kinnitades nii deistlikku usutõde looduse ja jumaliku tarkuse ühtsusest. Saalomoni kojale viitab Krause ka hiljem raamatukogu sarikapeol, kus esitatud luuleteoses ülistatakse Hiiramit⁶⁷⁶ kui Saalomoni koja legendaarset ehitajat.⁶⁷⁷

1803. aasta kevadel määrati müürseppmeister Johann Nicolaus Friedrich Langele ülesandeks toomkiriku varemed ja vana kasarmu üle mõõta ja andmed nõukogule saata. Samas otsustati, et Toome varemed säilitatakse nii palju kui võimalik, kiriku kooriosa ehitatakse seevastu ümber ülikooli raamatukoguks, säilitades sealjuures väliselt gooti hoone iseloomu. Planeeritud oli lugemissaal, raamatukoguhoidja ja abi-raamatukoguhoidja tööruumid, raamatukogu ja tähetorni valvuri ja kalefaktori (kütja-koristaja-valvuri) eluruumid. Sissepääs hoonesse pidi olema sammaste vahelt. Kiriku torni kavandati esialgu veel tähetorn. Selle juurde kirjutab Krause: „Nii välised detailid kui ka kogu tervik kannab gooti stiili karakterit, löövide võlvid ja piilarid jäävad nii nagu on ja saavad, kus tarvis, parendatud. Maapind tasandatakse igal pool ja see romantilise kunsti vanade aegade auväärus saab istutatud põõsaste läbi toetatud.“⁶⁷⁸

Just „gooti karakter“, nagu see ülikooli nõukogu protokollidest kõlama jääb, oli oluline märksõna, millega Krause avas uue lehekülje Liivimaal. Tartusse saabudes oli Krause küps klassitsist, tema ülikoolihoonete kavanditel, eriti peahoone puhul oli seda ilmekalt näha. Tartus aga avas end ka tema teine pool – tugev gootika ja keskaja armastus, mis saksa kultuuriruumis oli ärganud juba 1770. aastatel koos Johann Wolfgang Goethega, kes ülistas gootikat oma traktaadis „Von deutscher Baukunst“ (1773): „See on gooti ehituskunst, meie ehituskunst, mida küll mõnedki barbaarseks kutsuvad, kuid millega ei itaallastel ega veel vähem prantslastel poleks võimalik uhkustada.“ Krause tundis Goethe

⁶⁷⁴ Nikolaus Goldmann, *Vollständige Anweisung zur der Civil-Bau-Kunst* (Braunschweig: Bey Heinrich Kesslern, 1699).

⁶⁷⁵ Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe, „Toomkiriku valgustusajastu valgusel. Varemest kerkib raamatukogu“, *Tartu toomkirik. Katedraal. Raamatukogu. Muuseum*, koost. Mariann Raisma, Krista Andreson (Tartu: Tartu Ülikooli muuseum, 2018), 159.

⁶⁷⁶ Krause, *Bau-Rede bey dem Richten des Daches des Kaiserlichen Bibliothek zu Dorpat. Entworfen von den Gesellen des ehrsamten und wohlhälllichen*.

⁶⁷⁷ Siinkohal võib näha seost ka Tartus tegutsenud Efesose vennaskonnaga, Hiiram on olnud oluline ka vabamüürlikes riiustes.

⁶⁷⁸ RA, EAA.402.5.14, 3p–4. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hausgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität, 29.12.1802–17.09.1806.

traktaati kaasaegse arhitektuurikirjanduse vahendusel,⁶⁷⁹ sest tegu oli teosega, mis andis gootikale uue sümboli tähenduse, väljendades patriootilistest tunnetest kantud pürgimusi Saksa geeniusu esile tõstmisel, sest ainult geenius suudab hoone karakteri välja tuua, seda haritud vaimu üllatada ja liigutada, see ongi ehituskunsti poeesia, milles lugu tegelikult mõjule pääseb.⁶⁸⁰ Goethe järgi jagas Krause vaimustust Strasbourgi katedraalist, võttes omaks gootika kui saksa ehituskunsti pärisosa ja pärandi idee, väljendades romantismi isepäist ja iseseisvat vaimu, mille paralleelliiniks oli gootika taassünd (ing *Gothic revival*) Inglismaal.

18. sajandi lõpuks kasvas huvi keskaja vastu kogu Euroopa ehituskunsti haaravaks gootika diskussiooniks.⁶⁸¹ Üheks esimeseks näiteks gooti katedraali taassünni kohta on Jacques-François Blondeli Metz'i katedraal, mille vorme esitab arhitektuuriteoreetik ka oma teoses „Cours d'architecture“ (1771–1777). Ka Krauset ei jätnud mineviku pärand külmaks, noorusaegadel oli ta vaimustunud oma kodukandi rüütli linnustest, gümnaasiumiaastatel Zittaus joonistas ta linnaarhitekt Eschke käealusena üles restaureeritava Johannese kiriku gooti stiilis arhitektuuridetaile, mis pani teda öhkama: „Kui palju valgust, avarust, ruumikust!“⁶⁸² Liivimaal võlusid teda vanad piiskopilinnused Turaidas ja Krimuldas.⁶⁸³ Kahest erinevast gootikast, mida kirjeldatakse Diderot' entsüklopeedias – vanast massiivsest ja moodsast lähenemisest keskajale, mis on kergem ja kaunistatud rohkemate ornamentidega⁶⁸⁴ – eelistas Krause oma kavanditel kahtlemata viimast.

Saksa kultuuriruumis oli suurte katedraalide restaureerimise aeg, mille üheks esimeseks näiteks on Speyeri toom (1772–1778) ning teisena võiks nimetada Meissen'i Münsteri taastamist.⁶⁸⁵ Märgilise tähendusega oli ka David Gilly ja Friedrich David Gilly joonistused Saksa ordu residentsist Marienburgis (Marlborkis), mida eksponeeriti 1796. aasta Berliini Kunstide Akadeemias. Võib arvata, et seal nägi neid ka Preisimaa pealinna külastanud Krause. 1799. aastal andis 19 akvatintalehest koosneva seeria välja Friedrich Frick.⁶⁸⁶ Marienburgist sai kultuuriikoon, mis Carl August Böttigeri sõnutsi oli auks kogu saksa rahva-

⁶⁷⁹ Johann Wolfgang von Goethe, *Von deutscher Baukunst* (1773). J. W. Krause kätte jõudis Goethe teos Gottfried Huthi 1789. aasta väljaande „Allgemeines Magazin für die bürgerliche Baukunst“ vahendusel.

⁶⁸⁰ Erik Forssman, *Goethezeit: über die Entstehung des bürgerlichen Kunstverständnisses* (München; Berlin: Kunstverl., 1999), 84.

⁶⁸¹ Philipp, *Um 1800. Architekturtheorie und Architekturkritik in Deutschland zwischen 1790 und 1810*, 60 jj.

⁶⁸² *Erinnerungen*, II, 144.

⁶⁸³ Krause, „Das erste Jahrzehnt der ehemaligen Universitäts Dorpat. Aus der Memorien des Professors Johann Wilhelm Krause“, 25.

⁶⁸⁴ *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts der des métiers*, 17 (1757), 749 jj.

⁶⁸⁵ Speyeri toomkirik on varaseim näide Saksa suurte katedraalide restaureerimisest. Ehitati varemtest üles Franz Ignaz Neumanni poolt aastatel 1772–1778. Vt Miles Glendinning, *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation. Antiquity and Modernity* (London; New York: Routledge, 2013), 43.

⁶⁸⁶ Praegu säilitatakse suurt osa gravüüridest Göttingeni raamatukogus.

le.⁶⁸⁷ Kirjutati: „Gilly mitte üksnes ei toonud silme ette varemete romantilise ilu, vaid tema fantaasias sündis linnus uuesti.“⁶⁸⁸

Gootikavaimustusest kõneleb toonane trükisõna. Ka Huth kaitses enda välja antud arhitektuuriajakirjas gootikat: „Ei ole usutav väita, nagu oleks gootika põhjustanud kunagiste meistrite oskamatus“.⁶⁸⁹ 1799. aastal ilmus Johann Gottfried Grohmanni album „Gooti ehituskunsti näited“, milles ära toodud Naumburgi ja Meisseni katedraalide joonised⁶⁹⁰ olid Krausele üheks eeskujuks toomkiriku võimsate tornide kavandamisel. Ka leidis arhitekt Grohmanni väljaannetest tuge kiriku massverkraamide (akna raidraamistus),⁶⁹¹ fiaalide ja tornikeste kavandamisel. Krause veendumus oli seejuures mitte niivõrd parandada kui restaureerida, veelgi parem – mitte restaureerida, vaid ehitada, taastada pühakoda selle kunagises hiilguses.

Eeskujuna, mida Krause sõna otseses mõttes jälgis, oli Johann Carl Friedrich Dauthe poolt varemest üles ehitatud Leipzigi Nikolai kirik (1784–1797). Nikolai kirikut oli Krause näinud varemtes, kui ta 1778. aastal oli astunud Leipzigi Ülikooli usuteaduskonda, aga ka pärast selle valmimist 1796. aastal, kui ta Leipzigi kaudu oma südamesõbra Carl Grassi jälgedes Šveitsi poole reisis. Nagu esimeses Saksa perioodilises arhitektuuriajakirjas „Magazin für bürgerliche Baukunst“ kirjutati, „oli vana ja tuhmunud gooti kirik saanud helge ja valgusrikka ilme. [...] Kunagised kaheksakandilised piilarid on nüüd kaetud paksu stuki kihiga ja meenutavad sellisena kannelleeritud ümarsambaid. Seistes suurtel siledatel postamentidel, päädivad sambad pikkade ja kitsaste loorberilehtedega kapiteelidega, mis võlvide osas on kaunistatud maalitud palmilehtedega, nii nagu see oli Saalomoni poolt ehitatud templis. Mõned palmilehtedest on seejuures mitte väga natuuripärased, sarnanedes pigem gooti ristvõlve toetavate ribidega.“⁶⁹²

Nagu nõukogu protokollidest selgub, oli tegelikult laual kaks ideed, millest esimese järgi oli kavas ehitada toomkirik tervikuna üles ja teise järgi võtta sinna rajatava raamatukogu tarbeks kasutusele üksnes toomi kooriosa. Krause oli iseenesestki mõista võlutud esimesest seisukohast, mis haaras teda sedavõrd, et veel aastaid hiljem pöördus ta nii kirjas kui pildis algsete kavade juurde tagasi. Krause hiigelprojekt näis professoritele ebarealistlikuna ning lähtuda tuli kokku-

⁶⁸⁷ Carl August Böttiger, „Schloss Marienburg in Preussen“, *Journal des Luxus und der Modern*, 17 (1802), 687–691.

⁶⁸⁸ Rolf Bothe, „Die Bewertung Friedrich Gilly in der Kunst- und bauhistorischen Forschung“, *Friedrich Gilly 1772–1800 und die Privatgesellschaft jungen Architekten* (Berlin: W. Arenhövel, 1987), 175.

⁶⁸⁹ Christian Traugott Weinlig, „Ueber Gotische Bauart“, *Allgemeines Magazin für die bürgerliche Baukunst*, Bd. 1, T. 1 (1789), 80.

⁶⁹⁰ Grohmann, *Ideenmagazin für Liebhaber von Gärten, Englischen Anlagen und für Besitzer von Landgütern um Gärten und ländliche Gegenden...* (1799).

⁶⁹¹ Grohmann, *Ideenmagazin für Liebhaber von Gärten, Englischen Anlagen und für Besitzer von Landgütern um Gärten und ländliche Gegenden...*, Heft 37 (1802). Esitab mitmel tahvlil erinevaid aknaraamistusi ja gooti detaile, nt Taf. V „Verzierungen in reinen gotischen Stiel“.

⁶⁹² Friedrich Christian Schmidt, „Ueber einige Werke der Baukunst uz Leipzig und besonders über die neu verbesserte Nicolai-Kirche daselbst“, *Allgemeines Magazin für bürgerliche Baukunst*, 2 (1792), 7 jj.

hoiupoliitikast. 1803. aasta kevadel kirjutas Morgenstern Parrotile. „Et kolossaalne idee kõik meie tarvis välja ehitada meie jõud kaugelt ületab, selles kuulub Teie arusaamale veelkordse uurimise järel kohapeal minu täielik heakskiit. Samuti oleks kahju varemelt täielikult ära võtta nende vareme iseloom. Just selle kõige imposantsemad osad, keskosa kõrged võlvkaared, külgmised käigud jne peaksid jääma puutumata, kuni nad eluohutikkusega ei ähvarda, ja sinine taevast vaataks söakalt sisse.“⁶⁹³

Krause joonistas 1803. aasta märtsis ja aprillis kokku 12 joonist⁶⁹⁴, kus kujutab iidset toomkirikut nii terviklikult üles ehitatuna kui varemtes keskosaga. Veel ei oldud loobunud tähetorni läänetornidesse rajamise ideest. Toomkiriku kooriosa on neil joonistel jaotatud vahelagedega kolmeks korruseks. Gooti stiilis kõrged aknad ulatuvad läbi kõigi korruste, ühel joonisel⁶⁹⁵ katsetas Krause veel katuseakendega, mida ilmestavad lipukesed. Lisaks tehnilistele joonistele võlvidest⁶⁹⁶ ja katusekonstruktsioonist⁶⁹⁷ pööras arhitekt tähelepanu erinevatele lahendustele, trepistikule ja vestibüülile.⁶⁹⁸ Mõlema joonise puhul pakuvad trepid võimalust siseneda nii kirikusse kui raamatukokku, kuivõrd sissepääs neile oli planeeritud hoone lõunaküljelt. Detailideni väljatöötatud trepilahenduste puhul on katsetatud nii kaarjate treppidega, mida ilmestavad urnid, kui ka lakoonilisema kolossaalsammaste vahel paikneva trepistikuga. Täpsemal vestibüüli joonisel⁶⁹⁹ on ära toodud kõik tähtsamad liikumissuunad, sisse- ja väljapääsud. Vestibüüli keskelt lähtuv trepp on kavandatud mitmete puhkeplatsidega (sks *Ruhenplätze*), kus idasuunas pääseb kiriku empooridele ja läänesuunas raamatukokku. 1803. aasta joonistel on Krause pööranud palju tähelepanu kiriku interjööri ning raamatukogu lahendust on selgemini näha ainult kahel plaanil. Kooriosa ümberehitamise projektil⁷⁰⁰ on neli vaadet: mastaapselt on kujutatud kooriosa koos seda katva puidust toolvärgiga ning paremale on paigutatud kolm vaadet planeeritavast raamatukogust. Ülemisel neist on ära toodud raamaturiiulid, keskmisel ja alumisel vaatel on näha rõdugalerii paigutus, sh erinevad rõdubalustraadid ja seinadekoor. Tähelepanu väärivad nende jooniste puhul asjaolu, et aknad ulatuvad läbi korruse, mis annab alust arvata, et tegu on esimese korruse saaliga. Teine joonis, kus on ära toodud raamatukogu ristlõige,⁷⁰¹ näitab vahelagedega kolmeks korruseks jaotatud raamatukoguruume. Joonisel on lisaks raamaturiiulite paiknemisele ära toodud ka vundamendid, sambad ning puitkonstruktsioon. Selleks

⁶⁹³ Georg Friedrich Parroti ja Karl Morgensterni kirjavahetus 1802–1803, 39.

⁶⁹⁴ Vt Anu Ormisson-Lahe, „Toomkiri. Kataloog“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 3: Linnaehitajana Tartus*, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2011); nr 2–13.

⁶⁹⁵ RA, EAA 995.1.6851, 6.

⁶⁹⁶ TÜR KHO F 9, s. 25, 3.

⁶⁹⁷ TÜR KHO F 9, s. 25, 2.

⁶⁹⁸ RA, EAA 2100.11.147, 2 ja TÜR KHO F 9, s. 25, 5.

⁶⁹⁹ TÜR KHO F 9, s. 25, 5.

⁷⁰⁰ RA, EAA 995.1.6853, 5.

⁷⁰¹ TÜR KHO F 9, s. 25, 6.

ajaks on lõplikult loobunud läbi kogu kooriosa ulatuvast saalraamatukogu ideest, sest kütmine olnuks meie kliimas mõeldamatu.⁷⁰²

Mõjuva dekoorielemendina kerkivad läbi kõikide korruste ulatuvad kannel-leeritud sambad, mis on eriti detailselt välja joonistatud esimesel toomkiriku taastamise kavandil.⁷⁰³ Nende ülesandeks oli kanda kaht palmilehtedega kaunistatud peegelvõlvlage, mis erinevalt Leipzigi eeskujudest ei ole küll mitte laotud kividest, vaid ehitatud puidust ja kaetud seejärel maalingutega. 1806. aastal joonestab Krause peamiselt toomkiriku arhitektuuridetaile, mida arhitekt armastas lihvida täiuseni, nende hulgas peatub ta ka keskaegsetel detailidel, näiteks polügonaausel piilaril.⁷⁰⁴ Akantuselehtedega kapiteeli puhul ning teravkaartesse paigutatud akantuselehtede vöö puhul võib näha otsest eeskujut 1750. a Blondeli poolt peetud esimese kursuse arhitektuuriloengute gravüüridel⁷⁰⁵ (tahvlid 27–30). Krause on järginud tema eeskujusid raamatukogus nii korintose sammaste modelleerimise osas kui ka akantuselehtede kavandamisel. Antud teost anti välja aastail 1771–1777 ja see kuulus ka Krause poolt 1803. aastal esitatud arhitektuuri ja praktilise ehituskunsti kirjanduse soovitud nimekirja.⁷⁰⁶ Tänapäevani on see teos Tartu Ülikooli raamatukogus kasutatav.

1804. aasta sügiseks oli raamatukogu ehitamine niikaugel, et Krause tegi 26. septembril konsiiliumile ettepaneku sarikapeoks, mille käigus paigutataks tööliste poolt katusele suur pärg. Tseremooniat otsustati rahastada ülikooli ehituskassast ning iga professor toetas töölisi ühe hõberublaga, mis koguti 1. oktoobriks 1804.⁷⁰⁷ Selle peo tarbeks valmis Krausel ka 14-leheküljeline luuleteos „Bau-rede“⁷⁰⁸, mis ajastule iseloomulikult oli kantud Goethe-vaimust ning milles sisaldasid viited nii Piiblile, antiigile, arhitektuuri suurkujudele kui ka kaasajale. Sellesse luuleteosesse oli koondatud terve maailm, see väljendas Krause ülevat tunnet varemete esimese sammu juures saamaks taas templiks, seekord siis vaimu-, mitte jumalatempliks.⁷⁰⁹

⁷⁰² *Die Kaiserliche Universität zu Dorpat: fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung*, 20.

⁷⁰³ RA, EAA 2100.11.147, 5.

⁷⁰⁴ TÜR KHO F9, s. 25, 7 ja 8.

⁷⁰⁵ Jean François Blondel, *Planches pour le premier volume du cours d'architecture, qui content Le Lecons données ne 1750, & les années suivantes* (Paris: Chez Desaint, 1771).

⁷⁰⁶ TÜR KHO F 4, s. 277, 10–10p.

⁷⁰⁷ RA, EAA.402.5.14, 128. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hausgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität, 29.12.1802–17.09.1806.

⁷⁰⁸ Krause, *Bau-Rede bey dem Richten des Daches der Kaiserlichen Bibliothek zu Dorpat. Entworfen von Gesellen des Ehrsamens und Wohlthöblichen...*, 7. Tsiteeritud „Ehitus-kõne Tartu Keiserliku raamatukogu katuse püstitamise puhul“, tõlk. Olaf ja Marju Mertelsmann, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 3: Linnaehitajana Tartus*, 427.

⁷⁰⁹ Toomkiriku sarikapeo puhul ette loetud luuleteose analüüsi osas. Vt lähemalt Juhan Maiste, „Keskaegse katedraali varemest tõuseb valgustusajastu tempel“, *ARS ECCLESIAS-TICA, The Church as a Context for Visual Arts* (Helsinki: University of Helsinki, 1996).

Keiser Aleksander I-le pühendatud 14-leheküljeline luuletekst loeti ette sada-
de tõrvikute valgel:

*„[...] tulekahjus, hädas ja õnnetuses
seisis kõrge tornipaar kindlalt ja vankumata,
püüsid saledad piilarite read,
trotsides tormi ja külma
isegi lageda taeva all
[...] Nelisada paluti ja lauldi seal sees
Jumala ja miraaklite poole,
kakssada siis ja enamgi veel
hakkide pesaks sai hoone
[...] Mis Jumal austamiseks on loonud
seda tahab ta hoida.
Seepärast linnas ja mäe peal muusad
nüüd peavad korda hoidma“*

Lõpetades selle nii:

*„Oo Jumal, võta kaitsta seda tööd ja toomi,
Kus teadustel saab tehtud pühalikult ruumi.
Me kõigi hüvanguks ja asutaja auks,
Et teda tuli, torm ja teised ohud eales ei laastaks,
Et ta võiks kesta kauem veel kui kuussada aastat“⁷¹⁰*

1806. aasta veebruaris hakkab raamatukogu keskmine saal valmis saama ning Krause palub ruumid koos inventariga üle võtta. Ülikooli nõukogu otsustas, et härra ehitusdirektorile ja ehituskomiteele kulub marjaks ära pidulik tänu (*dem Herrn Baudirektor und den Baukomiteen einen förmlichen Dank abzustatten*) ning ruumide ülevõtmine määrati 17. veebruari pärastlõunale kella 3ks.⁷¹¹ Nii nagu muude hoonete juures oli ehituskomisjoni ülesandeks ka sisustuse korraldamine. Raamatukogu keskmise saali inventari hulka kuulusid näiteks 8 suurt ja 8 väiksemat lauda; 16 väikest tooli ilma leenita; 20 kolmeastmelist treppi, millest 4 on tööliste poolt kahjustatud ning mis neil tuleb oma kuludega taastada; 1 suur ahjuroop; 1 tuhakast ja 1s pöördhari.⁷¹²

Juba sama aasta juunis valmib järgmine raamatukogusaal. 1806. aasta 21. juunil lähetas Krause nõukogule kirja: „Kolmas, nn ülemine raamatukogusaal on valmimas: ilus ja näotu ühekorraga! Selles ruumis võivad vaimud teineteisega

⁷¹⁰ Krause, *Bau-Rede beym Richten des Daches der Kaiserlichen Bibliothek zu Dorpat. Entworfen von Gesellen des Ehresamen und Wohlthöblichen...*, 7. Tsiteeritud „Ehitus-kõne Tartu Keiserliku raamatukogu katuse püstitamise puhul“, tõlk. Olaf ja Marju Mertelsmann, 429.

⁷¹¹ RA, EAA.402.5.14, 271. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hausgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität, 29.12.1802–17.09.1806.

⁷¹² *Ibid.*, 273.

rahulikult vestelda.⁷¹³ Arhitekt kutsus ülikooli nõukogu valminud saali oma silmaga vaatama ja märkis, et lisaks raamatute repositooriumidele ja 18-le kaunistatud klaaskapile kaartide tarvis, on ruumis 8 suurt lauda ja veel 4 kõrvaltubade tarvis. Veel on ruumis 24 uut musta nahkpolstriga tooli, 16 tugitooli, 4 suurt käsitreppi.⁷¹⁴ Suve lõpuks oli hoone valmis, 29. augustil 1806. aastal andis Krause teada ka raamatukogu alumise saali valmimisest.⁷¹⁵ Taas pidi arhitekt aru andma, miks ehitus oli planeeritust kulukamaks läinud. Raamatukogu puhul oli selle põhjuseks peamiselt inventar ja topeltaknad. 1807. aasta lõpus aruannet kirjutades rõhutas Krause: „1807. a tuli veel tagantjärele hankida hulgaliselt asju, nagu rinnakujusid, postamente, konsoole, augutäiteid, repositooriume, laudu, redeleid, toole, ahjuriistu, tahmakotte, rauast korstnauksi ja -riive, samuti tuli teha parandus- ja koristustöid. Kõik on nägus ja otstarbekas. Vanade välismüüride kuivus mõjub raamatutele ja kunstiteostele hästi, mida uute müüridega olnuks raske saavutada.“⁷¹⁶

Raamatukogu saalid otsustati Morgensterni eestvõttel kaunistada kipskujudega, mis tekitaksid vahegaleriides harmoneeruvate alkoovide ja seal paiknevate raamatutega suurepärase studeerimise miljöö. Büstide ja skulptuuride eksponeerimine levis juba 18. sajandi Euroopas ning ka selles on paralleele nähtud Saalomoni Koja ideedega, milles Francis Bacon soovitas kõikide teadusharude leiutajate ja suurmeeste büstid eksponeerida Saalomoni Koja muuseumi pikas sammu-galeriis.⁷¹⁷ Büstide eksponeerimine on laiaulatuslik traditsioon, mille juured on antiigis, kuid kaasaegsete eeskujude hulka kuulub kindlasti ka Briti Mõjukate Tempel (ing *Tempel of the British Worthies*) Stowe'i maastikupargis Inglismaal, kus William Kent kavandas Elüüsiumi väljale kokku kolm templit.⁷¹⁸ 1805. aasta juulikuus külastas Morgenstern raamatukogu peasaali kipskujude tellimiseks Peterburi Kunstiakadeemiat ning sama aasta septembris esitas Morgenstern oma käigu kohta aruande, kus oli ära toodud nii kujude kui ka büstide maksumus ning transpordikalkulatsioon.⁷¹⁹ Kujude nimekirja kuulusid Apollo, Minerva ja üheksa

⁷¹³ *Ibid.*, 286.

⁷¹⁴ *Ibid.*

⁷¹⁵ RA, EAA.402.5.33, 31. Jahresberichte, Protokoll-Extrakte und Briefwechsel mit der Bibliothek, dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks und anderen über den Zustand der Bibliothek, Anschaffung von Gyps-Statuen, Zusammenstellung von Katalogen und anderes. 1803–1837.

⁷¹⁶ RA, EAA.402.5.82, 27–32p. Berichte, Protokollextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hauptgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Gartens, sowie des Ökonomikums der Universität, 25.04.1807–03.06.1824.

⁷¹⁷ Tohvri, *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses*, 28.

⁷¹⁸ Lisaks Muistse Vooruse ja Nüüdisaegse vooruse templid. Robin Middleton, David Watkin, *Neoclassical and 19th century architecture* (New York: Abrams, 1980), 41.

⁷¹⁹ RA, EAA.402.5.33, 19–21. Jahresberichte, Protokoll-Extrakte und Briefwechsel mit der Bibliothek, dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks und anderen über den Zustand der Bibliothek, Anschaffung von Gyps-Statuen, Zusammenstellung von Katalogen und anderes. 1803–1837.

muusa kujud ning büstid Newtonile, Voltaire'le, Homerossele, Euripidesele, Sokratesele, Platonile, Demosthenesele, Horatiusele, Theokritusele, Cicerole, Vergiliusele, Marcus Aureliusele, Sophoklesele, Herodotosele ning lisaks veel Minervat saatvad öökullid.⁷²⁰ Hiljem leiame raamatukogu inventari nimekirjast veel keisri marmor- ja kipsbüsti.⁷²¹ Kipskujud, mis algselt paiknesid teise korruse saalis ja tänaseks on korrus kõrgemal, olid õrnad. Nii vajasis osad kujud juba Tartusse saabumisel parandamist,⁷²² ning ka hiljem pöördub Morgenstern nõukogu poole palvega kujude parandamiseks raha eraldada.⁷²³

1806. aasta sügiseks sai raamatukogu valmis ja hoone pühitseti sisse 15. septembril, keisri kroonimispäeval. Raamatukogu kolimisega von Bocki majast alustati 1807. aasta veebruaris ja see kesti kuni maikuuni, kui umbes 20 000 köidet leidsid endale uue koha raamatukogu teisel ja kolmandal korrusel.⁷²⁴ Raamatukogu oli avatud kõigil nädalapäevadel viis tundi,⁷²⁵ vaheaegadel lühemalt, et teenindada kohale jäänud professoreid.⁷²⁶ Samuti oli hoone korrashoid reglementeeritud, seda köeti ka suvel vihmaste ilmadega, vajadusel tuulutati jne. Näiteks oli toliaegne Harkovi raamatukogu talviti vahel hoopis kütmata ja lugejatele suletud.⁷²⁷

1808. aastal kirjeldas Krause toomkiriku ümberehituse protsessi nii: „Varemed tervikuna on 300 jalga pikad, 85 jalga laiad ja lööv 72 jalga kõrge, koor 60 jalga kõrge. Vundament on 8 jalga sügav, selle laius taldmikul 10 ja kroonil (sks *auf der Krone*) 7 jalga. Ümbrismüür on 4–5 jalga paks ja kaljukindla struktuuriga (sks *von felsenfester Structur*). Raamatukogu paikneb kooriosas, mis on 96 jalga pikk ja trepp sissepääsuks paikneb nelja piilari vahel. Kliimast ja ruumide talvi-est kasutamisest tulenevalt tuli planeerida ahjusid ja vahelagesid ning seetõttu jaotati ruum kolmeks üksteise peal paiknevaks korruseks. Sellise lahenduse puhul oli kõikidel korrustel ruumi, valgust ja mugavust. Peatrepi ja alusehitise vundamendid rajati mullakaartele vana, olemasoleva vundamendi vahele. 1803. aastal veeti ära risu ja põhistati ehitus. 1804. a seati sisse kolm vahelage ja hoone sai katuse alla, töötati ööd ja päevad, et hoone katus raudpleki peale saaks. 1805. aastal ehitati ka kaks uut piilarit, milles olid korstnate lõõrid ja välisseinte jaoks tehti kontraforsid. 1806. aastal sai ehitis valmis, selleks tuli lõpetada tuhat pisi-asja, et hoone septembris lõpuks üle antud saaks. 1807. aastal muretseti juurde veel büste, konsoole ja postamente, maakaartide repositoorium ja muid erinevaid raamatukogu tarvikuid.“⁷²⁸

⁷²⁰ *Ibid.*, 41.

⁷²¹ *Ibid.*, 89.

⁷²² *Ibid.*, 58–61.

⁷²³ *Ibid.*, 91–96.

⁷²⁴ Malle Ermel, „Tarkuse tempel. 175 aastat ülikooli raamatukogu Toomel“, *Tartu toomkirik. Katedraal. Raamatukogu. Muuseum*, koost. Mariann Raisma, Krista Andreson (Tartu: Tartu Ülikooli muuseum, 2018), 216.

⁷²⁵ Malle Ermel täpsustab, et veidi hommikul ja siis hiljem õhtupoolikul. *Ibid.*, 217.

⁷²⁶ *Die Kaiserliche Universität zu Dorpat: fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung*, 23.

⁷²⁷ Noodla, „K. Morgenstern ja Tartu ülikooli raamatukogu“, 54.

⁷²⁸ RA, EAA.402.5.14, 68–77. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hausgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des

Morgenstern sai väärrika ja huvitava raamatukogu, nagu oli soovinud, ning töötas selle arendamisel pühendunult 1839. aastani. Tartu Ülikooli raamatukogust kujunes kõrgel tasemel tarberaamatukogu, mille eeskujuks oli teadusmaailmas väga kõrgelt hinnatud Göttingeni raamatukogu.⁷²⁹

Krause raamatukogu planeerimise juures tuleb rõhutada, et arhitekt restaureeris veel enne, kui muinsusmõtlemine Liivimaal päriselt sündiski. Krause kujunemisaastatesse jäi gootika taassünd. Esimene gooti stiilis kirik kerkis Wöritzi parki 1773. aastal, Marienburgi kajastasid Gillyd alles aastal 1798⁷³⁰ ja ka Grohmanni väljaanded olid hilisemad. Ehitades üles ainult kooriosa ja eksponeerides varemeid pargis, oli tegu tõeliselt kaasaegse ja moodsa lahendusega, ülikooliga Inglise pargis, kus varemed (kas looduslikud või kunstlikud) on loomulik pargi osa. Ka 1818. aastal lõplikku ehitusaruannet koostades õhkas Krause: „Auväärsed toomkiriku varemed, mis kaks sajandit meeletult seisid, said osaliselt raamatukoguks üles ehitatud.“⁷³¹

Ilmselt poleks varemed tänaseni nii hästi säilinud, kui ülikool neid toona kasutusele poleks võtnud, aeg ja kliima oleks teinud oma töö ja meil ei oleks võimalik tänasel päeval kunagise toomkiriku hiilgusest peaaegu üldse osa saada. Kuigi varasemad uurijad on olnud kriitilised Krause ümberehituse suhtes,⁷³² peab tõdema, et teostati parim võimalik lahendus. Ka kogu hoone ümberehitamise idee teadustempliks oleks võtnud varemelt nende iseloomu.

3.2.3 Botaanikaaed

Euroopa traditsioonis saab botaanikaia eelkäijateks pidada kloostriaedu, kus lisaks tarbeaiale kasvatati ka ravimtaimi. 16. sajandil, ajal, mil avastusreisid laias maailmas tõid kaasa ka palju uusi botaanilisi teadmisi, rajati botaanikaaiad ülikoolide juurde: Itaalia Pisa (1543), Padova (1543), Firenze (1545) ja Bologna (1567). Looduse tundmaõppimine seostus arstiteadustega. Kui esimesed botaanilised aiad ülikoolide juures seati sisse Itaalias, siis üsna pea järgiti Itaalia eeskujuga ka põhja pool Alpe, kus botaanikaaed kujunes ülikoolide juures välja omaette õppe- ja teadutöö keskuseks. Wittenbergi Ülikoolis rajati botaanikaaed juba 1502. a, Leipzigi botaanikaaed 1542, Leidenis 1575, Montpellier's 1593, Heidelbergis 1593.⁷³³ Põhjamaades on varaseimaks näiteks Uppsala Ülikooli botaanikaaed (1655), millest kujunes 17. sajandi lõpuks Euroopa suuruselt teine

Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität, 29.12.1802–17.09.1806.

⁷²⁹ Ermel, „Tarkuse tempel. 175 aastat ülikooli raamatukogu Toomel“, 217.

⁷³⁰ Philipp, *Um 1800. Architekturtheorie und Architekturkritik in Deutschland zwischen 1790 und 1810*, 60.

⁷³¹ TÜR KHO F 9, s. 28, 2. Das Bauwesen der Kaiserlichen Universität: Generalübersicht der allerhöchst verliehenen Summen zum Behuf des Bauwesens der Kaiserlichen Universität zu Dorpat: aruande mustand 29. juuli 1809–19. juuli 1818.

⁷³² Nt Olga Paris, Olev Prints jt

⁷³³ Annegret Kriisa, *Tartu ülikooli botaanikaia rajamine ja kujunemine 19. sajandi esimesel poolel*, magistritöö Tartu Ülikool 2016 10.

botaanikaaed Pariisi *Jardin du Roi* kõrval.⁷³⁴ Venemaal seostub botaanikaaedade rajamine Peeter I nimega, kelle korraldusel rajati apteegiaiad Moskvasse (1682–1725) ja Peterburgi (1713/1714). Moskva botaanikaaed küll hiljem hävis, kuid selle asemele rajati 1804. aastal Moskva Ülikooli botaanikaaed, mille direktoriks sai Göttingeni ülikoolist tulnud professor Georg Franz Hoffmann, kes õpetas Göttingenis muuhulgas Johann Wilhelm Goethet ja Alexander Humboldti. Hoffmann tõi Moskvasse kaasa oma mahuka herbaariumi ja suure raamatukogu.⁷³⁵

Academia Gustaviana juures botaanikaaeda polnud, kuigi 1639. aastal kaaluti botaanikaia rajamist Jaani kiriku vastas paiknevale krundile. Uue katse botaanikaia rajamiseks tegi 1691. aastal meditsiiniprofessor Lars Micrander, kes saatis ülikooli kantslerile kaks kirja, milles kõneles *Hortus Botanicuse* loomise vajalikkusest. Akadeemilise ruhuaia plaani valmistas Jonas Böök ja maa selle tarvis leiti Tähtvere mõisa põllumaal.⁷³⁶

18. sajandil oli botaanikaaed saanud valgustusajastu ülikooli loomulikuks osaks. Nii näiteks laiendati 18. sajandi keskel Halle Ülikooli (kus õppis ka toonane Balti noorsugu) botaanikaaeda (asutatud 1698) ja just botaanikaaeda kavandas tähetorni nimekas Berliini arhitekt, Brandenburgi värvate autor, Carl Gotthard Langhans 1788. aastal.⁷³⁷ 19. sajandiks oli loodusteadustel kindel koht ülikooli studiumis, ilma milleta ei olnud üht kaasaegset ülikooli võimalik ette kujutada. Botaanikaaed oli ülikoolides mõeldud eelkõige didaktiliseks abivahendiks üliõpilastele, kuid pakkus samas ka meeldivat looduskeskkonda, mis vastas rousseaulik'ule kutsele „tagasi looduse juurde“.

1800. aastal aadliülikooli planeerides oldi kindlad, et kasvuhooned peaks välja ehitatama juba esimesel aastal.⁷³⁸ Kunstaednikuks oli 1800. aasta juulis valitud Schmidt, kelle ülesandeks oli botaanikaia loomine,⁷³⁹ tema sai oma varasemate töökohustuste tõttu Marienburgis loodava ülikooli juurde tööle asuda alles 1801. aasta 1. mail.⁷⁴⁰ Siiski konsulteeris Schmidt nii jooniste osas, kui esitas ka loodava aia jaoks vajaliku inventari nimekirja. Näiteks oli loodava botaanikaia tarvis vaja 2000 lillepotti, 2 hobust ning 6 käru.⁷⁴¹

⁷³⁴ Kriisa, *Tartu ülikooli botaanikaia rajamine ja kujunemine 19. sajandi esimesel poolel*, 21.

⁷³⁵ Dmitry D. Sokoloff, Sergey A. Balandin, Ivan A. Gubanov, Charles E. Jarvis, Sergey R. Majorov, Sergey S. Simonov, „The history of botany in Moscow and Russia in the 18th and early 19th centuries in the context of the Linnaean Collection at Moscow University (MW)“, *Huntia, A Journal of Botanical History*, 11/2 (2002), 131–132, 147.

⁷³⁶ *Tartu ülikooli ajalugu 1632–1982, I: 1632–1798*, koost. Helmut Piirimäe (Tallinn: Valgus, 1982), 84–85.

⁷³⁷ „Botanical Gardens of the Martin-Luther-University Halle-Wittenberg“, *Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg*, <https://www2.biologie.uni-halle.de/bot/boga/english/history.html> [vaadatud 15.01.2025].

⁷³⁸ RA, EAA.402.4.3, 36. Kontrakte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Rat der Stadt Dorpat, den Kaufleuten u.a. über die Einrichtung der Dorpater Universität, Erbauung der Universitätsgebäude, Anschaffung von Baumaterialien u.a. 13.07.1800–09.01.1803.

⁷³⁹ RA, EAA.402.4.11, 1. Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kunstgärtner Schmidt über die Errichtung eines botanischen Gartens. 30.07.1800–25.05.1801.

⁷⁴⁰ *Ibid.*, 12.

⁷⁴¹ *Ibid.*, 10–11.

Juba 1800. aasta novembris on üle antud kasvuhoonete joonised, mis Schmidt juhiste järgi oli koostanud Lange, misjärel leiti nõukogus, et joonised on igati otstarbekad (sks *zweckmässige*) ja nende järgi võib ehitama asuda.⁷⁴² Ehituskalkulatsiooni tegi Lange. Hoone ehituse eest jäi vastutavaks Claus Gustav von Baranoff, kes pidi korraldama nii materjalid kui töölised ja välja ehitama kasvuhoone koos kõige vajalikuga, et 1801. aasta mihklipäevaks oleks kõik valmis. Baranoffiga sõlmitud leping sätestas, et ehituseks mõeldud vahendid antakse kätte vastavalt hoone valmimise etappidele. Detailses kaaskirjas on ära toodud kogu ehitusmaterjalide nimistu, kust muuhulgas saame teada, et põllukividest olid ette nähtud teha seinad, tubadesse planeeritud kipslaed ning valged ahjud.⁷⁴³ Tellised kasvuhoone ehitamiseks, 40 000 tk, andis von Richter Vastse-Kuustest üle juba 1800. aasta detsembris.⁷⁴⁴ Kasvuhoonete ehitamiseks planeeriti kohta ilmselt vallikraavis (*eine Stelle im Graben der alten Festungswerke*), kuhu ehitamine Baranoffi sõnul kindlasti ühe aasta töö ei oleks.⁷⁴⁵ Ilmselt viitab ta siinkohal pinnasetööde keerukusele. 1801. aasta veebruaris räägitakse ka krundist gümnaasiumi taga⁷⁴⁶. Krause hilisematest märkmetest lähtub, et esialgu planeeriti botaanikaaeda piki kurtiini tähetorni juurest allpool.⁷⁴⁷ Hilisemate mõõtmiste ja uurimise tulemusena selgus, et seal aga polnud vett, pinnas oli väga liivane ja savine ning krunt liialt tuuletele avatud.

1802. aasta alguses Tartusse kutsutud Valmiera arst Gottfried Albert Germann valiti taasavatud ülikooli esimeseks looduslooja ja botaanika professoriks ning temast sai ka esimene botaanikaia direktor.⁷⁴⁸ Germanni ülesandeks sai botaanikaiaiale sobiva koha leidmine ja botaanikaiaia rajamine. Kui Euroopas oli botaanikaaeda rajatud harilikult jõgede lähedusse, et oleks lahendatud kõik veemured, siis soovis ka Germann Tartusse Emajõe äärsel krundi osta, kuid ülikooli ei pidanud toona krundi hinda vastuvõetavaks ning sellest ideest tuli esialgu loobuda.⁷⁴⁹

1803. aastal algas botaanikaiaia planeerimises uus etapp, kui osteti kaupmees Jacob Johann Seebackilt varem Pistohlkorside perekonnale kuulnud krunt. Krunt ise paiknes praeguse Vanemuise ja Tiigi tänava vahelisel maa-alal, seal olid juba

⁷⁴² RA, EAA.402.4.3, 39. Kontrakte, Protokollextrakte und Briefwechsel mit dem Rat der Stadt Dorpat, den Kaufleuten u.a. über die Einrichtung der Dorpater Universität, Erbauung der Universitätsgebäude, Anschaffung von Baumaterialien u.a. 13.07.1800–09.01.1803.

⁷⁴³ *Ibid.*, 55–56.

⁷⁴⁴ *Ibid.*, 59.

⁷⁴⁵ RA, EAA.402.4.11, 5. Protokollextrakte und Briefwechsel mit dem Kunstgärtner Schmidt über die Errichtung eines botanischen Gartens, 30.07.1800–25.05.1801.

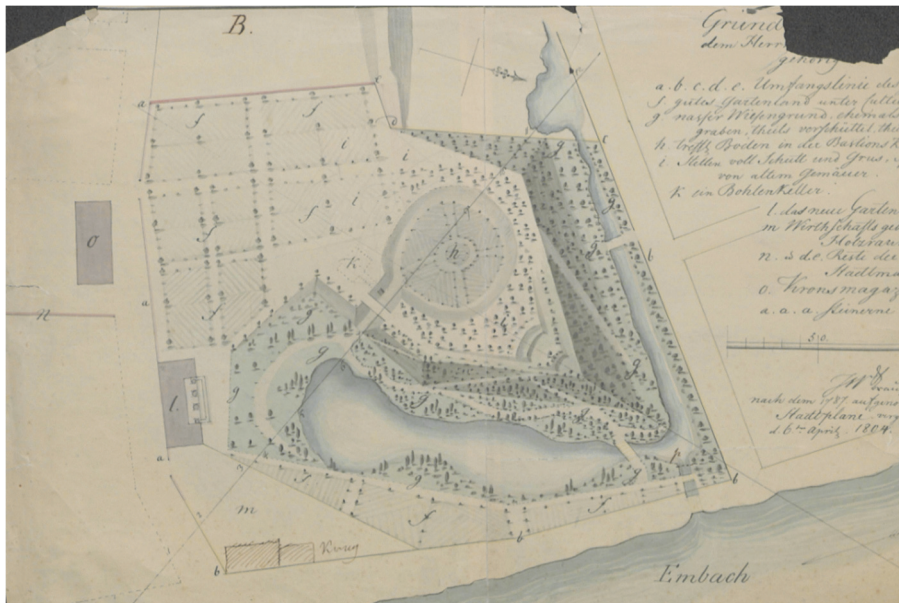
⁷⁴⁶ *Ibid.*, 13.

⁷⁴⁷ RA, EAA.402.4.116, 246p. Verzeichnis der Domplätze, Protokollextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, dem Rat der Stadt Dorpat u.a. betreffend die Universitätsgrundstücke 24.04.1803–02.11.1849.

⁷⁴⁸ Kriisa, *Tartu ülikooli botaanikaiaia rajamine ja kujunemine 19. sajandi esimesel poolel*, 27.

⁷⁴⁹ Gottfried Albrecht Germann, „Kirjutatud teile Tartu Ülikooli botaanikaiaiaast“, tlk Laine Kilk, *Akadeemia*, 6 (2014), 1121.

olemas kasvuhoone ja kõrvahooned.⁷⁵⁰ Krause täpsustas hiljem, et Pistohlkorsi aias (nagu seda arhiiviallikates nimetatakse) asus väike kasvuhoone, hea kaev, kena vaatega maja, milles oli viis tuba, tõllakuur ning pikk ja kitsas puu- ja köögi-viljaaed.⁷⁵¹ Pistohlkorsi aiale lisaks osteti peagi ka maad Tähtvere mõisnik Claus Gustav Baranoffilt, et botaanikaaeda laiendada.⁷⁵² Nii sai botaanikaai pindalaks siis 3,1 ha. Baranoffi krundil asunud elumaja lasi Germann enda elukohaks kohendada.⁷⁵³ Asukoha miinuseks oli aga nii kaugus linnast ja ülejäänud ülikooli-hoonetest, kui ka maapinna üksluisus – seal ei olnud võimalik kujundada kaunist pinnareljeefi ning loomulikult vesi – krundil puudus põhjaveetoiteline veekogu.⁷⁵⁴

10. Tulevase botaanikaai asendiplaan Emajõe ääres. KHO f 9, s 66, 1.

1804. aastal uuendati krundil paiknenud kasvuhoone kastmissüsteemi ja jagati see kaheks osaks, et ühele poole saaks paigutada taimed, mis vajavad kõrgemat temperatuuri. Muretseti juurde kasvukaste, kuhu külvata seemneid. Tehti esi-

⁷⁵⁰ RA, EAA.402.5.52, 73. Kontrakte, Protokoll-Extrakte und Briefwechsel mit den Beamten des botanischen Gartens, dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks und anderen über Errichtung und Versetzung Gartens, den Verkauf des alten Gartens und anderes, 27.04.1803–15.12.1814.

⁷⁵¹ RA EAA 402.4.116, 246p–248. Verzeichnis der Domplätze, Protokollextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, dem Rat der Stadt Dorpat u.a. betreffend die Universitätsgrundstücke 24.04.1803–02.11.1849.

⁷⁵² RA, EAA 402.4.70, 14. Jahresberichte über die Tätigkeit der Universität pro 1803 und 1804 20.11.1803–08.07.1805.

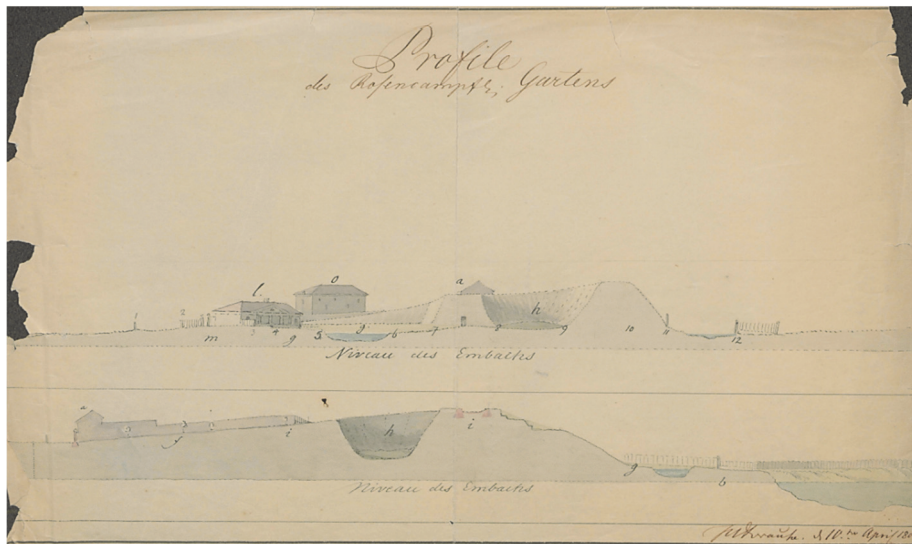
⁷⁵³ Kriisa, *Tartu ülikooli botaanikaai rajamine ja kujunemine 19. sajandi esimesel poolel*, 28.

⁷⁵⁴ Heldur Sander, Toivo Meikar, „Tartu ülikooli botaanikaai algaastad ja esimesed taimekogud“, *Eesti parkide almanahh*, 2 (Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2009). 74.

mesed külvid ja istutustööd. Istikud olid osalt ise ette kasvatatud, aga palju puid ja põõsaid tuli ka Peterburist ja Riiast (kokku 200 liiki istikuid), nii et kõiki ei saanudki maha istutada, sest aed sai täis.⁷⁵⁵

Kuigi 1804. aastal toimetas botaanikaaed veel täies mahus Pistohlkorsi aiana tuntud alal, siis unistus Laia tänava äärsest krundist oli aktuaalne. Nii on uute jooniste hulgas kaks kavandit vastavalt 6. aprillist 1804 ja 10. aprillist 1804, kus Krause planeerib botaanikaeda juba Laia tänava äärde. Asendiplaanil⁷⁵⁶ on kujutatud Rosenkampfi krundiplaani, lisaks on ära toodud Emajõgi ja selle ääres paiknev kõrts (sks *Krug*). Markeeritud on Lai tänav ja selle ääres paiknev kroonuaia.

Rosenkampfi krundil on näha krunti kahest küljest piirav vesi (Emajõe äärne ja tänapäeva Kroonuaia tänava äär). Krause märkis ilmselt botaanikaaiale mõeldes krundil ära ka maa olukorra: viis sektsiooni, mis on märgistatud f-ga on hea aiamaa, millel kasvatatakse kultuurtaimi. Neli osa on märgitud prügiga täidetud kohtadena, kus asuvad ka vanade bastionimüüride jäänused. Krundil paiknevatest hoonetest on joonisele kantud uus elumaja (l) ja majandushoone puukuuriga (m), samuti on plaanil märgistatud krundi kõige madalam koht, ümar kausjas osa. Sama joonisega kuulub kokku ka kõrguste plaan. 10. aprillil 1804. a valminud joonisel⁷⁵⁷ on kujutatud kahte läbilõiget, ülemisel on markeeritud ka hooned, alumisel pinnaselõige.

11. Pinnaselõige Emajõe-äärsel krundil. TÜR KHO f 9 s 66, 2.

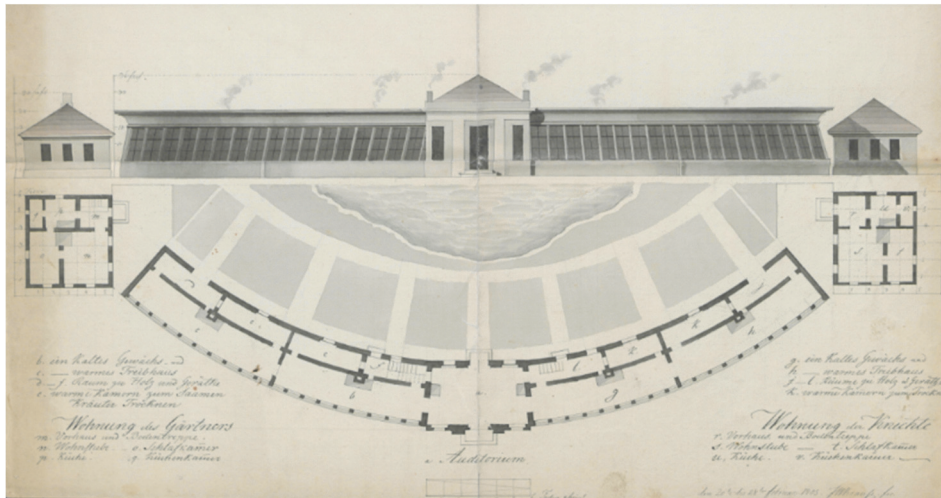
⁷⁵⁵ RA, EAA.402.4.70, 36p. Jahresberichte über die Tätigkeit der Universität pro 1803 und 1804 20.11.1803–08.07.1805.

⁷⁵⁶ TÜR KHO F 9, s. 66, 1. Pläne des Botanischen Gartens der Universität Dorpat und seiner Bauten / J. W. Krause ... [et al.] [Dorpat], 1804–1814.

⁷⁵⁷ TÜR KHO F 9, s. 66, 2. Pläne des Botanischen Gartens der Universität Dorpat und seiner Bauten / J. W. Krause ... [et al.] [Dorpat], 1804–1814.

Krundiplaani läbilõikel on ära toodud kõrguste erinevused, olulisena on markeeritud Emajõe veetase. Antud joonisel on selgemini välja joonistatud uus aiamaaja (I), mille ees paikneb lihtne neljale sambale toetuv klassitsistlik portikus kolmnurkviiluga. Samuti on hästi jälgitav kroonuaida kaju. Selgelt eristuvad veel bastioni põhjaosaga piirnevad tugevad kivimüürid (i) ning krunti piirav tara.

1805. aastal toimetati endiselt Pistohlkorsi aias, tehti ettevalmistusi uute kasvuhoonete ehitamiseks ning uuringuid pinnases. Veevarude kohta krundil on Krause märkinud – piinlik.⁷⁵⁸ Siiski algas 1805. aastal kasvuhoonete kavandamine ja arhitekt joonistas ka esimesed plaanid.

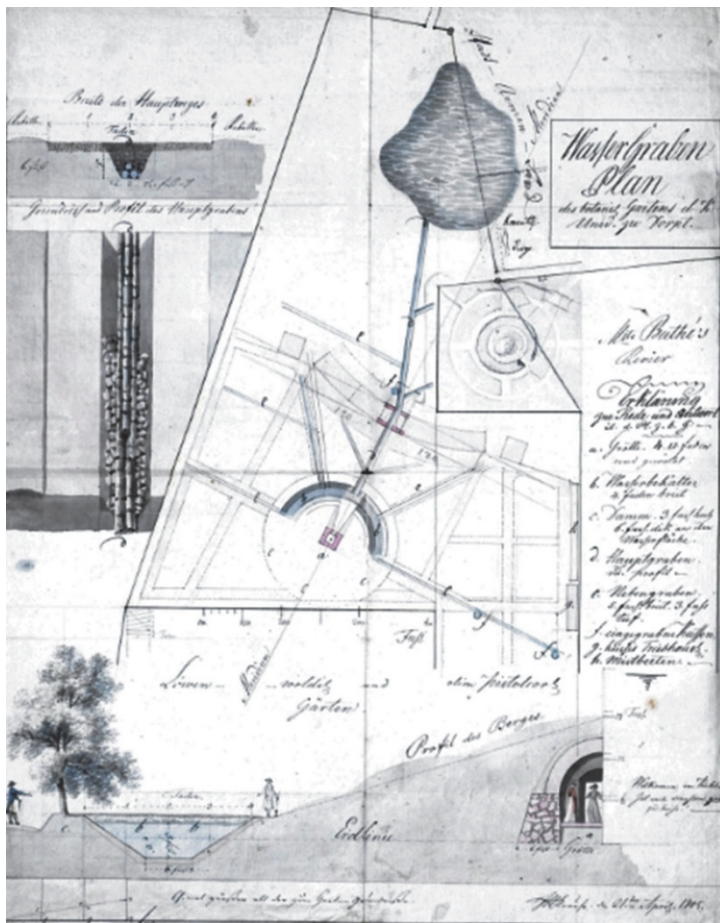
12. Kaarja põhiplaaniga kasvuhoone. Krause ambitsoonikas kava, mis oli mõeldud veel vanale asukohale Õpetaja tänava kandis. TÜR KHO f 9 s 66, 13.

20.–28. veebruari kuupäeva kandval plaanil⁷⁵⁹ näeme pikka kaarja põhiplaaniga kasvuhoonet, mille keskossa on kavandatud auditoorium ja hoone otstes väikesed paviljonid. Hoone ruumistruktuur on hästi läbitöötatud ja lahendus elegantne. Hoone esifassaad on klaasist, mis teeb hoone üldmulje kergeks ja esteetiliselt terviklikuks. Kavandi eksplikatsioonilt lähtub, et hoonesse olid planeeritud ka aedniku ja sulaste eluruumid, mis leidsid koha hoone otstes paiknevates ühekorruselistes paviljonilaadsetes ehitistes. Mõlema korteri plaanilahendus on sama. Kasvuhoone oli kavandatud ühekorruselisena, kus vaheldusid köetavad ja

⁷⁵⁸ RA, EAA.402.4.116. 246p–248, Verzeichniss der Domplätze, Protokoll – Extrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, dem Rat der Stadt Dorpat und anderen. 1803–1849.

⁷⁵⁹ TÜR KHO F 9, s. 66, 13. Wilhelm Pläne des Botanischen Gartens der Universität Dorpat und seiner Bauten / J. W. Krause ... [et al.] [Dorpat], 1804–1814. Käesolev plaan oli pikka aega meie uurijatele teada ainult Parise magistratöö illustreerimise vahendusel kuni üks komplekt plaane ilmus välja ühte Tartu antikvariaati, 2018. aastal omandas need Tartu likooli raamatukogu.

mittekõetavad tsoonid, klaasialuste tsoonide kütmiseks oli ette nähtud neli küttekollet. Pikiteljel jaotab müür kasvuhuone nii, et esifassaadilt vaadates kuulub kaks kolmandikku klaasialustele pindadele ja hoone tagaküljele jäävad pimedamad ruumid nii tööriistade kui seemnete ja muu tarviliku hoiustamiseks. Sama joonisega kuulub kokku ka 21. aprillil 1805. a koostatud veevarustuse plaan⁷⁶⁰ Pistohlkorsi aias vanas asukohas, millega oli liidetud Tähtvere mõisalt ostenud tiigiga ala. Ka see leht on seni uurijatele kättesaamatu olnud, mistõttu on arvatud, et kaarjas kasvuhuone oli planeeritud juba uude asukohta Laial tänaval.

13. Veevarustuse plaan Õpetaja tänava krundil. TÜR KHO f 9 s 66, 14.

⁷⁶⁰ *Ibid.*, 14.

Krause näitab sel plaanil oma teadmisi vesiehitusest,⁷⁶¹ juhib oskuslikult tiigivett ja kavandab veemahuti. Väikeses grotis on Krause joonistele iseloomulikud kaunid inimstafaazid.

Krause kauni kaarja lahendusega kasvuhoone kavand ei leidnud aga toona botaanikaiaia direktori ja ülemaedniku heakskiitu: kas peeti seda lahendust liiga ekstravagantseks ning sooviti midagi lihtsamat ja praktilisemat või paistis siiski võimalus parema ja suurema krundi näol.

1805. aasta aprillis pöördus direktor Germann ülikooli nõukogu poole, et täpsustada veel botaanikaiaia vajadusi, sest lisaks suurele kasvuhoonele oleks pidanud ehitama veel erinevaid väiksemaid kasvuhooneid. Siin peatub Germann pikemalt troopiliste taimede jaoks mõeldud nn ananassimajal (sks *sogenanntes Ananasshauses*), mis peaks olema madalam kasvuhoone, et hoida seal õiget kliimat, 30–37 kraadi ning kuhu võiks lisaks ananassidele muretseda ka teisi taimi, kõiki kaks, näiteks mimoose, erinevaid kaktusi jne. Sealjuures tõi Germann välja detailse ehituseelarve ning palus seda kuraatoriga kooskõlastada.⁷⁶² Ananassimaja ja teiste väiksemate kasvuhoonete plaanid valmistas toonane ülemaednik Johann Anton Weinmann ja neid pakuti Krausele üle vaatamiseks, millest viimane loobus põhjendusega, et nad ei tea piisavalt hästi botaanikute vajadusi.⁷⁶³

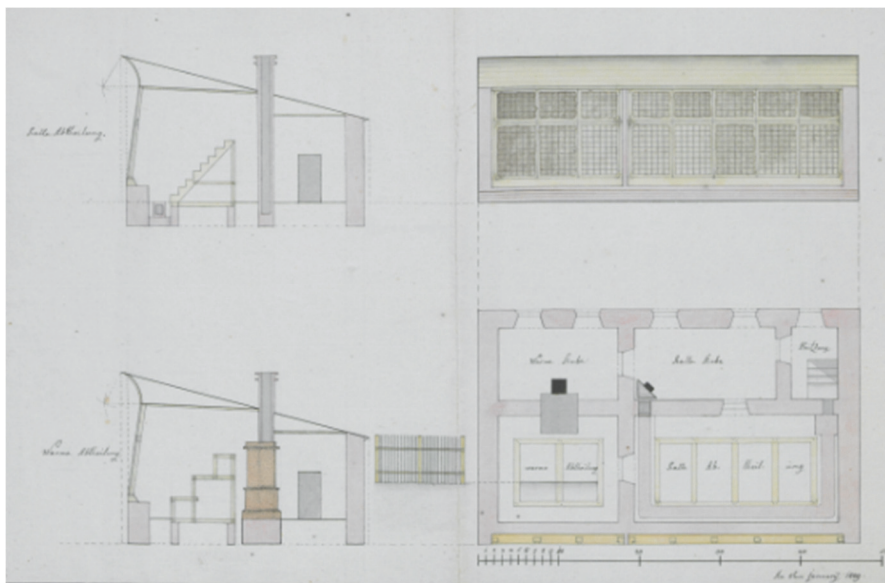
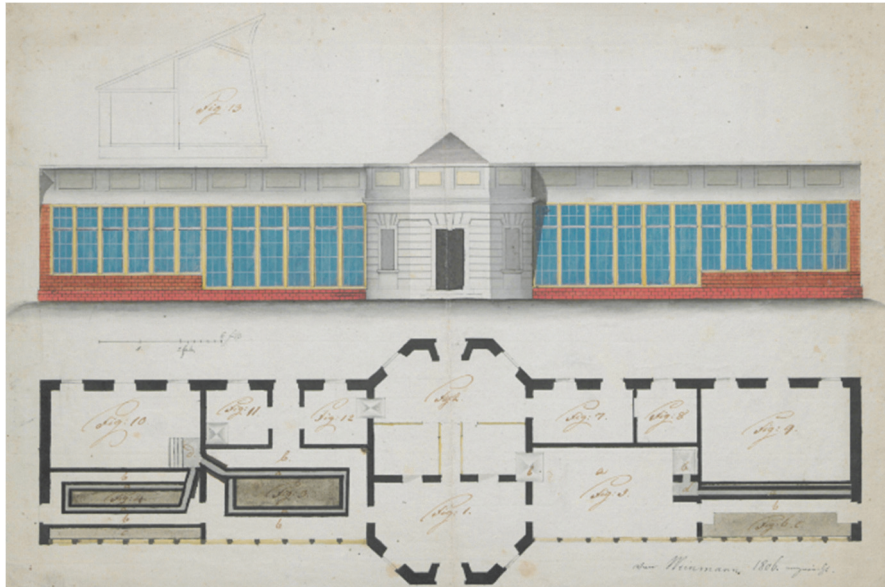
Ilmselt Weinmanni tehtud plaan, millega kuulub kokku ka profiili- ja põhiplaani joonis (TÜR KHO F 9, s. 66, 10), mis täpsustab sooja ja külma ruumi asukohta ja küttesüsteemi. Kuraator Klinger saatis plaanid siiski tagasi ja leidis, et kogusumma on liiga suur ja ehitada peaks saama odavamalt.⁷⁶⁴

⁷⁶¹ Vesiehitus oli väga oluline nii Wörlitzi pargi juures kui ka Krause lugemislaua olnud Gilly teostes. Samuti kuulus vesiehitus ka Krause poolt õpetatavate kursuste juurde.

⁷⁶² RA, EAA.402.5.14, 183–187. Berichte, Protokollextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hausgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität, 29.12.1802–17.09.1806.

⁷⁶³ RA, EAA.402.5.52, 120–120p. Kontrakte, Protokollextrakte und Briefwechsel mit den Beamten des botanischen Gartens, dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks u.a. über die Errichtung und Versetzung des Gartens, den Verkauf des alten Gartens u.a. 27.04.1803–15.12.1814.

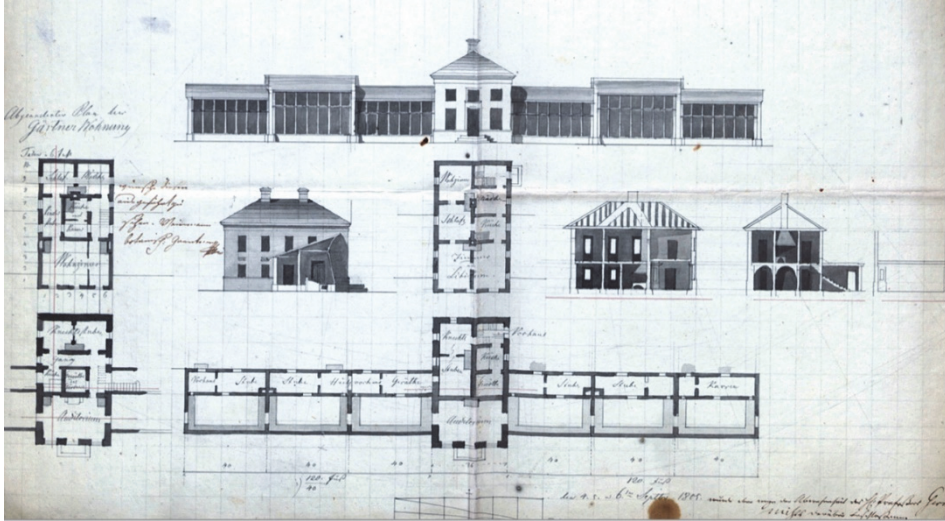
⁷⁶⁴ RA, EAA.402.5.14, 192. Berichte, Protokollextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hausgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität, 29.12.1802–17.09.1806.

14 ja 15. TÜR KHO f 9, s 66, 9. Weinmanni käekirjaga kasvuhoone plaan ülal. TÜR KHO f 9, s 66, 10 all, mis täpsustab hoone küttesüsteemi ja põhiplani.

1805. aasta augustis pöördus Germann taas ülikooli nõukogu poole ning palus, et juba käeoleval aastal valmiks botaanikaaias kanalid koos kõige nende juurde kuuluvaga ning avar ja mugav korter aednikule. Teise palvena (*Meine zweite Bitte*) soovib ta, et ehitusdirektor Krause annaks oma panuse ja koostaks kasvuhoone joonised, et tuleva aasta kevadel saaks ehitustöödega algust teha, sest head

põllukivid on krundile juba toodud.⁷⁶⁵ 1805. aasta suvel oli Krause aga väga hõivatud ning seda märkis ka ülikooli nõukogu, kes leidis, et arhitekt saadab uue kavandi niipea, kui tema asjatoimetused seda võimaldavad.⁷⁶⁶

16. 4.–6. septembri joonis 1805.

Uued kavandid suure kasvuhoone tarvis joonistas Krause juba mõne nädala pärast. 1805. aasta 6. septembri kuupäeva kandev kavand on samuti senises käsitluses täiesti uus leid, mis kuulub kokku esifassaadi, põhiplani, otsafassaadi ja katuse toolvärgi kavandiga.⁷⁶⁷

Hoone lõplik kavand kannab lisaks Krause signatuurile ka Weinmanni nime, mis annab aimu, et kasvuhoone kavandmisel olid Germann ja Weinmann tihedas kontaktis arhitektiga.

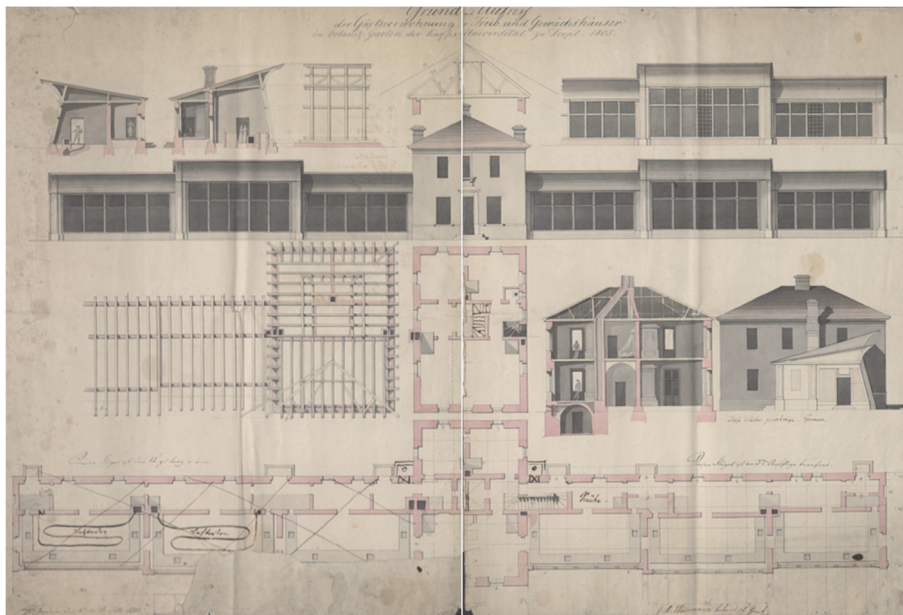
Kasvuhoone on sel joonisel kavandatud sirgjoonelisena ning hoone keskosa ilmestab kahekorruseline keskkorpus, millel on laias krohviraamistuses ukseava. Hoone keskosal on suhteliselt kõrge kelpkatvus, mille harjal kolm korstnapiipu. Kasvuhooned jäävad mõlemale poole keskkorpus ja eristuvad erinevate kõrgustega. Mõlemal pool on kolm kasvuhoonet, millest keskmine on kavandatud veidi kõrgemana. Keskosa lõikel on näha ruumijaotus – üks suurem ja neli väiksemat ruumi; välja on joonistatud ahjud, baldahhiinvoodi ja Krausele iseloomulikult on joonist täiendatud inimstafaažidega. Keskosale on planeeritud väike võlvitud kelder, katuse toolvärg on lihtne ja ratsionaalne. Ainsa dekoorielemendina oli

⁷⁶⁵ *Ibid.*, 239–240.

⁷⁶⁶ RA, EAA.402.5.52, 120–120p. Kontrakte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit den Beamten des botanischen Gartens, dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks u.a. über die Errichtung und Versetzung des Gartens, den Verkauf des alten Gartens u.a. 27.04.1803–15.12.1814.

⁷⁶⁷ TÜR KHO F 9, s 66, 5.

esifassaadile planeeritud väike aknasimss, kuid ehituse käigus loobuti ka sellest. Sellisena vastas see ilmselt paremini tarbehoone vajadusele, nagu seda soovisid ka aednik ja botaanikaiaa direktor.

17. TÜR KHO f 9, s 66, 7. Botaanikaiaa joonis Emajõe-äärsele krundile, mis ilmselt vastas hoone lõplikule ehituskujule.

Vastavalt plaanidele alustati 1806. aastal ettevalmistustöid kasvuhoone ehitamiseks Pistohlkorsi aeda kuulunud botaanikaaias. Kõik plaanid läi aga segi teade, et 9. märtsil kinkis Anna Maria von Rosenkampff ülikoolile Emajõe paremal kaldal Laia tänava nurgal asuva krundi.⁷⁶⁸ Seda maa-ala oli Germann varem soovinud botaanikaiaa jaoks osta, kuid siis osutus see ülikooli jaoks liiga kalliks. Emajõega piirnev krunt oli aga nii oma pinnasereljeefilt kui veevarustusest botaanikaiaa jaoks palju sobivam koht, kui seda oli Pistohlkorsi aed. Samuti asus see teistele ülikoolihoonetele palju lähemal, mistõttu otsustati ülikooli botaanika-aed kolida Laia tänava krundile ning uue kasvuhoone ehitamisega alustada samuti uues kohas. Kuigi ümber tuli vedada kogu varem varutud ehitusmaterjal, alustati ehitustöödega juba 27. aprillil 1806. a ning sama aasta lõpuks oli hoone katuse all.⁷⁶⁹

Vana botaanikaiaa kolimine jäi Germanni vastutada. Selle tarbeks palus ta kahehobuselisel vankril ehituskomiteelt. Samuti tegi ta plaanid, mida uues kohas

⁷⁶⁸ Die Kaiserliche Universität zu Dorpat: fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung, 40.

⁷⁶⁹ Paris, Johann Wilhelm Krause, 70.

oli kiiresti tarvis teha, näiteks värvida seal paiknenud kuur, vana lattaed lammutada ning ehitada uus.⁷⁷⁰

Kasvuhoone valmis 1807. aasta oktoobris. Krause andis sellest teada 5. oktoobril 1807. a ja tegi ettepaneku hoone ülevõtmiseks 8. oktoobril, mil ehituskomisjoni liikmed saaksid koguneda ja hoone pidulikult Germannile üle anda. Aednik Weinmannile kingiti selle piduliku sündmuse puhuks hõbedane kastmelusikas ja 12 hõbedast supilusikat.⁷⁷¹ Hoone oli taas läinud kallimaks, kui esialgu planeeriti. Germann kirjutab oma põhjenduses, et hoone eelarvet tõstis ehitusmaterjali transport vanalt ehitusplatsilt uuele, kasvuhoone sisseseade osutus planeeritust kallimaks ning esialgu loodeti läbi ajada ka ühekordsete akendega, mis tulid hiljem siiski topeltakende vastu vahetada.⁷⁷²

Valminud kasvuhoone pikkuseks oli 252 jalga, sügavuseks 30–48 jalga. Ristkülikukujulise hoone peasissepääs jäi lõunasse Laia tänava poole. Peasissepääsust vasakule (lääne suunas) jäi kolm köetavat kasvuhoonet, igaüks 36 jalga pikk, 30 jalga sügav ja 17–20 jalga kõrge. Paremale (ida suunas) peegelpildis jäi kolm samasuurt mitteköetavat kasvuhoonet. Vastavalt plaanile olid keskmised kasvuhooned kõrgemad (20 jalga). Hoone kahekorruseline keskkorpus endus pisut fassaadist ning selle esimesel korrusel oli auditoorium, seemnete hoistamise ruum, köök ja teenijate ning abiliste ruumid. Teisele korrusele jäi aedniku korter. Kasvuhoonetele oli planeeritud põrandaküte, mis võimaldas keldrist läbi tulekanalite kasvuhooneid kütta.⁷⁷³

1808. aasta lõpuks oli botaanikaaed täielikult vanast asukohast Laiale tänavale kolitud⁷⁷⁴ ja vana aed müüdi ülikooli sündikule parun Peter Georg Ungern-Sternbergile. Müügist saadud tulu läks uue botaanikaaiakuulude katteks.⁷⁷⁵ Kolimise ja uue aia rajamise raskus langes peamiselt aednik Weinmanni õlule, kes ise on seda kirjeldanud nii: „Varsti pärast seda anti mulle üle praegune koht; ja sellest ajast peale hooldasin kahte aeda, kuni praegune oli niikaugele edenenud, et võisin esimese likvideerida; see likvideerimine polnud just väikeste raskustega seotud. Sel ajal visandasin mõned plaanid praeguste kasvuhoonete kohta, millest üks mõningate muudatustega vastu võeti. Selle ehitamise ajal juhatasin kõike ja pidin

⁷⁷⁰ RA, EAA.402.5.14, 282. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hausgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität, 29.12.1802–17.09.1806.

⁷⁷¹ RA, EAA.402.5.82, 26–27p. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hauptgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Gartens, sowie des Ökonomikums der Universität, 25.04.1807–03.06.1824.

⁷⁷² *Ibid.*, 28–32.

⁷⁷³ *Die Kaiserliche Universität zu Dorpat: fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung*, 42.

⁷⁷⁴ RA, EAA.402.5.52, 145. Kontrakte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit den Beamten des botanischen Gartens, dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks u.a. über die Errichtung und Versetzung des Gartens, den Verkauf des alten Gartens u.a. 27.04.1803–15.12.1814.

⁷⁷⁵ Kriisa, *Tartu ülikooli botaanikaia rajamine ja kujunemine 19. sajandi esimesel poolel*, 30.

iga päev kaks korda ühest linna otsast teise kõndima, mitte harva väsinud ihuliikmetega. Praeguse aia rajamine, kui hea või halb see ka olla võis, oli üks kõige äraaneetumaid töid, mis mulle eales osaks võis saada; nendel tingimustel, mis tookord olid, ma midagi sellist enam ette ei võtaks, sest ma ohverdasin osa oma muidu nii õitsvast tervisest; sain ebameeldiva podagra. Peaaegu kolm aastat töötasin ilma korraliku abita ja nägin vaeva ainult tavaliste töölistega. [---] Muu jätan vahele ja ütlen ainult, et päevatööde kõrval külvasin kõik üksinda ja istutasin kõik oma käega ümber. – Nii tekkis sinne botaaniline rajatis seitsme aasta jooksul.⁷⁷⁶

Ülikooli botaanikaaed oli eeskätt mõeldud didaktiliseks eesmärgiks. Siiski juba 1809. aasta augustis otsustati, et linnarahval on õigus botaanikaaeda külastada kahel päeval nädalas, pärastlõunati kella 4–7 vahel. Sissepääsuks tuli osta pilet.⁷⁷⁷ Linnarahva sissepääsu piirati ilmselt eelkõige hirmus, et nood võivad kasvavale aiale kahju teha, nagu see oli juhtunud Toomemäe pargis, kus noori istikuid kahjustati.⁷⁷⁸ 1810. aastast on teada eksegeetika professor Johann Wilhelm Friedrich Hezeli kiri, kus ta avaldas pahameelt, et teda botaanikaaeda ei lubatud ning tegi ettepaneku, et ülikooli professoritel võiks olla õigus vabal ajal botaanikaaias jalutada ning soovijatel oleks sissepääsuks isiklik võti.⁷⁷⁹

1809. aasta suvel külastas Tartut Ülikooli kuraator, kes avaldas Krausele erilist tänu tema töö ja vaeva, ületatud raskuste ja ebameeldivuste eest ülikoolihoonete ehitusel.⁷⁸⁰ Samal nõukogu istungil on arutluse all ka kuraatori korteri küsimus Tartus viibimise ajal. Kuraatori ise soovis, et talle seataks tulevasteks kordadeks valmis korter botaanikaaias, millega nõukogu igati päri oli ja vastas, et neilgi on olnud täpselt sama plaan.⁷⁸¹ Botaanikaiaia kaguservas asunud kuraator Klingeri varasema maakividest hobusetalli suvekorteriks ümberkujundamise võttis enda peale Krause. Hoone valmis 1811. aastal ning selle üleandmisel rõhutas arhitekt, et hoone kolme ahju ja mõlemat kaminat tuleb kütta läbi talve, et hoone elamiskõlblikuna püsiks ja kuraator saaks seda suvel kasutada.⁷⁸² Kütmise jaoks

⁷⁷⁶ Sander, Meikar, „Aednikust botaaniku Johann Anton Weinmanni elu ja tegevus“, 1110.

⁷⁷⁷ RA, EAA.402.4.89, 25. Instruktionen für den Gärtner, Protokollextrakte und Briefwechsel mit den Direktoren des botanischen Gartens, dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks u.a. über Errichtung, Benutzung und Ausgaben des Gartens, Anstellung des Personals u.a. 16.05.1803–18.05.1855.

⁷⁷⁸ RA, EAA.402.5.44, 104. Protokoll-Extrakte, Bekanntmachungen, Kostenanschlag und Briefwechsel mit dem Bau- und Plantationskommission und anderen. 1803–1855.

⁷⁷⁹ RA, EAA.402.4.89, 36–36p. Instruktionen für den Gärtner, Protokollextrakte und Briefwechsel mit den Direktoren des botanischen Gartens, dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks u.a. über Errichtung, Benutzung und Ausgaben des Gartens, Anstellung des Personals u.a. 16.05.1803–18.05.1855.

⁷⁸⁰ RA, EAA.402.5.82, 169. Berichte, Protokollextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hauptgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Obeservatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Gartens, sowie des Ökonomikums der Universität, 25.04.1807–03.06.1824.

⁷⁸¹ *Ibid.*

⁷⁸² *Ibid.*, 225–225.

tuli leida usaldusväärne inimene botaanikaaija personali hulgast. Ümberehitus oli üsna kulukas, sest varasemalt ei olnud tegu eluhoonega.⁷⁸³ Keiserlik kuraator seda hoonet siiski kasutama ei hakanud ning alates 1815. aastast sai õiguse hoonet rentida botaanikaaija toonane direktor C. F. Ledebour.⁷⁸⁴

Ümberehituse ajast arhitekti jooniseid säilinud ei ole. Krause visandas hoone põhiplaani alles 1818. aasta suvel.⁷⁸⁵ Siiski võib arvata, et aiamaja ümberehituse ajal oli Krausel silme ees Berliini arhitekti Carl Ferdinand Langhansi aiamaja, mis oli ilmunud juba 1796. aasta *Ideemagazinis*, kuid mida Krause kopeeris just 1811. aasta juulis.⁷⁸⁶ Langhansi poolt kujutatud aiamaja esifassaadi kaunistas sarnaselt botaanikaaias paiknevale aiamaajale kaunis neljasambaline portikus. 1818. aasta napile põhiplaani joonisele on arhitekt lisanud pika kaaskirja, milles kirjeldab krundi olukorda enne ehitusööde algust, ehituse käiku ning lõpus väljendab rahulolu saavutatu üle:

„Avalikkus leiab selle piirkonna niisamuti õpetliku kui esteetilise olevat... kus iga taim kuulutab selle looja ja asutaja õnnelikustegevat armu ja heasoovlikkust.“⁷⁸⁷

Botaanikaaeda ja seda ümbritsevaid krunte on arhitekt kujutanud samuti 1818. aastal.⁷⁸⁸ Kaardile on kantud botaanikaaias paikevad hooned, samuti on aimatav pinnasereljeef ning ära on toodud nii tiik kui tänase Kroonuaija tänavaga paralleelselt rajatud kuivenduskanal. Oma kaaskirjas juhib Krause tähelepanu, et kuigi sel krundil oli lahendatud veeprobleem ja ka maastik oli vahelduvam, vajas maaala ulatuslikke maaparandustöid (*Salve Meliori!*), sest krundil paiknesid mitmed varemed, sh linnamüüri jäänused. Samuti juhtis Krause selles kirjas tähelepanu, et botaanikaaed tuleks ümbritseda soliidsete (sks *solide*) müüridega.⁷⁸⁹ Osa territooriumist hõivas varasem vallikraav, kuhu kavandati saareke. Botaanikaaija tiiki toitis Toome nõlvalt laskuv allikavesi. Botaanikaaija reljeefi kujundas varasem bastionide vöö, kuhu rajati peenrad. Soostunud ala melioreeriti eelmainitud kanali abil.⁷⁹⁰

⁷⁸³ *Ibid.*, 204–205.

⁷⁸⁴ RA, EAA.402.4.371, 1. Protokollektate und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks und dem Professor Ledebour betreffend das vermieten des Wohnhauses im botanischen Garten, 24.02.1819–02.04.1819.

⁷⁸⁵ TÜR KHO F 9, s. 32, 5. Plan des botanischen Gartens (1806–1807). Plan des Treibhauses. Das Nebengebäude im botanischen Garten (1811–1812). 21. Juni 1818–1819. Juli 1818.

⁷⁸⁶ Gerd-Helge Vogel, „Maastikupark“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal*, koost. Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002), 321, 331.

⁷⁸⁷ TÜR KHO F 9, s. 32, 5. Plan des botanischen Gartens (1806–1807). Plan des Treibhauses. Das Nebengebäude im botanischen Garten (1811–1812). 21. Juni 1818–1819. Juli 1818.

⁷⁸⁸ RA, EAA.402.4.116, 250. Verzeichnis der Domplätze, Protokollektate und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, dem Rat der Stadt Dorpat u.a. betreffend die Universitätsgrundstücke 24.04.1803–02.11.1849.

⁷⁸⁹ *Ibid.*, 246p–248.

⁷⁹⁰ TÜR KHO F 9, s. 32, 1p. Plan des botanischen Gartens (1806–1807). Plan des Treibhauses. Das Nebengebäude im botanischen Garten (1811–1812). 21. Juni 1818–1819. Juli 1818.

Kõik ülikoolihooned vajasis suuremaid ja väiksemaid parandus- ja hooldustöid. Kasvuhoone ja aednikumaja juures on teada värvivärskendused, katkiset akende, ahjude ja teiste tulekollete parandamine jne.⁷⁹¹ Siiski oldi botaanikaia seisukorraga üldiselt rahul⁷⁹² ning 1812. aasta suvel nenditakse ka ülikooli nõukogus, et botaanikaia territooriumil paistis silma vaid ilu ja elegants (sks *nur die Schönheit und Eleganz*).⁷⁹³

Alates 1813. aastast oli ülikoolil päevakorras botaanikaiaie sobiva piirdeaia ehitamine. Vastavalt kehtima hakanud tüüpfassaadide nõudele pidid krundid olema piiratud kiviaia, tara või planguga.⁷⁹⁴ Lattaeda ei pidanud aga sobilikuks ei Krause ega ka botaanikaia direktor, mistõttu tegi Krause ülikooli nõukogule ettepaneku kiviaia ehitamiseks, mis oleks soliidne ja kestaks 100 aastat ning oleks seetõttu võrreldes lattaiaga, mida pidevalt uuendama ja parandama peab, ka odavam lahendus. Arhitekt koostas ka kalkulatsiooni ning nõukogu lubas asja uurida.⁷⁹⁵ Uuesti tuldi müüriehitamise teema juurde tagasi alles 1827. aastal, mil kuraatorile saadeti Krause varasem kalkulatsioon ning Peterburis sündis otsus müüri ehitamiseks raha eraldada. Krause valmistas 1827. aastal ette ka täpse projekti müüri ehitamiseks⁷⁹⁶ ja botaanikaia maa-ala plaani, millele oli kantud müür kogu ulatuses. Aiamüür valmis alles 1832. aastal ning Krausel kahjuks seda näha ei õnnestunudki.

1820. aastal tekkis vajadus uue väiksema kasvuhoone ehitamiseks. Ewers tegi küll Krausele ettepaneku visandada vaba käega esialgsed joonised, kuid väikese kasvuhoone joonised teeb Krause ettepanekul siiski Kranhals (sen). Küll jääb Krause ülesandeks eelarve koostamine.⁷⁹⁷ Väike kasvuhoone valmis 1821. aasta suvel ja detsembriks olid kõik troopilised taimed, mis plaaniti, ka sinna kolitud.⁷⁹⁸ Väikese kasvuhoone joonised⁷⁹⁹ on lihtsad, köetaval hoonel on kaks sissepääsu. Küttesüsteem on taas paigutatud keldrisse põranda alla. hoone esikülj ja lauge nurgaga katus on klaasist, tagaküljel paiknevad sissepääs ja kaks akent.

⁷⁹¹ RA, EAA.402.5.126, 3–5. Protokollextrakte, Kostenanschläge und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der universitätsrenteikammer u.a. über Bauten und Reparaturen an den Universitätsgebäuden, 12.02.1818–27.12.1821.

⁷⁹² RA, EAA 402.5.51, 73p–74. Protokollextrakte, Kostenanschläge und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der universitätsrentenkammer u.a. über Bauten und Reparaturen an den Universitätsgebäuden, 07.04.1803–22.12.1817.

⁷⁹³ RA, EAA.402.4.89, 45. Instruktionen für den Gärtner, Protokollextrakte und Briefwechsel mit den Direktoren des botanischen Gartens, dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks u.a. über Errichtung, Benutzung und Ausgaben des Gartens, Anstellung des Personals u.a. 16.05.1803–18.05.1855.

⁷⁹⁴ Tohvri, *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurile 19. sajandi alguses*, 237.

⁷⁹⁵ RA, EAA.402.5.107, 2–3p. Pläne, Kostenanschlag und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, dem Livländischen Kameralhof u.a. über den Bau der Zaunmauer um den botanischen Garten, 12.11.1813–27.12.1832.

⁷⁹⁶ RA, EAA.402.5.107, 61. Pläne, Kostenanschlag und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, dem Livländischen Kameralhof u.a. über den Bau der Zaunmauer um den botanischen Garten, 12.11.1813–27.12.1832.

⁷⁹⁷ *Ibid.*, 9–16.

⁷⁹⁸ *Ibid.*, 26–28.

⁷⁹⁹ *Ibid.*, 11–12.

19. sajandi jooksul ehitati kasvuhoonet mitmel korral ümber. Olulisem oli triiphoonete vaheseinte lammutamine ja uue klaasist katuse tegemine – nii ei jäänud Krause kavandatud hoonest palju järele.⁸⁰⁰ Siiski on tänaseni suurel määral säilinud Weinmanni rajatud aiaplaan ning Krause poolt ümberehitatud aednikumaja.

19. sajandi alguses rajatud Tartu Ülikooli botaanikaaiast kujunes kaasaegne teadus- ja hariduskeskus, mille liigirikas aed oli heaks õppe- ja teadustöö vahendiks nii professoritele kui üliõpilastele. Botaanilised kogud kasvasid kiiresti tänu headele kontaktidele ja uurimisreisidele. Kui 1807. aastal oli botaanikaai kogudes 2367 taime, mis olid peamiselt avamaataimed, siis kahekümne aastaga oli see arv tõusnud 10449ni, millest pooled olid avamaa ja pooled kasvuhoones kultiveeritavad taimed⁸⁰¹. Suure panuse kogude täiendamiseks andis C. F. Ledebour, kes oli botaanikaia direktor aastail 1811–1836 ja kes võttis ette mitmeid ekspeditsioone Venemaa seni botaaniliselt uurimata aladele. Ta oli mitmete Siberi taimede vahendajaks ka Lääne-Euroopa botaanikaaedadesse.

1818. aastal kirjutas Krause botaanikaia saamisloost: *Er durchwenderte die Wüste, ehe er sein Canaan fand*.⁸⁰² Nii pikk ja vaevaline oli olnud kaasaegse botaanikaia rajamine Tartus, kuid oma asukohas Laial tänaval sai aed viimaks võimaluse kasvada ja areneda üheks toonastel Vene aladel asunud moodsaimaks botaanikaaiaks.

Tänaseni asub botaanikaaed paigas, kuhu ta 1806. aastal koliti. Selle linna-poolseks piiriks on Lai tänav, jõepoolseks Emajõe tänav ning põhjaküljel piirneb see Kroonuaia tänavaga. Botaanikaaed sai tugevalt kannatada 1943. aastal pommirünnaku all, kui hävisid sealsed kasvuhooned. 1984. aastal valmis uus palmimaja ja 2006. aastal uus troopikamaja. Krause kavandatud botaanikaia peahoonet meil täna võimalik imetleda pole, kuid 19. sajandi algusest pärinevad nii Weinmanni loodud aia üldplaan kui ka Krause kaunis klassitsistlik aiamaa, mis loovad botaanikaia paksude müüride vahel omalaadse rahuliku oaasi keset linna.

3.2.4 Kliinik

Ülikoolihaigla oli uus nähtus ja seostus suuresti valgustusajastuga, erinedes nii oma arhitektuurilt kui ka olemuselt varasemast. Seda just võrreldes keskaegse ravitsemistraditsiooniga kloostrites või linnade seegimajades, kus ravimine oli tugevalt seotud hingelise päästega. Renessansiajastul seoses humanismi ideede levikuga tekkisid ka esimesed linnahaiglad, kus pöörati hingelise pääste kõrval vastavalt toonastele teadmiste ja võimaluste tähelepanu ka kehale. Esimesed näited pärinevad Itaaliast – Milano *Ospedale Maggiore* (1456), arhitektiks

⁸⁰⁰ Kriisa, „Botaanikaaed“, 166.

⁸⁰¹ Heinrich Moritz Willkomm, *Der Botanische Garten der Kaiserlichen Universität Dorpat* (Dorpat: C. Mattiesen, 1873), 15.

⁸⁰² RA, EAA.402.4.116, 246p. Verzeichnis der Domplätze, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, dem Rat der Stadt Dorpat u.a. betreffend die Universitätsgrundstücke, 24.04.1803–02.11.1849. „Ta rändas läbi kõrbe, enne kui oma Kaananimaa leidis.“ Saksa kultuuriruumis romantismiajal levinud väljend.

Antonio Filarete, ja orbudekoduks planeeritud *Ospedale degli Innocenti* (1419) Firenzes, mis kuulub Filippo Brunelleschi kuulsaimate teoste hulka. Oluline on märkida, et toonane haigla oli võimalus pigem vaesematele inimestele, kellel kodustes tingimustes pöetamisvõimalused puudusid.

Religioosne iseloom püsis haiglate juures kaua, katoliiklikes maades võime seda näha isegi kuni 20. sajandini.⁸⁰³ 17. sajandi Euroopas rajati mitmeid haigla-komplekse riiklike institutsioonide juurde, millest kuulsaimad on Pariisi sõjaveteranide haiglakomplekt (*l'Hotel national des Invalides*) ja Londoni Greenwichi haigla.

17. sajandil rootsiaegses Tartu Ülikoolis ülikoolihaigla puudus. Kliiniline õppetöö toimus tol ajal vähestes Euroopa ülikoolides ning nii aeti ka Tartus läbi üksnes loenguvormiga. Katse ülikoolihaigla rajamiseks tehti 1690. aastal, mil meditsiiniprofessor Jakob Friedrich Below pöördus ülikooli nimel Tartu komandandi poole linnas hospitali avamiseks, kuid ülikooli haigla jäi toona siiski rajamata.⁸⁰⁴

Kuigi pea 19. sajandi lõpuni püsis arusaam, et haiglad on vaesemale rahvale ja rikkam kõrgklass ning kõik teised, kes saavad seda endale võimaldada, peaksid ravima end kodus, siis just selle sajandi jooksul arenes meditsiin sotsiaalselt väga kaalukaks elualaks. Arstid ja haiglad muutusid prestiižseks ning sajandi lõpuks varasem arusaam muutus.⁸⁰⁵

Akadeemilised haiglad ja õpetavad haiglad kujunesid välja just valgustusajastul, mil uute meditsiiniliste õppeasutuste (nt Pariisi *Ecole de Chirurgie*) roll oli oluline ka arstiteaduse arengus. Haiglate rajamine seostub eelkõige Saksa-maaga, kus üheks varasemaks näiteks on Göttingeni naistekliinik, mille rajajaks saab pidada Albrecht von Hallerit, Šveitsi arsti, kes oli oma väljaõppe saanud Leideni ülikoolis. Tema jõupingutuste tulemusena avati 1751. aastal saksa keele-ruumis esimene naistekliinik, mis leidis omale koha varem varisemisohtlikuna seisnud Göttingeni vanas kasarmuhoones.⁸⁰⁶ Täpselt samamoodi juhtus 50 aastat hiljem ka Tartus. Haller ja tema järeltulijad pidasid oluliseks, et vaesemad naised saaksid sünnitada hügieenilises keskkonnas ja seal oleks võimalik samal ajal ka ämmaemandaid koolitada.

Göttingeni Ülikooli uus kliinik, kus olid koos nii kirurgia kui sünnitusabi osakonnad, valmis juba 1781. aastal. Esimene õpetav kliinikum rajati Leideni

⁸⁰³ Adrian Forty, „The modern hospital in England and France: the social and medical uses of architecture“, *Buildings and Society Essays on the Social Development of the Built Environment*, ed. by Anthony D. King (London: Routledge & Kegan Paul, 1980), 63.

⁸⁰⁴ Hele Punga, „Tartu Ülikooli Kliinikumi ajalooline taust“, *Tartu Ülikooli Kliinikum 200 = Tartu University Hospital 200*, toim. Anne Velliste, Kristi Tael (Tartu: Tartu Ülikool, 2004), 16.

⁸⁰⁵ Forty, „The modern hospital in England and France: the social and medical uses of architecture“, 62.

⁸⁰⁶ Ulrich Hunger, „Die Georgia Augusta als Hannoversche Landesuniversität Göttingen“, *Geschichte einer Universitätsstadt*, Band 2, hrsg. von Ernst Böhme, Rudolf Vierhaus (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen), 157.

ülikooli juurde 1798. aastal.⁸⁰⁷ Uue hoone ehitamine Göttingenis seostub Kasselist tulnud günekoloogi Georg Wilhelm Steini nimega, kes oli Kasselis sealse bibliotekaari, arhitektuuri diletant André Nerciat'ga loonud varjupaiga ja sünnitusmaja (sks *Findel- und Accoucierhaus*). Göttingeni uue haigla arhitektil Borheckil oli ka võimalus Nerciat'ga planeerimise ja ehituse käigus konsulteerida, sest uuel ehitustüübil olid omad eripärad: peanõudmiseks oli hea ja tervislik õhk, mille pidi tagama uus ventilatsioonisüsteem. Göttingenis rajati naistekliinik kolmekorruselise krohvitud kivihoonena, mille peaportaal oli kujundatud keskrisaliiti krooniva ümaraknaga kolmnurkfrontoonina. Christian Freigang rõhutab, et selline lossiarhitektuurist laenatud motiiv näitab selgelt, kui uudset prestiiži hoone kandis. Ka Borheck kirjeldab hoonet kui prantsuse traditsioonist lähtuvat arhitektuuri, „Charles Nicolas Ledoux, keda on õigusega imetletud“, vaimus sündinud teost, mille tervikuna lihtsat välimust tuleb esile tõsta.⁸⁰⁸

Kliinik kuulus ka taasavatava Tartu Ülikooli programmi. Kliiniku asukohana pakuti välja 1778. aastal Karl Rehanni poolt rajatud ühekorruseline 150 mehele mõeldud kasarmuhoone⁸⁰⁹, mille sarnaseid oli algselt Toomele planeeritud viis, kuid valmis ainult üks,⁸¹⁰ ning mis oli 19. sajandi alguses lagunenu ja räämas. Kliiniku rajamise küsimus koos võimalike asukohtadega oli ülikooli nõukogus arutlusel juba 1800. aasta juulis ning sama aasta augustis lasti teha uuringuid Toomel paiknenud ühekorruselise kasarmuhoone seiskorra kohta. Hinnati eelkõige müüride ja vundamendi olukorda, mis leiti ehituseks vastupidavad olevat.⁸¹¹ 1800. aasta novembris otsustati, et antud hoone võiks ümberehitatult katta arstiteaduskonna ruumivajaduse ning et antud hoone ehitus on ülikoolile prioriteetne ja kliinik peaks valmima juba esimese aasta jooksul.⁸¹² Nii see paraku ei läinud. Kõik võttis esialgu plaanitust rohkem aega.

Ülikooli asutamise statuut nägi ette teadusasutuse, selle juurde kuuluva 14 voodikohaga kliinilise instituudi ja 6 kohaga sünnitushaigla rajamise ülikooli juurde.⁸¹³ Ja kuigi vanadesse kasarmuhoonetesse oli meditsiinifakulteedi sisseadmine päevakorras juba 1800. aasta novembris⁸¹⁴, sündisid täpsemad plaanid alles 1803. aasta alguses, mil Krause oli juba esmatutvusel Tartuga näinud Toomemäel paiknenud toomkiriku varemete kõrval ka vana kasarmuhoonet.⁸¹⁵ Maha jäetud hoone seisukord polnud kiita, Krause kirjeldas nähtut nii: „Päike paistis

⁸⁰⁷ Tohvri, *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses*, 133.

⁸⁰⁸ Freigang, „Architektur und Städtebau in Göttingen von der Mitte des 17. Jahrhunderts bis 1866“, 785–786.

⁸⁰⁹ Karl Rehann oli kohaliku insenerikomando ülem insener-major, pikemalt käsitleb tema rolli Ragnar Nurk artiklis „Tartu kindluslinnana taastamise katse Katariina II valitsusajal aastail 1763–1782: kindlustused ja linnaehitus“. Artikli käsikiri autori valduses.

⁸¹⁰ Alttoa, „Toomemägi enne Krauset“, 93. (Kasarmu projekt 1777. aastast: RSKA.349.12.4688, 11–12).

⁸¹¹ RA, EAA.402.4.2, 9–12.

⁸¹² RA, EAA.402.4.2, 25, 35.

⁸¹³ RA, EAA.402.4.13, 248.

⁸¹⁴ RA, EAA.402.4.3, 25.

⁸¹⁵ Maiste, Polli, Raisma, „Kliinik“, *Alma Mater Tartuensis: Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause*, 257.

läbi katuse, läbi seinte ja viletsate põrandate räpasesse keldrisse.⁸¹⁶ „Kogu hoone oli nõrgalt ehitatud ja väga halvasti hooldatud.“⁸¹⁷

Kõige esimene kavand, mida võib koos 1800. aasta maneeži joonisega pidada ülikoolihoonete esimesteks joonisteks, pärineb 1803. aasta 12. veebruarist.⁸¹⁸ Selle on signeerinud linna ehitusmeister Johann Nicholas Lange. Siiski võib selle plaani ja edasiste ümbertöötluste põhjal pidada hoone üldidee autoriks Krauset. Lange joonis markeerib hoone põhiplaani, säilinud müüride gabariidid, vaheseinad, küttekolded. Lange joonis vastab Johann Christian Brotze kogudes leiduvale plaanile, kus on ära toodud ka kasarmuhoone fassaad.⁸¹⁹ Esimene fassaadijoonis, mis ilmselt kuulub samasse aega, on samuti Lange poolt koostatud,⁸²⁰ hoone esifassaad sarnaneb väga Krause enda 1800. aastal valminud kodumõisaga Kizbeles (Kipsal). Volüümikas katus annab tunnistust veel baroki mõjust, kuid esifassaadil toetab katust Krause lemmikmotiiv – lai kolmnurkfrontooniga keskrisaliit. Hoonele on selles versioonis planeeritud esifassaadile üks portaal, otsafassaadile planeeritud treppide järgi võib arvata, et ka otstesse on planeeritud esinduslikumad portaalid. Kahekorruselise hoone akende ridu lahutavad tahveldised.

1803. aasta märtsist pärineb kliiniku kavand,⁸²¹ kus haiglahoonele on liidetud ka anatoomikumi rotund. Koridoriga omavahel ühendatud endisesse kasarmuhoonesse planeeritud kliiniku ja ümarvormilise anatoomikumi kavand ei leidnud ülikooli nõukogus heakskiitu. Kliiniku fassaad on sellel joonisel rangelt klassitsistlik, hoone esifassaadil paikevad kolossaalpiilarid on ilmestatud rangepärase rustikaga, mis viitab prantsuse eeskujudele. Võrreldes eelneva joonisega on nüüd peaportaalil kolm sissepääsu, oluliselt on vähendatud korstnate arvu. 1804. aasta sügisel töötas Krause kliiniku korruste plaanidega,⁸²² mis annavad ülevaate nii ruumide struktuurist kui funktsioonidest. Markeeritud on trepid, küttekolded ja ruumide otstarve. Esimesele korrusele on ette nähtud ökonoomi ruumid, kirurgi vastuvõtu- ja tööruumid, kirurgiliste patsientide palatid, konsultatsioonituba, apteek, raamatukogu, vannituba, köök ja sulaste ning teenijate ruumid. Teisel korrusel on joonisel ära toodud tava- ja taastumispalatid, sünnitustoad, ämmaemandate ruum, kirurgiliste protseduuride ruum, instrumentide ja aparaatide ruum ning eraldi ruum lahkamiseks. Siiski venis vanade kasarmute üleandmine ülikoolile ja ehitustöödega ei saanud alustada.⁸²³

⁸¹⁶ TÜR KHO F 9, s. 31.

⁸¹⁷ RA, EAA.402.5.82, 73p. Berichte, Protokollextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hauptgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Obeservatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Gartens, sowie des Ökonomikums der Universität, 25.04.1807–03.06.1824.

⁸¹⁸ RA, EAA.2100.11.145, 2.

⁸¹⁹ Johann Christian Brotze, *Estonica*, koost. Ants Hein, Ivar Leimus, Raimo Pullat, Ants Viies (Tallinn: Estopol, 2006), 240.

⁸²⁰ RA, EAA.995.1.6855, 15.

⁸²¹ RA, EAA.402.10.114, 3.

⁸²² RA, EAA.2100.11.134, 1–2.

⁸²³ *Tartu ülikooli ajalugu 1632–1982, II: 1798–1918*, 50.

Kuna uue ülikoolihaigla väljaehitamine võttis erievatel põhjustel esilagu loodetust kauem aega, siis avati ülikooli kliinik esialgu sootuks eramajas – nimelt 1. mail 1804. a avas toonane patoloogia, semiootika, teraapia ja kliiniku korraline professor Daniel Georg Balk Dahlströmi eramajas, mis ilmselt paiknes Võru-Lille-Tähe tänavate piirkonnas, tänase Rotalia konvendihoone taga oleval krundil polikliiniku, kus ka tudengitel oli võimalik praktiseerida nii kuulajana (ld *auscultant*) kui ka praktikandina.⁸²⁴ Kliiniku avamisest anti teada ka ajalehes⁸²⁵ ning haigeid lubati ravida tasuta, mis tõi üsna suure töökoormuse, nii et 1806. aastal pidi Balk ajalehes teada andma, et kõiki haigeid ei hospitaliseerita, sest ruumi ja ressursse on vähe. Küll aga lubas doktor Balk teha vajadusel koduvisiite või võtta vastu kliinikus, samuti osutada vältimatut abi ning vaestele lastele teha rüügete vastast kaitsepookimist. Kliinik tegutses Dahlströmi majas 1808. aastani, mil valmis kliinikuhoone Toomemäel.⁸²⁶

Vana kasarmuhoone linnalt ülevõtmise protsess algas juba 1800. aastal,⁸²⁷ kuid jäi venima. 1805. aasta mais arutleti ehituskomisjonis, kas kliinik on võimalik septembri lõpuks katuse alla saada. Hoone oli lõpuks ülikoolile üle antud ning prahi koristamiseks ja ehitustöödeks oli tarvis mehi. Lange arvas, et kui saaks 60–80 ehitusmeest, siis võiks hoone saada oktoobriks katuse alla ja edasi saaks Köningsmann hakkama 8–10 mehega sisetöödel.⁸²⁸ 1805. aasta suvel täpsustas Krause kliiniku kavandeid ning septembri alguses palus nõukogul need kaheksa päeva jooksul läbi vaadata, kas hooned vastavad kõigile kliinikumi nõuetele.⁸²⁹

1805. aasta suve kavandeid iseloomustab juba range klassitsism, Krause on loobunud varasematest baroksetest paisutustest ja rokokoolikust dekoorist. Fassaadijoonis⁸³⁰ näitab ilmekalt, et hoone on kavandatud ülikooliansambliga kooskõlas, haakudes nii tähetorni kui peahoone vormikeelega. Hoone põhikehand on ratsionaalne, kahekorruselise kliinikuhoone fassaadil domineerivad kolm liseenidega esile tõstetud risaliiti, tihedat akenderida eraldavad kahe korruse vahel lihtsad tahveldised. Fassaadi seob tervikuks peaportaali kujundus, mille esinduslikkust rõhutab Veneetsia stiilis aken. Otsafassaadid on lihtsad, akadeemilised. Hoone on põhiplaanilt telgsümmeetriline, pikiteljel asub keskkoridor, mis koos ristisuunas ruumistruktuuri määravate vaheseintega jagab hoone geomeetrilisteks blokkideks. Hoone küttesüsteem on moodne, varasematest mantelkorstnatest on loobutud ja valitud on konstruktiivne lahendus lõõrisüsteemidega, mis loob ka võimalused haigla õhu puhastamiseks.

⁸²⁴ Punga, „Tartu Ülikooli Kliinikumi ajalooline taust“, 24–25.

⁸²⁵ *Dörptsche Zeitung*, nr 35, 1. mai 1804.

⁸²⁶ *Dörptsche Zeitung*, nr 14, 14. veebruar 1806; Punga, „Tartu Ülikooli Kliinikumi ajalooline taust“, 27.

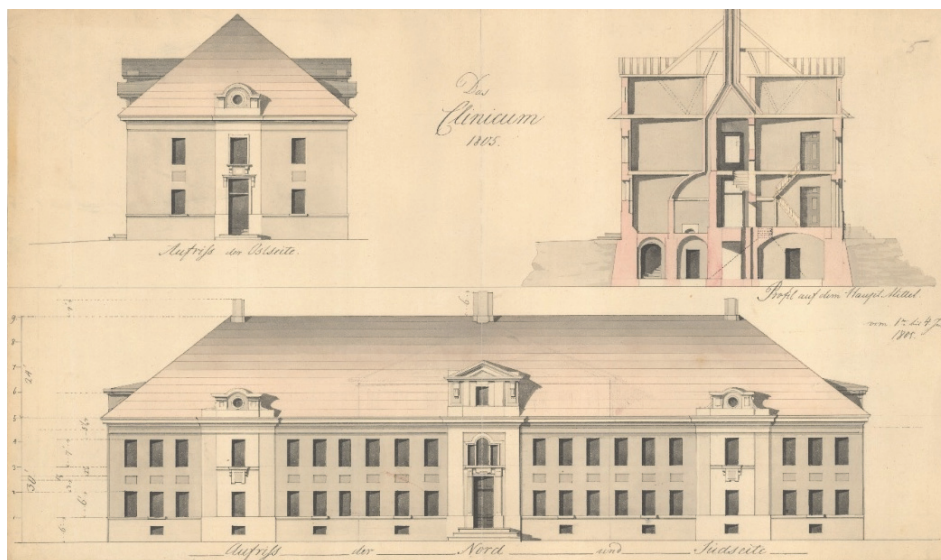
⁸²⁷ RA, EAA.402.4.3, 9, 18.

⁸²⁸ RA, EAA.402.4.15, 196–197.

⁸²⁹ RA, EAA.402.4.15, 241–242.

⁸³⁰ RA, EAA.402.10.114, 5.

1805. aasta suvel koostatud korruste plaanidel on ära toodud⁸³¹ keldri ja esimese korruse ning teise korruse põhiplaan koos ruumide funktsiooniga. Krause signatuuriga korruste plaane on kolm, Kranhalsilt pärineb üks koopia sama aasta novembrist,⁸³² millel on lihtsustatud skeemina esitatud keldri ja esimese korruse kapitaalseinad ja ruumijaotus. Krause kavandist lähtuvalt oli kliiniku vundeerimise tulemusena tekkinud arvestatav keldriruum, kuhu olid ette nähtud pesuköögi ruumid koos triikimise-rullimise ruumidega; neli ruumi toidu valmistamiseks ning sahver ja köögitarvete hoiuruum; neli ruumi erinevate veinisortide – köögi-vein, madeira, reinveini ja konjaki (*Franz Brandtwein*) ladustamiseks. Ilmselt oli kliiniku keldri jookide hoiuruum kogu ülikooli vajadusi rahuldama mõeldud.⁸³³ Esimesel korrusel on ära toodud ökonoomi ja teenijate eluruumid, vannituba, haigetuba, sanitaride ehk haiglateenijate tuba ja veel üks haigete või paranejate ruum. Esifassaadi poole jäid lisaks veel ökonoomi kirjutustuba, sulastetuba ja haigla pesu- ja rieteruum. Eraldi on ära toodud veel ruum vaimu-⁸³⁴ ja suguhaigetele koos selle kõrvale jääva teenijate toaga. Ka sünnitustuba koos ämmaemandate ruumi, kirurgi ruumi ja haigetoaga oli ette nähtud paigutada esimesele korrusele, trepikäigust paremale.

18. Kliiniku esifassad, otsafassaad ja lõige. RA EAA 402.10.114, 5. 1805. aasta kavand.

⁸³¹ RA, EAA.402.10.114, 7; RA, EAA,402.10.114, 4 ja RA, EAA.2100.11.145, 4.

⁸³² RA, EAA.402.10.114, 6.

⁸³³ Maiste, Polli, Raisma, „Kliinik“, 258.

⁸³⁴ Krause nimetab neid ka *Spirituosen Kranken*. RA, EAA.402.5.82, 110p.

20. oktoobril 1805. a oli meditsiiniline fakultet ülikooli nõukogule teada andnud, et nad on Krause kavandeid näinud ja sooviksid sinna lisada vitraažaknaid, millega arhitekt nõus polnud.⁸³⁵ 1805. aastal alustati ka ehitustöödega ja kuigi varem oli loodetud saada hoone katuse alla juba aasta lõpuks,⁸³⁶ siis ehitus jäi venima, sest puudu oli nii materjalist kui meestest, kuna suur osa ülikooli käsituses olnud tööjõust oli seotud ettevõtmistega teiste hoonete juures.⁸³⁷ Esimene aasta kulus mahajäetud hoone koristamiseks,⁸³⁸ keldritest kanti välja sinna 30 aasta jooksul kogunenud rämps. Novembris toodi kohale vajalikud ehituskivid ja 1805/1806 aasta talvel sõlmiti vajalikud lepingud ning vormistati tellimused. Hoone sai lõplikult katuse alla 1806. aasta novembris ja siis sai jätkata sisetöödega.⁸³⁹ 1807. aasta mais arutleti ülikooli nõukogus õhupuhastamise süsteemide üle. Oma ettepanekud selleks oli teinud Parrot ning tal paluti ise ehituskomisjoniga need plaanid täpsustada.⁸⁴⁰ 1807. aasta detsembris andis Krause aru, miks ehitustööd erinevate ülikoolihoonete juures on oluliselt kulukamaks läinud. Kliiniku puhul rõhutab ta pinnasetööde mahukust ning raskusi vanade vundamentide korrastamisel. Summad on kasvanud, kuna materjalid, tööriistad ja palgad on olnud kallid, seda hoolimata väga kokkuhoidlikest arvutustest. Täpsemalt oli kliiniku ehituse puhul lisaks suurtele pinnasetöödele raskuseks vana keldri korrastamine, mis varemalt oli võlvimata – selle võlvimine suurendas oluliselt kulutusi. Samuti oli seinad viletsad ja ei oleks teist korrust kandnud. Kasutuskõlbatuteks osutusid ka vanad aknad, ahjud ja puitosad. Kliiniku tarvis oli vaja ehitada üks peatrepp ja kõrvaltrepid, kaminad, riiete- ja toidulaod. Samuti suurendas kulutusi uue aia ehitamine. Krause viitab oma aruandes, et ka õhupuhastussüsteem suurendas hoone maksumust, sest algse idee kohaselt oli plaanitud puhastada õhku korstna kaudu.⁸⁴¹

Varasem ühekorruseline keldriga ehitus sai juurde teise korruse ja võlvkeldri, kuhu paigutati pesuköök ja pesurullimise-triikimise ruumid, muuhulgas kasutati

⁸³⁵ RA, EAA.402.5.14, 266–267. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hausgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität, 29.12.1802–17.09.1806.

⁸³⁶ RA, EAA.402.5.24, 177–178.

⁸³⁷ RA, EAA.402.5.14, 196–197. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hausgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität, 29.12.1802–17.09.1806.

⁸³⁸ TÜR KHO F 9, s. 31.

⁸³⁹ RA, EAA.402.5.82, 73p. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hauptgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Gartens, sowie des Ökonomikums der Universität, 25.04.1807–03.06.1824.

⁸⁴⁰ *Ibid.*, 13–14, 15–20.

⁸⁴¹ *Ibid.*, 27–32p.

keldrit ka üleülikoolilise hoiuruumina, kus seisid õlu, äädikas, viin, piiritus, reinvein, madeira ja konjak.⁸⁴² 1806. aasta juunis valmis üks korrus, septembris teine ja sügisel sai sarikapidu pidada. 1807. aasta kulus sisetöödele, ehitati korstnaid, katuseaknaid, krohviti ja tehti kipslagesid. Katus kaeti 5 jala laiusete raudplekist tahvlitega. Talvel jätkusid tööd küttekollete, õhupuhastussüsteemi, kivitrepri ja põrandate ehitamisega. Samal ajal lõpetati hoones lukksepa-, tislери- ja maalritöid.⁸⁴³ Mõlemad korrused kavandati moodsas keskkoridorsüsteemis, mis tagas kõikidesse ruumidesse omaette sissepääsu, mis oli oluline aspekt meditsiinis just hügieenilisuse tagamiseks. See ei olnud Krausele uus võte, seda oli rõhutanud Friedrich Christian Schmidt oma populaarses väljaandes *Die bürgerliche Baumeister*.⁸⁴⁴ Krause tundis seda juba oma koduõpetajana veedetud ajast, kui keskkoridor ilmus tema 1790ndate aastate mõisaprojektidesse. Krause järgib Schmidt'i sõna-sõnalt: „Iga ruum, kui selleks vähegi võimalust, peab avanema kas saali või mõnesse muude üldiselt läbikäidavasse ruumi, ilma et seeläbi toad läbikäidavaks muutuks.“⁸⁴⁵ Samuti vastab kliiniku fassaad Schmidt'i poolt soovitatule: „Hoone esifassaad peab olema kavandatud reegli-pärasena, sellel ei pea olema liiga palju aknaid või kaunistusi.“⁸⁴⁶

Kliiniku interjööride puhul on ebatavaline, et hoone joonistel on ära toodud ka ruumide värvilahendus. Goethe-ajastul ja uuest värvusõpetusest lähtuvalt oli värvil oluline roll. „Inimesed tunnevad üldiselt värvidest suurt rõõmu. Silm vajab seda [värvi] nagu ta vajab valgust,“⁸⁴⁷ kirjutas Goethe oma värvusõpetuse raamatus 19. sajandi alguses. Kliiniku puhul pidid värvilised seinad aitama ilmselt kaasa tervenemisprotsessile, sest ka arhitekt on rõhutanud oma kaaskirjas, et põrandad ja sisustus kaetakse õlivärviga ja kõik ruumid värvitakse just rõõmsates toonides.⁸⁴⁸ Kliiniku puhul domineerisid värvidest roheline, kollane, valge ja paranejate palatitesse mõeldud hall toon. Sünnitustuba oli mõeldud helepruunina ja ootetuba helesinisena. Punakaks tooniti apteek, raamatukogu, instrumentide ja aparaatide ruum ning sanitaride tuba.⁸⁴⁹

Hoone tagaküljele planeeriti aed, kuhu avanes uks köögist, tagaaias asusid ka riista- ja puukuur. Hoov ja maja ümbrus olid sillutatud ning tagamaks kliiniku patsientidele rahu, piirati kliiniku tagahoov vallikraavi poolt taraga. Majaesine väljak, mis jäi raamatukogu ja kliiniku vahele, korrastati, tasandati ja sinna istuti puudegrupid.⁸⁵⁰

⁸⁴² RA, EAA.2100.11.145, 4.

⁸⁴³ TÜR KHO F 9, s. 30, 8p.

⁸⁴⁴ Friedrich Christian Schmidt, *Die bürgerliche Baumeister oder Versuch eines Unterrichts fūd Baulustige*, Bd. 1–8 (Gotha: mit Reyherschens Schriften gedruckt, 1790–1799).

⁸⁴⁵ *Ibid.*, Bd. 1, 9.

⁸⁴⁶ *Ibid.*

⁸⁴⁷ J.W. von Goethe, *Zur Farbenlehre*, Erster Band (Dortmund: Harenberg Kommunikation, 1979), 759.

⁸⁴⁸ TÜR KHO F 9, s. 31.

⁸⁴⁹ Haiglaruumide värvid on ära toodud kahel korruste põhiplaaniil: RA, EAA.402.10.114, 7; RA, EAA.402.10.114, 4.

⁸⁵⁰ TÜR KHO F 9, s. 31.

Kliinik valmis 1808. aasta suvel. Hoone anti nõukogule üle 25. juulil 1808 kell 3.⁸⁵¹ Kliinikumi mõõtmed tõi Krause välja järgenvalt: 208 jalga pikk, 54 jalga lai ja 12 jalga kõrge. Keldrikorrus 5 jala sügavusel ja sokkel hoone ees 3 jalga. Varasemat vundamenti tugevdati ja nüüd oli lahtisel liival ilma mõrdita vundament 2 jalga sügavamal.⁸⁵² Sissekolimisega alustati mõned päevad hiljem.⁸⁵³ Kliiniku ehitamise juures oli oluline roll tollasel meditsiiniprofessor Daniel Georg Balkil, kes konsulteeris hoone üldplaanide koostamist⁸⁵⁴ ning hiljem ka Parrotit õhupuhastussüsteemi loomisel.⁸⁵⁵ Puhtale õhule oli tervenemisprotsessis tähelepanu pöörama hakatud üsna hiljuti ja seetõttu rajati moodsaid kliinikuid pigem linnaservadesse, kus õhk oli puhtam ja hoone isoleeritum. Värske õhk oli meditsiinis moesõna, sellest annab tunnustust näiteks see, et Inglismaal loobuti haiglates kardinat kasutamisest, mis võinuks tolmu koguda ja/või värske õhu pääsu aknast takistada.⁸⁵⁶ Seetõttu võib esialgu kummastavalt mõjuda otsus, et Tartus valiti asukohaks linnasüda, kuid tähelepanu peab pöörama sellele, et tegu on kõrgema kohaga, peagi kasvas seal ka park ning kokkuvõttes oli Toomemägi üsna hea tervenemiskeskond. Professor Balki puhul oli tegu moodsa arstiga, kes sarnaselt oma kolleegidele Inglismaal ja Prantsusmaal huvitus nii kaasaegse haigla kujundamisest kui ka selle tervislikumaks muutmisest, mis kiirendaks haigete paranemist. Varasemalt oli Balk praktiseerinud arstina Kuramaal, kus ta pööras oma töödes tähelepanu just tervishoiukorralduse parandamisele ja iibe-probleemide lahendamisele, keskendudes seejuures talurahva haigustele ning emade ja vastsündinute tervishoiule.⁸⁵⁷

Kliinik, nagu ka kõik teised ülikoolihooned, vajab remonti ja värskendamist. Selle kajastus on ülikooli nõukogu protokollides üsna sage.⁸⁵⁸ Kliinik oli inten-

⁸⁵¹ RA, EAA.402.5.82, 109. Berichte, Protokollextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hauptgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Gartens, sowie des Ökonomikums der Universität, 25.04.1807–03.06.1824.

⁸⁵² *Ibid.*, 73p.

⁸⁵³ *Ibid.*, 108.

⁸⁵⁴ RA, EAA.402.5.14, 241–241p. Berichte, Protokollextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hausgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität, 29.12.1802–17.09.1806.

⁸⁵⁵ RA, EAA.402.5.82, 15–20p. Berichte, Protokollextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hauptgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Gartens, sowie des Ökonomikums der Universität, 25.04.1807–03.06.1824.

⁸⁵⁶ Forty, „The modern hospital in England and France: the social and medical uses of architecture“, 73, 77.

⁸⁵⁷ Tohvri, *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurile 19. sajandi alguses*, 135.

⁸⁵⁸ RA, EAA.402.5.51. Protokoll-Extrakte, Kostenanschläge und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Universitätsrentkammer und anderen über Bauten und Reparaturen an den Universitätsgebäuden. 07.04.1803–22.12.1817; RA, EAA.402.5.126.

siivses kasutuses ning antud protokollide põhjal võib väita, see hoone vajab hooldustöid isegi sagedamini kui teised. Nii kerkis korduvalt üles vajadus ruumide seinte üle värvimiseks, kuna sinna tekkisid plekid,⁸⁵⁹ hoone uksi tuli teha laiemaks, et vooditega paremini läbi mahuks⁸⁶⁰ ning kliinikusse vajati erinevat inventari, näiteks sirme, mis voodeid eraldaksid.⁸⁶¹ 1810. aastal täiendati kliinikuhoonet vastavalt tuleohutuse ettekirjutusele ka rauast haakidega redelitega, mis võimaldaksid inimestel tuleohtu korral evakueeruda.⁸⁶²

Kliiniku avamise puhul kirjutati: „Sai teoks see, mis on aegade algusest saati inimkonnale väga vajalik olnud!“⁸⁶³ Kuigi vana kasarmu seisukorda kirjeldas kliiniku valmimise kaaskirjas Krause nii: „Keldrid – tükki 18 arvu poolest – näivad viimased 30 aastat Kloaagijumalanna kaitsealused laekakesed olnud olevat, ja nende vundamendid ei olnud võlve kandma rehkendatud. Lahke taevast heitis läbi katuse – läbi lae ja põranda valgust ka sellele maisele varale.“⁸⁶⁴

Kliinikuhoone projekteerimise on varasemad uurijaid omistanud Krause asemel Kranhalsile.⁸⁶⁵ Siiski võib tähelepanelikult ajalises printsiibis jooniseid järgides väita, et kuigi viimane ehituseelne kavand kannab Kranhalsi signatuuri⁸⁶⁶, on selle joonise puhul tegu Krause pool aastat vanema joonise ümber töötusega, mis eristub varasematest ainult väikestes detailides – korstnate arv, korrustevaheliste tahveldiste juurde lisatud vanikud, peasissepääsu keskosas on loobutud kolmikakna motiivist ja lisatud väike varikatus. Seetõttu saab hoone arhitektiks pidada siiski Krauset, kes töötas hoone lõpliku lahenduse välja 1805. aasta suvel. Kranhalsi fassaadijoonist koos katusekonstruktsiooniga võib pidada ehituseelseks täpsustuseks, mis oli vajalik tööde alguses.

Aastatel 1820–1821 laiendati kliinikut ja ehitati keskmise risaliidi asemele viiluga kaetud kolmas korrus. Samasse aega jääb ka Krause poolt kavandatud surnukuuri ehitus.⁸⁶⁷ Tänapäevase ilme sai hoone aastail 1845–1847 asetleidnud ümberehituste käigus, mida juhtis Karl Winkler koostöös Peterburi arhitekti

Protokoll-Extrakte, Kostenanschläge und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Universitäts- Rentkammer und anderes über Bauten und Reparaturen an der Universitäts Gebäuden. Vol II. 1818–1821.

⁸⁵⁹ RA, EAA.402.5.51, 96. Protokoll-Extrakte, Kostenanschläge und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Universitätsrentkammer und anderen über Bauten und Reparaturen an den Universitätsgebäuden. 07.04.1803–22.12.1817.

⁸⁶⁰ *Ibid.*, 85.

⁸⁶¹ RA, EAA.402.5.126, 325–325p.

⁸⁶² RA, EAA.402.5.51, 95. Protokoll-Extrakte, Kostenanschläge und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Universitätsrentkammer und anderen über Bauten und Reparaturen an den Universitätsgebäuden. 07.04.1803–22.12.1817.

⁸⁶³ TÜR KHO F 9, s. 31.

⁸⁶⁴ Tölke eest tänan Reet Benderit RA, EAA.402.5.82, 110–113. *Die Keller schienen (18 an der Zahl) seit 30 Jahren Schutzkästlein der Dea Cloacina gewesen zu seyn, und waren in ihren fundamenten auf keine Gewölbe berechnet. Der gefällige Himmel leuchtete durch Dach – Lage und Fussboden auch dieses irdische Guth.*

⁸⁶⁵ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 67.

⁸⁶⁶ RA, EAA.2100.11.145, 1.

⁸⁶⁷ Plaan ise RA, EAA.2100.11.145, 3. Publitseeritud *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 3: Linnaehitajana Tartus*, 308.

Shudaniga, mil kolmandat korrust laiendati, viil lammutati ja fassaad sai uue kujunduse. Alates 1995. aastast asub hoones Eesti Vabariigi Riigikohus.

3.2.5 Peahoone

Tartu Ülikooli peahoone on nii Tartu linna kui ülikooli sümbolehitis, mida on põhjendatult võrreldud nii Kreeka templi, palladionistliku villa kui Balti *villa rusticaga*⁸⁶⁸. Sarnaselt teiste ülikoolihoonete ajalooa algab peahoone planeerimine juba enne ülikooli taasavamist 1800. aasta suvel, mil sellest rääkides kasutatakse nii (*grosse*) *akademische Gebäude* kui *Hauptgebäude* nimetust.⁸⁶⁹ 24. juulil 1800. a tegi ülikooli nõukogu asekuuraator Ungern-Sternbergile ettepaneku tellida ülikooli projekt Peterburis tegutsenud kuulsalt itaallasest arhitektilt Giacomo Quarenghilt,⁸⁷⁰ keda sidusid Baltimaadega varasemad tööalased sidemed,⁸⁷¹ kuid vastust temalt ei saadud. Arhitekt Quarenghi nime on arhiiviallikates mainitud veel 1800. aasta sügisel kuratooriumi poolt kinnitatud ülikoolihoonete ehituskavas ning 1805. aastal ülikooli peahoonele nurgakivi asetamise kõnedes, kus uhkusega mainiti, et plaanis oli olnud paluda Peterburi kuulsusel kohandada Tartu Ülikooli peahoone tarvis mõni oma varasem kavand.⁸⁷² Ilmselt ei olnud pakutud tasu Quarenghile aga kuidagi motiveeriv – Tartus koos olnud kuratoorium ei adunud nii arhitekti suurust kui suurlinna hindu, mistõttu Quarenghiga ülikoolihoonete planeerimisel mingit koostööd ei sündinud. 1801. aastast on teada kubermanguarhitekt Gentzi⁸⁷³ kaasamine ülikoolihoonete kavandamisse,⁸⁷⁴ kuid selle kohta pole paraku rohkem infot.⁸⁷⁵

1803. aastal, kui ülikool oli rendipindadel juba tööd alustanud, algas tõeline ülikooli väljaehitamine. Peahoone, mille asukoha suhtes oldi esilagu kahevahel, kas ehitada hoone all-linna esplanaadile, tulevase kaubahoovi vahetusse lähe-

⁸⁶⁸ Maiste, Polli, Raisma, „Peahoone“, *Alma Mater Tartuensis: Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause*, 183.

⁸⁶⁹ Vt nt säilik RA, EAA.402.4.2. Protokollektrekte und Briefwechsel mit dem dirigierenden Senat und dem Livländischen Landratskollegiums wegen der Schenkung des schwedischen Kirchen- und Domplatzes, Übergabe der steinernen Kasernen u.a. 13.07.1800–20.10.1802.

⁸⁷⁰ RA, EAA.402.4.3, 10p. Kontrakte, Protokollektrekte und Briefwechsel mit dem Rat der Stadt Dorpat, den Kaufleuten u.a. über die Einrichtung der Dorpater Universität, Erbauung der Universitätsgebäude, Anschaffung von Baumaterialien u.a. 13.07.1800–09.01.1803.

⁸⁷¹ G. Quarenghi osalust on tõstetud esile Elley (*Eleja*), Durbeni (Durbe), Bliedeni (Blidene) jt Kuramaa mõisate puhul, vt Imants Lancmanis, *Elejas pils, katalogs: izstāde atvērtā rundāles pīlī 1989. gada 8. septembrī* (Rundāle: Rundāles pils muzejs, 1992), 13 j. Quarenghi poolt on kavandatud ka Samuel Greighi hauamonument Tallinna toomkirikus, vt nt Voldemar Vaga, „Vene arhitektide ja skulptorite teoseid baroki- ja klassitsismiajajärgust Eestis“, *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised: ajalugu I* (Tartu, 1947), 15. Quarenghile kui Tartu ülikooli arhitektile on esmakordselt viidanud Olga Paris: Paris, *Johann Wilhelm Krause*. 32.

⁸⁷² RA, EAA.402.4.1535, 8–8p.

⁸⁷³ Genzi mainib Paris, tema eesnime ja rolli pole õnnestunud täpsustada.

⁸⁷⁴ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 32.

⁸⁷⁵ On arvatud, et teda sooviti kasutada ka olemasolevate ülikooli kasutuses olnud hoonete renoveerimise juures, vt Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe, „Peahoone“, Kriisa, „Botaanika-aed“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas*.

dusse või endise Maarja kiriku platsile, sai määravaks siiski krundi suurus ja hea ligipääs. Jõeäärse krundi kahjuks rääkis linnamüra, sest auditooriumide puhul oli oluline vaikne ümbrus. Nii langes valik endise Rootsi kiriku platsi ehk Maarja kiriku krundi kasuks, mis oli 1799. aastal koos Toomemäega ülikoolile kingitud.⁸⁷⁶ Selle vahetus läheduses asus ka Rootsi-aegne ülikooli tühi krunt ning mitmed kroonu- ja linnakooli õpetajate elamud.⁸⁷⁷

Varasemates uurimustes on peahoone asukohaks pakutud ka Toomemäe nõlva⁸⁷⁸, kuhu oli kavandatud arkaadidega peahoone, kuid see kaart⁸⁷⁹ on arhiivi poolt dateeritud 1807. aastasse. Seetõttu võib tegu olla hoopis hilisema ideega, mis seostub 1820ndate teisel poolel peahoones olnud kitsikusega või lihtsalt arhitekti fantaasialennuga, sest aluskaart on peahoone planeerimise etapist oluliselt hilisem ning kaardile on kantud raamatukogu kalefaktorite elamu, mille planeerimine oli aktuaalne 1827. aastal.

19. Krause kõige esimene ülikoolihoonete kavand. skitseeeritud peahoone üldkehand ja arvutused. dateeritud 15.–16. veebruaril 1803. aastal krause esimesel külastusel tartusse. RA, EAA. 402.10.113, 5 ja 5p.

⁸⁷⁶ Die Kaiserliche Universität zu Dorpat: fünfundsanzig Jahre nach ihrer Gründung, 3.

⁸⁷⁷ RA, EAA.402.4.116, 249.

⁸⁷⁸ „Peahoone“, Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Tartu Ülikooli ansambel valgustusajastul = The University of Tartu ensemble in the age on Enlightenment, 113.

⁸⁷⁹ RA, EAA.2100.11.144, 6.

Just peahoone kavandamine on põhjus, miks Parrot oma kälimehe Johann Wilhelm Krause 1803. aasta alguses Tartusse kutsus. Kuratooriumipoolne ettepanek peahoone jooniste valmistamiseks lähetati Krausele 1. veebruaril 1803. aastal ning arhitekt saabus 12. veebruaril Tartusse olukorraga tutvuma. Krauset, kes pidas end maailmakodanikuks ja oma mälestustes on iseloomustanud end kui *Kein Gelehrter sondern ein von Schicksal durchgewalkter Weltzögling*.⁸⁸⁰ Kuigi lähem tutvus Tartuga arhitekti ehmatas, võlus see linn, kaos ja ülikoolile ettenähtud krundid koos varematega Krauset omal moel Esimesel visiidil jõudis ta üles joonistada nii toomkiriku kooriosa varem⁸⁸¹ kui tegi ka esimesed katsetused peahoone tarvis.⁸⁸²

15.–16. veebruaril visandas Krause väikseformaadilisele sinakas-hallile paberi- tulevase peahoone esimesed kontuurid. Kahel joonisel on ära toodud otsafassaad ja kahe korruse põhiplaanid. Mõlemad joonised vastavad põhiolemuselt ülikooli hilisemale peahoone arhitektuurile, mis näitab selgelt, et arhitekt oli juba esimestes katsetustes lähteülesande väga hästi lahendanud. Hoone katusekuju on kõrge, otsakelpa lõikuvad kummaltki poolt risti kelbad. Joonise põhjal võib oletada, et algselt kavatses Krause kavandada sammastportikused mõlemale piki-fassaadile. Mõlemal pool on hoone sissepääsu ees kõrged, kolme- kuni nelja- astmelised trepid. Sambad toetuvad kõrgetele pjedestaalidele, soklikorrus on jõuliselt rustreeritud. Pjedestaalidest arhitekt hilisemates kavandites loobus, kuid soklikorruse rustreeringut kasutab ta ka peahoone lõplikus lahenduses. Otsafassaadi kavandil on Krause tušikirjas teinud rohkelt erinevaid arvutusi, ära on toodud esimese, teise ja kolmanda korruse uste ja akende arv ning nende mõõdud. Korruste plaanide juures on tegu lihtsa telgsümmeetrilise lahendusega, mis on saanud eeskuju Krause poolt varem kavandatud mõisahoonete arhitektuurist. Hoone keskel on umbes kolmandikku ehitise mahust hõlmav vestibüül ja selle kohal sama lai sammassaal (sks *Auditor. Maximo*). Esimese korruse paremasse tiiba jäävad keemia ja füüsika kabinet, samuti keemia ja füüsika laboratooriumid ning aparatuuride ruum. Vasakus tiivas on ära toodud kalefaktori ja pedellide ruumid. Vestibüül on jaotatud väiksemateks eriotstarbega ruumideks: kartserid kahel pool peatreppi, vasakul pool optika kabinet ja tantsusaal. Teisele korrusele juhtiv kolmeosaline paraadtrepp on paigutatud vastu tagafassaadi. Teisel korrusel asuvad avarad ruumid: keskel sammassaal, hoone paremas tiivas naturaaliat kabinet ja muuseum, vasakus *Juridicum, Philosophicum, Medicum* ja teoloogide auditoorium.

Krause esimese kavandi juures saab selgelt näha ajastu arhitektuurimaitse suunanäitajad. Hoone ruumilahenduses lähtub arhitekt 17. sajandil valitsevaks saanud Vitruviusest ja Vignolast lähtuvast Palladio vaimus villaarhitektuurist, kasutades kaasaegseid saksa kultuuriruumis ilmunud ja palladionistlikest printsii- pidest lähtuvaid arhitektuurikompendiume. Friedrich Christian Schmidt andis

⁸⁸⁰ Krause, *Des Professors J. W. Krause Aufzeichnungen über die Gründung und das erste Jahrzehnt der Universität Dorpat*, 14.

⁸⁸¹ TÜR KHO 8975.

⁸⁸² RA, EAA.402.10.113, 5, 5p.

1790. aastal kaasaegse härrastemaja ruumilahenduseks näpunäiteid: „Kogu hoone ruumiline struktuur on peegelpildiks fassaadist ja vastupidi: fassaadis leiavad kajastuse interjöörid. Härraslamu esikülg peab olema reeglipärane, sellel ei tohi olla palju aknaid ega kaunistusi. Ruumid hoones peavad olema põhjendatult kõrged, ilma et need meie Põhjamaade kliimas oleksid liiga kõrged. Kui vähegi võimalik, peavad toad olema köetavad väljastpoolt. Igast ruumist peab olema sissepääs saali või teistesse läbikäidavatesse tubadesse, mis on omavahel ühenduses (vihje anfilaadsüsteemile). Seejuures tuleb rõhutada, et kõik toad oleksid nõutaval määral kaunistatud ja möbleeritud. Trepp peab asetsema hoones sellisel viisil, et see kohe sissepääsu juurest silma hakkaks ja oleks vajalikul määral valgustatud ning ka piisavalt lai. Uksed, aknad ja ahjud peavad üksteisega sobima, asetsema sümmeetriliselt.“⁸⁸³ Maja peamine ruum jääb II korrusele, mis on esimesest pisut kõrgem. See erineb kõigist teistest maja osadest ja kannab seetõttu *bel etage*’i nime. Saal peab olema ülejäänud ruumidest kõrgem. Soovitavaks saali kõrguseks on 16 ja laiuseks 20 jalga⁸⁸⁴. Söögisaaali ja peasaali (salongi) kaunistused peavad kõigist teistest ruumidest eristuma, peareegel on seejuures järgmine: saal peab võrreldes kõigi teiste tubadega olema pidulikum, kõigiti kaunistatud ja tooma esile seinte puhta ja meeldiva sümmeetria.“⁸⁸⁵

Peahoone välisilmes domineerivad esimese kavandi puhul mõlemal fassaadil sambad. Seejuures ei kasuta Krause veel läbi kõigi korruste ulatuvaid kolossaalsambaid, vaid eelistab Claude Perrault’ Vitruviuse väljaande frontispissil ära toodud ja Perrault⁸⁸⁶ poolt ka Louvre’i idafassaadi puhul kasutatud esimese korruse ulatuses pjedestaalile toetatud sambaid. Prantsuse eeskujudele viitab ka sokkelkorruse rustreering, mille selleks ajaks oli üle võtnud ka Peterburi esimene klassitsismi koolkond. 18. sajandil oli Louvre’i fassaadiarhitektuur märgilise tähendusega ning see oli eeskujuks paljude losside ehitamisel ka Saksamaal (nt Jean de Bodti Berliini *Zeughaus*, 1700; Friedrichstein, 1709).⁸⁸⁷ Perrault’ teosed kuulusid kindlasti ka hiljem Krause lugemislauale, sest Louvre’i jooniseid on Krause aastatel 1808–1809 oma arhitektuurioloenguid ettevalmistades ülikooli raamatukogust mitmeid kordi laenanud.⁸⁸⁸

15.–16. veebruari kavandeid arutas ülikooli nõukogu juba päev hiljem ning kiitis need oma 17. veebruari istungil väikeste muudatustega heaks, soovitades juba siis võtta kõrge täiskelpkatuse asemel kasutusele madalam plekk-katus.⁸⁸⁹

⁸⁸³ Schmidt, *Der bürgerliche Baumeister, oder Versuch eines Unterrichts für Baulustige*, Bd. 1, 9 jj.

⁸⁸⁴ 1 jalga = u 0,3 m.

⁸⁸⁵ Schmidt, *Die bürgerliche Baumeister oder Versuch eines Unterrichts für Baulustige*, Bd. 1, 51 jj. Vt pikemalt: Maiste, Ormisson-Lahe, „Peahoone“, 48–49.

⁸⁸⁶ Tartu Ülikooli raamatukogus on Claude Perrault 1681. aasta väljaanne: *Architecture Generale De Vitruve* (Amsterdam: Aux dépens des Huguétan, Et se vend chez George Gallet sur le Kayser Graft, 1681).

⁸⁸⁷ Carl E. L. von Lorck, *Landschlösser und Gutshäuser in Ost- und Westpreussen* (Frankfurt: Weidlich, 1972), 53.

⁸⁸⁸ TÜR KHO. Professorite laenutussedelid.

⁸⁸⁹ RA, EAA.402,5,14, 7–14.

Tõenäoliselt oli kavandeid algselt enamgi, kuid tänini on neist Tartus säilinud vaid kaks. 1803. aasta märtsis keskendus Krause ülikoolihoonete kavandamisele paberil, viibides ise oma kodumõisas Kizbeles. Arhitekt töötas nii hoone ruumilahenduse kui välisilmega ning kokku saab 1803. aasta märtsikuu dateerida seitse joonist.⁸⁹⁰

Ruumilahenduses arvestas arhitekt kaasaegse ülikooli vajadustega. Esimesele korrusele lisandus vehklemissaal, *Auditorio maximo* teisel korrusel sai oma Kreeka *cella*'le või Rooma *naosele* iseloomuliku kuju. Ilmselt on aula kavandamisel Krause vaimusilmas heastunud nii nooruspõlves nähtud Zittau gümnaasiumi saal kui ka aula otseseks eeskujuks peetav Christoph Haberlandi Riia toomi klausuuri teisele korrusele kavandatud linnaraamatukogu sammassaal. Krause oli üks esimesi, kes võttis sambad kasutusele akadeemilise hoone ühe peamise aktsendina. Euroopa ülikoolide arhitektuuri ilmusid sammassaalid alles 1830ndatel (Helsingi, Oslo, Göttingen).⁸⁹¹

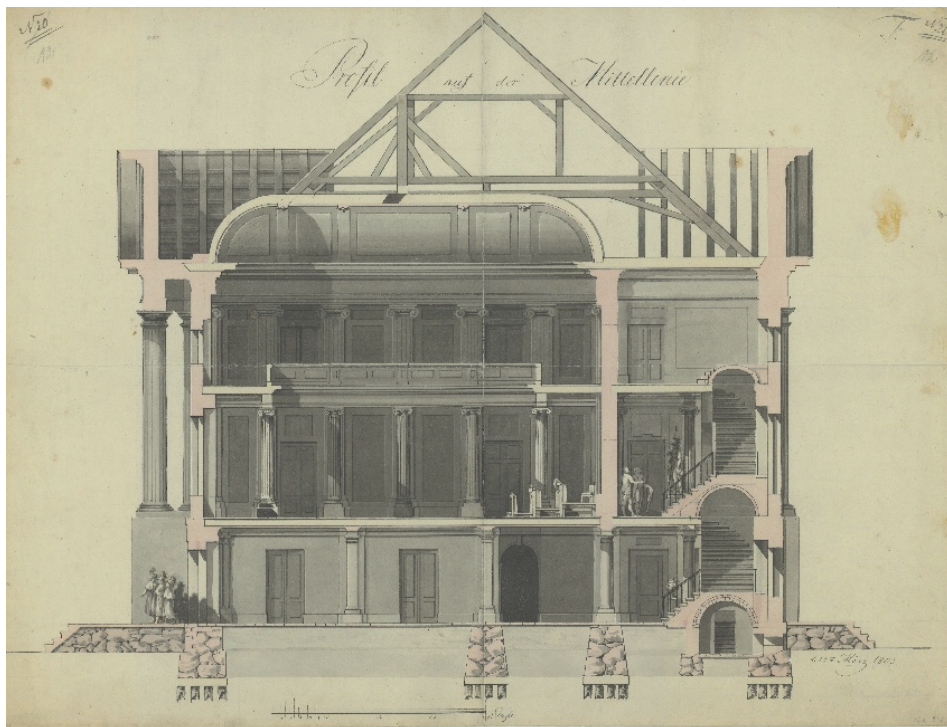
Esimesel tagafassaadi joonisel⁸⁹² on näha Krause arhitektikäekirjale iseloomulikke frontooni ümbritsevat raskepärast hammaskarniisi, mis on liigendatud triglüüfidega. Samuti hilisemates kavandites korduvad kolmanda, *mezzanino*, korruse all asuvad nelinurksed reljeefahvlid, soklikorrus on jõuliselt rustreeritud. Arhitekt katsetab tagafassaadil keskrisaliidi osas paarispilastreid, mis toetuvad kõrgetele postamentidele. Viiluväljale on paigutatud naisenäoline mask, mida ümbritseb kiirtepärg. Esifassaadi esimene viimistletud joonis on dateeritud 4.–8. märtsiga 1803. a⁸⁹³ ning see sarnaneb Krause varasematele Liivimaa mõisahoonete projektidele, nt Zeltņile (Seltinghof). Uue ajastu märgiks on võimas keskrisaliidi laiune kuue sambaga portikus. Sambad toetuvad taas kõrgetele postamentidele, nii nagu see oli tuntud 18. sajandi arhitektuuritraktaatidest (Nikolaus Goldmann, Leonhard Sturm, Fr. Schmidt jt). Portikus peadib triglüüfidega friisiosaga ja sellele toetub ümaraknaga kolmnurkfrontoon. Keskrisaliiti toetavad varaklassitsismile iseloomulikud, pilastritega esile tõstetud otsarisaliidid. Täiskelpkatus on siiski erakordselt kõrge ning korstnaid neli, mis viitab ilmselt veel 18. sajandil iseloomulikule mantelkorstnate süsteemile. Korstnapiibud on lahendatud rokokoo-klassitsismi vaimus, katuseaknad on barokse vormistusega. Rustreeritud on vaid keskrisaliidi esimese korruse osa. Hoone esiküljele on arhitekt paigutanud kolm kõrvuti asetsevat peasissepääsu.

⁸⁹⁰ Vt Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe, „Peahoone. Kataloog“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas*, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2016), nr 3–9.

⁸⁹¹ Marianne Bergmann, Christian Freigang, *Das Aula-Gebäude der Göttinger Universität. Athen im Königreich Hannover* (München: Deutscher Kunstverlag, 2006), 18.

⁸⁹² RA, EAA.402.10.113, 4

⁸⁹³ RA, EAA.2100.11.140, 11.

20. Peahoone ristlõige. Esifassaadil on näha veel postamentidel sambaid, kuid sellel joonisel on aula kujundus väga hästi välja toodud. Krause kavand 14. märts 1803. RA, EAA.2100.11.140, 12.

1803. aasta märtsikuistes korruste plaanides⁸⁹⁴ on selgelt näha, et esimene korrus on kavandatud moodsa keskkoridorina ja teine ning kolmas anfilaadsüsteemis. Peahoone teisest korrusest⁸⁹⁵ võtab valdava osa enda alla avar saal – *Auditorium Maximum*. Aula on kõige paremini vaadeldav hoone ristlõikel, mille Krause joonestas 14. märtsil 1803. a.⁸⁹⁶ Joonisel on näha aula kõrge peegelvõlvlagi, kogu ruumi kõrguselt tõusevad vastu seina asuvad joonia kapiteelidega laiad kolossaalpilastrid, sammaste kohal rõdugaleriid ning saali kaks peasissekäiku on kavandatud kõrgete kolmetahvliliste kahepoolsete tiibustena. Sellisena viitab arhitekt veel 18. sajandi ühiskondlikele ruumidele. Ühe võimaliku eeskujuna võib välja tuua ka Krause kodukandis asunud Breslau (Wroclawi) Ülikooli saali. Peristüülina ümbritsevad aulat sambad, mis on paigutatud suhteliselt hõredalt, pikemal küljel 6 ja kitsamal 5 sammast. Ülikooli peahoone peristüüli, nagu Krause ise kavandatavat ruumi nimetas, sammaste mooduliks sai Vignola atika jalg. Kapiteel pidi seejuures koosnema „ümarast abakusest ja 8-st ilma festoonideta voluudist.“⁸⁹⁷ Krause kirjutab: „Mitmesugused asjaolud, mis tulenesid sellest,

⁸⁹⁴ RA, EAA.402.10.113, 6, 7, 9.

⁸⁹⁵ *Ibid.*, 6.

⁸⁹⁶ RA, EAA.2100.11.140, 12.

⁸⁹⁷ TÜR KHO F 9, s. 29, 2.

kuidas kõik oli seatud, ei võimaldanud terviklahenduses ranget korrapära, samal ajal pakkusid siiski sedavõrd sümmeetriat, et see ei kahjustanud meeldivat üldmuljet, ei vähendanud tugevust ega häirinud ka suurte seinapiilarite 13½ tolliste vahedega asetuse harmooniat. Algselt pidid piilarid seisma kahekaupa samal soklil⁸⁹⁸, kuid kuna nad lähedase asetusetõttu ei olnud nii hästi vaadeldavad, nagu see oleks vajalik olnud paariti sobitatud sammaste puhul [...], siis asetati nad ilma aluseta plintusega otse põrandale. Samba läbimõõt oli suhtes selle tüvese läbimõõduga (nagu see orderiarhitektuuri puhul oli tavaks – AOL), misläbi sai saaljuurde imposantsust, kaldumata reeglist kõrvale. Talastik on sellisest orderist tingituna teostatud graatsiliselt, täiesti ilma murdsiirete või katkestuseta, välja arvatud suure kateedri kohal, kus on kaunistuseks ja selle kõrvalekalde õigustuseks üks maal.⁸⁹⁹ Aula topeltsammastega joonisel⁹⁰⁰ kasutas arhitekt sambaid ka hoone parema tiiva ruumide kujunduses, kus saali kõrvale oleva ruumi keskel kõrguvad eraldi neli üksikut sammast, mis loob omamoodi illusiooni mõisalikust atmosfäärist, kus kõrvalruume kasutati salongidena, viidates sel moel veelkord Krause varasemale kogemusele Liivimaa mõisate kavandamisel. Aula üldilmes võib tajuda veel rokokoo-klassitsismi mõjusid, mille juures võib lisaks arhitekti ideedele mängida rolli ka meistri/puusepa käekiri, sest rõdugalerii puitosade kujundamisel oli Krausel abiks Greifswaldist pärit toona juba kuuekümnendatesse aastatesse jõudnud meister Christian Holz noorem, kes varem oli koos oma venna Balthasar Jacob Holziga töötanud teisel Tartu suurehitusel – Tartu raekojas. Veidi hiljem, 1804. aastal on Krause aulasse kavandanud ka kateedri⁹⁰¹, mis leidis koha saali kahe peasissepääsu vahel ning mille zopf'ilik üldilme viitab samuti veel Krause varasemale loominguale Liivimaal. Kõnepuldilt ripuvad alla kettidena vormistatud lopsakad loorberigirlandid ja dekoratiivse elemendina on esiküljel kasutatud roseti ja pilastri motiivi.

Kolossaalsammasteni jõuab arhitekt 1803. aasta aprillis.⁹⁰² Esimene joonis, kus esifassaadil on kolossaalorderis dooria sambad, toob ära ka kõrge katusekuju ja sel korral hoopis esifassaadi viiluvälja paigutatud kiirtevihus naisepea. Esifassaadi vasakus tiivas on arhitekt katsetanud seinapinna liigendamist lameda otsarisaliidi abil, parem tiib on liigendamata. Ilmselt samasse aega kuuluval joonisel,⁹⁰³ kus on ära toodud otsafassaad, otsafassaadi ristlõige, teise ja kolmanda korruse põhiplaanid ja katuse toolvärk, on näha, et arhitekt on otsustanud esifassaadil kolossaalorderi kasuks – Toskaana orderis sambad toetuvad madalatele plintustele. Iseloomulikuna kasutab Krause hammaskarniisi ja laiade triglüüfide ja tilgutitega friisi motiivi, mille eeskujud pärinevad 18. sajandi ehituskunsti repertuaarist ning on saadud laenuks populaarsetest arhitektuurialastest raamatutest. (N. Goldman, L. Sturm). Soklikorrus on täies ulatuses rustreeritud ja *Mezzanino* korrusel on akende all akantusornamendiga tahveldised. See on üks

⁸⁹⁸ Krause katsetus topeltsammastega: RA, EAA.2100.11.140, 11.

⁸⁹⁹ TÜR KHO F 9, s. 29, 2.

⁹⁰⁰ RA, EAA.2100.11.140, 11.

⁹⁰¹ TÜR KHO F 9, s. 29, 2.

⁹⁰² RA, EAA.2100.11.140, 8. Dateeritud 21. aprill 1803.

⁹⁰³ *Ibid.*, 1.

varaseimaid jooniseid, mis esitab hoone põhimõttelise lahenduse sellisel kujul, nagu see ka valmis. Kindlasti on jooniseid olnud rohkemgi; ka hiljem täpsustas arhitekt ehitustööde käigus joonistele tuginedes nii tehnilisi lahendusi kui ka dekoorielemente.

Veel enne peahoonele nurgakivi asetamist valmis Kranhlsil peahoone keeruka vaiadele ja parvedele rajatud vundamendi plaan.⁹⁰⁴ 1805. aasta suvel valmis Krausel esifassaadi joonis,⁹⁰⁵ kus viiluväljale on paigutatud loorberivihkudega ümbritsetud Aleksander I monogramm. See joonis eristus varasematest ja hilisematest joonistest katuseakende poolest, mis olid kavandatud ümaraknaid päädivate segmentkaare-kujulistena. Koos esifassaadi joonisega valmis Krausel ka korruste plaane täpsustav joonis,⁹⁰⁶ kus on ruumide paigutust võrreldes varasemate joonistega oluliselt muudetud. Võlvitud ja keskkoridoriga jagatud esimesel korrusel paremas tiivas paiknevad akadeemiline kohus, selle arhiiv ja keemia auditoorium, aparaatide ruum ja laboratoorium. Esimese korruse vasakus tiivas asub majandusarhiiv, füüsikaliste aparaatide ruum ja auditoorium. Peatrepp tõuseb nelja samba vahelt, moodustades omaette sammashalli (sks *Säulenlaube*). Trepi-lahendus erineb kõigist teistest peahoone joonistest. Nii nagu varasematel joonistel, on kahel pool peatreppi kartserid. Ka teisel korrusel on trepihall avatud, trepi kõrval paiknevad kaks eraldi sissepääsudega eesruumi (sks *Vorzimmer*). Tähelepanu väärib saali sammaste arv otsakülgedel neli ja pikiküljel kuus sammast. Saalist paremat kätt jäävad sellel plaanil juristide ja teoloogide ruumid ja kahte suurt ruumi hõlmav muuseum. Vasakule jäävad meditsiini ja filosoofia auditooriumid ning taas kord kaks ruumi mineraalide kabineti tarvis. Kolmanda korruse keskel on avatud saal galeriidega, vestibüülist mõlemale poole jäävad pedellide ja kalefaktorite ruumid.

Kolossaalorderis kavandatud esifassaad, avar viiluväli ja hammaskarniis vastavad paraadsele klassitsismile, mida siinse perifeeria lähimas metropolis, Peterburis, kõrgelt hinnati. Krause arhitektiks kujunemisel on arhitektuurikirjanduse (peamiselt saksakeelse), Euroopa ja Ameerika reiside kõrval samavõrra oluline ka Peterburi klassitsism, mida ta oli vahetult näinud Peterburi külastades, kus paraadsed sammashooned tähistasid tõusva impeeriumi tahet tõusta teiste ja vanemate kultuurimetropolide kõrvale. Just Tartu Ülikooli peahoone juures võib kindlalt väita, et Peterburi arhitektuur on Krauset seda kavandades sügavalt mõjutanud. Krause on oma mälestustes⁹⁰⁷ viidanud mitmetele hoonetele, mis teda Neevalinnas võlusid, näiteks Blondelide arhitektiperekonnast pärineva Jean-Babtiste Vallin de la Mothe'i poolt kavandatud Peterburi Kunstiakadeemia hoone (1764–1789), Vassili Baženovi arsenal, uued ehitised Vassili saarel, mille seas tähelepanuväärseim oli kahtlemata Jean-François Thomas de Thomoni projekteeritud börsihoone. Krause tähelepanu pälvis ka Püha Anna kirik, mille oli kavandanud saksa päritolu Georg Friedrich Veldten. Veldteni Katariina kiriku (1772–

⁹⁰⁴ RA, EAA.2100.11.140, 9.

⁹⁰⁵ *Ibid.*, 3.

⁹⁰⁶ *Ibid.*, 12.

⁹⁰⁷ *Erinnerungen*, VIII, 190–191.

1776) ja Ivan Starovi Kolmainsuse kiriku arhitraav ja frontoon korduvad Krause esimestes peahoone kavandites. Starovi Tauria palee (1883–1888) ja Veldteni Kamennostrovski palee kuus sammast on ilmselt olnud üheks inspiratsiooniallikaks. Ka Giacomo Quarenghi looming, kes oli 18. sajandi Peterburi arhitektuuri absoluutne tipp, pälvis Krause tähelepanu ning kindlasti on märgilise tähendusega tema Teaduste Akadeemia hoone (1783–1787) ja tänaseks hävinud Inglise palee Peterhofis (1781–1789), mille orderi valik (joonia ja korintose) erineb siiski peahoonest, kus klassitsism oma majesteetlikkuses ja eheduses astub väga mõjuvalt esile.⁹⁰⁸

Krause kirja pandud memuaarid ja Tartu Ülikooli peahoone kavandid annavad alust arvata, et Krause valis paljudest eeskujudest välja talle olulise, sulatades ideed kokku provintslinna olude ja selle praktiliste vajadustega. Nii võib peahoone puhul väita, et palladionistlik villa oli saanud prantsuse maitsest mõjutatud vormi, saksa arhitektuurikompendiumitest kasutusmugavuse, kus kõik oli ajastule vastavalt *schön und nützlich*, ning suursuguse ja mõjuva, Peterburi eeskujudest kantud esindusfassaadi.

Peahoone sai nurgakivi 1805. aasta 15. septembril. Keisri kroonimise aastapäeval algasid pidustused hommikul pool kümme Parroti kõnega aulas ning seejärel suunduti rongkäigus jumalateenistusele Jaani kirikusse.⁹⁰⁹ Peahoone nurgakivi asetamise tseremooniaks koostas Krause detailse kava, sh valis muusika, pani paika rongkäigu järjekorra ning kirjeldas detailselt, kuidas see üritus peaks välja nägema. Oma ettepanekud esitas Krause juba kuid varem ning arutelu eelseisva piduliku sündmuse üle algas ülikooli nõukogus 1805. aasta juunis.⁹¹⁰ Külaliste nimekirja koostas Parrot.⁹¹¹ Jumalateenistuse järel suundus rongkäik taas peahoone ehitusplatsile, et piduliku tseremooniaga asetada peatrepi alla vanadest hauakividest välja tahutud nurgakivi. Nurgakivisse said kaasa nii ladinakeelne ülikooli kroonika, mille koostasid Parrot, Morgenstern ja Pöschmann, sama aasta mündid nii hõbedas kui kullas, nimekirjad ülikooli asutamisega seotud tähtsündmustest ja riigiametnikest ning viimase aasta olulisemate tarbevarade hinnakiri koos andmetega toonastest päevapalkadest.⁹¹² Lisaks veel hõbedane medal, millel oli kujutatud Alexander I portree, samasugune, mis müüriti ka Peterburi börsihoone vundamenti. Selle valmistas õuemedaljöö Lebe-

⁹⁰⁸ Venemaa eeskujudel on pikemalt peatunud Juhan Maiste ja Anu Ormisson-Lahe, vt Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe, „Peahoone“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas*, 44–46.

⁹⁰⁹ J. W. Krause kõne Tartu Ülikooli peahoonele nurgakivi panekul 15. septembril 1805, Marju ja Olaf Mertelsmanni tõlkes ilmunud *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas*, 503.

⁹¹⁰ RA, EAA.402.5.14, 209–210. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hausgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität, 29.12.1802–17.09.1806.

⁹¹¹ *Ibid.*, 248–249.

⁹¹² RA, EAA.402.5.14, 211–213.

recht ning tagumisele küljele graveeriti: *Aedium academicarum fundamenta iacta Dorpati d. XV. Sept. MDCCCV.*⁹¹³

Ehitusplatsil kõneles esmalt Krause, kes alustas oma kõnet Friedrich Schilleri „kella-lauluga“ ning tervitas kõiki ridadega, „kus kurva eelaja varemeist kerkima peab ülikooli tegemiste keskpunkt.“⁹¹⁴ Oma kõnes meenutas Krause kohalugu talle omase retoorikaga: „Seal seisid saalid, kus kuulutati armastust ja rahu, kus kahtleja sai õpetust, leinaja lohutust ning silmakirjateener enda omavahel keelt kandvate mõtete teritatud okkaga torgatuna üles ehmatatud südametunnistusse.“⁹¹⁵ Ning jõudis läbi lühikese ekskursi keerulises ajaloos oma kõnes lõpuni, lausudes: „Maja peab kerkima; millise jõu ees ta peakski taanduma?“⁹¹⁶ Seejärel seoti rektorile ette müürsepa põll ning talle ulatati kellu, haamer ja lubjaämber, dekaanid asetasid kasti mahutisse ja rektor ladus ülikooli nimel kolm kivi. Tema järel asetas üliõpilaste nimel samuti kolm kivi paika esimene lätlasest üliõpilane William. Järgnes Parroti sõnavõtt ja pastor Lenzi õnnistus ning Parrot andis hoone üle arhitektile ja ehituskomisjonile, öeldes, et see hoone on pühendatud inimkonnale. Ehituskomisjoni nimel kõneles Elsner, kes tänas rektorit usalduse eest ja lubas ehituse lõpule viia. „Nõnda kerki kõrgele kaunis tarkuse tempel, ning kann ka oma välisel ilmel õnneliku ajastu pitselit [...] Liibuge tugevamalt üksteise vastu, te kivid, ühenduge lahutamatu mõrdiga, ning vormuge lahtiharutamatuks massiks, mille kallal isegi aeg peaks oma hävitava kõikvõimsusega kaua asjata piike murdma. Pea oma olemise arvet sajandeis, voolaku sinu pühade müüride vahelt rahvaste õnne nimel valgustus, tarkus ja voorus.“⁹¹⁷ Kõigis kõnedes ülistati ka Aleksandrit ning lõpetuseks kõlasid itaallasest tantsuõpetaja Adam Christian Gaspari loodud hümn hoone ja keisri ülistuseks ning koraal „Nüüd kiitkem Jumalat“. Hiljem suundusid rohkem kui 400 inimest Toomemäele, kus raamatukogu saalides oli kaetud pidulaud. Nurgakivi asetamise tsereemonia järel võis Krause rahulolevalt nentida: „Raskeim osa on möödas ja müürid võivad rahu talveunne jääda.“⁹¹⁸

Juba nurgakivi asetamisele eelnenud aastal oli korrastatud endist Maarja kiriku platsi, kuhu peahoone rajati. Krundi seisukord oli ülikoolile üleandmisel väga halb, nagu arhitekt ühele oma joonistest kirjutas, märkides, et valitses „kaos“.⁹¹⁹ Keskaegse kiriku kohale ehitamine tähendas mahukaid korrastustöid, vundamendi rajamisel satuti (12–13 jala sügavusel) inimluudele,⁹²⁰ mille kohta

⁹¹³ J. W. Krause kõne Tartu Ülikooli peahoonele nurgakivi panekul 15. septembril 1805, Marju ja Olaf Mertelsmanni tõlkes *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas*, 504.

⁹¹⁴ *Ibid.*

⁹¹⁵ *Ibid.*, 505.

⁹¹⁶ *Ibid.*, 507.

⁹¹⁷ *Ibid.*, 511.

⁹¹⁸ „Das Schwerste war glücklich zu Stande gebracht. Man dekete es zum Winterruhe ein.“ TÜR KHO F 9, s. 28, 14p. Das Bauwesen der Kaiserlichen Universität: Generalübersicht der allerhöchst verliehenen Summen zum Behuf des Bauwesens der Kaiserlichen Universität zu Dorpat: aruande mustand 29. juuli 1809–19. juuli 1818.

⁹¹⁹ RA, EAA.402.10.128. 1.

⁹²⁰ TÜR KHO F 9, s. 28 14.

arhitekt kirjutas: „Kihtide viisi lahtisi haudu ja hauakambreid, keldreid, jäänu-seid, mis nüüd terve sajand hiljem avatuna hõngasid unustatud lehku.“⁹²¹ Pea-hoone vundamendi rajamisel välja kaevatud inimluud leidsid uue rahupaiga vallikraavis, kuhu 42 kahehobuse koormatäit Maarja kirikust ja selle ümbrusest välja tulnud luid ümber maeti ning Krause ettepanekul see koht ka monumendiga (rahvaste monument) tähistati.⁹²²

Ehitusmaterjalide varumine oli alanud juba 1803. aastal, kui aasta algusest telliti hulk telliskive Kärevere mõisast ja osteti lupja.⁹²³ Toomelt välja kaevatud maakivid, mida peeti otstarbekaks kasutada ära peahoone vundamendi tarvis, koguti kokku ja toodi peahoone krundile.⁹²⁴ 1803. aasta juunis telliti ehituseks vajalike telliseid 200 000 tükki, aga vajadus oli veel 120 000 järele⁹²⁵, Kärevere telliste kõrval oli juttu ka viletsama kvaliteediga Vasula tellistest.⁹²⁶ Lisaks tellistele varuti ka puitmaterjali, mida saadi Avinurme ja Laiuse riigimõisatest, näiteks on teada, et Krause küsis peahoone ehituseks 2000 palki.⁹²⁷ Peahoone jaoks vajalik puitmaterjal (400 prussi ja 1000 kvaliteetset palki) saabusid Tartusse 1804. aasta kevadeks ning sama aasta mais heitis linn ülikoolile ette, et puidu peahoone krundil hoidmine võib tuua kaasa tuleohtu ja tegi ettepaneku, et palke võiks hoiustada hoopis Jaama mõisa lähedal.⁹²⁸

Peahoone läänetiib ehitati vanade müüridega risti, mis hõlmas kunagise jumalakoja kooriosa koos kõigi altaritega. Vanade müüride lõhkumisel kasutati ka püssirohuga õhkimist, 1805. aasta varakevadest on teada kiri linnale, milles palutakse, et õhkimistööde ajal ülikooli läheduses liiguks võimalikult vähe rahvast,⁹²⁹ sest selliste tööde juures pidi plats olema vaba vähemalt 60 jala ulatuses. Vundamendi rajamine oli keerukas ettevõtmine, sest lisaks vanadele müüridele ilmnes peagi kaevetöödega sügavamale jõudes ka Tartu eripära – kerkis vesi.⁹³⁰ Emajõe soisele lammile ehitamine tähendas keerukat vundamendi-konstruksiooni ja palju lisatööd. Vanad müürid veeti vaikselt ära – *piano*, märkis

⁹²¹ *Ibid.*, 13.

⁹²² Vt täpsemalt alapeatükk 3.2.6 „Park“ (Rahvaste monument).

⁹²³ RA, EAA.402.5.14, 1p, 4p. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hausgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität, 29.12.1802–17.09.1806.

⁹²⁴ *Ibid.*, 5p.

⁹²⁵ *Ibid.*, 42.

⁹²⁶ *Ibid.*, 44.

⁹²⁷ *Ibid.*, 43p.

⁹²⁸ RA, EAA.402.5.14, 110–113. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hausgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität, 29.12.1802–17.09.1806.

⁹²⁹ RA, EAA.402.5.14, 178–179.

⁹³⁰ TÜR KHO F 9, s. 28, 14.

Krause.⁹³¹ Vee ärajuhtimine kaevendist võttis aega ja ressursse, abi paluti korduvalt ka linnalt. 1804. aastast on säilinud mitu kuratooriumile saadetud kirja, milles Krause ise palus abi, sest vesi vundamendi süvendamisel aina tõsis – suvi oli väga vihmane ja ehitada seetõttu võimatu.⁹³² Lõpuks juhiti vesi läbi Suur-Gildi tänava Emajõkke.⁹³³

Ülikooli hoonete ehitamise juures oli keeruline tööliste leidmine, sest vajati umbes 200 meest. Tartust ja lähiümbrusest ei olnud sellist hulka kusagilt võtta. Ehitustööde alguses saabus enamik ehitustöölisi Tartusse Pihkva kandist,⁹³⁴ sest kohalikud mõisnikud andsid töölisi ainult talvekuudel, mil neil mõisas nii palju rakendust ei olnud. 1803. aasta kevadel küsiti ka soldateid ehitustöödele appi, kuid kõik rügemendi osad keeldusid erinevatel põhjustel.⁹³⁵ Sama aasta suvel volitati Krauset läbi rääkima Pihkva raehärra Karatajeviga, kes lubas töölisi 1804. aasta kevadeks, kui talle võimaldatakse ettemaksu. Leping, millega Karatajev pidi tagama ehitustöölised ülikoolile, sõlmiti 1803. aasta augustis.⁹³⁶ Töölistega ei olnud ülikool rahul, kritiseeriti nende laiskust, kirja pandi poolikuid päevi, tuli ette joomisi jne.⁹³⁷ Leping Karatajeviga tühistati 1804. aasta suvel, sest selgus, et osad tema meestest olid Pihkva ümbruse pärisorjadest talupojad, kelle mõisnikud polnud üldse teadlikud nende lahkumisest.⁹³⁸ Uus leping sõlmiti 1805. aasta alguses Tartu kodanik kaupmees Rundalzewiga⁹³⁹, kes lubas 1. aprillist 1805. a kuni septembri lõpuni anda 200 töolist, kelle päevapalgaks oli 45 kopikat.⁹⁴⁰ 1805. aasta mais ülikoolile üle antud tööliste nimekirjad koosnevad kuuest artel- list, milles igaihes on 25 meest (kokku 150 meest). Peamiselt vene nimede hulgas leidub ka üks eesti mees – Pringi Jahn.⁹⁴¹ Olukord kujunes pingeliseks. 1805. aasta alguses oli korraga töös kolm erinevat ehitusplatsi – peahoone, anatoomikum ja raamatukogu –, ning ainuüksi peahoone vundamendi jaoks oluaks vaja 100 meest päevas.⁹⁴²

⁹³¹ RA, EAA.402.5.14, 178. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hausgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität, 29.12.1802–17.09.1806.

⁹³² *Ibid.*, 121.

⁹³³ *Ibid.*, 126–127.

⁹³⁴ *Ibid.*, 102–104.

⁹³⁵ *Ibid.*, 60.

⁹³⁶ *Ibid.*, 58–59.

⁹³⁷ *Ibid.*, 117, 170–171

⁹³⁸ *Ibid.*, 123–135.

⁹³⁹ RA, EAA.402.5.14, 148. Rundalzew on hiljem tegev ka anatoomikumi tiibade juurdeehitusel, vt täpsemalt RA, EAA.402.5.138, 31 jj.

⁹⁴⁰ RA, EAA.402.5.14, 168–169.

⁹⁴¹ *Ibid.*, 205–206.

⁹⁴² *Ibid.*, 194–195.

Planeerimistööd jätkusid koos ehitusega. 1806. aastast on säilinud kaks kavandit, kus kujutatakse peahoone alusmüüre⁹⁴³ ja katust,⁹⁴⁴ ning ilmselt kuuluvad nende dateeritud joonistega kokku veel otsafassaad, esifassaad, alusmüüride ning sokli ja esimese korruse plaan.⁹⁴⁵ Esifassaadi kavand⁹⁴⁶ on ilmselt üks viimaseid ehitusaegseid plaane, kus hoone kuju ja detailid vastavad lõplikule lahendusele. Sammaste kohal kõrguv viiluväli on kaunistatud riigikotka ja Aleksander I monogrammiga. Erinevalt lõpplahendusest on selle joonisel ära toodud katusesse lõikuvad lünettaknad. Otsafassaadile⁹⁴⁷ on arhitekt kavandanud keskse peasissepääsu, mille toob veelgi rohkem esile lai neljaastmeline trepp. Lisaks otsafassaadi peasissepääsule on joonisel veel näidatud kaks keldripääsu. 1806. aastal kerkisid keldrimüürid ja esimene korrus.⁹⁴⁸ Alusmüüride kavandil⁹⁴⁹ on näha, et vundamenti perimeeter on müürikehandist meetri võrra laiem. Samuti on ära toodud tugipiilarid ja esifassaadi kuue samba baasid. Ehituseelarve kasvas ning arhitektilt nõuti selgitusi. Nii nagu kõigi ülikoolihoonete puhul olid ka peahoone pinnasetööd osutunud ettearvatust mahukamaks. Krause rõhutas, et sellisele kohale ehitamine oleks olnud probleemiks igale arhitektile, kuid tugeva alusehituse rajamine oli vältimatu. Aastast-aastasse tõusid nii materjali hinnad kui töötasud ning tarnitud materjal ei olnud mitte alati kvaliteetne. Suureks probleemiks oli ka materjali hoiustamine, sest kõike tuli hoida katuse all. Ka kimbutasid ehitajaid vargused, mida isegi politsei sekkumine ei suutnud alati ära hoida. Lisaks raamatupidajale, ehituskonduktorile, komissarile ja ülikooli teenistujate hobuste järelevalvatajatele oli tarvis maksta ka öövahtidele, kes ehitusmaterjali valvasid.⁹⁵⁰ Kõik see muutis eelarve jälle suuremaks.⁹⁵¹ Võib arvata, et Krause valmistas ehituse käigus selgitavaid jooniseid veelgi, mis olid eelkõige mõeldud meistritele täpsemateks tööjuhisteks, kuid ilmselt pole sellised joonised säilinud.

1807. aastal valmisid mõlemad ülemised korrused, misjärel ehitati 72 jalga pikale, 42 jalga laiale ja 36 jalga kõrgetele müüridele katuse toolvärk. Katusematerjal oli tekitanud erimeelsusi juba 1803. aastal⁹⁵² peahoone planeerimise

⁹⁴³ RA, EAA.2100.11.140, 5.

⁹⁴⁴ *Ibid.*, 22.

⁹⁴⁵ RA, EAA.995.1.6855, 1–3; RA, EAA.2100.11.140, 3.

⁹⁴⁶ RA, EAA.995.1.6855, 2.

⁹⁴⁷ *Ibid.*, 1.

⁹⁴⁸ RA, EAA.402.5.82, 71. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hauptgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Gartens, sowie des Ökonomikums der Universität, 25.04.1807–03.06.1824.

⁹⁴⁹ RA, EAA.2100.11.140, 13.

⁹⁵⁰ RA, EAA.402.5.82, 27. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hauptgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Gartens, sowie des Ökonomikums der Universität, 25.04.1807–03.06.1824.

⁹⁵¹ *Ibid.*, 27 jj.

⁹⁵² RA, EAA.402.5.14, 7–14.

esimeses etapis ning see diskussioon jätkus ka veel vahetult enne hoone katuse alla saamist. Kivikatuse tarvis oli materjalikulu ja muud tehnilised arvutused teinud ülikooli juures töötanud ehitusmeister Anton Leer. Siiski jäi esialgu peale nõukogu eelistus ja hiljem ka kuraatori selgesõnaline korraldus katta hoone plekkkatusega. Seetõttu asendati ka katuseaknad väikeste segmentkaarsete pääsusilmakendega, mida Krause oli kasutanud juba ka teiste ülikoolihoonete puhul. Katusekuju jäi siiski kelbakujuliseks, nagu varem planeeritud ja nagu „siin maal kombeks“ (sks *gewöhnlich ist hier im Lande*).⁹⁵³ 1807. aasta suvel oli Krause läbi töötanud ka aula lae konstruktsiooni kavandid,⁹⁵⁴ tagamaks peegelvõlviga kõrget ruumi. Saali lae tõstmiseks nelja jala võrra kõrgemale tuli leida lahendus selle kohal oleva põhikonstruktsiooni palkide ülesriputamiseks (sks *Spreng- und Hängewerk*).⁹⁵⁵ Selleks kasutati viie konstruktiivse sõlmega ripplage.⁹⁵⁶ Sama aasta sügiseks oldi katusega nii kaugel, et võis mõelda sarikapeole. 23. oktoobril 1807. a kirjutas Krause rektorile palvekirja korraldada üks pidulik päev, kus ülikooli ehitamisel osalenud „kunsti ja mittekunsti alal tegutsevad töölised“ (sks *Kunst und nicht Kunst Arbeiter*) võiksid nüüd, kui müürid olid tehtud talvekindlaks, võtta vastu kiidusõnad. Krause tegi ettepaneku maksta neist igapähele preemiat, Leerile ja Kranhalsile võimalusel kahekordselt.⁹⁵⁷ Parrot nõustus väljamaksetega, kuid nõudis taaskord arhitektilt täpset eelarvet.⁹⁵⁸

1808. aasta sügisel viimistleti juba keldri- ja esimese korruse ruume.⁹⁵⁹ Jätkus töö peaportaaliga, 1806. aasta kevadel alustatud suure „Rooma dooria stiilis“ sammuportikuse⁹⁶⁰ ehitus valmistas Krause sõnul enneolematuid ehitustehnilisi raskusi. 1808. aasta veebruaris valmistas Krause sammuportikuse ja seda päädiva friisi detailse joonise,⁹⁶¹ millel on ära toodud ka ehitustehniline teave. Sambad toetuvad kõrgetele kvaaderpostamentidele, baasi, sambatüve ja kapiteelide puhul lähtus Krause Toskaana orderist. Sammaste kohal kasutab Krause taas triglühüfidega friisi ning viiluvälja piirab jõuline hammaskarniis. Viiluväljal on kahe peaga tsaarikotkas ümbritsetuna loorberiväätidest. Sama lehe pöördel on lõpetamata kavand, kus viiluväljal olevasse sõõrjasse petikusse on paigutatud Aleksander I monogramm, mis näitab, et ka 1808. aasta alguses polnud lõplikku otsust, mis viiluväljale tulema peab. Sammaste ehituse puhul tuli arvestada, et graniit oli siin maal kallis ja sambad tuli ehitada tellistest, mis ülikoolil olid varem valmis varutud. Paraku oli tegu erinevas moodsus kividega, mis tegi kogu protsessi eriti keeruliseks. Vignola järgi kavandatud sambad olid 32 jalga kõrged, 4 jalga ja 4 tolli põhjapindalas ning tugevdatud raua ja ristankrutega. Sammaste ehituseks kaasati kaks vene abilist ning need sambad püstitati kuue nädala

⁹⁵³ TÜR KHO F 9, s. 29, 2p.

⁹⁵⁴ RA, EAA.2100.11.140, 21.

⁹⁵⁵ TÜR KHO F 9, s. 29, 3.

⁹⁵⁶ *Ibid.*, 4p.

⁹⁵⁷ RA, EAA.4025.82, 24–25.

⁹⁵⁸ *Ibid.*, 26.

⁹⁵⁹ TÜR KHO F 9, s. 29, 2p.

⁹⁶⁰ TÜR KHO F 9, s. 28, 39.

⁹⁶¹ RA, EAA.2100.11.140, 17.

jooksul.⁹⁶² Arhitraavi puhul kasutati kiviplokke, mille paigaldamine oli Krause sõnul väga keerukas. Sambad ankurdati seina sisse suurte klambritega, mis pidid need stabiliseerima kõikumise vastu, sambad ühendati omavahel raudkaarega. Arhitraav ja iga samba kohal olev toetuspunkt kandis nüüd viiluvälja, mis omakorda toetasid friisi.⁹⁶³ 1808. aasta augustis olid kuus sambatüve siiski püsti, misjärel need krohviti ja kaeti valge lubjakihiga. Krohvikatte said ka kaks ülemist korrust. Aasta teine pool kulus tagafassaadi frontooni talastiku ehituseks. Muudeti ka esifassaadi esialgset frontooni kujundust, mis ülikooli esimestel kavanditel oli kaunistatud ovaalaknaga⁹⁶⁴, kuid 1805. aastal asendati keiser Aleksander I monogrammiga pikkade loorberilehtede vahel,⁹⁶⁵ ja lõplikus variandis vastavalt poliitilise retoorika muutusele Vene kahe peaga kotkaga.⁹⁶⁶

Krause peas sai 1808. aastaga peahoone valmis. Rohkem jooniseid, mis hoone arhitektuurset lahendust kujutaksid, pole teada. 1808. aastal joonistab Krause veel aulasse kavandatud keisri portree raami⁹⁶⁷ ja 1810. aasta suvel oodatud keisrinna Jelizaveta Aleksejevna külaskäiguks trooni⁹⁶⁸, mis pidi aulasse kahe samba vahele paigutatama. 1818. aastal suurt ehitusülevaadet (sks *Bauwesen*) koostades on Krause tagantjärgi joonestanud veel peahoone asendiplaanid,⁹⁶⁹ millel on näha ehituseelne olukord ja naaberkruntide omanikud kui ka lõpplahendus juba õgwendatud tänavatega. Keisri portree tellimine oli nõukogus päevakorras juba 1802. aasta oktoobris. Rektor Parrot sai ülesandeks läbi rääkida õuemaalija Gerhard von Kügelgeniga ning sealjuures pandi Parrotile südamele, et keiser võiks maali jaoks ise poseerida.⁹⁷⁰ Juba 1803. aasta maist on teada, et Kügelgen on teinud kaks kavandit, millest ühel kujutatakse keisrit kaasaegses (moodsas) ja teisel antiikses rõivastuses. Ülikooli nõukogu otsus langes teise variandi kasuks⁹⁷¹ ning aasta hiljem, 1804. aasta maikuu tuli teade, et maal on valmis. Tsaari portree telliti peahoone aula jaoks,⁹⁷² kuid 1804. aastal polnud hoonel veel nurgakivigi ning maal paigutati ilmselt raamatukogu saali. Enne peahoone valmimist olla see olnud ka Parroti kodus. Peahoone valmimise järel paigutati keisri portree aulasse aukohale.⁹⁷³ Aleksandrit kujutakse maalil Rooma ülempreestrina ohverdama Humaansuse templis.⁹⁷⁴ Keisrit on pildil kujutatud heledajuukselise Apollonina, kes on rõivastatud valgesse rüüsse, mida katab purpurne mantel, mille paremal õlal on Pallas Athena kuju. Aleksandri käsi on sirutatud tripoodi suunas, millel asetseb kuldsetes leekides anum. Tahaplaanile jääb Minerva kuju, kes osu-

⁹⁶² TÜR KHO F 9, s. 29, 2.

⁹⁶³ *Ibid.*

⁹⁶⁴ RA, EAA.2100.11.140, 11.

⁹⁶⁵ RA, EAA.402.10.113, 3.

⁹⁶⁶ RA, EAA.2100.11.140, 17.

⁹⁶⁷ *Ibid.*, 14, 23, 23p.

⁹⁶⁸ TÜR KHO F 9, s. 29, 11.

⁹⁶⁹ *Ibid.*, 5; RA, EAA.402.4.116, 249.

⁹⁷⁰ RA, EAA.402.5.12, 1.

⁹⁷¹ RA, EAA.402.5.13, 2.

⁹⁷² *Ibid.*, 3.

⁹⁷³ Tohvri, *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurile 19. sajandi alguses*, 148.

⁹⁷⁴ *Die Kaiserliche Universität zu Dorpat: fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung*, 5.

tab tahvlile, millele on raiutud sõna *HUMANITATI*.⁹⁷⁵ 1808. aastal, enne peahoone valmimist, kavandas maalile esindusliku raami Krause, kelle joonisel ümbritsevad maali lopsakad palmioksad, mis kannavad krooni, skeptrit ja mõõka.⁹⁷⁶

1808. aasta kevadeks oli hoonel katus peal ja 48 korstnalõõri valmis. Korrastati hoone ümbrust ning rajati peahoone ette väike terrass, mis sel viisil andis hoonele juurde pidulikkust. Parun von Elsneri juhtimisel toodi koos sepaga Peterburist valurauda,⁹⁷⁷ et piirata terrassi serv ja viimistleda nii peahoone esine. Nüüd oli järg sisetööde käes. Kogu 1808/1809 aasta talve töötasid aulas nii tiserid, skulptorid⁹⁷⁸, lukksepad, sepp, pottsepp, klaasija kui ka maalrid.⁹⁷⁹ 1808. aastal valmisid aula rõdud, mis leidsid koha peristüülina (nagu Krause ruumi nimetab) kavandatud sammashalli kohal. Sammaste puhul võttis Krause aluseks Vignola mooduli – 8¼ tolli, mida kroonis valge abakusega kaheksa voluudi ja ilma festoonideta kapiteel. Sammaste vaherütmi mõõduks valiti Atika jalg, milleks ehituse käigus parandati sümmeetria huvides esialgseid kavandeid, et sambad harmoneeruksid proportsioonidelt kokku võimsate seinapiilaritega. Esialgsetel kavanditel paariti soklitel asetsevad sambad asendati lõpplahenduses eraldi seisvate sammastega, mis tagas nende kokkukõla aerostüülist tuleneva mõõduga. Oluline oli tagada harmoonia suure kateedri ja ka maaliga. Saal pidi saama esinduslik ja ei tohtinud kalduda kõrvale reeglitest.⁹⁸⁰

Hoone sisetööde juures kerkisid ka üles küsimused, mis värvi tuleks ruumid värvida. Krause palus vastuseid sellele küsimusele juba 1808. a sügisel, aktiivsem arutelu ülikooli nõukogus leidis aset sama aasta detsembris. Ettepanekuga, et igas ruumis võiks olla kasutusel üks värvitoon, mida elavdab üks laealune vöö, oli nõukogu päri. Värvitoonidest tõsteti esile valget ja halli, sest arvestama pidi, et värvimistöid tuli pidevalt korrata ja värvi uuendada ning seetõttu ei tohtinud värv olla kallis. Valge värv oli hea ka seepärast, et peatas riknemise. Hallis laadis (sks *grauern Manier*) värvimine oleks sobilikum hoone välisseintele, laed peaksid jääma kõik valgeks ning aknad-üksed tuleks värvida pärlivärviga. Aula osas toodi välja kivi hall toon, mis peaks kõik harmooniliselt tervikuks siduma ja oma lihtsuses väga esinduslik olema. Naturaaliate kabineti jaoks leidis nõukogu olevat sobiva heledama koloriidi, kunstimuseumi osas kokkulepet ei sõlmitud. Halli värvi kasuks rääkis ka peahoone välisfassaadi kivi hall värv (*aussere Colorit-*

⁹⁷⁵ Tohvri, *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses*, 147–148.

⁹⁷⁶ TÜR KHO F 9, s. 28, 17. Das Bauwesen der Kaiserlichen Universität: Generalübersicht der allerhöchst verliehenen Summen zum Behuf des Bauwesens der Kaiserlichen Universität zu Dorpat: aruande mustand 29. juuli 1809–19. juuli 1818.

⁹⁷⁷ RA, EAA.402.5.82, 161. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hauptgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Gartens, sowie des Ökonomikums der Universität, 25.04.1807–03.06.1824.

⁹⁷⁸ Ilmselt peab Krause siin silmas puitu voolinud meistreid.

⁹⁷⁹ TÜR KHO F 9, s. 28, 16. Das Bauwesen der Kaiserlichen Universität: Generalübersicht der allerhöchst verliehenen Summen zum Behuf des Bauwesens der Kaiserlichen Universität zu Dorpat: aruande mustand 29. juuli 1809–19. juuli 1818.

⁹⁸⁰ TÜR KHO F 9, s. 29, 2.

steingrau).⁹⁸¹ Siiski ei ole nõukogu protokollides märke aruteludest aula lae osas, kuid juba 1809. aasta veebruaris kirjutas Krause aruande kuraatorile, kus märgib, et suures saalis on seinad kivihallid, pilastrid, sambad, kapiteelid, arhitraav, friis ja karniis valge. „Saali sammaste joonia orderis sammaste tsiseleeritud lehtedega kapiteelide toonid peaksid olema kahvatult violetsed. Lae suur peegelvõlv Heebroni hommikupunane ... Lae karniisid tuleb värvida toon-toonis halliks.“⁹⁸² See välistab mõnikord esitatud arvamuse, nagu oleks Krause kavandanud lae peegelvõlvile *grisaille* maalingud.⁹⁸³ Nagu arhitekt ise oma kuraatorile saadetud kirjas toonitab, ei peaks tema meelet peahoone siseviimistlusel maalinguid tegema.⁹⁸⁴

Peahoonesse oli planeeritud neli vaba tuba katuse alla, kus, olles taevale lähemal, oleks võimalik elu ja suhete üle vaikuses järele mõelda.⁹⁸⁵ 1808. aasta augustis sai Krause rektorilt palve planeeritud nelja kartseri asemele peahoonesse kuus kartseriruumi ehitada. Olukorras, kus maja oli juba katuse all ja sisetööd üsna kaugel, ei olnud aga Krause sõnul kuidagi võimalik kuut kartserit sinna paigutada, sest ette jäid ahjud ja ruumi ei jagunud. Ka leidis arhitekt, et selles olukorras ei ole kuus kartserit kuidagi parem kui neli, ja needki kukuksid olukorda arvestades välja mitte paremini kui veneetslaste Püha Markuse plekk-katusealune.⁹⁸⁶

Mitte ainult hoone ehitus vundamendist katuseni ja siseviimistlus aknavärvist aula laeni ei olnud Krause hooleks, vaid peahoone juures näeme üsna selgelt, et ka mööbli ja sisseseade korraldamine oli arhitekti õlul. Konsiiliumi koosolekuruumi laua jooniseid valmistas Krause (ilmselt on tegu ülikooli nõukogu koosolekuteks mõeldud lauaga) 1809. aasta märtsis. Laud pidi tulema mugav ja ümara

⁹⁸¹ RA, EAA.402.5.82, 142. Berichte, Protokollextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hauptgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Obeservatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Gartens, sowie des Ökonomikums der Universität, 25.04.1807–03.06.1824.

⁹⁸² RA, EAA.402.10.167, 4.

⁹⁸³ Aluve, *Tartu ülikooli peahoone*, 65.

⁹⁸⁴ „In ansehung der innere Dekoration des Hauptgebäudes erklärte sehr Exellens der Kaiserl Herr Curator: das keine Malerei statt finden solle.“ RA, EAA.402.5.82, 125. Berichte, Protokollextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hauptgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Obeservatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Gartens, sowie des Ökonomikums der Universität, 25.04.1807–03.06.1824.

⁹⁸⁵ TÜR KHO F 9, s. 28, 12. Das Bauwesen der Kaiserlichen Universität: Generalübersicht der allerhöchst verliehenen Summen zum Behuf des Bauwesens der Kaiserlichen Universität zu Dorpat: aruande mustand 29. juuli 1809–19. juuli 1818.

⁹⁸⁶ RA, EAA.402.5.82, 120. Berichte, Protokollextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hauptgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Obeservatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Gartens, sowie des Ökonomikums der Universität, 25.04.1807–03.06.1824. Krause viitab siinkohal Giacomo Casanova mälestusteraamatule, kes oli olnud vanglas Veneetsias doodžide palee tinakatuse all. Vt ka Ken Ird, Kristiina Tiideberg, *Tartu Ülikooli kartseri lood* (Tartu: Tartu Ülikooli Muuseum, 2023), 19.

vormiga, mille läbimõõt oli 60 jalga. Laua taha pidi vabalt mahtuma istuma 30 inimest ja igäühel neist pidi olema vähemalt kaks jalga ruumi, et kitsas ei oleks, ning iga nõukogu liige pidi härra eesistujat nägema. Lauaplaadi pikkuseks nimetas arhitekt 19 jalga, laiuks 9. Laual pidi loomulikult seisma ka kohtukull (sks *Gerichtspiegel*), mis pidi olema vähemalt 3 jalga kõrgel, pukkalusel, sest muidu ei paistaks kõigile koosolijatele silma (alus raudtraadist ja messingiga pealt plaaditud, kaunistatud reljeefse lehestikuga).⁹⁸⁷ Kolmnurkset kohtukulli pidi valgustama kolm küünlajalga, kandes nii õigust ja valgust nagu tõeline Urim ja Tummim⁹⁸⁸ (Urim ja Tummim on Jumala valmistatud vahendid, mis aitavad inimestel mõista keeli ja saada ilmutusi, heebrea keeles tähendab valgust ja voorusi; Urimi ja Tummimi moodustavad kaks hõberaamis kivi, mida vahel kasutati koos rinnakilbiga). Laua osas oli Krause tiseriga hinnas kokku leppinud. Lahtiseks jäi ainult, kas tellida lauaplaat ühes või viies osas.⁹⁸⁹

1808. aasta detsembris tõstatas Krause ka küsimuse aula kateedrite valmistamisest, et mitte väärtuslikku aega kaotada ja just talvisel ajal sellega tegeleda.⁹⁹⁰ Teema jäi esialgu tähelepanuta, kuid 1809. aasta märtsis oli taas aktuaalne aula kateedri tellimine, mistõttu Krause küsis nõukogult, kas sooviti tavalist nn eeskateedrit (sks *Vorkathder*) ning pakkus omapoolse visioonina (ja joonisena⁹⁹¹) välja ka kolmest kateedrist koosneva lahenduse, kus keskel sammaste vahel on peakateeder ja sellest vasakul ja paremal paikneksid väiksemad kateedrid (sks *Respodense* ja *Opponens*). Krause lisas oma põhjenduses, et tema meelest oleks see hea lahendus ning väiksemaid kateedreid saaks vajadusel vastu seina lükata.⁹⁹² Loorberivanikute ja puuviljafestoonidega⁹⁹³ kaunistatud kateedrid oli mõeldud aula keskosas keisri maali alla, kuid olid kergesti liigutavad, mistõttu võib neid näiteks 1852. a Schlateri gravüüri näha hoopis aula vasakpoolses otsas aula pikiküljel.⁹⁹⁴ Aula keskel kateedri kohal kerkis rõdubalustraad pisut kõrgemale ja seda ehtis tammelehtedest pärg vabalt langevate looriberigirlantidega, ning keisri maali kandvat rõduosa kaunistasid rosetid.⁹⁹⁵ Ilmselt leidis poolehoidu kompromissvariant, mis koosnes ühest suurest kateedrist ülikooli rektorile, professoritele ja aukülastajatele ning teine väike kateeder, kus said väitlemisvõimaluse nii dissertatsioonide kaitsjad kui teised vähemtähtsad isikud.⁹⁹⁶

Ülikooli pidulik sisseõnnistamine leidis aset 31. juuli 1809. a ning sügisel alustas ülikool juba uues peahoones. Hoone oli saanud vääriskas ja igati toonastele

⁹⁸⁷ *Ibid.*, 167.

⁹⁸⁸ *Ibid.*, 167p.

⁹⁸⁹ *Ibid.*

⁹⁹⁰ *Ibid.*, 128.

⁹⁹¹ RA, EAA.402.5.82, 167p.

⁹⁹² *Ibid.*

⁹⁹³ TÜR KHO F 9, s. 29, 3p.

⁹⁹⁴ Aluve, *Tartu ülikooli peahoone*, 64.

⁹⁹⁵ TÜR KHO F 9, s. 28, 17. Das Bauwesen der Kaiserlichen Universität: Generalübersicht der allerhöchst verliehenen Summen zum Behuf des Bauwesens der Kaiserlichen Universität zu Dorpat: aruande mustand 29. juuli 1809–19. juuli 1818.

⁹⁹⁶ Aluve, *Tartu ülikooli peahoone*, 64.

ülikooli vajadustele vastav. Hoone oli 236 jalga pikk, 18 jalga lai ja müürikõrgus maapinnast oli 43 jalga – maa sisse 16 jalga. Krause rõhutas, et vundamendi ehitusega oli suuri raskusi vanade müüride ja haudade eemaldamise tõttu soisest pinnasest. 16 jala sügavusse pinnasesse oli rammitud enam kui 3500 teivast (9–24 jalga pikad) ja selle peale ehitati 3 jala kõrgused tugevad müürid, mis olid 8–15 jalga laiad, et saaks püstitada keldrimüüre.⁹⁹⁷ Koos galeriidega mahutas aula kokku 1000 inimest. Hoone keskel võttis koha sisse massiivne viieosaline peatrepp. Esimesel korrusel olid leidnud koha keemia- ja füüsikakabinetid, kalefaktorite ja pedellide eluruumid. Teisel korrusel olid aula kõrval kaks saali muuseumile ja haruldastele preparaatidele, kaks saali naturaaliat kabinetile, neli saali fakulteedide auditooriumitele, millest kaks olid ühendatud peatrepi ja kaks kõrvaltrepiga. Kolmandal korrusel asusid akadeemilise kohtu istungite ruum, konsiiliumi ja direktoriumi ruumid, koolikomisjoni istungite tuba. Samasse jäid ülikooli majandustoimkonna istungiruum, kartserid, militaarmudelite tuba, põllu-majanduse ja arhitektuurimudelite kogu ning aula rõdud.⁹⁹⁸

1810. aastaks oli ülikooli peahoone valmis just peaaegu sellisena, nagu Krause seda oma esimestel kavanditel esimest korda Tartus viibides kujutas. Hoone täiustus esialgu nii paberil kui hilisemate tööde käigus. Ikka otsis Krause parimat lahendust. Peahoone puhul on erakordne, et see oli esimene suurte sammastega ülikooli peahoone, mis 19. sajandi jooksul sai normiks kogu Euroopas – Helsingis, Moskvas, Kaasanis, Oslos. Tartu Ülikooli peahoone puhul peab ka märkima, et kui teiste õppehoonete puhul oli professoritel selgem visioon, mis hoones olema peab, siis peahoone puhul anti Krausele üsna vabad käed – ka seetõttu ei erine esialgsed kavandid lõpptulemusest kuigi palju.

Peahoone eeskujudena on varasemad uurijad toonud välja Prantsuse klassitsismi, Vene klassitsismi, Balti mõisaarhitektuuri ja koloniaalarhitektuuri mõju. Siinkohal pean nõustuma, et peahoonel on palju erinevaid mõjutajad ja eeskujusid ning kõik see, mida Krause oli näinud oma reisidel Ameerikas ja Euroopas, Peterburis ja Liivimaal oma koduõpetaja-aastatel ning ise juba mõisaid planeerides, on peahoones üheks tervikuks kokku sulanud. Peahoone puhul on ka kõik hilisemad lisandused ja ümberehitused täiendanud esialgset mõtet, muutmata seejuures selle autori ja arhitekti põhikontseptsioone.

3.2.6 Park

Ülikoolile kingitud krunt Toomemäel inspireeris taasavamise juures olnud professoreid kavandama selle ühtseks nauditavaks tervikuks. Nii sõnastati ka ülikooli asutamise statuudi §-s 5: kõik ülikoolihooned peavad kerkima linna kaunistamiseks ning selle territooriumi ilusamaks ja kasulikumaks muutmiseks.⁹⁹⁹ Veel enne, kui ülikoolihoonete ehitamisega alustati, moodustati eraldi komitee, mille

⁹⁹⁷ TÜR KHO F 9, s. 29, 3p.

⁹⁹⁸ *Ibid.*, 4p.

⁹⁹⁹ RA, EAA.402.4.13, 248.

ülesandeks sai Toomemäe haljastamine ja pargiks kujundamine¹⁰⁰⁰. Toomemägi oli omaette kunstmaastik, mille pinnast oli ümber kujundatud bastionideks, mida oli tükikaupa laiali kantud linnarahva poolt ning mis 19. sajandi alguses täitis ühtaegu nii linna karjamaa, prügimäe kui liivakarjääri rolli.

Aed on alati maailma ideaal ja samas kõige esimese aia – Paradiisi – rekonstruksioon.¹⁰⁰¹ Ka Diderot viitas Eedeni aiale, kirjeldades Prantsuse entsüklopeedias parki: „Park, see on kaunilt kujundatud terrassid, bosketid, vesi, kujud, muruplatsid jalutamiseks ja kõik ülejäänud aplanaažid *du lux ou du gout* (pr 'luksuses ja maitses') [...] See on kujund Eedeni aiast, Kreeka termidest, Paradiis, mille mälu on talletanud.“¹⁰⁰² Toomemäele „Eedeni aeda“ luues lähtuti williamkentilikust Inglise pargist, kus põimuvad omavahel nii korrapäraselt istutatud alleed kui ka vabakujunduslik park ja maastikuvaated. Siin kinnitasid kanda arvatavasti pigem Inglismaalt Saksamaale liikunud ideed, eelkõige Wörlitzis rajatud vaba maastikupark, sest Eesti aladele ilmusid Inglise pargid 1770. aastatel.¹⁰⁰³ Üks esimesi oli Läänemaal Vana-Vigala mõisasse rajatud uus pargiosa, mis kandis nime „Der Englische Garten.“¹⁰⁰⁴ Sellele järgnesid Öisu, Heimtali, Järvakandi pargid.

Johann Wilhelm Krause, kellele Tartusse saabudes tutvustati Toomemäge kui tulevase ülikooli uut asukohta, võttis selle haljastamise ja pargi kujundamise juures juhtrolli, olles istutuskomisjoni juhatajaks aastail 1803–1816.¹⁰⁰⁵ Pargikunst oli teema, millega Krause oli kokku puutunud juba oma noorusaastael Leipzigi õppides, mil sealseid parke uuele ajastule vastavaks muudeti. Dauthe juures õppides nägi Krause ka tema poolt parki rajatud väiksemaid ehitisi, ühe kindla näitena saab ära tuua gooti stiilis väravad, mille Dauthe kavandas Georgenhausi ümber asuvasse aeda ja mis on ära toodud ka Grohmanni *Ideenmagazini* 37. vihikus.¹⁰⁰⁶ 18. sajandil oli park ja pargist mõtlemine otsustavalt muutunud, park ei olnud enam aed kloostrimüüride vahel ega regulaarne Prantsuse park. Inglise park oli jõudnud Euroopasse ja läbi erinevate vahendajate ka Liivimaale. 1791. aastal kirjutas August Wilhelm Hupel: „Parkide rajamine on haaranud kõiki ja kõikjal, hoolimata seisusest ja varast, nii et isegi kõige armetum kerjus on oma onni juurde rajanud aia, et kasvatada kapsaid. [...] Paljudel aadlimõisatel on ette näidata kaunis aed, kus nagu teisteski maades valitses hollandi, prantsuse või

¹⁰⁰⁰ RA, EAA.402.5.44, 10p.

¹⁰⁰¹ Adrian von Buttlar, *Der Landschaftsgarten, Gartenkunst des Klassizismus und romantik* (Köln: DuMont, 1989), 7.

¹⁰⁰² D'Alembert Diderot, „Parc“, *L'Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers...* (A Paris: Chez Briasson, 1751–1771).

¹⁰⁰³ Hein, „Aed ja aeg. Piirjooni eesti aiakunsti vanemast ajaloost“, 23, 45.

¹⁰⁰⁴ Margit Tohver, *Vana Vigala mõisa park ja ansambel ajas*. Seminaritöö (Tartu: Tartu Ülikool, 1997).

¹⁰⁰⁵ RA, EAA.402.5.44, 10p, 64. Epi Tohvri on ekslikult omistanud Parrotile istutuskomisjoni juhi rolli 1803–1825, tegelikult sai Parrot istutuskomisjoni juhiks 1816, kui Krause palus end sellelt koha tervislikel põhjustel taandada. Vt täpsemalt RA, EAA.402.5.44, 64 jj.

¹⁰⁰⁶ „Gothisches Portal im park Leipzig“, *Ideenmagazin* (Leipzig, 1802), tahvel X.

saksa maitse. Üha enam pöörduakse seejuures aga ka valitseva inglise maitse poole.“¹⁰⁰⁷

Muutuse pargifilosoofias tõi ka Inglise pargi seostamine vabaduse ja liberalismi põhimõtetega, uus stiil oli avatud maailmale. Garlieb Merkel on võrrelnud vanu Prantsuse stiilis aedu monarhiatega ja uues stiilis Inglise vabaplaneeringuga aedu vabariigiga: „Iga tüvi pääseb arenema neis täies jõus ja võib sirutada oma harusid nii üles kui laiali, kuivõrd tema sisemine tarve seda nõuab.“¹⁰⁰⁸

Tartu puhul on erakordne tuua maastikupark linna. See on aeg, kui toimub pööre linnaehituse ja linnast mõtlemise ajaloos. Park on kujund, mille kaudu David Hume'ist ja Francis Baconist alguse saanud muudatused loodusteaduste arengus ja inimese suhetes maailma, seostusid igapäevaga – loodus tähendab vabadust ja pargi linnaruumi toomine vastab valgustusajastu ideaalile estetiiseerida nii ruumi, loodust ja kogu keskkonda.¹⁰⁰⁹ Inglise park oli vaba matemaatilistest ja geomeetristest skeemidest ja sobis valgustusajastu *ratio*-kultusega ning haakus teise ajastu märksõna – romantilise – hinge vajadustega. Wörlitzi (alust. 1763¹⁰¹⁰) maastikupark oli esimene Inglise stiilis park Euroopas, millele järgnesid Ermenonville (1778), Haga (1780) jt. Wörlitz vastas just romantilise hinge vajadustele, seda imetles nii J.J. Winkelmann kui J.W Goethe, kes on Wörlitzi nimeetanud „naudingu templiks“ ja „maailmakultuuri muuseumiks.“¹⁰¹¹ Wörlitzi eeskujud on Tartu Toomemäe puhul oluline, sest seda oli külastanud ka üks juhtivatest istutuskomisjoni liikmetest, Karl Simon Morgenstern, kelle pargikunsti kohta tehtud märkmed ja reisipäevikud on tänini säilinud.¹⁰¹² Teiste mõjutajatena võib välja tuua Parroti Peterburi ümbruses kogetut ning Krause puhul peab lisaks Liivimaa mõisates veedetud ajale, mis langes kokku just uue pargistiili Liivimaale jõudmisega, esile tõstma veel populaarseid pargikunsti-alaseid väljaandeid, eriti C. C. Hirschfeldi ja J. G. Grohmanni teoseid., Lisaks parki sobivatele arhitektuurilistele lahendustele, sillakavanditele, paviljonidele jne olid seal ära toodud nii erinevad pargiplaanid kui ka istutusõpetused ja erinevate puuliikide kasvukiirus,¹⁰¹³ mida Krause hiljem istutuskomisjoni juhina ka väga põhjalikult aednikele edasi andis.

¹⁰⁰⁷ August Wilhelm Hupel, „Ueber die Gartenliebhaberung in Lief- und Ehttland“, *Nordische Miscellaneen. T. 27/28, Diplomatiche Bemerkungen aus den liefländischen Urkunden* (Riga: Hartknoch, 1791), 536 jj.

¹⁰⁰⁸ Merkel, *Briefe über einige der merkwürdigsten Stäädte in der nördlichen Deutschland*, I, 13.

¹⁰⁰⁹ Maiste, Polli, Raisma, „Toomemägi“, *Alma Mater Tartuensis: Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause*, 228.

¹⁰¹⁰ *Looduse- ja kunstisõpradele: vürst Franz von Anhalt Dessau valgustusaegne aiamaailm*. Dessau Wörlitzi Kutluurifondi ja Välissuhete instituudi näitus Tallinnas, 9. mai–4. september 2003. Kataloog (Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2003), 5.

¹⁰¹¹ Maiste, Polli, Raisma, „Toomemägi“, 231.

¹⁰¹² Karl Morgenstern, *Meine Beschäftigungen vom März 1799 bis zum Jahre 1804*. (TÜR KHO F 3, MRG DXCII, 57–60v).

¹⁰¹³ Nt Hirschfeldi *Theorie der Gartenkunst*, Band 2 (1780) annab üksikasjalise ülevaate puuliikide sobivusest, alleede, puudegruppide jne paigutamises. Vt täpsemalt Heidelbergi ülikooli poolt digitaliseeritud 2. köitest: DOI: <https://doi.org/10.11588/diglit.1627> [vaadatud 15.01.2025].

Toomemägi oli 19. sajandi alguse armetuses tõeline väljakutse, mida Gustav Ewers hiljem kirjeldas nii: „Kui Toomemägi ülikoolile üle anti, oli seal kõnnu-maa täis auke, prahti ja kivihunnikuid. Plaani kavand nägi ette kõik sinna kuuluv ära koristada ja mõistlikult kasutusele võtta. Sellele järgneks hoonete siseruumide vajadusekohane kasutuselevõtt, vallipealsest aga saaks jalutusala, kus raveliinide kõrval asuv peakraav ja esimesed kaetud teed oleksid ääristatud sinna istutatud puudega.“¹⁰¹⁴ 1803. aasta kevadel otsustas ülikool sekkuda linnarahva omavolisse, kes Toomemäge liivakarjäärina kasutasid, ning määras liivale kindla hinna ja kaevamise korra. Samuti määrati ametisse vahid, kes seda raha kasseerisid, või kui kaevajal polnud piletit, trahvi tegid, ning selle maksmiseni käru ja labida pantisid. Kogutud raha kasutati istutustöödeks.¹⁰¹⁵

Juba 1803. aasta märtsis oli vastu võetud otsus, et sügisel istutatakse Toome-mäele 10 000 puud (hinnaks 5 kopikat tükk) ning see töö oli esialgu ette nähtud aednik Kieferile, kes palus täpsemaid instruksioone.¹⁰¹⁶ 1. mail 1803. a tehti *Dörptsche Zeitungis* teatavaks keeld, millega ei lubatud edaspidi Toomele prügi maha panna, loomi karjatada ja Toomemäge muul viisil kahjustada.¹⁰¹⁷ Keeldude rikkumise eest määrati rahatrahvid. Kuu aega hiljem palus Krause seda teadet korrata ka pühapäeval kirikute kantslitest, et ikka kogu linnarahvas teaks, et Toomemägi pole enam avalik prügimägi, loomade karjatamise koht ega liivakarjäär.¹⁰¹⁸

Alles seejärel arutas ülikooli nõukogu ringkirja vormis, kas ja kuidas haljastus-töid planeerida, kas istutada puud ainult valli ülemisele servale või haljastada ka küljed jne. Loomulikult oli küsimus ka rahas, sest pargi rajamiseks polnud mingit summat ette nähtud. Pargi rajamise vastuargumentidena toodi välja kaugus linnast ning asjaolu, et hoopis tulusam oli linnarahvale liiva müüa, kui sinna midagi planeerida. Siiski oli arvukalt poolehoidjaid, kes Krause ideed toetasid. Näiteks kirjutas professor C. F. Meyer: „Ma kordan veelkord: meie kallite kolleegide ideed pälvivad minu täieliku heakskiidu. Vaimustus, millega ta [Krause] viimasel ajal meie väikesest pargist räägib, kui ma nii võin öelda, nakatas mindki. Vaimus seisan ma juba selles väikeses võlupesas ja vaatan värvilist puiestikku, mis võib-olla hiljem selle väikese Elüüsiumi¹⁰¹⁹ loojat kui head teinud geeniust teenima hakkavad.“ Meyeriga nõustusid täielikult mitmed professorid, sh Morgenstern, Ewers, Pöschmann, Gaspari, Isenflamm, Hezel jt. Parrot toob veel välja, et kui professorid loobuksid ühest pidusöömaajast aastas ja annetaksid selle raha pargi rajamiseks, ei oleks temal kahtlustki, et eesmärk täidetud saaks, sest ega kohe ei soovita sellist tulemust nagu Pavlovskis¹⁰²⁰ ning ta loodab, et ülikoolil on

¹⁰¹⁴ *Die Kaiserliche Universität zu Dorpat: fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung*, 9.

¹⁰¹⁵ RA, EAA.402.5.46, 14–15.

¹⁰¹⁶ RA, EAA.402.5.44, 5.

¹⁰¹⁷ RA, EAA.402.5.46, 2.

¹⁰¹⁸ RA EAA 402.5.44, 18.

¹⁰¹⁹ Meyer viitab siin Inglise pargi üheks lähtekohaks olnud Homeroose kirjeldusele Elüüsiumi väljadest, Vt pikemalt David Watkin, *The English Vision. The Picturesque in Architecture, Landscape and Garden Design* (London: John Murray Publishers Ltd, 1982). 1.

¹⁰²⁰ Parrot viitab siinkohal Cameruni loodud Pavlovski lossi Inglise stiilis pargile.

ikkagi 23 pea ja südamega meest (sks *Fürs liebe hat die Universität 23 Männer mit Kopf und Herzen*), kes seda ideed toetavad.¹⁰²¹ Kuna esialgu vahendeid polnud, siis otsustati vahendid esimese istutuse tarbeks võtta immatrikulatsioonikassast ja ülikooli reservkassast, pisut tõid sisse ka kaevamispiletite- ja trahvirahad.¹⁰²²

1803. aasta sügisel, 14 oktoobril moodustati Toomemäe haljastamiseks istutuskomitee, kuhu kuulusid professorid J. W. Krause, G. A. Germann, G. F. Parrot ja K. S. Morgenstern.¹⁰²³ Samas pidas komitee ka oma esimese istungi, kus otsustati istutustöid teostada mitte ainult valli ülemisel osal, vaid ka Toomemäe väliskülgedel ja alumisel osal. Nii pidi tekkima täiuslik park nii ülikooli kui ka avalikkuse jaoks (sks *Sowohl zum Gebrauch der Akademie als den ganzen Publicii*).¹⁰²⁴ Krause kirjeldas esialgset plaani nii: „Toome poolvalmis ja veidi varisenud kindlustustest saaks sealjuures külastajate lemmikjalutuspaik. Rajatud on mõned mugavad teed ja intervallid kahe bastioni vahele. Sissepääs peakraavist läbi keskvallile on varustatud ja põimitud lihtsate käsipuudega; nii on vallile rajatud terviklikud käigurajad; nii valli ääred kui ka küljed (flangid) on osaliselt mõne tuhande puu ja põõsaga täis istutatud ning sobivas paigas on mõned pingid; valli ülejäänud osad ja valli väliskülg püütakse võimalusel samuti täis istutada ning aja jooksul loovad nad ühenduses hoonega eri vaatepunktidest iseseisva terviku.“¹⁰²⁵

Konkreetsed tööd jäeti seejuures ehitusjuhi Johann Gabriel Kranhalsi hooleks, milleks ta sai selged ja täpsed juhtnöörid: vallihari ja vallikraav tuli muuta avalikele jalutuspaikadele kõlbulikeks, rajada teed, sillad ja puhkepaigad, sest puhas õhk, kaunid vaated ja püsivalt kuiv maapind pidid meelitama jalutajaid – ülejäänud pind tuli pikkamööda osalt puid täis istutada, osalt anda välja aia- maadeks.¹⁰²⁶ „Peagi külvati ja isutati esimesed kased praeguse Vana anatoomikumi lähikonda. Taimed saadi annetuseks. Tollest esimesest tööst polnud aga peagi midagi alles. Ratsutajad murdsid mõnegi puukese vitsaks, kaupmees Brocki sead tuhnisid siin edasi ning tuli ette muidki korrarikumisi. Toomele tuli korra loomiseks tööle panna relvastatud ning vannutatud valvur. Kehtestati ka trahvimäärad tabatud koduloomade pealt: lammas – 50 kopikat, veis ja hobune – 1 rubla, siga ja kits – 2 rubla. Pandiks võis valvur võtta korrarikujalt kuni trahvi tasumiseni mütsi, vesti või pintsaku. Trahviraha eest aga osteti uusi taimi.“¹⁰²⁷

Anatoomikumi bastioni haljastamiseks valiti kiirekasvulised hõbepaplid¹⁰²⁸, millel oli tollal suur sümbolne tähendus, sest nende võra meenutas küpresse, millega tähistati juba antiikajal pühasid templialasid. Hõbepapli püramiidvorm

¹⁰²¹ RA, EAA.402.5.44, 9–10p.

¹⁰²² *Ibid.*, 19.

¹⁰²³ RA, EAA.402.4.73, 4.

¹⁰²⁴ RA, EAA.402.5.44, 19.

¹⁰²⁵ RA, EAA.402.4.70, 37p. Jahresberichte über die Tätigkeit der Universität pro 1803 und 1804, 20.11.1803–08.07.1805.

¹⁰²⁶ TÜR KHO F 9, s. 28, 12.

¹⁰²⁷ Jaan Eilart, „Toomemäe loodus“, *Toomemägi*, koost. Aili Suur (Tallinn: Eesti Raamat, 1968), 9.

¹⁰²⁸ Vt RA, EAA.2100.11.144, 5.

oli ka hea allee- ja soolopuu ning neid oli kasutatud ka Ermenonville'i saarel Jean-Jacques Rousseau sarkofaagi ümbruses ning samuti Thomas Jeffersoni poolt Virginia Ülikooli ümber rajatud paplisalus.¹⁰²⁹ Samuti kasutati kaski, mille puhul, nagu ka paplite juures, oli Hirschfeld esile toonud, et nende hele puuvõra loob esteetiliselt kerge ja õhulise mulje, väljendades niimoodi valgustusajastu püüdu selguse ja vabaduse poole.¹⁰³⁰ Toomemäe haljastuses oli oma roll veel pärnadel, millel oli sümboolne tähendus nii eestlaste jaoks hiiepuuna kui saksa kultuuriruumis õigusemõistmise/ kohtupidamise (sks *Gerichtslinde*) kohana. Pärnad on äratuntavad Krause linnapoolse silla joonisel,¹⁰³¹ kus sillast vasakult algab pärnaallee ja paremalt on näha paplivõrad. Pärnaalleed istutati ka Göttingenis piki vallikraavi servi.¹⁰³²

Rektor Parroti arvates pidi park arendama linnarahvas loodusearmastust ja „õilsaid tundmusi,“ kuid toonasele tartlasele oli pargi-idee võõras, sest näiteks Parrotile viidati pilkesalmides, et küllap tal on kokkulepe linna hambaarstiga, miks muidu peaks inimesi meelitama tõmbetuule kätte.¹⁰³³ Ka kannatasid istutustööd pargivõõraste käitumise pärast, ratsutajad murdsid noori puid, tüütsid jalutajaid, eriti daame ja lapsi, ning kuna teed olid kitsad, sundisid jalutajaid kõrvale põikama. Ka muru oli alles habras ega kannatanud tallamist. Seetõttu keelati nii akadeemilistel kui ka mitteakadeemilistel isikutel Toomel ratsutamine.¹⁰³⁴ Samuti esines teateid, et gümnasistid teevad Toomel ulakusi,¹⁰³⁵ ning 1814. aastal keelati pargis ka tubakasuitsetamine – suitsetajaid oli toomevahtidel õigus koheselt trahvida.¹⁰³⁶ Toomel ametis olnud vahid pidid lisaks pargi küllastajate järel valvamisele hoidma silma peal ka teedel, sildadel, kaevudel, istutustel, taimedel ja töölistel ning selle kohta ka iganädalaselt aru andma.¹⁰³⁷

Kõige selle tõttu oli park visa kasvama, igal kevadel leiti, et paljudele puudele on viga tehtud. Igakevadiselt avaldati ajalehes teadaanne, et Toomemäel on karjatamine ja ükskõik mil viisil pargi kahjustamine rangelt keelatud, lisatud olid ka trahvimäärad, mis aasta-aastalt kerkisid. Istutustöid korraldati mitmel aastal, selleks pakkusid end vabatahtlikult appi ka üliõpilased.¹⁰³⁸ Aegamööda kasvas park ning ka linnarahva lugupidamine selle vastu. Anatoomikumi ja raamatukoguni viisid sillutatud teed, puud kasvasid, alleed laienesid ning meelitasid nii akadeemilist kui ka mitteakadeemilist seltskonda rohelust nautima.

Istutuskomitee pidas väljatöötatud haljastusplaani üle järelevalvet ja andis suuniseid. 1809. aastal suri Germann ja tema asemele nimetati 1812. aastal uueks

¹⁰²⁹ Tohvri, *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurile 19. sajandi alguses*, 163–164.

¹⁰³⁰ Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst*, Bd. 2, 17–19.

¹⁰³¹ RA, EAA.402.5.111, 3p.

¹⁰³² Prof. Dr. Peter Aufgebaueri publitseerimata ettekanne „Hauser der Wissenschaft – vom Professorenwohnzimmer zum Auditorium“ (kasikiri autori valduses).

¹⁰³³ Eilart, „Toomemäe loodus“, 8.

¹⁰³⁴ RA, EAA.402.5.44, 27–28.

¹⁰³⁵ *Ibid.*, 61.

¹⁰³⁶ *Ibid.*, 59.

¹⁰³⁷ *Ibid.*, 56.

¹⁰³⁸ *Ibid.*, 104.

liikmeks botaanikaiaa direktoriks saanud C. F. Ledebour.¹⁰³⁹ 1816. aastal taandus tervislikel põhjustel Krause¹⁰⁴⁰ ning samal aastal palus end istutuskomitee ülesannetest vabastada ka Ledebour, kes põhjendas seda oma töökoormusega mujal.¹⁰⁴¹ Mõnda aega jäid Parrot ja Morgenstern seega päris omaette.¹⁰⁴²

Krause koostas ametist lahkudes väga täpsed instruksioonid, kuidas tulevikus tööd korraldada ning andis detailse tööjuhendi. Tänapäeval naeruväärsena kõlav juhend annab aga tunnistust sellest, et asjatundlikku tööjõudu oli linnas raske leida ning seetõttu oli lihtsam koostada täpne tööjuhend. Nii on Krause poolt koostatud juhendis kirjas kõik detailid, millele tähelepanu pöörata: territooriumi korrastamine, mullatööd, kivide koristamine ja säilitamine, tööriistade korrashoid, samuti kohustus head mulda muretseda ja sõnniku ja muu väetise eest hoolitseda, segades seda mulla, lehtede ja rohuga. Samas on kirjeldatud ka kõik väetamised ja teised aiandustööd, näiteks vilgas istutusperiood oli aprilli keskpaigast kuni 5. maini ja sealjuures pidi arvestatama puude looduslike kasvukohatingimustega metsas. Kastmise puhul tuli arvestada looduslike sademeid ja toitainete omandamisega, ning kui vett suvel puudu jäi, tuli seda Emajõesst juurde tassida. Igal kuul oli kohustus kõik istutatu üle kontrollida ja surnud või mädanema läinud taimed eemaldada.¹⁰⁴³

Vahid, kes Toomemäel korda pidid valvama ning tehtud töid hoolimatute linnakodanike eest kaitsma, asusid tööle juba 1803. aasta mais.¹⁰⁴⁴ Nende tööks oli sirguvat parki valvata, rikkumiste eest karistada ning kõigest iganädalaselt ette kanda. Kuni 1826. aastani olid ametis kaks toomevahti, kellele oli võimaldatud korter ökonoomimajas, kuid siis tekkis vajadus kolmandagi järele.¹⁰⁴⁵ Kolmandale toomevahile tuli aga ehitada eraldi toomevahi maja, mille projekteeris G. F. Parrot. Selle ajastu vaimus rustikaalse majakese esimene idee oli kahtlemata laenatud M.-A. Laugier'ilt, kelle ürghütt (pr *de la hutte primitive*) oli leidnud koha 1796. aasta J. G. Grohmanni *Ideenmagazini* kolmandas numbris, mille viiendal tahvlil on esitatud samasugune teravkaarsete gooti akende ja kasepuust sammastele toetuv pargivahi majakese vaade ja põhiplaan.¹⁰⁴⁶ Väikest neogooti akendega ja teravkaarse uksega maja kroonis kõrge korsten. Veidi erandlikult mõjus kasetüve korduv motiiv nii sammaste kui ärklikorruse dekoorina. Kase motiiv võis olla laenatud Peterburi lähistelasuvast tsaaripaleest, nt Charles Cameroni planeeritud Pavlovskist, kus Parrotil oli olnud võimalus viibida. Põhiplaanilt oli väike pargivahimaja väga lihtne, seal oli kaks eluruumi, millest üks kuulus abielus ja teine vallalisele vahile ning köök ja eeskojad.

Krause pärandiks Toomel ei ole mitte ainult park ja selle istutustöö. Tema kavandas ka sillad ning kaevumaja. Tõsi, need ei ole täna vaadeldavad, sest

¹⁰³⁹ *Ibid.*, 54.

¹⁰⁴⁰ *Ibid.*, 64.

¹⁰⁴¹ RA, EAA.402.5.44, 75.

¹⁰⁴² *Ibid.*, 79–81.

¹⁰⁴³ *Ibid.*, 70p.

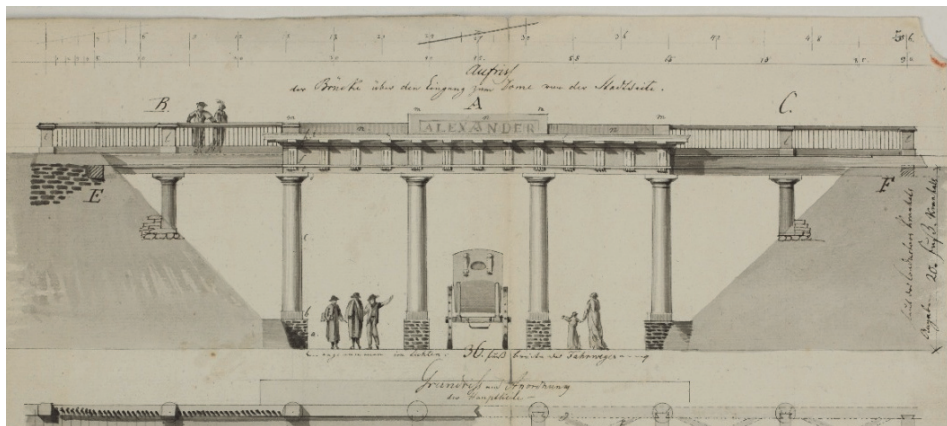
¹⁰⁴⁴ *Ibid.*, 6.

¹⁰⁴⁵ *Ibid.*, 142.

¹⁰⁴⁶ Grohmann, *Ideenmagazin*, Dritter Heft (Leipzig, 1796).

linnapoolne sild on asendatud aastatel 1836–1838 Moritz Herman Jacobi poolt kavandatud sillaga, kuid Krause poolt projekteeritud sild mõjutas Jacobit sedavõrd, et uut silda kavandades lahendas ta selle klassitsistlikus võtmes ja üsna sarnaselt. Kaevumaja asendati 1861. aastal Karl Rathausi lahendusega ning Krause rajatud kliiniku sild, mida täna tunneme Kuradisillana, uuendati juba aastail 1841–1844. 1913. aastal asendati vana puusild massiivse betoonsillaga, mille projekteerijaks oli Arved Eichhorn ning mis pühendati Romanovite dünastia valitsemise 300. juubelile.

Esmalt sündisid kliiniku silla kavandid. 1804. aasta 17. aprillil on Krause teinud neogooti stiilis gooti teravkaartele toetuva silla kavandi. Silla pikkuseks on märgitud 60 jalga ja kõrguseks 24 jalga. Krause kavand on mõjutatud ilmselt Inglise eeskujudest, kus uudsena kasutusele tulnud raudkonstruktsioonid tõid kaasa pöörde sillaehituses. Otsese eeskujuna saab ära tuua Euroopa esimese malmsilla Coalbrookdale'is Inglismaal, mis ehitati üle Severni jõe aastatel 1777–1781 ja mida jälgendati ka Wörlitzis. Krause tundis seda David Gilly teose *Sammlung der nützlicher Aufsätze* abil, mille 1797. aasta frontispissil see ära toodi.¹⁰⁴⁷ Malmsildu oli Krause kopeerinud ka varem, näiteks Sunderlandi lähedal asuvat Wermouthi silda.¹⁰⁴⁸ Võrreldes algeeskujuga on Tartu sild hoopiski väiksem ning malmi asemel kasutati Tartus loomulikult puitu, mistõttu jäi silla eluiga ka üsna lühikeseks. Sild valmis 1808. aastal ja asendati uue sillaga aastail 1841–1844.

21. Tänapäevase Inglisilla eelkäija, linna poolse silla kavand Krauselt, fragment plaanist RA EAA 402.5.11, 14.

¹⁰⁴⁷ Gilly, *Sammlung nützlicher Aufsätze und Nachrichten, die Baukunst betreffend. Für angehende Baumeister und Freunde der Architectur*; Bd. 1–2 (Berlin: Unger 1797).

¹⁰⁴⁸ Maiste, „Johann Wilhelm Krause ja ajastu arhitektuuripilt“, 62.

Teisel 1804. aastal valminud silla kavandil on lihtne puusild.¹⁰⁴⁹ Konstruktsioon on kerge, sild toetub kahele tugipostile. Sarnaseid sildu on esitatud Grohmanni *Recueil de Dessins* väljaandes.¹⁰⁵⁰ Lihtne romantiline sild on joonisel antud andmete kohaselt planeeritud astronoomibastioni ja lehtlabastioni (sks *Laubentbastion*) vahele, mis asus Ülikooli ja Vallikraavi nurgas oleva, ja ehk rohkem Karl IX bastionina tuntud, maa-ala ühendamiseks kõrgemal paiknenud tähetorniga.

1806. aastal rajati vallikraavi Rahvaste monument. Seal leidsid viimse puhkepaiga endise Maarja kiriku kohale ülikooli peahoonet rajades paljandunud luud, samuti maeti sinna ümber toomkiriku ümberehituse käigus päevavalgele tulnud luud. Matusepaiga kohale kavandas Krause muistsete Lüükia hauaehituste eeskujul monumendi,¹⁰⁵¹ nelinurkse tellistest samba, mis ülaltpoolt aheneb ja mida kroonib kera otsa asetatud rist. Rahvaste monumendi neljale küljele paigutati mälestussamba otstarvet selgitavad vasktahvlid nii eesti, vene, saksa kui ladina keeles. Arhitekt esitas oma joonised¹⁰⁵² nõukogule 22. juunil 1806. a, paludes arvamust tekstide osas, ning tegi ettepaneku mälestusteenistuse pidamiseks.¹⁰⁵³ Krause ettepanekul istutati monumendi ümber vahtrad ning mälestusteenistusel peetud kõnes rõhutati, et kuigi nendele haudadele rajati muusade uus elupaik, oli sealne koht neile rahupaigaks pühitsetud.¹⁰⁵⁴

Linnapoolset silda kavandades planeeriti justkui värvaid parki. Krause alustas silla kavandamisega 1810. aastal, mil ta esitas nõukogule kaks täiesti erinevat silla kavandit.¹⁰⁵⁵ Klassitsistliku, neli korda neljale sambale toetatud silla kavandi arhitektuuriline idee lähtub Ateena propüleede eeskujudest, mida Krause tundis Revett – Stuarti väljaannete põhjal,¹⁰⁵⁶ mida ta oli oma arhitektuuriloengute tarvis samal 1810. aastal ka Jean Simon Berthélemy järgi kopeerinud.¹⁰⁵⁷ Joonisel on ära toodud vaade linna poolt, silla põhiplaan, mis näitab, et sillale oli kavandatud kolm võrdset läbipääsu. Sild toetub neljale dooria sambale, ülekäigu osa on

¹⁰⁴⁹ TÜR KHO F 9, s. 27, 1p.

¹⁰⁵⁰ Johann Gottfried Grohmann, *Recueil de dessins d'une exécution peu dispendieuse: contenant des plans de petits maisons de campagne, petits pavillons de jardins, temples, hermitages, chaumières, monumens, obélisques, ruines, portails, portes, grilles, bancs de jardins, chaises, volières, gondoles, ponts, etc.* (À Venise: Remondini, 1805).

¹⁰⁵¹ Sama arhitektuurivormiga monumenti on Krause jäädvustanud Mellinide Birini mõisa pargis. Vt Läti Akadeemilises Raamatukogu [LAB], Brotze, Bd. V, Nr. 200.

¹⁰⁵² Esialgset Rahvaste monumendi joonist säilinud pole. Teada on asendiplaan 1818. aastast: RA, EAA.402.10.129 ja märkmed selle juures.

¹⁰⁵³ RA, EAA.402.5.14, 284. Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Baukommission u.a. betreffend den Bau des Hausgebäudes, der Bibliothek, des Klinikums, des Anatomikums, des Observatoriums, der Treibhäuser und des Wohngebäudes im botanischen Garten, sowie des Ökonomikums der Universität, 29.12.1802–17.09.1806.

¹⁰⁵⁴ *Ibid.*

¹⁰⁵⁵ RA, EAA.402.5.111, 3p.

¹⁰⁵⁶ Nicholas Revett, James Stuart, *The Antiquities of Athens*, I–IV (London: KHaberkorn, 1762–1816).

¹⁰⁵⁷ TÜR KHO 8989.

kaunistatud antiigist lähtuva ja Krause loomingule väga iseloomuliku triglühüfidega friisiga. Krauselikult on silla all kujutatud ka inim- ja hobustafaaze, mis aitavad paremini mõista silla proportsioone.

Teine samal lehel esitatud silla kavand kannab neogooti karakterit, milles arhitektuurilise terviku moodustavad kolm teravkaart. Keskmise kaar on kujutatud laiemana ja mõeldud hobusõidukitele, äärmised on pisut kitsamad. Sellel joonisel interpreteerib Krause kaaristu motiivi. Ilmselt on selle neogooti vorm kantud ideest sulatada kokku toomkiriku kooriossa rajatud raamatukogu stiil ja sild ning romantiline vabapark. Eeskujud lähtuvad ilmselt taas Grohmanni *Ideenmagazini*¹⁰⁵⁸ ja teistest pargikunsti-alastest väljaannetest, kus sillakavandeid hulgaliselt ära toodi. 1810. aastal kinnitas nõukogu linnapoolse silla kavandi,¹⁰⁵⁹ eelistades kindlalt klassikalist lahendust.¹⁰⁶⁰ Neogooti stiilis sild oleks kõlanud kokku ka kliiniku silla lahendusega, aga ilmselt mõjutas nõukogu otsust ka peahoone, millega klassitsistlik silla kavand väga hästi harmoneerus. Ilmselt oli käimasoleva sõja tõttu eelarve väga piiratud ja ehitustöödega alustada ei saanud. 1814. aasta aprillis kirjutas Krause nõukogule sillaprojekti kohta, et neil aastail olevat plantatsioonikomitee kassa seis napp, nii et raha jätkuvat ainult mullatöödeks. Samuti oli puudu ehituspuidust, mis 1812. aastal Venemaalt telliti ja olevat üle Peipsi teel. Tisler Königsmann oli vajalikud ettevalmistused teinud, nii et pikaleveninud töö saaks sel suvel teostatud. Silla õlivärviga värvimine jääb järgmisse aastasse, sest värsket puud ei saa kohe värvida.¹⁰⁶¹ Samal kevadel valmivad Krausel ka täpsustavad joonised.¹⁰⁶² Tegu on 1810. aasta klassikalise kavandi edasiarendusega, kus erinevusena saab välja tuua, et sild¹⁰⁶³ ei toetu enam neli korda neljale sambale, vaid põhiplaanilt lähtub, et sambad asetsevad kolmes reas, mistõttu sild on kitsam. Samas toetavad silda valli servades lühemad sambad. Sammaste kohal silla keskosas asub lihtne balustraad ja selle keskel võiduembleemina Aleksander I nimi¹⁰⁶⁴. See joonis oli varustatud rohke tehnilise infoga, mis oli mõeldud eelkõige selgitavaks jooniseks ehitusmeistrile. Krause valmistas ka silla profiilijoonise,¹⁰⁶⁵ mille varustas samuti kõrguste, kallete ja täpse tehnilise infoga. 1814. aasta suvel alustati ehitustöödega ja puuriti sambad (sks *Saulen Gebohrt*), sild valmis 1815. aastal¹⁰⁶⁶ ning värviti 1816. aasta kevadel.¹⁰⁶⁷ 1814. aasta 13. aprillil kinnitas Karuse, et sild on valmis, kuid värv peab veel kuivama ja on tänulik, et vaatamata kogenematutele ehitajatele sild siiski sel

¹⁰⁵⁸ Grohmann, *Ideenmagazin*, Dreizehnter Heft (Leipzig, 1797), Taf VI, VII.

¹⁰⁵⁹ RA, EAA 402.5.111, 2–2p.

¹⁰⁶⁰ *Ibid.*, 3p.

¹⁰⁶¹ *Ibid.*, 2–2p.

¹⁰⁶² *Ibid.*, 4–5.

¹⁰⁶³ *Ibid.*, 4.

¹⁰⁶⁴ Morgenstern soovis sillale motot „Otio et Musis sacrum“, kuid ilmselt leidis Aleksander I embleem suuremat toetust. Alles hilisemal sillal on ära toodud pealiskiri „Otium reficit vires“. Vt Maiste, Polli, Raisma, „Toomemägi“, 231.

¹⁰⁶⁵ RA, EAA.402.5.111, 5.

¹⁰⁶⁶ *Ibid.*, 3p.

¹⁰⁶⁷ *Ibid.*, 8.

viisil valminud on.¹⁰⁶⁸ Krause rajatud „väravaid parki“ imetlesid ka kaasaegsed, nii on Georg Julius von Schultz-Bertram nimetanud linnapoolset silda „Ateena Viaduktiks“¹⁰⁶⁹ ning sellest annab tunnistust ka hilisema ülikooli arhitekti Hermann Moritz Jacobi lugupidav suhtumise uue silla kavandamisse.

Väikematest hoonetest Toomemäel peab ära märkima veel 1818. aastal Krause poolt kavandatud kaevumaja.¹⁰⁷⁰ Toomkiriku koori vastas paviljoni meenutava väikese maja puhul oli tegu tarbehoonega, mille puhul üritas arhitekt siduda tervikuks toomkiriku ja ülejäänud hoonete karakterit – neogootikat ja klassikat. Teravkaarsetele ustele ja akendele pigem vastanduvad ranged pilastrid ning tervik jääb mõneti kohmakaks. Samas on joonisel ära toodud kaevu tehniline lahendus, samuti vundamendi joonis, mis on joonistatud Krausele omase põhjalikkusega nagu varem tarbehoonete juures Liivimaal.¹⁰⁷¹ Toome kaev puhastati tegelikult juba 1803. aasta suvel ja oli Toomel toimunud ehitustöödel olnud asendamatu. Selle 23 meetri sügavusele kaevule kavandas Krause esialgu kahe ämbriga tõstemehhanismi.¹⁰⁷² Kapitaalsem maja, mis seda ümbritses rajati alles pärast aktiivse ehitusperioodi lõppu. 1861. aastal asendati vana kaevumaja uue, Karl Rathausi poolt projekteeritud tellisehitisega.

Linnakodanikud, kes esialgu nägid Toomemäe haljastamises karjamaa ja suurepärase pinnasetäite võtmise koha kaotsiminekut, ei näidanud üles just suurt lugupidamist uue ajastu ja pargi osas. Aasta-aastalt oli aga rikkumisi ja laastamisi uute noorte istikutekallal vähem, ning park sai sirguda ning planeeritud alleed areneda kõigile mõnusateks jalutuspaikadeks. 1814. aastaks oli Toomemäe park kasvanud juba linna tõeliseks oasiks ja kauniks ehteks. Nii kirjeldas sama aasta augusti lõpul Tartusse saabunud Ulrich von Schlippenbach: „Kujustatud nii looduse enda kui tundliku kunstnikukäe poolt, on kogu Toomemäest saanud park, kus iga hoone on viidud oma ümbrusega sel tasemel kooskõlla, mida inimene oma mõttes ja vaimus üldse kujutleda võib. Teadusele pühitsetud hooned on ümbritsetud kõige kaunimate vaadete, armsate alleede ja puudegruppide liigendatud väljadega nii meeldivalt, et see kõik kokku meenutab tõesti juba nagu mingit vääriskividest mosaiikpilti.“¹⁰⁷³

Siiski pidi linnarahvale igal kevadel meelde tuletama, et Toomemäe hoonetesse ja loodusesse tuleks lugupidamisega suhtuda. 1822. aastast on säilinud põhjalik teadaanne, mis trükiti ära ka *Dörptscher Zeitungis*. Primitiivselt on ära toodud kõik karistused, mis rikkumised endaga kaasa toovad, näiteks kui keegi kahjustab puid, põõsaid, pinke, silda, monumente jne, võetakse isik aresti alla või maksab ta kohapeal 1 rubla trahvi. Kui kahtlusalune keeldub, võõrandatakse tal

¹⁰⁶⁸ *Ibid.*

¹⁰⁶⁹ Georg Julius von Schultz-Bertram, *Balti idealisti kirjad emale*, tlk Ilmar Vene (Tartu, Ilmamaa 2003), 26.

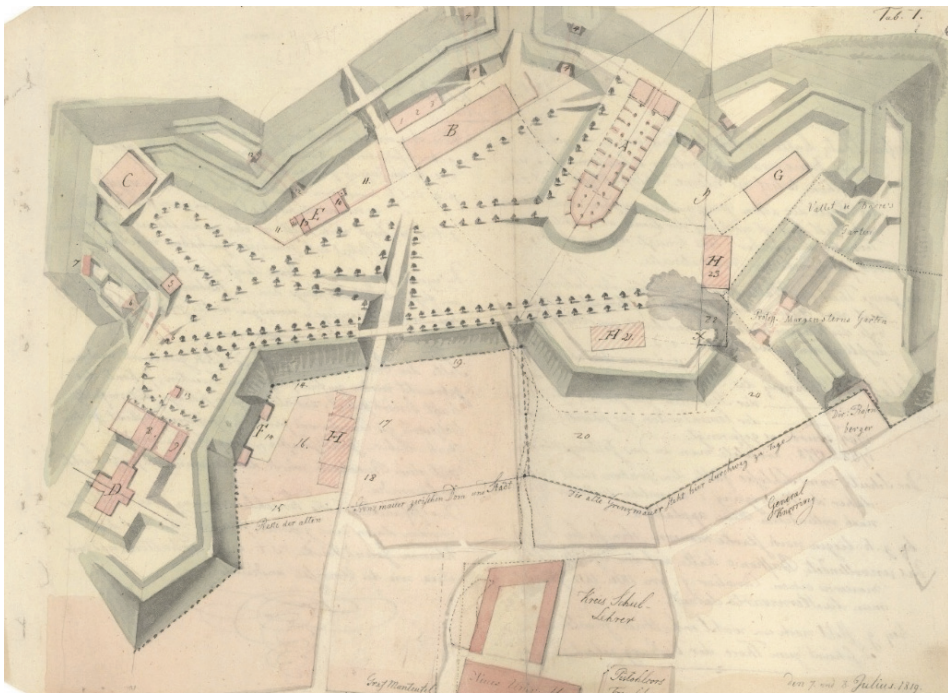
¹⁰⁷⁰ RA, EAA.402.5.162, 135.

¹⁰⁷¹ Vt pikemalt Imants Lancamanis, „Gutsarchitektur in Livland“, *Johann Wilhelm Krause: Kataloog 2*, 141–172.

¹⁰⁷² RA, EAA.402.4.70, 4 p.

¹⁰⁷³ Ulrich von Schlippenbach, *Erinnerungen von einer Reise nach St Petersburg im Jahr 1814*, II (Mitau: J.F. Steffenhagen & Sohn, 1818), 41.

kohapeal müts või kübar. Kes aga ronib üle aedade, turnib vallidel või kõnnib muruplatsidel, kutsutakse valvuri poolt hoiatusega korrale. Kui selline rikkumine jätkub, võetakse isik aresti alla või maksab 1 rubla trahvi. Et nooruselt mitte rõõmu võtta, vabas looduses mängida, on määratud spetsiaalne mänguplats. Valvur, leides kellegi, kes liivavõtukohas ilma ülikooli sekretäri kirjaliku loata liivakaevab, paneb ta tööriistad aresti alla, mille ta saab välja lunastada 1 rubla eest; kui aga keegi kaevab liiva või mulda selleks mitte ettenähtud kohas, pannakse tal nii tööriistad kui sõiduk aresti alla, mille ta saab välja lunastada 5 rubla eest. Kui ilma köidikuta loom leitakse, viiakse ta ökonoomimaja talli, kust omanik ta välja lunastada saab. Lamba lunaraha on 0,5 rubla, veise eest 1 rubla, hobune 1 rubla, siga 2 rubla, kits 3 rubla. Kui looma 6 tunni jooksul ära ei viida ja teda peab Toomel söötma hakkama, maksab omanik lisaks lunarahale lamba ja kitse eest 10 kopikat, sea ja veise eest 20 kopikat, hobuse eest 30 kopikat. Kui keegi keeldub arestist, antakse ta keiserlikule politseile üle ja peab maksma 2 rbl arreteerimisraha toomefoogtile. Iga valvur kannab hellebardi ja rinnal silti ülikooli vapiga, et oleks igäuhele äratuntav.¹⁰⁷⁴ Täna naeruväärsena tunduvad käitumisjuhised trükiti pea igal kevadel ajalehes, et linnarahvas mõistaks Toomemäe muutunud tähendust.

22. Toomemäe plaan 1819. aastast, mida on mitmel korral nimetatud ka pargi-plaaniks, siinkohal on tegelikult tegu alusplaaniga maneežile, mis on tähistatud H-ga, erinevate asupaikade välja pakkumiseks. RA EAA 402.5.133, 16.

¹⁰⁷⁴ RA, EAA.402.5.44, 117.

1827. aasta ülikooli juubelialbumis tõdeti, et ülikooliansambel üheskoos Toomemäe pargiga oli valmis saanud: „Linna poolt tagab Toomemäele hea juurdepääsu lai sillutatud sõidutee, mis läheb teispoole üle sillutamata teeks, mis ümbritseb [mäge] lõuna poolt küljest. Seepärast on läbimurtud vallimägi ühendatud jalutus-huviliste jaoks selle tee kohal kahe maitseka puusillaga, millest esimene seisab sammastel, aga teine, mis asub esimese vastas, toetub maapinnale. [...] Jalgteed ristuvad mitmes kohas nii ülal kui all, ning lähedal asuvad puhkekohad kutsuvad rändureid jahedasse varju, pakkudes ilusaid vaateid elavale maastikule.“¹⁰⁷⁵

Toomemäe pargi kujunemisel ja kujundamisel peab veelkord tähelepanu juhtima sellele, et Inglise pargi puhul on tegu maastikupargiga. Tartu puhul on Toomemäe maastik küll kaunis ja vaatamänguline, kuid samas funktsionalistlik ja piiritletud ega saa oma vaatamängulisuses ja peisaažides siin särada nii hiilgavalt kui vabale maastikule planeeritud park. Samas on Toomemägi ilmselt üks esimesi linnamaastikusse kohandatud Inglise parke ning hoolimata oma piiratu-sest maa-ala poolest, pakkus ja pakub siiani nii kauneid vaateid kui ka varju.

Tänaseks päevaks on Toomemägi saanud mitmeid uusi monumente – üle-maailmse kuulsusega Friedrich Georg Wilhelm Struve ja Karl Ernst von Baeri kõrval seisavad eestlastest kirjamehed ja heliloojad Friedrich Robert Faehlmann, Kristjan Jaak Peterson ja Villem Reiman. Märgistatud on raamatukogu kunagise direktori Karl Morgensterni aed. Alustatud on pinkide paigaldamisega. Ülikooli muuseumi ees saab puhata ka Krause pingil. Piki noorendatud professorite alleed pääseb ülikooli peahoone eest üles Toomele kõrgete puude ja varjuliste alleede alla.

3.2.7 Tähetorn

Tähetorni arhitektuurse vormi eeskuju loojateks peetakse 17. sajandi Pariisi (1667) ja Greenwichi (1675) tähetorne.¹⁰⁷⁶ Louis XIV tellitud ja Claude Perrault' poolt kavandatud Pariisi observatoorium oli teenäitajaks ja esimeseks rahvus-likuks tähetorniks. Kahekorruselisel ristkülikukujulisel hoonel olid kaheksa-nurksed tornid ida ja lääne suunas ning neljakandiline torn põhjafassaadil. Üsna pea järgis Prantsusmaa eeskuju ka Inglismaa, kus kuningas Charles II asutas 1675. aastal Greenwichi observatooriumi. Mõlema puhul on hooned viidud linna-südamest eemale ning paigutatud vabale maastikule, mis lõi taeva vaatlemiseks parimad tingimused.¹⁰⁷⁷ 18. sajandi leksikonid rõhutavad samuti just asukoha olu-lisust, Zedler toob muuhulgas välja, et tähetorn ei pea olema tingimata eraldi hoones, vaid see võib olla ka koht hoones,¹⁰⁷⁸ viidates nii ilmselt varasemale üli-koolide traditsioonile, kus kõik vajalik pidi mahtuma ühte hoonesse. 18. sajandi

¹⁰⁷⁵ *Die Kaiserliche Universität zu Dorpat: fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung*, 19.

¹⁰⁷⁶ Eda Tursk, „Tähetorn“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 3: Linnaehitajana Tartus*, Tartus, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2011), 165.

¹⁰⁷⁷ Raymonde Bartholot, „The Story of Paris Observatory“, *Sky and Telescope*, 2 (1980), 100.

¹⁰⁷⁸ „Observatorium“, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon*, Bd. 25, verlegt Johann Heinrich Zedler (Leipzig; Halle: Verlegt Johann Heinrich Zedler, 1745). Vt pikemalt Zedleri observatoorium: Tursk, „Tähetorn“, 165.

observatooriumitest esindavad Oxfordi Radcliffe (1772–1792, Henry Keene ja James Watt) ja Madridi observatoorium (1790–1808, Juan de Villanueva) suurejoonelist valgustusajastu teadustempli traditsiooni, kus eeskujud on võetud Vana-Kreekast.¹⁰⁷⁹

18. sajandi lõpuks oli tähetorni kui teadus- ja tarbehoone struktuur üsna selgelt välja kujunenud. Itaalia arhitektuuriteoreetiku Francesco Milizia on oma teoses „Tsiivilehituskunstist“ (it *Principi di architettura civile*, Veneetsia, 1781), mis Stieglitzi vahendusel saksa keeleruumis väga populaarne oli, väga täpselt ära toonud nõuded tähetorni asukoha valikul ning hoone üldplaani: tähetorn on neljakandiline hoone, mis asub kõrgemal kohal ja on ise ka üsna kõrge, sel on lame katus astronoomiliste vaatluste jaoks ja selle all on vaatlusinstrumentide tuba.¹⁰⁸⁰ Sel ajal kavandati ülikoolihooneid tihti veel tervikuna ühes siseõuega ümbrisetud hoones, mistõttu juhtis Milizia tähelepanu, et ülikoolihoonel peaks olema torn või mitu, kuhu paigutada kell ja tähetorn. Tornid võiks asuda hoone nurkades või vajadusel ka keskel. Kui aga eelistada eraldiseisvas hoones tähetorni, siis tuleks valida vaba ja hea nähtavusega asukoht, seal peaks olema rohkem ruume vaatleja, instrumentide ja vaatlusinstrumentide hooldajate jaoks. Hoone välimus peaks olema lihtne, kuid siiski hoone tähendust väljendama. Milizia rõhutab Pariisi observatooriumi täiuslikkust, pidades seda kaunimaks isegi antiigi templitest ja püramiididest.¹⁰⁸¹ Lehe allservas on Stieglitzi märkus, kus ta nimetab, et suurepärased näited on veel Gotha ja Kopenhaageni tähetornid.¹⁰⁸²

17. sajandil avatud Tartu Ülikoolis õpetati küll astronoomiat¹⁰⁸³, kuid eraldi hoonet astronoomilisteks vaatlusteks polnud. 17. sajandil rajas Eesti alal esimese observatooriumi rootsi poeet ja Tartu õuekohtu eesistuja Georg Stiernhielm oma mõisasse Vasulas.¹⁰⁸⁴ 17. sajandil arenenud teaduse ja vaatlustingimuste loomise vajadusest ülikooli juurde annab tunnistust see, et 1699. aastal, kui oli päeva- korral ülikooli kolimine Pärnusse, sooviti ehitada lisaks teistele õppehoonetele ka tähetorn.¹⁰⁸⁵

Observatoorium kui hoonetüüp kujunes 18. sajandi lõpuks rahvusvahelise teadusvõrgustiku osana suhteliselt standardiseeritud arhitektuurseks vormiks, mis seob Tartu lahenduse selgelt Euroopa teadusarhitektuuri traditsiooniga. 19. sajandi alguses oli tähetorn muutunud kaasaegse ülikooli lahutamatuks osaks. Nii ei tekkinud ka Tartu Ülikooli taasavamise juures kõhklust selle hoone vajalikkuses. Siiski lähtub 1800. aasta novembrikuisest kirjavahetusest, et tähetorni ehitamine võiks aset leida kolmandal aastal pärast töö alustamist, sest pakilisem on ehitada üles vanad kasarmud (meditsiinifakulteedi jaoks), kasvahoone, teisel aastal

¹⁰⁷⁹ *Ibid.*

¹⁰⁸⁰ Milizia, *Grundsätze der bürgerlichen Baukunst: in drey Theilen*, 195.

¹⁰⁸¹ *Ibid.*, 194. *Die Pariser Sternwarte ist als diesem Punkte schassbarer als alle Pyramiden und Tempel des Altherthums.*

¹⁰⁸² *Ibid.*, 194–195.

¹⁰⁸³ Meelis Friedenthal, Lea Leppik, „Uranoloogia harjutused“, *Tartu tähetorn*, koost. Lea Leppik (Tallinn: Aasta Raamat, 2011), 14.

¹⁰⁸⁴ *Ibid.*, 18.

¹⁰⁸⁵ *Ibid.*, 21.

maneež ja tall ning alles seejärel tähetorn ja astronoomi korter.¹⁰⁸⁶ Tänuaga võttis toonane kuratoorium 1800. aasta detsembris vastu kaupmees Gaugeri (nimetas end asjaarmastajaks astronoomiks) joonise ülikooli tähetorni tarvis, mis oli mõeldud toomkiriku tornidesse.¹⁰⁸⁷

1802. aastal tehti ettevalmistusi astronoomiakabineti tööks – kuratoorium andis vahendeid sisseseade ostuks,¹⁰⁸⁸ hangiti instrumente ja erialaraamatuid¹⁰⁸⁹ ning kuratoorium lõi kontakti Peterburis elava krahv Schraderiga, kellel oli müüa eriliselt hea härrasrahva teleskoop („ein herrschaftliches Teleskop von besonderer Gut“).¹⁰⁹⁰ 1802. aasta sügisel rõhutati, et tähetorn tuleks siiski võimalikult kiiresti välja ehitada, sest Toomel paiknevate kirikuvaremete näol on kõrge koht olemas ja tuleks läbi rääkida von Zachiga Gotha observatooriumist, kas tal on võimalik jooniseid pakkuda. Kui samal talvel oleks võimalik osta soodsa hinnaga ehitusematerjale, siis peaks matemaatika ja astronoomia professoriga plaani veel kord läbi arutama ja vajadusel konsulteerima ka kolleegiuminõunik Schubertiga Peterburist.¹⁰⁹¹

1803. aasta talvel plaanid täpsustuvad. Tartusse saabub Krause, kes lisaks peahoone joonistele teeb kohe ka toomkiriku varemetesse planeeritud raamatukogu kavandid, millel on ära toodud ka läänetornidesse kavandatud tähetorn.¹⁰⁹² Ülikooli nõukogu arutas seda plaani 17. veebruaril 1803. a, Krause täpsustatud plaanid, mis tänini säilinud on, on kuu aega hilisemad. Sarnaselt peahoonele võib arvata, et esimesed katsetused, mille baasil ülikooli nõukogu oma arutlusi pidas, pole säilinud. Visandlikud joonised on teada ainult peahoone puhul,¹⁰⁹³ kus vaba käega sinakale paberile tehtud esmased plaanid näitavad arhitekti päris esimest ideed. Krause esimesel toomkiriku taastamise kavandil on hoone plaanitud taastada täielikult, nii et lisaks kooriossa kavandatud raamatukogule on kiriku keskosas ülikooli kirik ja läänetornides tähetorn.

Oma 17. veebruari kaaskirjas märkis ta:

„Veel üks unistus: tähetorn. Löövis üks samm rohkem või vähem ei tee halba – ma pidin kaks võlvikut tornidele jätma – ja edasise klappimine lubab mul arvata, et ma ei eksinud. Peale selle on see ju proovilask. [...] Astronoomid vaadaku ise, kuidas üles saavad, ma usun, et müüritrepi kaudu – *per aspera ad astra!*“¹⁰⁹⁴

Erinevates kavandites mängib Krause mõttega, kas tornidesse peaks pääsema ainult põhja või lõunaküljelt, samuti varieerub müüritrepi asukoht: kord lõuna, kord põhjatornis.¹⁰⁹⁵ Vaheruumi tornide ülaosas nimetab Krause ruumikaks,

¹⁰⁸⁶ RA, EAA.402.4.3, 24–26p, 35.

¹⁰⁸⁷ *Ibid.*, 48.

¹⁰⁸⁸ RA, EAA.402.4.25, 2.

¹⁰⁸⁹ *Ibid.*, 3.

¹⁰⁹⁰ *Ibid.*, 5.

¹⁰⁹¹ RA, EAA.402.4.18, 15p.

¹⁰⁹² Varaseim on 8.–16. märts 1803: R, EAA.2100.11.147, 5.

¹⁰⁹³ Vt peahoone esimene joonis: RA, EAA.402.10.113, 5–5p.

¹⁰⁹⁴ RA, EAA.402.5.14, 17–18.

¹⁰⁹⁵ Vt joonised: RA, EAA.995.1.6853, 6–8; TÜR KHO F 9, s. 25, 1; RA, EAA.2100.11.143, 3.

kõrguseks 10 jalga, sinna oli planeeritud suured aknadja seinte äärde kapid, – avar ruum võimaldas vaatlusriistu hoida.¹⁰⁹⁶ Torn oli planeeritud teravnurksena, telkkiivri ja tuulte roosiga, aknad aga gooti stiilis, mis näitab ilmekalt, et Krause suhtus varemetsesse kogu lugupidamisega.

Erakorralise professorina asus 1803. aastal tähetorni observaatorina tööle Ernst Christoph Knorre (1759–1810), kes oli juba varem Tartu Jaani kiriku oreli-mängija ja tütarlastekooli õpetaja. Ta oli töö kõrvalt ka astronoomihuviline, olles püüdnud näiteks Tartu koordinaate määrata.¹⁰⁹⁷ 1804. aastal saabus Tartusse rakendusmatemaatika professoriks Württembergi salanõuniku poeg Johann Wilhelm Andreas Pfaff (1774–1835), kes osales aktiivselt tähetorni ehitamise töögrupi töös ning andis arhitektile vajalikke näpunäiteid. Pfaff lahkus Tartust 1809. aastal Nürnbergi ning tähetorni valmimist ta seega ei näinudki.¹⁰⁹⁸

Instrumentide hankimise eest jäi vastutus professor Knorrele. Esmase ruumi astronoomiliste vaatluste tegemiseks ja instrumentide hoidmiseks taotles professor Pfaff. Sobivaks peeti ülemsekretär Lenzi maja Promenaadi ääres, tänase Kүүni ja Poe tänava nurgal, kus paiknes Lenzile kuuluv mansardkorrusega kivimaja kolme toaga ülemisel korrusel.¹⁰⁹⁹ Teise ajutise pinnana kasutas tähetorn hiljem, kui ehitustöö oli juba alanud, ka rüütelkonna maamõõtja ja hobiastronoom dr Andreas von Lamberti spetsiaalselt ülikoolile üürimiseks ehitatud tähetorni praeguse Õpetaja tänava kandis (Riia tänava ja ülikooli esimese botaanikaaiad ligiduses). Ülikool kasutas seda hoonet aastail 1807–1809, instrumente hoiti seal veel hiljemgi, kuna leping oli sõlmitud 1811. aastani. Tegu oli ilmselt kerge ühe-korruselise puitehitisega, mille katuseharjast veidi kõrgemat torni kroonis armatuurne sfäär.¹¹⁰⁰ Lisaks meridiaansaalile oli ülikooli astronoomide kasutuses veel kaks ruumi, sh üks neist köetav.¹¹⁰¹ Selles hoones leidsid esmase asukoha ka 1807. aastal Inglismaalt tellitud kaasaegsed vaatlusriistad (Herscheli 7-jalane teleskoop ja Dollandi passaažiriist).¹¹⁰²

Krause märgib ise 1803. aasta kevadel, et planeeritud hoonetest on talle kõige vähem selge observatooriumi projekteerimine.¹¹⁰³ Nii moodustati aastail 1803–1804 tähetorni ehitamise spetsialistide töögrupp, kus töötasid üheskoos arhitekt Krause, erakorraline professor E. C. Knorre, rektor G. F. Parrot, matemaatika ja astronoomiaprofessor J. W. Pfaff ja ehitusmeister J. N. F. Lange. Töögrupi eesmärgiks oli kaasaegse teadusega kooskõlas oleva hoone projekteerimine, sest

¹⁰⁹⁶ RA, EAA.402.5.14, 18.

¹⁰⁹⁷ Tõnu Viik, Janet Laidla, Viljar Valder, Lea Leppik, „Esimesed katsetused Tartus“, *Tartu tähetorn*, koost. Lea Leppik (Tallinn: Aasta Raamat, 2011), 26.

¹⁰⁹⁸ Viljar Valder, „Johann Wilhelm Andres Pfaff“, *Tartu tähetorn*, koost. Lea Leppik (Tallinn: Aasta Raamat, 2011), 35–36.

¹⁰⁹⁹ RA, EAA.402.4.19, 17.

¹¹⁰⁰ Lamberti hoone joonis: RA, EAA.402.5.19, 40–41. Trükitud ka raamatus *Tartu tähetorn*, 29.

¹¹⁰¹ RA, ERA.T-76.1.551, P-598. *Ehitusmälestis – Tähetorn Tartus, Toomemäel. Lühike ajalooline õiend*, köide I, koost. Helmi Üprus (Tallinn: Eesti NSV ministrite nõukogu riiklik ehituskomitee TRT, 1965), 9–10.

¹¹⁰² Viik, Laidla, Valder, Leppik, „Esimesed katsetused Tartus“, 27.

¹¹⁰³ RA, EAA.402.5.14, 21.

tähetorni hoone pidi vastama teaduspraktika nõuetele rohkem kui ükski teine Tartu Ülikooli tarvis ehitatud rajatis.¹¹⁰⁴ Lisaks vaatlusvõimaluste loomisele pidi hoone mahutama ka hulgaliselt spetsiifilisi instrumente, millest igapähe koht ja nõuded sellele olid kindlaks määratud.

Tähetorn on ülikooli objekt, mille kohta on arhiivis tänini säilinud kõige rohkem kavandeid, kokku 33. Nende hulgas on mitmed (vähemalt 6) teiste tähetornide jooniseid (Uppsala, Göttingen), mis andsid aimu kaasaegse teaduse vajadustest ja olid eeskujuks sinise tähetorni rajamiseks. Täpsemalt on teada, et 1803. aasta suve alguses saabus Tartusse Gotha Seebergi tähetorni direktorilt Franz Xaver von Zachilt (1754–1832; Gotha tähetorni direktor 1789–1806) tellitud joonis,¹¹⁰⁵ mille alusel koostas Tartu Ülikoolile esmase tähetorni plaani Knorre.¹¹⁰⁶ Göttingeni ja Uppsala tähetornide plaanid tõi ehituskomisjonile tutvumiseks prof. Pfaff.¹¹⁰⁷

1804. aastal otsustati tähetorn rajada hoopis Toomemäe teise serva, Karl IX bastioni ligidusse endise piiskopilinnuse kohale. Krausele oli aga raske loobuda ideest näha ühe katuse all valgustusajastu teadustemplit – tähetorni, ülikooli kirikut ja raamatukogu. Veel 1805. aastal joonestas ta viimistletud plaani,¹¹⁰⁸ kus kogu toomkiriku varemed on üles ehitatud ja tähetorni asupaigaks planeeritud toomi endised läänetornid. Observatooriumi torn on arhitektuurselt lõpuni läbi töötatud ja kannab gooti karakterit. Krause eeskujul torni kavandamisel on olnud ilmselt H. C. Riedel,¹¹⁰⁹ kelle albumi vahendusel Saksa neogootika ka vahetult Krause lugemislauale jõudis.¹¹¹⁰

Kuigi Tartus oli tähetorni planeerimise etapis olemas ka Göttingeni tähetorni joonis, valmis Göttingen observatoorium, mis rajati Gotha eeskujul, tegelikult aastatel 1803–1816.¹¹¹¹ Göttingeni esmane joonis pärines Georg Heinrich Borheckilt, kes plaanis selle välja anda ka trükitud traktaadina. Borheck lähtus Gotha õueastronoomi Franz Xaver von Zachl ja Stieglitzi eeskujudest. Esimene Göttingeni kavand nägi ette kõrgemale tõstetud terrassile rajatud kolmetiivalise hoone, mille keskosa oleks ühekorruseline, lameda katusega ja keskosas kaetud kupliga. Kõrvaltivad oleksid köetavad ja kahekorruselised, hoone oleks kaunistatud pilastritega ning keskosal rõhutaks pidulikkust sammasportikus ja katusebalustraad. Kuigi Göttingeni tähetorn sai nurgakivi 1803. aastal, siis Napoleoni

¹¹⁰⁴ Turck, „Tähetorn“, 169.

¹¹⁰⁵ Joonis ise ilmselt säilinud pole.

¹¹⁰⁶ RA, EAA.2100.11.143, 6–6p.

¹¹⁰⁷ TÜR KHO F 9, s. 28, 10p.

¹¹⁰⁸ RA, EAA.2100.11.147, 1.

¹¹⁰⁹ *Sammlung architectonischer äusserer und innerer Verzierungen für Baumeister und Liebhaber*, Drittes Heft, hrsg. von H. C. Riedel dem jüngern (Berlin: Auf Kosten des Herausgebers, 1804), Taf IV.

¹¹¹⁰ Säilinud tänini TÜ raamatukogus.

¹¹¹¹ Viik, Laidla, Valder, Leppik, „Esimesed katsetused Tartus“, 31.

invasiooni tõttu ehitus peatus ja 1810. alustatud hoone ehitati valmis oluliselt muudetud kujul.¹¹¹² Tartus sai aga ehitus alata.

1804. aastal varakevadeks oli uus ehitusplats valitud, ilmselt said kaalukaks vastuargumendid toomkiriku tornidesse ehitamisele just ehitamise kallidus ja ebapraktilisus, sest materjal tulnuks vinnata väga kõrgele, töölised oleksid samuti kõrgel ja ohus. Ka hilisem hoone kasutusmugavus oli suuresti küsitav, sest sellise lahenduse juures ei saanud astronoom elada samas hoones ja pidanuks igapäevaselt, sh külmadel talveöödel, mis oleksid vaatluseks kõige sobivamad, tõusma 124 astet torni. Ka arhitekt ise mõistis seda: „Kes suudaks sellised tingimused välja kannatada ilma eluga maksmata?“¹¹¹³ Tähetorni uueks asukohaks valiti Toomemäe kaguosa kõrgem koht, endise piiskopilossi asukoht. Seal oli tagatud hea nähtavus põhja, itta ja lõunasse. Läänes varjasid veidi vaadet anatoomikumi ja kliinikumi hooned ja loodesuunas toomkirik.

Krause esimesed piiskopilossi kohale kavandatud tähetorni esi-, tagafassaadi ja põhiplaani kavandid kannavad 1804. aasta 20.–24. märtsi kuupäevi.¹¹¹⁴ Nende plaanidega liitub ka Parroti 22. märtsil 1804. a täpsustatud põhiplaan ja ristlõige, millel on ära toodud ka instrumentide asukohad.¹¹¹⁵ Krause on oma kavandis lähtunud Knorre Gotha tähetorni joonisest, mis on koostatud von Zach'i joonise eeskujul. Võrreldes Knorre joonisel ära toodud hoonega on Krause pööranud rohkem tähelepanu torniosale, mis eendub tugevalt hoone lõunaküljel, moodustades niimoodi omaette kuppelehitise hoone keskel. Hoone põhjakülg on lihtne, ühekorruselise hoone keskosa rõhutab kolmnurkfrontooniga kitsas keskrisaliit. Mõlemale poole jäävad kolm kõrget, sisuliselt kogu fassaadi kõrguses kavandatud akent. Lõunafassaadil domineerib kupliga kaetud torn, mille mõlemal korrusel on samuti samasugused kõrged aknad. Lõunafassaadil on näha hoone kõrge ja massiivne soklikorrus, kuhu oli samuti planeeritud aknarida. Krause põhiplaani on selgelt eristatavad kaks hoonetiiba, kummaski suur saal vaatlusriistade jaoks. Markeeritud on ka graniitpostid passaažiriista jaoks, meridiaanpilude luukide asukohad ja mõõdud. Parroti täpsustatud põhiplaani on lisatud vaatlusriistade asukohad ning ristlõikel on näha ka kuplialuse töökoha proportsioone. Kõik vastas plaanile, mis tähetorni kavandav komisjon oli kokku leppinud: saal passaažinstrumentide jaoks, saal suure täisringi jaoks, töötuba, mille kohal tornivalvuri korter ning kupli all ruum ekvatoriaalinstrumentide ülesseadmiseks.¹¹¹⁶

1804. aastal aktiivne planeerimistöö paberil jätkus. Valmisid uued kavandid, mängiti nii torni asetusega kui põhiplaani täpsustamisega.¹¹¹⁷ Neist silmapaistvam on 9.–10. oktoobri 1804. a daatumit kandev tähetorni ristlõige,¹¹¹⁸ mis on Krausele kõige iseloomulik arhitektuurijoonis, detailne, ilmestatud inim-

¹¹¹² Freigang, „Architektur und Städtebau in Göttingen von der Mitte des 17. Jahrhunderts bis 1866“, 789.

¹¹¹³ TÜR KHO F 9, s. 28, 10.

¹¹¹⁴ RA, EAA.2100.11.143, 12.

¹¹¹⁵ *Ibid.*, 16.

¹¹¹⁶ TÜR KHO F 9, s. 33, 1p.

¹¹¹⁷ RA, EAA.2100.11.129, 2; RA, EAA.2100.11.143, 2–2p, 10.

¹¹¹⁸ RA, EAA 2100.11.143, 10.

stafaaziga, vormikeel täpselt välja töötatud. Sel joonisel on tähetorn kujundatud kahe kuppelsaaliga, mille kohal paikneb suhteliselt madal kupliga vaatlustorn. Hoone idasaal on kavandatud pisut kõrgemana ja interjööris domineerib klassitsismile omane tahveldis. Läänesaal on idasaalist veidi madalam, see on kavandatud väga valgusküllase saalina, kaheksaruudulised kõrged aknad vastavad idasaalis kahepoolsele kõrgele tiibuksele. Mõlema saali ülaosa kaunistab Krause poolt väga armastatud peen hammaskarniis. Hoone toetub massiivsele maakivivundamendile.

1805. aastal saadeti joonised Peterburi kuraatorile kinnitamiseks.¹¹¹⁹ Ehitustööd erinevate hoonete juures võtsid kõik ressursid ja tähetorni ehitamisega alustamine venis. Aastail 1805–1807 varuti tähetorni tarvis ehitusmaterjale. 1807. aasta alguses sünnivad uued projektid, Krause juhiste järgi koostab need aga Lange. Neist on säilinud üks joonis,¹¹²⁰ mis on dateeritud 26. veebruari 1807. a kuupäevaga. Joonise on signeerinud Lange, kuid märke *im Februar* on lisanud oma käega Krause. Selle tähetorni kavandi teeb erandlikuks asjaolu, et torniosast on sootuks loobutud. Väga lihtsa ühekorruselise hoone fassaadil on keskrisaliit ja sellest kummalgi pool suhteliselt kõrged aknad, mille ülaosas tahveldis. Keskrisaliidina kavandatud hoone keskosa ette on planeeritud trepikäik, keskrisaliidis paikneb ilmselt köetav töötuba. Joonisel on taas ära toodud vajalike instrumentide asukohad, siseruum on kavandatud ühtsena, varasemast liigendatud saalide ideest on loobutud. Joonisele on vaba käega lisatud ümara torni asukoht, tegu võib olla hilisema lisandusega. Hoone üldilme on rangelt klassitsistlik. Ilmselt on tegu joonisega, mis sai 1807. aastal uue planeerimisetapi aluseks ja mida asuti ümber töötama, et jõuda parima võimaliku lahenduseni.

1807. aasta sügisel, mil ehitustööd lõpuks algasid,¹¹²¹ on Krause joonistanud nii tähetorni terrassi asendiplaani¹¹²² kui ka mulla- ja müüritööde plaani¹¹²³. Ehitusplats oli üles mõõdetud ja korrastustööd nii observatooriumi ehituspaigas kui ka tähetorni taga kraavis võisid alata. Toomel paiknevate ehitiste vundamentide tööd osutusid alati planeeritust kulukamaks ja töömahukamaks, sest pea kõikjal olid all vanad müürid, täitepraht, varemed ja kiviprügi. Uued vundamendid aga pidid saama eriti tugevad,¹¹²⁴ seda ka tähetorni puhul, kus põrandatele asetati rasked vaatlusinstrumentid. Tähetorni puhul kutsus arhitekt ehituskomitee liikmed ka kohapeale olukorraga tutvuma, et nad mõistaksid, kui keeruline ja kulukas antud töö on. Ehitada tuli ju vanadele piiskopilossi müüridele, mis ulatusid väga sügavale.¹¹²⁵ Krause tähetorni terrassi asendiplaan illustreerib ilmekalt just maapinna keerukust ja vundamendi kindlustamise vajalikkust. Koloreeritud plaanil¹¹²⁶ on kasutatud erinevaid värve, mis markeerivad pinnase liigutamise

¹¹¹⁹ Tursk, „Tähetorn“, 171.

¹¹²⁰ RA, EAA.2100.11.143, 17.

¹¹²¹ RA, EAA.402.5.82, 188p.

¹¹²² RA, EAA.2100.11.143, 15.

¹¹²³ *Ibid.*, 4.

¹¹²⁴ RA, ERA.T-76.1.551, P-598. *Ehitusmälestis – Tähetorn Tartus, Toomemäel*, 11.

¹¹²⁵ RA, EAA.402.5.14, 189.

¹¹²⁶ RA, EAA.2100.11.143, 15.

vajadusi. Samuti on plaanil ära toodud varasem kihistus ja uued planeeritud teerajad. Mulla- ja müüritööde joonis täpsustab varasemaid kavandeid ka hoone arhitektuurilise lahenduse osas. Põhiplaani vastab varasemale Lange joonisele, kuid torniosa on kavandatud kõrgemana, selle alumine osa terava võlvlaena. Põhitähelepanu all on siiski vundamendi ja kapitaalseinte ehitused, mis on koloreeritud roosaga. Joonisel on ära toodud ka ümbritseva pinnase erinevad kõrgus-suhted. Sama aasta jooniste hulka kuulub ka tähetorni kivi- ja raudpostide skeem¹¹²⁷, kus on ära toodud ehitustehnilised üksikasjad postide sidumiseks maapinna ja vundamendiga.

Tähetorni põhiplaani täpsustav joonis (tegelikult pool joonisest), mis annab ülevaate ka planeeritavast ehituskulust, on Krausel valminud 1807. aasta 1. novembril.¹¹²⁸ Ristilaadsel põhiplaani eristub hoone keskosas paiknev eeskoda, trepikoda, põhjaküljele planeeritud fassaadist eenduv kuppelehitis. Plaanil on näha üksnes idaosas paiknev saal, millel märgitud kivialus vaatlusinstrumendi tarvis. Joonise tagaküljele on kantud ehituskronoloogia alates 1803. aasta Knorre plaanist (von Zach'i järgi), millele järgnes Parroti kaks plaani (säilinud neist üks¹¹²⁹), ning seejärel Krause enda plaanid. 1807. aasta osas märgib Krause Lange plaani jaanuarist, mis on tehtud tema näpunäidete järgi (sks *Plan von Lange nach Krauses Angaben*), veebruari osas taas Lange plaane, ning 1807. aasta septembris mainib Krause enda joonistatud plaane, mis koostati meistritele juhisteks – kolm väikest ja kaks suurt.¹¹³⁰

Vundamendi ettevalmistustööd lõppesid 1807. aasta lõpus, selleks ajaks oli kohale toimetatud ka osa vajalikke kiviplokke.¹¹³¹ 1808. aastal koondati kogu tööjõud peahoone ehitusele ning tähetorni ehitus seiskus sootuks. Töödega sai jätkata alles pärast peahoone valmimist 1809. aastal. Pinnas oli aga vahepealse ajaga vajunud ning paljusid töid tuli korrata. Sellest hoolimata oli 1809. aasta juuli lõpul vundament valmis.¹¹³²

1809. aasta 10. septembril kirjutab Krause ülikooli nõukogule, et tähetorn on valmis katuse alla saama. Selles kirjas tõstatab arhitekt palju küsimusi erinevate detailide kohta (sks *mancherlei Fragen über so manche Kleinigkeiten*).¹¹³³ Eda Tursk märgib siinkohal, et Krause oli ehitusdetailide osas ebakindel ja esitas tihti palveid detailide kooskõlastamiseks erinevates instantsides.¹¹³⁴ Näiteks tekitas Krauses küsimusi, mis materjalist teha põrand, et see kannataks instrumentide raskust; kas piilarite puhul eelistada telliseid või graniiti; kuhu tulevad seniidi-sektori avad ning kas liikuv katus [kuppel] peaks avanema tervikuna või ainult pooles ulatuses.¹¹³⁵ Osadele küsimustele leiti kohe ka vastused, osade suhtes

¹¹²⁷ *Ibid.*, 5.

¹¹²⁸ TÜR KHO F 9, s. 33, 3–3p.

¹¹²⁹ RA, EAA.2100.11.143, 16.

¹¹³⁰ TÜR KHO F 9, s. 33, 3p.

¹¹³¹ *Ibid.*, 75.

¹¹³² Tursk, „Tähetorn“, 172.

¹¹³³ RA, EAA.402.5.14, 171.

¹¹³⁴ Tursk, „Tähetorn“, 172.

¹¹³⁵ RA, EAA.402.5.14, 171p.

loodeti seisukohavõttu peatselt saabuvalt uuel professorilt.¹¹³⁶ Johann Sigismund Gottfried Huth (1763–1818) valiti Pfaffi lahkumise järel 1809. aastal uueks professoriks, kuid ta saabus Harkovist Tartusse alles 1811. aastal.¹¹³⁷

Hoone valmis 1810. aasta lõpuks. Täiendavaid töid tehti veel 1811. aastal.¹¹³⁸ Samaaegselt ehitustöödega toimusid Toomel ka haljastustööd. Need aitasid tähetornil, mis oli ehitatud neli meetrit mäeplatoost kõrgemale terrassile, veelgi paremini linnapildis esile pääseda. 19. sajandi esimesel poolel, kui puud veel madalad olid, paistsid mööda Peterburi maanteed linna sisenejatele esimestena silma just tähetorn ja toomkiriku varemed maalilisel mäel.¹¹³⁹

Valminud hoone oli välimuselt tagasihoidlik, lihtsa klassistsitliku fassaadiga, mida kaunistasid liseenid ja simss. Tähetorn oli väga heade proportsioonidega, põhiplaani ristkülikukujuline. Põhjafassaadi risaliidil paiknes klassistsitlik viil ja suhteliselt kõrge uks. Ruumiprogrammis domineerisid kaks saali, kuhu pääses nii eeskojast kui alakorruse töötoast. Hoone keskosas paiknev trepp juhtis kupliga kaetud avatavasse torni, mis ehitati esialgu planeeritust kõrgem. Lõunaküljel paikneva astronoomi töötoa kohal oli valvuri eluruum. Mõlemas saalis paiknesid meridiaanpilud, mis olid avatavad vastavalt vajadusele.

Tähetorni puhul oli tegu eelkõige astronoomiliste vaatluste jaoks sobiva hoone ehitusega, mistõttu olid arhitektile esitatud väga kindlad nõuded. Planeerimis- ja ehitusprotsessi konsulteerinud töögrupp sekkus vajadusel ning arhitekti käed ja sulg polnud vabad. Siiski sündis lihtne ja klassistsitlik hoone, mis vastas igati ajastu arhitektuurimaitsele. Nõustun siinkohal varasemate uurijate arvamusega, et hoone sai „ilus tänu müüripindade ja avauste peenelt kallutud vahekorrale,“¹¹⁴⁰ kuid arhitektil „ei olnud võimalik edastada omi kunstilisi ambitsioone.“¹¹⁴¹ Just observatooriumi paigutus Toomemäe maastikul näitab, kuidas Krause tõlgendab rahvusvahelisi eeskujusid loovalt, sidudes teadusarhitektuuri kohalikku topograafiat ja linnaruumi arvestavaks tervikuks.

Tähetorn sooviti ühendada Lossi tänavaga läbi Püssirohukeldri esise platsi. Läbirääkimisi linnaga alustati selle kahe meetri laiuse teeraja rajamiseks juba 1804. aasta kevadel.¹¹⁴² Linn näitas esialgu valmisolekut koostööks, kuid kui ülikool soovis kasutada ka püssirohukeldri esist platsi ehitusmaterjalide ladustamiseks, muutus olukord pingelisemaks. Kuigi ülikool pakkus vahetuseks krunte ja püüdis omalt poolt igati vastutulelik olla, siis kõik tee rajamise katsed luhtu-

¹¹³⁶ RA, EAA.402.5.14, 173

¹¹³⁷ Lea Leppik, „Johan Sigismund Gottfried Huth“, *Tartu tähetorn*, koost. Lea Leppik (Tallinn: Aasta Raamat, 2011), 37.

¹¹³⁸ RA, ERA.T-76.1.551, P-598. *Ehitusmälestis – Tähetorn Tartus, Toomemäel*, 15.

¹¹³⁹ *Ibid.*, 17.

¹¹⁴⁰ Vaga, *Tartu ülikooli arhitektid*, 22.

¹¹⁴¹ Tursk, „Tähetorn“, 173.

¹¹⁴² RA, EAA.402.5.56, 4 jj.

sid.¹¹⁴³ 1811. aasta Toomemäe kaardil¹¹⁴⁴ on taas ära toodud tähetorni juurde viiv tee ja 1812. aastal teatas bürgermeister Ackermann ka linna nõustumisest tee rajamiseks. Puhkenud sõja tõttu oli ülikooli ehituseelarve aga oluliselt vähenenud ja trassi mõõtmine lükkus teadmata ajaks edasi.¹¹⁴⁵

Ülikoolihoonete iga-aastased remondid kajastusid ehituskomisjoni protokollides. Tähetorni puhul oli renoveerimiste vajadus väga väike, pisiremonte nõudsid esimesel kümnel aastal ahjud, aknasulused ja mõned krohvikahjustused. See andis tunnistust heast ehituskvaliteedist.¹¹⁴⁶ Suurem kulu olid meridiaanringi paigaldamise jaoks tellitud graniitpostid. Struve eelistas Soome graniiti selle parema kvaliteedi tõttu ning nii jõudsid 1822. aastal Tartusse valmisraiutud graniitsambad.¹¹⁴⁷

Juba 1817. aasta aprillis tegi professor Huth ülikooli nõukogu koosolekul, kus viibis ka uus kuraator Lieven, ettepaneku, et tähetorni observatoril Struvel, kes oli juba pereinimene, oleks tarvis korterit tähetorni läheduses, et kergendada tema eluolu ja teaduse tegemise võimalusi.¹¹⁴⁸ 1818. aastal suri professor Huth ja Friedrich Georg Wilhelm Struve (1793–1864) sai observatooriumi direktoriks. Astronoomi korteri ehitus oli päevakorras olnud juba varem, kaalutud oli nii võimalust jagada elamut anatoomikumi valvuriga kui ka toomkirikusse eraldi korteri ehitamist observatooriumi ja raamatukogu personali jaoks.¹¹⁴⁹ Kuigi otsus koostada plaan ja ehituseelarve tehti juba 1817. aasta kevadel,¹¹⁵⁰ kandsid Krause esimesed kavandid 24.–25. veebruari 1819. aasta daatumeid.¹¹⁵¹ Täpsustatud plaanid ja lõiked kandsid juba märtsi kuupäevi¹¹⁵² ning 24. märtsiks 1819. a esitas arhitekt nii plaanid kui ehituseelarve nõukogule.¹¹⁵³ 1819. aasta aprillist oli teada, et kuraator oli tähetorni direktori elamu suhtes positiivse otsuse teinud ja võis hakata tegelema ehituse praktilise poolega.¹¹⁵⁴

¹¹⁴³ Vt lähemalt plaane RA, EAA.402.5.56, 28, 31; Mariann Rammo, „Ülikool Tartu linna-ruumis“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 3: Linnaehitajana Tartus*, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2011), 374.

¹¹⁴⁴ RA, EAA.402.5.56, 115.

¹¹⁴⁵ RA, ERA.T-76.1.551, P-598. *Ehitusmälestis – Tähetorn Tartus, Toomemäel*, 16.

¹¹⁴⁶ *Ibid.*, 19.

¹¹⁴⁷ *Ibid.*, 19–20.

¹¹⁴⁸ RA, EAA.402.5.121, 1.

¹¹⁴⁹ Turusk, „Tähetorn“, 174.

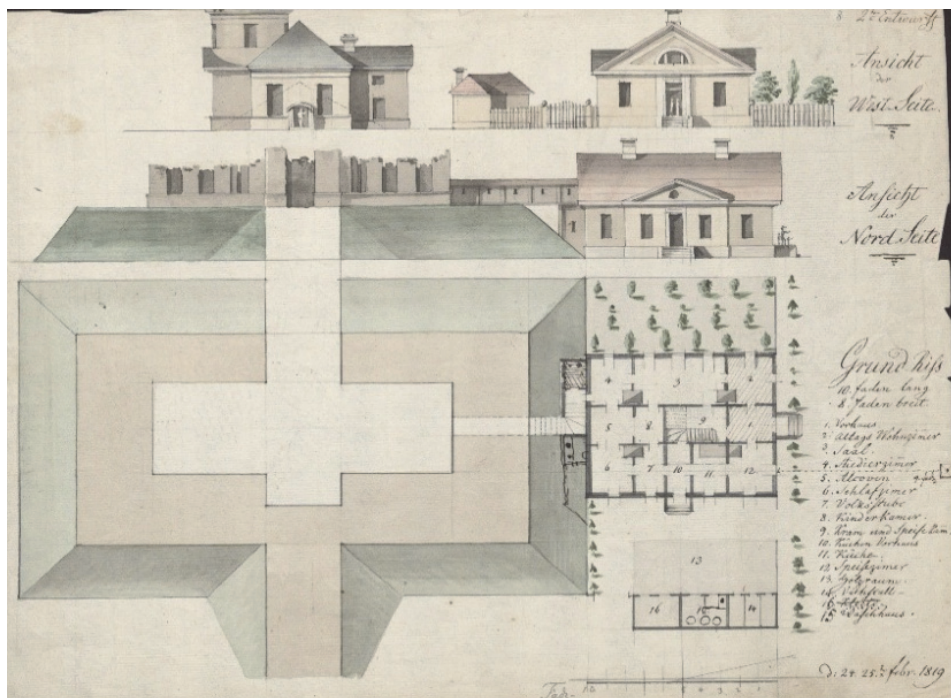
¹¹⁵⁰ RA, EAA.402.5.121, 1.

¹¹⁵¹ TÜR KHO F 9, s. 33, 8.

¹¹⁵² *Ibid.*, 9.

¹¹⁵³ RA, EAA.402.5.121, 4.

¹¹⁵⁴ *Ibid.*, 2.

23. Astronoomi elamu. TÜR KHO f.9, s. 33, 8.

Krause esimesel joonisel¹¹⁵⁵ on ära toodud hoone otsafassaad vaadatuna lääneküljelt, keskmine joonise osa näitab tähetorniga puidust koridoriga ühendatud astronoomi korteri põhjafassaadi. Joonisel on ära toodud ka hoone põhiplaan ja seda ümbritseva aia plaan koos markeeritud haljastusega. Lisaks on joonisele kantud sammastortikusega hoone, kus paiknevad lehmalaud, puukuur, pesukoda ja ait. Ühekorruselisse hoonesse on planeeritud 12 ruumi, kus eeskoja ja köögi ning selle abiruumide kõrval on ära toodud ka magamistuba, lastetuba, söögituba, elutuba, saal ja vastuvõturuum.

Teine joonis on pisut tagasihoidlikum, mõõtmeid ja mahtu on vähendatud, kuid järgib esimese eeskuju. Sel on näha fassaadid ja ristlõige, millel on kujutatud katusekonstruktsioon, keldrivõlvid ja korstnalõõrid. Kavandi paremal serval on näha ka plaanitud koridori tugisüsteemi, väravavahimaja, aia ja väravaskeemi ning abihoonet (sel joonisel nimetatud talliks), esi- ja tagafassaadi. Siiski on mõlemal joonisel toodud lahendused lihtsad ja kannavad klassitsismi karakterit ning harmoneeruvad seega juba valminud tähetorni hoonega.

Krause ise on oma kaaskirjas ära toonud täpsemad andmed, kus ta kirjeldab, et see väike hoone on planeeritud tähetornist terrassi lääneossa ning on tähetorniga ühendatud puidust koridori abil. Hoone ise on 60 jalga pikk ja 48 jalga lai (koos müüripaksusega). Vundament on 3 jalga maa sees ja 2 jalga maa peal, seinte kõrguseks on 12 jalga. Hoone peasissepääs on lääneküljel, kust läheb ka

¹¹⁵⁵ TÜR KHO F9, s. 33, 8.

keldritrepp. Leibkonnale on mõeldud ka tall ühele või kahele hobusele ja tõllakuur, pesukööök ja pesurullimiskamber ning üks ait (*Klete oder Magazin*). Kokkuvõttes arvestades peab see kõrvalhoone vähemalt 2 ½ jalga pikk ja 21 jalga lai olema. Lõunaküljele jääv muruplats, nagu ka põhjasuunda jääv õueruum peab olema aiaga piiratud. Piki terrassi paikneb ilus palissaad.¹¹⁵⁶ Teise kavandi juurde teeb arhitekt uue eelarve ning suudab summat pisut vähendada,¹¹⁵⁷ see kavand leiab ka kuraatori heakskiidu.

Maja tuli ehitada välja kiiresti ja selle üle oli määratud vastav komitee järelevalvet tegema.¹¹⁵⁸ Komitee liikmeteks pakub rektor Krause, Parroti ja Struve, kuid Krause loobub tervislikel põhjustel ja tema asemel valitakse Erdmann.¹¹⁵⁹ 1821. aasta jaanuaris vaatab nõukogu üle Parrotilt laekunud ülevaate tööde edendamise kohta astronoomi elamus, kus muuhulgas on märgitud, et esialgselt eelarvest on välja jäänud astronoomi korteri värvitööd, milleks palutakse lisaressursse. Nõukogu kiidab tehtud tööd heaks ja palub ehituse lõpetada kõige ökonoomsemal viisil (*sks auf möglichst ökonomische Weise*).¹¹⁶⁰

Astronoomimaja valmib 1821. aasta suvel. Struve peaks maksma ülikoolile renti ja muretsema küttepuid ise.¹¹⁶¹ Viimase tingimuse küll Struve vaidlustab, viidates botaanikaia direktori üürlepingu tingimustele,¹¹⁶² ning 1821. aasta sügisel nõustatakse Struve sooviga.¹¹⁶³

Ehituskomisjon esitas lõpparuande astronoomimaja ehitusest 29. novembril 1821. a. Esimest korda ülikooli ehituste juures kulus raha planeeritust vähem ning samuti jäi üle materjale, mis otsustati ära kasutada kliiniku juures.¹¹⁶⁴

Pöördtorni ehitamine

10. novembril 1824. a jõudis Tartusse kaasaja moodsaim teleskoop – Fraunhoferi refraktor.¹¹⁶⁵ Struve oli selle tellinud juba 1820. aastal Saksamaalt Joseph von Fraunhoferi optikatöökodast.¹¹⁶⁶ Struve monteeris teleskoobi üles mõne päevaga, et vaatlustega alustada, ning oma esimest vaatlust kirjeldas ta nii: „Võlutult seisin ma suurepärase kunstiteose ees, ilma et oleksin suutnud otsustada, mis on imetlusväärsem, kas kogu instrumendi ilus kuju ja tema täiuslikkus või tema otstarbekohane ehitus ja see geniaalne instrumenti pöörav mehhanism, või tema võrreldamatu valgusjõud ja kujutise teravus.“¹¹⁶⁷ Veidi rohkem kui kuu aega pärast uue instrumendiga tööle asumist, 30. detsembril 1824, on Struve kirjutanud

¹¹⁵⁶ RA, EAA.402.5.121, 6–9p.

¹¹⁵⁷ *Ibid.*, 10–11p.

¹¹⁵⁸ *Ibid.*, 14.

¹¹⁵⁹ *Ibid.*, 18.

¹¹⁶⁰ *Ibid.*, 25–27.

¹¹⁶¹ *Ibid.*, 32.

¹¹⁶² *Ibid.*, 36–36p.

¹¹⁶³ *Ibid.*, 38.

¹¹⁶⁴ *Ibid.*, 42–44p.

¹¹⁶⁵ Jaak Jaaniste, Leili Kriis, Lea Leppik, „Võidujooks maailma mõõtmisele: taevas“, *Tartu tähetorn*, koost. Lea Leppik (Tallinn: Aasta Raamat, 2011), 55.

¹¹⁶⁶ RA, EAA.402.5.121, 44p.

¹¹⁶⁷ Jaaniste, Kriis, Leppik, „Võidujooks maailma mõõtmisele: taevas“, 55.

ülikooli nõukogule, et Fraunhoferi refraktor on läänesaali üles seatud, kuid asukoht seab vaatlusele piirangud, sest läänesaalist on võimalik jälgida üksnes väga väikest osa taevast. Refraktor vajaks kindlat asukohta ja selleks on parim torn. Praegune tornikuppel ei võimalda paraku liigutamist vajalikus suunas ning seetõttu oleks tarvis uut kuplit, milleks professor Parrot on teinud ka vajaliku joonise ja hinnakalkulatsiooni. Struve kinnitab oma kirjas, et see joonis vastab kõigile teaduslikele nõudmistele ja ka arhitekt Krause on selle hinnanud arhitektuurses mõttes sobivaks. Struve lisab, et ilma sellise ehitusega jääks suurepärase instrumendi kasutusvõimalused väga piiratuks,¹¹⁶⁸ mistõttu ta palub ehitada tähetornile pöördtorn võimalikult kiiresti. Struve rõhutab, et oluline on ehitusega juba kevadeks valmis saada, sest kui see veniks sügiseni, peaks Struve oma kraadimõõtmised katkestama. Tähtaega survestab ka komeedi ilmumine, vaja on, et refraktor oleks selleks ajaks paigas, kui on vaja vaatlus läbi viia.¹¹⁶⁹ Kuraatori kooskõlastab selle ehitustöö 1825. aasta mais.¹¹⁷⁰

Parroti joonised, mille arhitektuurse lahenduse ka Krause heaks oli kiitnud, pärinevad ilmselt 1824. aasta lõpust. Säilinud kolmel joonisel¹¹⁷¹ on ära toodud nii pöördtorni fassaad, selle plaan, kui ka katusekonstruktsiooni detailid. Tegemist on eelkõige ehitustehniliste joonistega, mille arhitektuuris ilmevad juba varased historitsismi mõjud. Torni vorm ja rõdubarjääride kujundus viitavad uuele arhitektuurimaitsele. Samas on torn eelkõige funktsionaalne ehitus, mille puhul tuli eelkõige tähelepanu pöörata headele tehnilistele lahendustele.

Ehitustööde käigus selgus, et esialgu on valesti arvestatud rauakaupade kulu. Rauakaubad telliti Peterburist ja neid kulus planeeritust ligi kolm korda rohkem. Torn sai kahekordse põranda, uue pääsu torni, pikksilma alla paigutati viis graniitplaati. Tornile lisati uued piksevardad ning tehti ka sisemisi värvimistöid. Kogu töö kandis eesmärki ehitada võimalikult kõrgetasemeline ja igati teaduse vajadustele vastav torn.¹¹⁷² Kuigi hoone ehitusel tekkis ülekulu, leidis ülikooli nõukogu, et see keeruline ehitus on igas mõttes väga õnnestunud.¹¹⁷³ Ülekulu põhjendasid 1826. aasta alguses ka Parrot ja Struve, kes märgivad oma kirjas, et tegemist ei ole tavapärase ehitusega, vaid see on kunstiteos, mille jaoks varasemalt mingit eeskujut või mudelit olemas ei olnud (sks *Kunstwerk, zu dem kein Modell vorhanden war!*).¹¹⁷⁴

¹¹⁶⁸ RA, EAA.402.4.186, 3.

¹¹⁶⁹ *Ibid.*, 2–2p.

¹¹⁷⁰ *Ibid.*, 6–8.

¹¹⁷¹ RA, EAA.2100.11.143, 1, 8, 44.

¹¹⁷² RA, EAA.402.4.186, 19–19p.

¹¹⁷³ *Ibid.*, 18.

¹¹⁷⁴ RA, EAA.402.4.186, 25–26p.

Koos astronoomimaja rajamisega kujunes Toomemäele väike, eraldiseisev, ent terviklik ansambel. Tegelikult kavandati sellesse ansamblisse veel üht hoonet – observaatori elamut. Seda kinnitab Venemaa Riiklikust Ajalooarhiivist leitud projekt,¹¹⁷⁵ millel on andeka arhitekti Karl Julius Senffi (1804–1832)¹¹⁷⁶ allkiri. Antud projekti on keeruline dateerida. Teada on see, et 1833. aastal kirjutab Struve nõukogule,¹¹⁷⁷ et ruumi on tähetornis vähe ning tuleks ehitada saal, auditoorium, mehhaaniku tuba; korter observaatorile ja selle abile; ruumikam direktori korter. Siiski on observaatori korteri projekt kindlasti varasem Venemaa Riiklik Ajalooarhiiv on dateerinud selle 1824. aastasse,¹¹⁷⁸ mil pöördtorni ehitatakse, kuid kindlasti on see projekt valminud enne 1827. aastat, mil Karl Julius Senff siirdus Helsingisse Carl Ludwig Engeli juurde õppima. Karl Julius Senffist loodeti Krause mantlipärijat,¹¹⁷⁹ ta läks välismaale õppima, esiti Engeli käe alla, hiljem Jena Ülikooli, kuid suri Milanos 1832. aastal. Seetõttu oli Tartu Ülikooli arhitekti koht pärast Krause surma täitmata, sest esiti oodati noore Senffi naasmist. Ülikool sai endale uue arhitekti alles 1835. aastal, kui ametisse asus Moritz Hermann Jacobi.

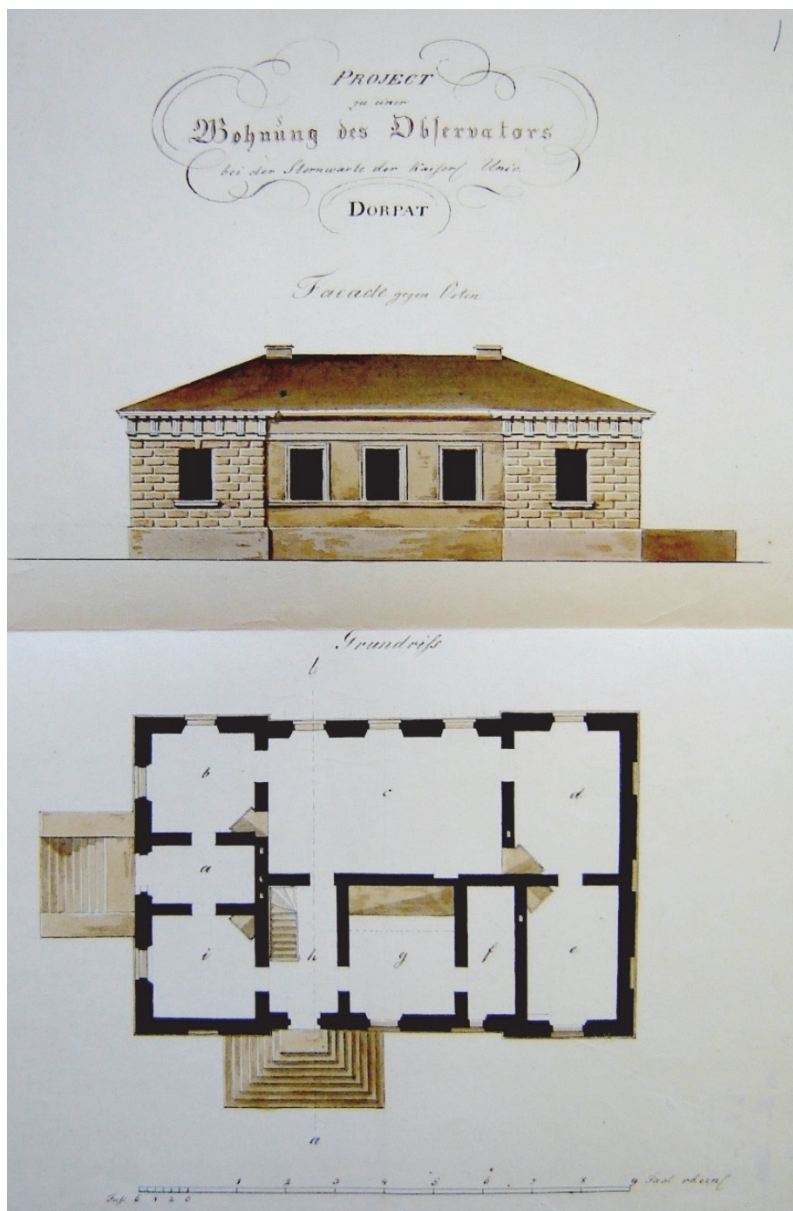
¹¹⁷⁵ Siinkohal soovin tänada Georgi Smirnovi, kelle arhiivitöö tulemusena joonis leiti. Joonised on kaustas „Планы и фасады научных учреждений и учебных заведений (1796–1888)“ Venemaa Riiklik Ajalooarhiiv [Российский государственный исторический архив; edaspidi RGIA] f. 733, op. 96, d. 256, 1 ja 2 ning on arhiivi poolt dateeritud 1824. aastasse

¹¹⁷⁶ Karl Julius Senffist ja observaatori korterist on käesoleva töö autor avaldanud eraldi artikli. Kuna antud hoone projekt ei ole seotud Krausega ning esindab juba nooremat generatsiooni, siis käesolevas doktoritöös seda pikemalt ei käsitleta. Vt Anu Ormisson-Lahe, Kristiina Tiideberg, „Carl Julius Senff (1804–1832) als Architekt und Grafiker. Ergänzungen zur Baugeschichte der Universität zu Tartu (Dorpat)“, *Baltic Journal of Art History*, 18 (2019), 231–248. DOI: 10.12697/BJAH.2019.18.07

¹¹⁷⁷ RA, EAA.402.11.224, 164–167.

¹¹⁷⁸ Университет в городе Дерпте. Проект помещения для обсерватории, с обозначением квартир профессоров и наблюдателя. Фасад, разрез, планы здания и места. 1824 г. RGIA, f. 733, op. 96, d. 256. Vt *Российский государственный исторический архив*, <https://fgurgia.ru/object/3488461> [vaadatud 15.01.2025].

¹¹⁷⁹ Gerd-Helge Vogel, „Carl Julius Senff – üks lühike kunstnikuelu“, *Eesti kunsti ajalugu 3: 1770–1840*, koost. Juhan Maiste (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017), 222.

24. Karl Julius Senffi projekt observaatori korterile. Dateerimata. Ilmselt enne 1827, kui K. J. Senff suundub Helsingisse. RGIA, f. 733, op. 96, d. 256.

1837. aastal pöördub Struve observaatori korteri teema juurde tagasi ja lisab, et on tähetorni kuludest selleks otstarbeks kokku hoidnud.¹¹⁸⁰ 1839. aasta aprillis Tartust lahkudes annab Struve tähetorni üle dr Senffile koos kogutud rahaga, millest peaks ehitatama observaatori korter. Tähetorni direktoriks saab dr Johann Heinrich Mädler, kellele antakse tähetorn üle 1840. aasta 28. septembril. 1841. aasta aruandes märgib Mädler, et tähetorn on kogunud finantse observaatori korteri ehituseks, kuna aga 1836. aastal oli ülikool saanud uue kuraatori, kes ehitus ja renoveerimisprojektidesse väga karmikäeliselt suhtus, siis ilmselt ei tõstatatud enam ruumiküsimusi.¹¹⁸¹

1859. aastal laiendati toonase ülikooli arhitekti Karl Rathausi juhtimisel pöördtorni lahtist galeriid, kuid hoone üldmulje sellest ei muutunud. Krause kujundatud klassitsistlik tähetorn sai olulise rolli toonase linna siluetis ja oli 19. sajandi kunstnikele vaategraafikas armastatud motiiv. Hoone kavandamisel töötasid koos arhitektiga ka teised professorid, kuid siiski saab väita, et hoone väline arhitektuurilahendus pärineb Krauselt. Hoone sisemus vastas eelkõige praktilistele vajadustele ja seal Krause kaasa ei rääkinud. Tähetorn toimus observatooriumina kuni 1961. aastani, siis viidi teaduskeskus Tõraverre ning tähetornist sai teaduse populariseerimise keskus. 2011. aastal avati tähetorn Tartu Ülikooli muuseumina. 2005. aastast kuulub Tartu tähetorn osana Struve-Tenneri geodeetilisest kaarest UNESCO maailmapärandi nimekirja.

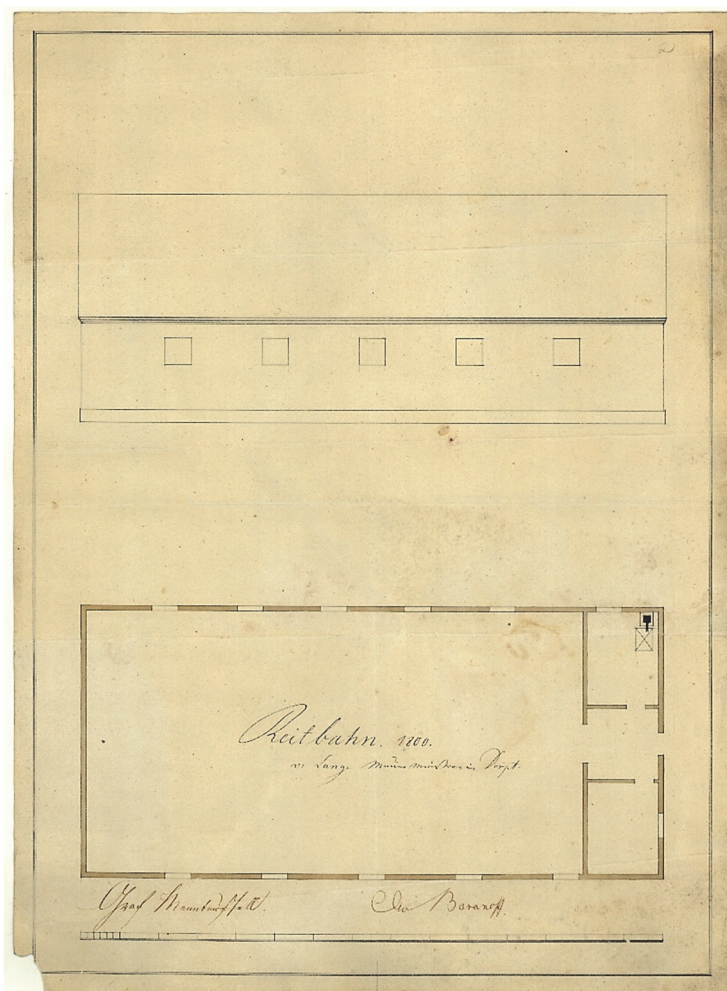
3.2.8 Maneež

Maneeži ehitamine oli ülikoolihoonete väljaehitamise juures üks pikaajalisemaid projekte. Esimesed kavandid on teada juba 1800. aasta suvest¹¹⁸², kuid lõpliku hooneni jõuti alles 1821. aasta sügisel. Nii oli maneeži planeerimises mitmeid erinevaid etappe ning eristada saab selgelt nelja erinevat maneežihoonet, millest kaks (ja sealhulgas ka kõige kaasaegsem lahendus) küll paraku ainult paberile jäi.

¹¹⁸⁰ RA, EAA.402.5.224, 204.

¹¹⁸¹ RA, ERA.T-76.1.551, P-598. *Ehitusmälestis – Tähetorn Tartus, Toomemäel*, 28–29.

¹¹⁸² RA, EAA.402.10.110, 2.

25. Ilmselt kõige esimene tartu ülikooli hoonete joonis. Maneežihoone kavand aastast 1800. RA, EAA.402.10.110, 2.

Ratsutamine oli olnud oluline rüütlihariduse osa ja sedavõrd loomulikuna jätkus ratsutamiseõpetuse traditsioon ka valgustusaja ülikoolides, kuuludes koos teiste kaunite kunstide – tantsimise, vehklemise ja joonistamisega – ka Tartus taasavatud ülikooli programmi. Taasavamise eel viidatakse ratsutamiseõpetaja palkamise juures Halle ja Magdeburgi ülikoolidele, kus ka see kunst õppekavva kuulus.¹¹⁸³

Ratsutamiseõpetaja Justus von Daue (1780–1845?) kutsuti ülikooli juurde juba 1800. aastal, mil ülikooli taasavamiseni läks veel aega.¹¹⁸⁴ Nii saab ratsutamiseõpetajat pidada esimeseks kunstide õppejõuks taasavatud ülikoolis, sest tantsuõpetaja Ludvig Th. Chevalier tuli Tartusse 1802. aastal, joonistusõpetaja Karl

¹¹⁸³ RA, EAA.402.4.13, 89.

¹¹⁸⁴ RA, EAA.402.4.8, 2.

August Senff 1803. aastal ja vehklemisõpetaja Johann Matelin asus töölealles 1812. aastal.¹¹⁸⁵

Esimene idee

Maneežihoone kiire väljaehitamine kuulus ülikooli taasavamiseelsetesse plaanidesse. 1800. aasta suvest pärineb ka esimene joonis, mis ilmselt koostati juba selleks ajaks Tartusse saabunud Daue juhiste järgi Johann Nicolaus Friedrich Lange poolt.¹¹⁸⁶ Kuigi ülikooli nõukogu protokollidest lähtub, justkui oleks Daue 1800. aasta 24. juulil esitanud nõukogule lisaks eelmainitud maneežihoone kavandile ka talli joonised¹¹⁸⁷, siis talli joonist pole seni õnnestunud nii varasematel uurijatel, kui ka minul, leida. Projektile olid kuratooriumile esitamiseks alla kirjutanud Gotthard Andreas von Manteuffel ja Klaus Gustav von Baranoff. Lihtsa ühekorruselise maneežihoone kavandil on esitatud hoone fassaad ja põhiplaan. Ülimalt lihtne tarbehoone oli kavandatud madalal soklil, üsna kõrge sadulkatusega, hoone keskel asus ratsutamisruum ja joonise paremal pool oli näha kahte kambrit, millest üks oli planeeritud köetavana. Fassaadi ilmestasid viis nelinurkset akent. Paraku ei selgu ülikooli nõukogu protokollidest, kuhu antud hoone oli kavandatud.

Mõned kuud hiljem oli arutluse all maneežile sobiva krundi leidmine ja üheks võimalikuks asukohaks pakuti kohta tänase Vallikraavi tänava lõunaküljel.¹¹⁸⁸ Vajalike pinnaseuuringute käigus selgus, et kuigi maapõu peitis seal hulganisti vanade kindlustuste jäänuseid, oli krunt üldjoontes sobiv.¹¹⁸⁹ Rahapuuduse tõttu jäi aga planeeritud kivist maneež esialgu ehitamata.

Puidust maneež

1802. aasta kevadel otsiti taas lahendusi, et üliõpilastele vajalikku ratsutamisõpetust anda. Üheks võimaluseks oli väiksem puidust maneež. Puidust maneeži rajamiseks oli vahendeid ning ülikooli nõukogu ettepaneku järgi oleks selleks sobiv koht ratsutamisõpetaja Daue enda krundil, mis asus sobivalt kesklinna lähedal, tänase Laia ja Kloostri tänava nurgal.¹¹⁹⁰ Vastavalt ülikooli kuratooriumi ja tallmeister Daue vahel sõlmitud lepingule, pidi Daue välja ehitama puidust sisemaneži (sks *Interims Manege*). Kuratooriumi nõue oli, et ehitus peab olema headest palkidest, kivikatusega, 12 aknaga ning väikese köetava toaga. Samuti jäi kuratooriumile ehitusjärelvalve õigus, et Daue hoone ikka vastavalt nõuetele ehitataks.¹¹⁹¹ Hoone valmis mõne kuuga, juba 1802. aasta suvel oli teada, et maneež on valmis, hobused olemas ja kõik võimalused ratsutamisõpetuse andmiseks loodud.¹¹⁹²

¹¹⁸⁵ Niina Raid, „Tartu Ülikooli maneež“, *Ehitus ja Arhitektuur*, 2 (1982), 14.

¹¹⁸⁶ RA, EAA.402.10.110, 2.

¹¹⁸⁷ RA, EAA.402.4.8, 5.

¹¹⁸⁸ *Ibid.*, 8.

¹¹⁸⁹ *Ibid.*, 15.

¹¹⁹⁰ *Ibid.*, 16.

¹¹⁹¹ *Ibid.*, 18.

¹¹⁹² *Ibid.*, 17.

Selle hoone kavandit paraku säilinud pole, kuid ilmselt oli tegu üsna lihtsa puithoonega. Hilisemast kirjavahetusest ülikooli nõukoguga selgub, et puidust maneež vajas pidevalt väiksemaid ja suuremaid remonte. Parandustööd maneeži juures oli iga-aastased, remonti vajasid nii katus, põrandad jne. 1807. aastal on ka Krause esitanud Daue nimel rektorile palve ulatuslikemateks parandustöödeks ning koostanud sealjuures ise detailse eelarve.¹¹⁹³

Krause kavand 1805. aastast

Johann Wilhelm Krause esimesed kavandid ülikooliansambliisse sobiva maneežihoone ehituseks pärinevad 1805. aastast. Tema esimene joonis, mille arhitekt ka ise on varustanud märkusega *Iter Entwurf*, valmis 1805. aasta veebruaris.¹¹⁹⁴ Plaani on kujutatud hoone esifassaadi, otsakülgi, lõikeid kui ka põhiplaani. Tähelepanuväärne on hoone keskosa kujutamine avara võlvitud saalina, mille otsese eeskujuna saab tuua Nicolas Le Camus de Mézières'i *Halle aux Blés*. Krause tundis Mézières'i Pariisi *Halle aux Blés*/viljaborši kaasaegsete saksa arhitektuuriväljaannete kaudu, ilmselt Schmidti teose „*Der Bürgerlicher Baumeister oder Versuch eines Unterrichts der Baulustige* järgi,¹¹⁹⁵ sest Krause oli 1803. aastal *Halle aux Blés* ka ise kopeerinud. Lisaks nn kõneleva arhitektuuri (pr *architecture parlante*) eeskujule, mille esindajaks on Mézières, on Krause silme ees olnud ka toona populaarsed ja Tartus kättesaadavad väljaanded Leonhard Christoph Sturmilt ja Nicolaus Goldmannilt (sellest annavad tunnistust TÜ raamatukogus säilitatavate eksemplaride sissekirjutused nii Krause, Lange kui ka Johann Heinrich Bartholomäus von Walteri poolt), kus on ära toodud mitmeid rüütliakadeemiade ratsutamissaalide kavandeid.

1805. aasta veebruarikuine kavand on lähtepunktiks ka Krause hilisematele maneeži joonistele – sümmeetriline kompositsioon koosneb keskkorpusest, millele liituvad samasuguse arhitektuurilise liigendusega tiibehitised ja neile omakorda madalama katusega hooneosad; hoone fassaadil domineerib keskel kolmnurkfrontooni ja laiade pilastritega peaportaal, sellest lähtuvad kummalgi pool telgsümmeetriliselt paigutatud aknad. Hoone keskosa oli planeeritud avara võlvitud saalina ratsutamishalliks, tiibades vastavalt paremal pool hobusetallid ja vasakul pool tallmeistri eluruum. Hoone otstes paiknevates madalates osades olid ette nähtud ruumid sulastele ja teenijatele. Krausele iseloomulikult on joonis detailne ja eksplikatsioon toob ära kõigi kavandatud ruumide otstarbe. Nii näiteks selgub jooniselt, et tall oli mõeldud 12le hobusele, lisaks paiknesid seal söödaruumid, nõuderuumid, riistaruum ja sulaste toad. Tallmeistri korteris sai eristada suure saali, magamistoa, kabineti ja teenijate ruumid. Krause kavand jäi esialgu seisma, sest 1805. aastal oli maneeži eelarve veel kinnitamata ja ka kuna ehitus käis mitmel teisel olulisel objektil, poleks ilmselt jätkunud ka tööjõudu.

¹¹⁹³ RA, EAA.402.5.51, 33. Protokoll-Extrakte, Kostenanschläge und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Universitätsrentkammer und anderen über Bauten und Reparaturen an den Universitätsgebäuden. 07.04.1803–22.12.1817.

¹¹⁹⁴ RA, EAA.402.10.110, 1.

¹¹⁹⁵ Friederich Christian Schmidt, *Der Bürgerlicher Baumeister oder Versuch eines Unterrichts der Baulustige*, Gotha, 1797. *Halle aux Blés* on ära toodud tahvlil II.

1808. aastal oli ülikooli nõukogus arutlusel võimalus osta ratsutamisevõimaluste parendamise tarbeks Daue kõrvalkrunt, mis loonuks paremad võimalused esialgu väljas ratsutamiseks kui hiljem ka uue maneeži ehituseks. Daue ettepanek ülikoolile oli osta naaberkrunt, et sinna ehitada uus ülikooli vajadustele vastav sisemanež. Nõukogu otsustas seda ettepanekut mitte toetada, sest keiser polnud kinnitanud maneeži eelarvet ning soovitati oodata paremaid aegu (sks *bessere Zeiten*).¹¹⁹⁶

Aasta hiljem, 1809. aastal otsustas Daue oma krundi maha müüa ja pakkus ostmiseks võimalust ka ülikoolile. Ülikool küll keeldus, kuid hoone uus omanik andis maneeži soodsa hinnaga ülikoolile rendile¹¹⁹⁷ ning ratsutamiseõpetuse andmine Kloostri ja Laia tänava nurgal jätkus. Talli ülalpidamine vastupidiselt rendile oli aga kulukas,¹¹⁹⁸ hoone vajas nii remonte kui ka eraldi eelarvet tallipoiste ja hobuste ülalpidamiseks.¹¹⁹⁹ Järgmisest kümnendist on säilinud mahukas kirjavahetus just majandusküsimuste osas, kuid ehitustegevus sel ajal seisab.

1819. aasta kavandid

1819. aastaks oli seni renditud hoone endisel Daue krundil täielikult amortiseerunud ja uus omanik nõudis selle lammutamist, mistõttu oli maneeži ehitamine taas ülikooli nõukogus päevakorras.¹²⁰⁰ Krause valmistas mitmeid jooniseid ning asukoha üle käis tuline vaidlus. Ühel Toomemäe plaanil, mida oli korduvalt varem eksponeeritud ka pargiplaanina,¹²⁰¹ oli ära toodud kolm erinevat asukohta, kuhu kavandata maneež ehitada kaks neist olid Toomemäe nõlval raamatukogu vahetus läheduses ning kolmas püssirohukeldri esisel platsil. Lisaks oli nõukogus arutluse all Daue idee laiendada ökonoomimaja, mille tarbeks oli säilinud ka Krause ökonoomimaja fassaadi ja korruste põhiplaanid 6.–7. juulist 1819.¹²⁰² Sellel oli näha, et maneež oli ette nähtud laiendatud ökonoomimaja esimesele korrusele ning tallmeistri korter, kuhu olid planeeritud avarad eluruumid omaette magamis-, laste-, söögi- ja kirjutustoaga ning sahvri ja abiruumidega teisele korrusele.¹²⁰³ Rektor G. F. Parrot pakkus omapoolse lahendusena veel võimalust osta mõni peahoone läheduses asuv hoone ning see ümber ehitada.¹²⁰⁴ Maneeži rajamine Toomemäele ei leidnud aga piisavalt toetust ning see idee jäi esialgu kõrvale.

1819. aasta juulikuus joonistas arhitekt arvukalt kavandeid, leidmaks maneežile sobivat vormi.¹²⁰⁵ Joonised olid varustatud detailsete eksplikatsioonidega ning

¹¹⁹⁶ RA, EAA.402.5.49, 15.

¹¹⁹⁷ RA, EAA.402.5.42, 31.

¹¹⁹⁸ *Ibid.*, 32.

¹¹⁹⁹ *Ibid.*, 33.

¹²⁰⁰ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 80.

¹²⁰¹ RA, EAA.402.4.133, 1.

¹²⁰² RA, EAA.402.5.133, 9.

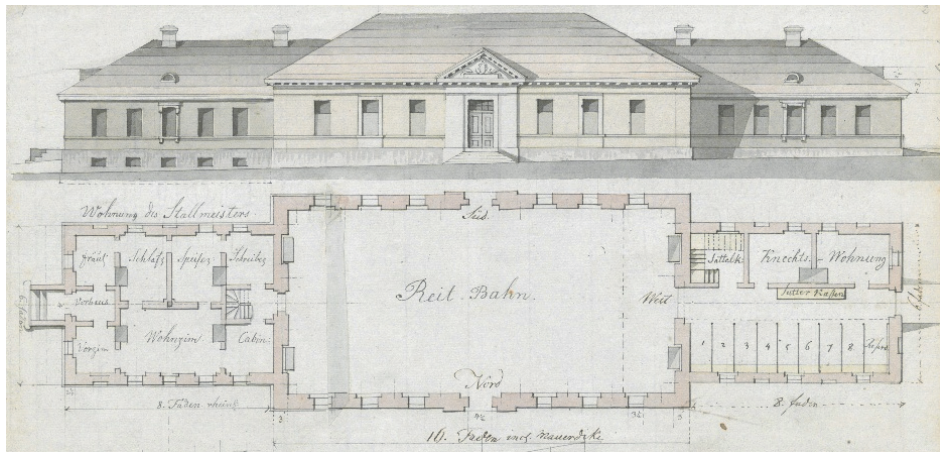
¹²⁰³ Vt joonise detailselt eksplikatsiooni: Eda Tursk, „Ökonoomimaja“, 331.

¹²⁰⁴ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 80.

¹²⁰⁵ Vt Anu Ormisson-Lahe, „Maneež. Kataloog“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas*, nr 3–8.

Krausel olid erinevate jooniste puhul olnud silme ees ka erinevad asukohad. Esmalt valmis arhitektil ratsutamishoone ristlõige ja katusekonstruktsiooni kavand, mis Krausele iseloomulikult oli dekoreeritud kauni inim- ja hobustafaažidega. Sel koloreeritud joonisel on näha laia puitkonstruktsioonis võlviga kaetud ratsutamisruumi, kapitaalseinu, vundamenti ja katusekonstruktsiooni. 1819. aastal maneeži katusekonstruktsiooni joonis vastab peaaegu üksüheselt David Gilly teoses „Handbuch der Land-Bau-Kunst“ (Berlin, 1798) ära toodud *Reithalle des Husaren – Regiment von Goecking in Berlin* joonisele,¹²⁰⁶ mis annab tunnistust Krause heast orienteerumisvõimest kaasaegses arhitektuurialases kirjanduses.

Ülikooli arhitekti enda meelisasukohaks saab kavandite eksplikatsioonide põhjal pidada püssirohukeldri esist krunti. Ühe kavandi juurde on Krause kirjutanud „Ei midagi ülearust!“ (sks *Nichts ist überflüssig!*) ning lisanud, et ta on loonud hoone (tallmeistrile) „meelepäraseks eluks“ (sks *wohlgefälliges Leben*).¹²⁰⁷

26. Ratsutamishoone kavand 1819. TÜR KHO f.9, s. 34, 2.

5. juulil 1819. aastal valminud kavand kordab üldjoontes Krause 1805. aasta plaani, kuid arhitekt on hoone mõõtmeid vähendanud: hoone pikkuseks on uuel plaanil 16 jalga varasema 20 asemel, laiuseks 8 jalga varasema 10 asemel ning kõrgust on kärbitud 20-lt 15-le jalale. Hoone keskosaga liituvatesse tiibadesse on taas paigutatud vasakule poole tallmeistri korter ja paremale sulaste ja hobuste ruumid. Fassaadi ja põhiplaani kavandilt¹²⁰⁸ nähtub, et esifassaad on kavandatud lihtsana, mille keskosas on maneeži peasissepääs risaliidi ja kolmnurkfrontooniga. Frontooni viiluvälja on arhitekt paigutanud kartušimotiivi ning räästad on Krause kaunistanud oma ülikoolihoonete lemmikmotiiviga – laia hammaskarnii-

¹²⁰⁶ *Vom schönen und nützlichen: David Gilly (1748–1808)*, hrsg. von Andreas Kahlow (Berlin-Brandenburg: Fachhochschule; Stiftung Preussische Schlösser und Gärten, 1998), 88–89.

¹²⁰⁷ RA, EAA.402.5.133, 7p.

¹²⁰⁸ TÜR KHO F 9, s. 34, 2.

signa. Vasakus tiivas paiknev tallmeistri korter koosnes seitsmest toast: teenijate tuba, magamistuba, söögituba, kirjutamistuba, kabinet, avar elutuba ja eestuba. Tallmeistri korterile oli kavandatud ka kelder, kuhu pääses nii otsafassaadilt kui vahekoridorist. Selle väikesed aknad on selgelt näha ka fassaadijoonisel. Paremast tiivas oli tall üheksale hobusele, sadulate ruum ja loomasööda ruum ning tallisulaste eluruumid.¹²⁰⁹ Hoone keskosa oli kavandatud „silmapaistvalt kõrgena“ (sks *ansehnlich hoch*) ja lae osas on arhitekt teinud ettepaneku tugeva väärispuidu kasutamiseks,¹²¹⁰ mis annaks ratsutamishallile hoone keskosas väärika ilme. Maneeži katuse puhul eelistab Krause kivikatust plekk-katusele, kuna viimane vajab iga nelja aasta järel üle värvimist, kuid kivikatuse eluiga on õige hoolduse puhul sajanditega mõõdetav. Plaanilt lähtub, et hoone oli kavandatud paralleelselt Lossi tänavaga üsna tee äärde, mis oli ülikooli ehituskomitee vahenditega korda tehtud ning kaaskirjas rõhutas Krause, et tema meelest muudaks maneeži rajamine selle tühja koha linnas kaunimaks (sks *Verschönerung einer wüsten Stelle*).¹²¹¹

1819. aasta augustikuisel kavandil¹²¹² on Krause taas paigutanud maneeži Lossi tänava kui „Toomele juhtiva sillutatud peatee“ äärde, kuid joonisel ära toodud kahes erinevas variandis on näha, et ühe võimalusena pakkus arhitekt välja lahenduse viia tallihoone ja eluruumid püssirohukeldri vahetusse lähedusse. Vasakpoolisel asendiplaanil on maneež ja tiibhooned eraldatud, st arhitekt on pakkunud kolme eraldi hoone ehitamist, mis üldkavandis järgivad varasemat plaani – ratsutamishoone keskel, tallmeistri elamu sellest vasakul ning tall ja sulaste eluruumid paremal. Kõrvaoleval joonisel on aga maneež ja tallmeistri elamu taas ühe katuse all, kuid hobusetall ja sulaste ruumid on viidud tahapoole, vastu Toome valli. Krause selgitas enda kaaskirjas, et ülikool võiks võimalusel osta kaupmees Brocki krundi püssirohukeldri ees, mis võimaldaks viia tallihoone tänavast eemale ning nii saaks tallmeister ka endale väikese aiakese.¹²¹³ Kaupmees Brock oma krundi müüma ei soostunud ning ka pinnasetööd oleks antud asukohas liiga kulukaks läinud, mistõttu maneeži ehitamisest püssirohukeldri esisele krundile loobuti.

Lõpplahendus

1820. aastal tegi G. F. Parrot ettepaneku osta peahoone vahetus läheduses asuv krunt koos elumajaga. Parroti meelest oli Lutsu ja Suur-Maarja tänava (tänapäevase Jakobi ja Lutsu tänava) nurgal paiknev hoone oma asukoha poolest eriti sobiv maneeži sisseseadmiseks.¹²¹⁴ Hoone oli varem kuulunud professor Carl Friedrich Meyerile ja nüüdseks olid selle pärinud tema tütre Julie, Amalie ja Marie. Kuraatori nõusolek krundi ostmiseks tuli 24. detsembril 1820. a.¹²¹⁵ Veel 1820.

¹²⁰⁹ *Ibid.*

¹²¹⁰ RA, EAA.402.5.133, 7p.

¹²¹¹ *Ibid.*

¹²¹² *Ibid.*, 5.

¹²¹³ *Ibid.*, 1, 3, 4, 7p; TÜR KHO F 9, s. 34, 2.

¹²¹⁴ RA, EAA.402.10.176, 46.

¹²¹⁵ RA, EAA.402.5.49, 48.

aasta lõpus kuulutati välja ehituskonkurss ning hoone sai ülikooli omaks 28. veebruaril 1821. a.¹²¹⁶ Juba enne ostu-müügi lepingu sõlmimist 1820. aasta veebruaris valmisid vajalikud kalkulatsioonid hoone ümberehitamiseks vajalike ehitusmaterjalide ostuks.¹²¹⁷

Ülikool ostis endise prof Meyeri elumaja ja Krause kavandid elumaja ümberehitamiseks ei sobinud. Uued plaanid koostas ülikooli ehitusjuht (sks *Bau-Conductor*) J. G. Kranhals 1821. aasta märtsis.¹²¹⁸ Siiski toimus töö Krause juhendamisel, sest 1821. aasta jaanuarist on teada Krause põhjalik kiri, kuidas töid korraldada – ta määras ehituse eest vastutavaks Kranhalsi, kes pidi leidma head ehitajad ning vastutama ehitustööde eest. Samuti rõhutas Krause, et uus tara, mis pidi tulema silmapaistavalt kõrge – 6–7 jalga, kivimüürile toetuv ja vahelduvate kivipostidega puitaed, on Kranhalsi vastutada.¹²¹⁹ Ewersi albumi joonistel on näha, et ratsutamishalli kujundamise osas on Kranhals lähtunud Krause 1805. aasta kavanditest. Hoone keskosa on kavandatud avara võlvitud ruumina. Lisatud on rõdud.¹²²⁰ Antud hoone ümberehituse juures on teada, et müüritööde eelarve koostas Kranhals, pottsepatööde kalkulatsiooni tegi F. U. Jahntez¹²²¹ ning ehitustööde vähempakkumise võitis Andrei Schaposchnikow.¹²²² Ehitusplats korrastati 1821. aasta aprilliks – 26. aprillil toimus nurgakivi panek ning hoone pidi valmima 1822. aasta talveks.¹²²³

1821. aasta sügisel, mil müüritööd olid juba lõppenud, tõi Krause, et uued müürid on massiivsed ja vastavad hoone vajadustele.¹²²⁴ Maneež koos vajalike kõrvahoonetega valmis 1821. aasta novembriks – lisaks maneežile, 15 hobusele mõeldud tallile, aidale, sadulakambrile ja kõrgele aiale ehitati veel tallisulaste elamu.¹²²⁵ Tallisulaste elamu ja hobusetalli joonised tegi samuti Kranhals ja teadaolevalt on kogu jooniste komplektist (neli joonist) tänaseni säilinud kaks lehte: maneeži põhiplaan ja külgvaade ning vaade tänava poolt, valmistatud 31. märtsil 1821.¹²²⁶ Lihtsa joonega ühekorruselist klassitsistlikku hoonefassaadi kaunistas hoone keskosas kolmnurkfrontooniga keskrisaliit. Hoonel oli kolm sisspääsu, peasissepääsu kohal olevas viilus paiknes kullatud riigivapp.¹²²⁷ Fassaadil oli kummalgi pool peasissepääsu kolm kõrget sümmeetriliselt paigutatud akent, hoone oli kaetud vormika kelpkatusega, millesse lõikusid lünettaknad.

¹²¹⁶ RA, EAA.402.5.49, 64–66p.

¹²¹⁷ RA, EAA.402.10.176, 5.

¹²¹⁸ RA, EAA.402.10.110, 3–4.

¹²¹⁹ RA, EAA.402.10.176, 2–2p.

¹²²⁰ *Die Kaiserliche Universität zu Dorpat: fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung*, tahvel XIX.

¹²²¹ Raid, „Tartu ülikooli maneež“, 17.

¹²²² RA, EAA.402.10.176, 7.

¹²²³ *Ibid.*, 2p.

¹²²⁴ *Ibid.*, 45.

¹²²⁵ Raid, „Tartu ülikooli maneež“, 18.

¹²²⁶ RA, EAA.402.5.282, tsiteeritud Annegret Kriisa poolt tõlgitud ja toimetatud materjalidest: „Nimekiri Tartu Keiserliku Ülikooli arhiivis asuvatest plaanidest ja joonistest“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas*, 498.

¹²²⁷ Raid, „Tartu ülikooli maneež“, 18.

Hoone küttekolded ja korstnad olid viidud hoone otstesse. Kranhalsi joonisel võime näha hoonega paremal liituvat lihtsa vormiga kõrget piirdeaeda.¹²²⁸

Maneež võeti kohe ka aktiivsesse kasutusse. Hiljem on juurde soetatud veel sisustust. 12 tooli galerii tarvis, 6 lambiga kroonlühter, seinalambid jne.¹²²⁹ 1822. aastal ehitati tallmeistrile uus kivist elumaja varasema puidust maja asemel, samuti tallmeistri vajadustele vastavkõrvahoone ning hoonete õueosale rajati varasemate lagunenud puitmajade asemele ratsutamistee.¹²³⁰ Ratsutamisõpetust anti sõjateadusi õppivatele tudengitele tasuta kaks korda nädalas. Teistele tudengitele anti kolme- kuni kuuekaupa eratunde. Kui tudengid soovisid hobust väljaspool maneeži kasutada, siis sõltus see tallmeistri usaldusest ja hinnangust ning igat eksimust karistas rektor.¹²³¹

Justus von Daue töötas ülikooli ratsutamisõpetajana kuni 1833. aastani, mil tema pensioneerudes võttis ameti üle Daue poeg Rudolf von Daue, kes oli ülikooli tallmeistri ametis 1872. aastani. Ratsutamist õpetati Tartu Ülikoolis 1891. aastani (vaheaeg oli 1860–1865). Samal ajal oli maneež kasutusel ka erinevate etenduste andmiseks, mis linnarahvast pidid lõbustama, nagu näiteks ahvide teater, tsirkus, kunstratsutamine jne.¹²³²

Pärast ratsutamisõpetamise lõppemist Tartu Ülikoolis toimus maneež edasi eraasutusena, kus anti linnarahvale ratsutamistunde, aga näiteks kasutati ruumi ka jalgrattatreeninguteks. Maneež likvideeriti 1896. aastal ning hoonele püüti leida uut funktsiooni, sh oli arutluse all ka ülikooli kunstmuuseumi paigutamine sellesse hoonesse. Hoone hävis tulekahjus 1920. aastatel ning alates 2022. aastast on sellel asukohal Tartu Ülikooli haridusteaduste instituut, mis renoveeriti 1929. aastal ehitatud (ümberehitused 1950. aastatel) ülikooli võimlast.

Ratsutamishoone ehituseks kulus ülikoolil üle 20 aasta. Krause valmistas mitmeid väga õnnestunud kavandeid ja arutlusel oli väga erinevaid võimalikke asukohti. Siiski valis ülikool 1820. aastal hoopis vana hoone ümberehitamise idee, mistõttu Krause kavandeid täiel määral rakendada ei saanud. Uus hoone kattis ratsutamisõpetuse vajadused, kuid esteetiliselt oli tegu väga lihtsa ja pooliku lahendusega. Võib siiski arvata, et Krause visioon oli Kranhalsile tema jooniste juures aluseks, kuid tal olid väga piiratud võimalused selle realiseerimiseks, sest hoone põhikehand oli ette antud. Kõrvutades Krause fassaadijooniseid hoone lõpplahendusega on selgelt arusaadav, et Kranhals on hoone keskosa kujunduses Krause väljapakutust lähtunud. Samuti on ratsutamisruum kujundatud väga sarnaselt Krause 1805. aasta plaanidele. Siiski püsis Kranhalsi maneežihoonet peaaegu 100 aastat ning oli suurema osa sellest ajast just ülikooli ja ratsutamisõpetuse päralt. Nii võib maneežihoonet pidada Eesti esimeseks spordirajatiseks.

¹²²⁸ RA, EAA.402.10.11, 3.

¹²²⁹ Raid, „Tartu ülikooli maneež“, 18.

¹²³⁰ RA EAA 402.4.72, 183.

¹²³¹ *Die Kaiserliche Universität zu Dorpat: fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung*, 50.

¹²³² Raid, „Tartu ülikooli maneež“, 18.

3.2.9 Ökonoomimaja

Toomemäele ehitatud hooned teenisid peaaegu kõik teaduse huve. Siiski on üks hoone, mis rajati Toomele ainult praktilistel kaalutlustel, nimelt ökonoomimaja, mida on nimetatud ka toomevahi majaks või toomfoogti majaks, saksa keeles *oeconomische Herberge; Oeconomicum* ja *Dom-Vogtei*. Ökonoomimaja arhitektuuris kõnelevad eelkõige ajastu põhilised märksõnad „ilus ja kasulik“ (sks *schön und nützlich*), mis lihtsa vormi ja ratsionaalse planeeringuga vastavad erinevates arhitektuuriväljaannetes ära toodud parimatele tsiviil- ja maaehituskunsti näide-tele. See oli Krausele väga südamelähedane teema, sest juba Liivimaa mõisates kavandatud tarbehoonetes püüdlas ta ratsionalistlike lahenduste poole. Ökonoomimaja võimaldab seetõttu eriti selgelt jälgida, kuidas varasem tarbearhitektuuri traditsioon ja ajastu teoreetilised ideaalid põimuvad Tartus konkreetseks ja uueks arhitektuurseks lahenduseks

1805. aastal oli ülikooli nõukogus arutluse all anatoomikumi valvurile elukoha küsimus,¹²³³ sest varasem idee rajada valvurite ja teenistujate korterid raamatukogusse¹²³⁴ ei olnud realiseerunud. Peagi valmis ka tähetorn ja elukoha vajadus tekkis ka pargivahtidel. 1805. aasta suvel oma kirjas rektorile pakub Krause, et koos kliiniku ehitusega vanasse kasarmuhoonesse võiks alata ka ökonoomimaja ehitus.¹²³⁵

Ökonoomimaja esimesed joonised pärinevad 1805. aasta veebruarist, kui arhitekt komponeerib kolmel erineval joonisel¹²³⁶ nii hoone fassaadid, põhiplaanid kui ka küttesüsteemi. Joonistest esimene, 23. veebruari daatumit kandev plaan,¹²³⁷ on ilmselt arhitekti enda varane tööjoonis, kus ühele lehele on ära mahutatud nii tähetorni ja anatoomikumi teenistujate elamu ja abihoone fassaadid, ristlõige kui ka korruste põhiplaanid. Sellel plaanil katab hoonet üsna kõrge kelpkatus. Keskteljele on arhitekt taas paigutanud oma lemmikmotiivi – kolmnurkfrontooniga keskrisaliidi, mis koos akende aluse tahveldisega on Krause arhitektikäekirjale väga iseloomulik. Hoone on oma põhiplaanis peegelsümmeetriline. Lisaks valvurite eluruumidele olid hoonesse ette nähtud veel astronoomia auditoorium ning luukamber ja luude tuulutamise ruum, mis oli vajalik anatoomiliste luude hoidmiseks. Selle kavandi järgmises versioonis, mis kannab 23.–24. veebruari kuupäeva,¹²³⁸ on Krause välja pakkunud esimese korruse lahenduse ainult vahtide eluruumide vajaduse katmiseks ja teisele korrusele paigutanud astronoomia auditooriumi, skelettide valmistamise ruumi, luukambri jne. Esi-fassaad on kujutatud sarnaselt eelmise kavandiga kolmnurkfrontooniga kaetud keskrisaliidi ja sümmeetriliste akendega, tagafassaadile pakub arhitekt siinkohal kergehitist ja teise korruse paremapoolses osas kaaristut, mis ilmselt oli oluline anatoomiaõpingute käigus kasutatavate luude tuulutamiseks. Kolmandas versioo-

¹²³³ RA, EAA.402.5.14, 176p.

¹²³⁴ RA, EAA.402.5.15, 2p.

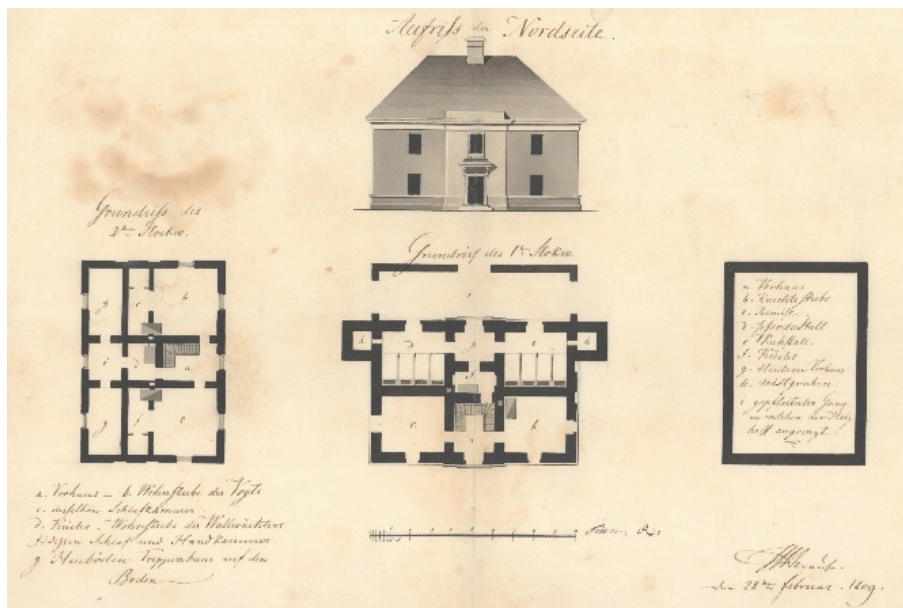
¹²³⁵ RA, EAA.402.5.82, 75.

¹²³⁶ RA, EAA.402.10.125, 2–4.

¹²³⁷ *Ibid.*, 2.

¹²³⁸ *Ibid.*, 3.

nis pakub arhitekt välja veel väiksema ja lihtsama hoone, millel on kasutatud kõigil varasematel kavanditel esitatud motiive – kõrget kelpkatust ja kolmnurkfrontooniga keskrisaliiti hoone mõlemal fassaadil kui ka kaaristut, mis sellel kavandil markeerib talli sissesõitu. Tähelepanuväärne erinevus eelmiste kavanditega on see, et selle plaani puhul pole hoonesse enam planeeritud ruume astronoomia auditoriumi ega ka anotoomilise õppe lisaruumide jaoks, vaid hoone esimesele korrusele on kavandatud hobusetall koos töllakuuriga ning vajalike abiruumidega, nagu näiteks hobuseriistade hoiuruum, kaeraait, pesu rullimise ja triikimise ruumid, pesuköök; teine korrus on kavandatud sulaste, teenijate ja valvurite elukorrusena.

27. Ökonoomimaja, fragment plaanist, RA, EAA.402.10.125, 9.

1805. aastal siiski ehitustegevusega ei alustatud, ilmselt ei jõutud kokkuleppele tulevase hoone asukoha osas.¹²³⁹ 1808. aastal esitas Krause ülevaate ehitusööde käigust, olulisematest muudatustest ja avaldas lootust, et ökonoomimaja ehitus võetakse plaani pärast kliiniku valmimist.¹²⁴⁰ 1808. aastal oli Toomel suurem ehitustegevus lõppenud, tähelepanu nõudis veel tähetorn, mille pinnastööd olid keerukad, ja kuna samal ajal käis peahoones ka vilgas ehitustöö, siis ei jätkunud mehi. Siiski on teada, et Krause on tellinud ehitusmaterjali ökonoomimaja tarvis

¹²³⁹ Tursk, „Ökonoomimaja“, 314.

¹²⁴⁰ RA, EAA.402.5.82, 75.

1808. aasta oktoobris,¹²⁴¹ ning veidi hiljem on nõukogus arutluse all ökonomimaja asukohta, suuruse ja sisustuse küsimus.¹²⁴²

Ökonomimaja lõplikud projektid valmisid 1809. aasta alguses: kaks kavandit, millest üks kannab Krause signatuuri ja teisele on peale kirjutatud Lange. Esimesel neist¹²⁴³ on ära toodud fassaadid, korruste põhiplaanid ja samuti kavandatava hoonega piirneva Toomemäe valliosa skeem. Joonisel on täpne eksplikatsioon, kust saame ülevaate hoone funktsioonidest: esimesel korrusel on hobusetall, töllakuur, veiselaut (värske piima tarbeks kliiniku patsientidele!) ja sulase tuba; teisel korrusel toomevahi ja vallivahi eluruumid ja heinte hoiuruum. Lange poolt koostatud ökonomimaja esi- ja otsafassaadide jooniselt¹²⁴⁴ näeme, et kahekorruline kõrge kelpkatusega hoone on rangelt sümmeetriline, fassaad väga lihtne, keskrisaliit on varasemate kolmnurkfrontooniga kavandite asemel vormistatud atikafrontooniga. Korruste põhiplaanid kopeerivad suures osas varasemaid kavandeid – ära on toodud trepid, küttekolded, hobuste ja veiste latrid jne. Krause 1819. aastal kirjutatud ehitusülevaatest (sks *Bauwesen*) selgub, et hoone vundament oli vaatamata mahukatele pinnasetöödele valmis 1809. aasta suveks ning sügisel sai hoone juba katuse alla. Hoone valmis lõplikult 1810. aastal ning selle suuruseks koos puuõuega oli 60 × 42 jalga, kõrgus 27 jalga.¹²⁴⁵

Selliseid hooneid oli Krause kavandanud juba Liivimaal mõisates veedetud aastatel, kasutades selleks ajastu populaarseid Suckowi, Pentheri ja Schmidt arhitektuuriväljaandeid. Need eeskujud moodustavad traditsioonilise kihistuse, millele Krause Tartus lisas omaenda funktsionaalsed ja ruumilised rõhuasetused. Arhitektuur peab lähtuma loodusest, rikastama keskkonda, kuhu see on planeeritud, ning teenima ühiskonna huve.¹²⁴⁶ „Maaehituse iseloomu määravad karakter ja lihtsus. Selle arhitektuur ei tohiks olla ründav, vaid mahe, väljendades selle omaniku vooresi, kes oma oskused ökonomse ehituskunsti teenistusse on andnud kirjutas toona populaarses maa-arhitektuuri alases väljaandes David Gilly.¹²⁴⁷ Need eeskujud moodustavad traditsioonilise kihistuse, millele Krause Tartus lisas omaenda funktsionaalsed ja ruumilised rõhuasetused.

Ökonomimajas paiknesid toomfoogti (sks *Domfogt*) ja vallivahi (sks *Wallwächter*) korterid koos abiruumidega. Hoone ümber oli suur puuõu, kus hoiti kõigi Toomemäel paiknevate hoonete talviseid küttepuid varusid. Ökonomimaja personali ülesandeks oli puid vastavalt vajadusele hoonete juurde laiali vedada.

¹²⁴¹ RA, EAA.402.5.50, 63–64 p.

¹²⁴² RA, EAA.402.5.82, 125 p.

¹²⁴³ RA, EAA.402.10.125, 9.

¹²⁴⁴ *Ibid.*, 6.

¹²⁴⁵ TÜR KHO F 9, s. 28, 9–9p. Das Bauwesen der Kaiserlichen Universität: Generalübersicht der allerhöchst verliehenen Summen zum Behuf des Bauwesens der Kaiserlichen Universität zu Dorpat: aruande mustand 29. juuli 1809–19. juuli 1818.

¹²⁴⁶ *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Tartu Ülikooli ansambel valgustusajastul = The University of Tartu ensemble in the age of Enlightenment*, 233–235.

¹²⁴⁷ Gilly, *Handbuch der Land-Bau-Kunst. Vorzüglich in Rücksicht auf die Construction der Wohn- und Wirtschafts-Gebäude für angehende Cameral-Baumeister und Oeconomen*, Teil I–II.

Toomevahtide tööülesanneteks (need määras tegelikult suuresti istutuskomisjon) oli kasvava pargi korrashoid: hoolitseda tuli kõnniteede, sildade, tarade, kaevude ja noorte pargipuude eest. Tuleohutuse tagamiseks olid tulekustutid ja pritsid nii ökonoomimajas, selle taga asuvas poternis kui ka toomkiriku taga olnud küünis.¹²⁴⁸

1819. aastal otsis ülikool uut asukohta maneežile ja ühe võimalusena pakkus toonane tallmeister Justus von Daue välja võimaluse ökonoomimaja laiendamiseks. Mitmeid erinevaid kavandeid joonistanud Krause tööde hulgas on ka ökonoomimaja laienduse plaan 6.–7. juulist 1819.¹²⁴⁹ Koloreeritud plaanil on näha ökonoomimaja mõlemasse otsa lisatud hoonemaht, mis teeb selle väga sarnaseks Krause 1805. aasta ökonoomimaja kavanditele. Lisaks maneežile on uude hoonesse kavandatud veel kliinikumi köök, valvurite eluruumid jäävad esimesele korrusele, tallmeistri avar korter teisele. Hoonet ümbritsevas lippaias on markeeritud ka puuõue asukoht (hoonest paremal). Ökonoomimaja laiendus siiski heakskiitu ei leidnud ning maneež sai endale asukoha hoopis all-linnas peahoone vahetus läheduses.

Aastail 1840–1842 ehitati hoone ümber ülikooli naistekliinikuks. Hilisemate ümberehitustega (1884 ja 1913–1914) kaotas see täielikult oma esialgse ilme. 2012. aastal läks pikki aastakümneid kliiniku käsutuses olnud hoone taas ülikooli kasutusse ning seal paiknevad sotsiaalteaduste valdkonna ruumid.

Ökonoomimaja kavandites eristub selge lihtsus, kohati isegi lakoonilisus, kus arhitekt on pea täielikult loobunud dekoorist. Imants Lancmanis on Krause tagasihoidlikkusele viidanud ka Liivimaa mõisaid käsitlevas artiklis: „Krause oli alati põlanud uhkeid paleesid, seevastu hindas ta tagasihoidlikke maju, mis peegeldasid eelkõige selle elanike ratsionaalset eluviisi“¹²⁵⁰ ja ökonoomimaja lihtsus kindlasti just sellele pretendeerib. Järgnevad alapeatükid käsitlevad ehitamata jäänud hooneid, mille kavandid on tänaseni säilinud.

3.2.10 Ülikooli kirik ja linnakiriku idee.¹²⁵¹

„Ärgu muiatagu selle üle, et [joonisel] püütakse ka kesklöövi ja tornide põhiplaane ja läbilõikeid kujutada. See on mõeldud arhitektidele nagu poliitilistele targutajatele; sajast tuleb tuhandes ja mina rõõmustan idee üle, et kaunis ja tugev hoone vähemasti mõtteis ilusaima ja üllaima eesmärgiga uuesti püstitada. Tartu piiskoppide, toomhärade ja kapiitlite vaimud heiastuvad mu ajus. Näen müüride ehitajate jälgi kõikvõimsate piilarite ja sammaste asupaikades, kui püüan koori analoogiale tuginedes kesklöövi ikonograafiat taastada; ma kuulsin võlvide pühitsushümne – see tekitas minus pidulikku härdust, sest seal seisis Inimese poeg ja oli tänulik rõõmu eest olla ühe katuse all ühes möödunud aegade vabaduse

¹²⁴⁸ *Die Kaiserliche Universität zu Dorpat: fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung*, 36–37.

¹²⁴⁹ RA, EAA.402.5.133, 9.

¹²⁵⁰ Lancmanis, „Gutsarchitektur in Livland“, 142.

¹²⁵¹ Linnakiriku ideed on käesoleva töö autor avanud pikemalt ka 2023. aastal ilmunud artiklis Ormisson-Lahe, „An Unfulfilled Dream. The Tartu City and University Church Designed by Johann Wilhelm Krause“, 163–184.

teenritega. Oh, kui ühel päeval läheks nii, et ka siinsed uue aja inimesed esiisade unustatud haudadel neile oma tänuvõla tasuksid, siis ei unustataks Aleksandri nime enam kunagi.¹²⁵²

Nii kirjutas Krause 18. märtsil 1803. a oma esimeste toomkiriku taastamise kavandite kaaskirjas. Arhitektilt palutud tähetorni ja raamatukogu joonis oli saanud täiendust ka ülikoolile mõeldud kirikuga. Võib arvata, et see oli Krause enda mõte, sest kiriku ehitamine ei kuulunud ülikoolihoonete esialgsesse hooneprogrammi. Arhitekt oli lummatud keskaegsete varemete karakterist ja soovis seda ühendada valgustusajastu ideega ühendada teadus ja religioon. Luua oma-moodi „Saalomoni koda,“ nagu see idee oli küpsenud 18. sajandi jooksul Francis Baconist alates,¹²⁵³ ja samas taastada gooti kirik kogu ulatuses, kuid erinevate funktsioonidega. Neogootika diskussioon Saksamaal oli aktuaalne¹²⁵⁴, parimaks näiteks Leipzigi Nikolai kirik, mis oli ümber ehitatud (1784–1797) Johann Carl Friedrich Dauthe juhtimisel ja mida oli Krause imetlenud teekonnal Šveitsi 1796. aastal.¹²⁵⁵ Ajal, mil Krause õppis veel Leipzigi ülikoolis, oli tulevane Tartu Ülikooli arhitekt näinud seda varemtena. Gottfried Huthi arhitektuuriajakirjas kirjeldati Leipzigi taastatud toomi nii: „Vana ja tuhmunud gooti kirik oli saanud helge ja valgusrikka ilme. ... Kunagised kaheksakandilised piilarid on nüüd kaetud paksu stukikihiga ja meenutavad sellisena kannelleeritud ümarsambaid. Seistes suurtel siledatel vürflitel, päädivad sambaid pikkade ja kitsaste loorberilehtedega kapiitelid, mis võlvide osas on kaunistatud maalitud palmilehtedega, nii nagu see oli Saalomoni poolt ehitatud templis. Mõned palmilehtedest on seejuures mitte väga naturipärased, samanedes pigem gooti ristvõlve toetavate ribidega.“¹²⁵⁶

Tartu toomkiriku varem ei jätnud Krauset ükskõikseks. Gootika, mis oli korraga uus ja vana ning stiil, milles ehitamine ei tulnud Krause Liivimaa mõisates väiksemaid hooned ehitades kuidagi kõne alla, oli nüüd justkui paluvalt tema ees. Ülikooli nõukogu otsus, et hoone gooti karakter tuleb säilitada,¹²⁵⁷ andis suunised edasiseks planeerimistööks. Esimesel kogu toomkiriku taastamise plaanil, 8.–16. märtsi 1803. a kuupäeva kandval kavandil,¹²⁵⁸ on Krause paigutanud kiriku toomkiriku varemete keskossa. Tähelepanuväärne on, et kirik on üsna väike, paigutatud ainult nelja traveesse, jättes nii kaks traveed pikihoonest kasutamata. Sarnaselt Dauthele¹²⁵⁹ on Krause pikihoonet lühendades saanud nelinurkse kirikuruumi, mida valgustavad kolm suurt neogooti stiilis akent. Nagu

¹²⁵² RA, EAA.402.5.14, 17p.

¹²⁵³ Tohvri, *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses*, 28.

¹²⁵⁴ Philipp, *Um 1800. Architekturtheorie und Architekturkritik in Deutschland zwischen 1790 und 1800*, 60 jj.

¹²⁵⁵ Juhan Maiste, „Ülikooli- ja linnakirik“, 226.

¹²⁵⁶ Friedrich Christian Schmidt, „Ueber einige Werke des Baukunst zu Leipzig und besonders über die neu verbesserte Nikolai-Kirche daselbst. Aus einem Briefe des Herrn Amts-Vorsteher Verwesser Schmidt in Gotha“, *Allgemeines Magazin für die bürgerliche Baukunst*, Zweiten Bandes, Erster Theil (Weimar: Carl Ludolf Hoffmanns Wittwe und Erben, 1792), 7 jj.

¹²⁵⁷ RA, EAA.402.5.14, 3p.

¹²⁵⁸ RA, EAA.2100.11.147, 5.

¹²⁵⁹ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 86.

raamatukogu lagi antud kavandil, on ka kiriku lagi kaetud peegelvõlviga. Interjööris domineerivad massiivsed kanneleritud sambad ning lopsakad palmilehed ja rosetid, mille eeskujudeks saab pidada Jaques-François Blondeli arhitektuuri-loengute gravüüre, mis olid kaasajal väga levinud ja on tänini kättesaadavad Tartu Ülikooli raamatukogus.¹²⁶⁰ Võimsad piilarid ja kõrged teravkaared määrasid küll hoone üldlahenduse, kuid siseplaneeringu osas ei pidanud Krause end kuidagi tagasi hoidma.¹²⁶¹ Interjäär on kantud klassitsismi eeskujudest, lähtudes Laugierist,¹²⁶² kirikuruumi jagavad korrusteks rõdubarjäärid, domineerivad klassitsistlikud sambad ning eristada saab ka krauselikku hammaskarniisiga altarit ja suurt kõlaräästaga kantslit. Samal ajal katsetas Krause erinevate lahendustega pingistiku ja altariruumi kujundamisel¹²⁶³ ning 1803. aasta aprilli alul joonistas ka detailsed kavandid altari- ja oreliseina jaoks.¹²⁶⁴ Neilt kavanditelt lähtub ka, et kirik oli planeeritud üles ehitada kolme löövi laiusele, sealjuures keskmine osa pidi olema kaetud peegelvõlviga ja kõrvallöövid lameda laega. Hoone lõunafassaadi jooniselt¹²⁶⁵ nähtub, et hoone katus on oluliselt madalam ning hoone keskossa lõunaküljele on paigutatud sissepääs nii kirikusse kui raamatukokku. Nende juures on tähelepanuväärne, et kummagi sissepääsu jaoks on arhitekt kavandanud ühe travee, mille teravkaarseid, kogu hoone kõrguses paiknevaid avasid lahutab massiivne sammas.

1803. aasta 1.–15. aprilli kuupäevi kandvad altari- ja oreliseina joonised¹²⁶⁶ on arhitektile omaselt väga detailsed. Joonise ülemisel osal on ära toodud läänesein koos oreliga ning muusikarõdudega. Dekoor on rikkalik, kanneleritud sammastele lisaks tõusevad esile lopsakad palmilehed, mida tasakaalustavad tahveldistega rõdupiirid. Esimese rõdu äärt kaunistab eriskummuline sakiline dekoor – mida täpselt arhitekt on soovinud kujutada, jääb selgusetuks. Joonise allosas on kujutatud altariseina koos külglöövides paiknevate rõdudega. Kiriku idaseinas on vaadeldavad dekoratiivsed maalingud nii altaritagusel kui ka külglöövide seintel, mis seostuvad pigem rokokoo ja varaklassitsismi eeskujudega, meenutades Olga Parise arvates nii pigem peosaalide sisedekoratsioone.¹²⁶⁷ Altarikompositsioon on paigutatud kahe massiivse korintose samba vahele, mis kannab laia atikaga simsi. Simsi kroonib ajastu üks iseloomulikumaid märke – päikesekiirtes Jumala silm. Altarimaal on koopia Anton Raphael Mengsi „Kristuse taevaminekust“ Dresdeni *Hofkirchen*, mille erakordsusest on arhitekt kirjutanud ka oma mäles-

¹²⁶⁰ Blondel, *Planches pour le premier volume du cours d'architecture, qui content Le Lecons données ne 1750, & les années suivantes*, tahvlid XXVIII–XXXI.

¹²⁶¹ Ants Hein, „Poolteist sajandit arhitektuurimälestiste restaureerimist Eestis“, *Ehitus ja Arhitektuur*, 2 (1982), 97.

¹²⁶² Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 86.

¹²⁶³ RA, EAA.995.1.6853, 8; TÜR KHO F 9, s. 25, 1.

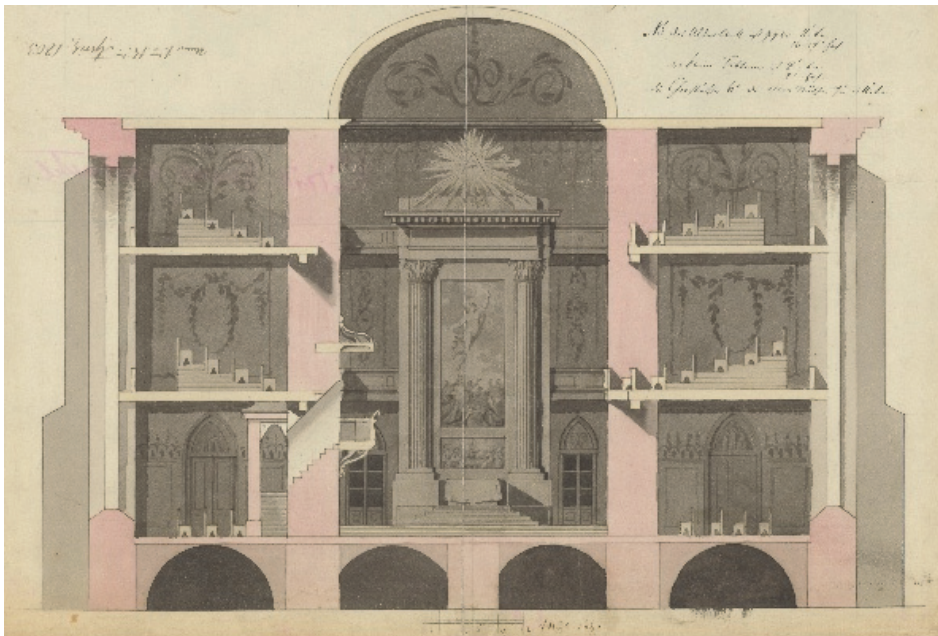
¹²⁶⁴ RA, EAA.2100.11.147, 3.

¹²⁶⁵ TÜR KHO F 9, s. 25, 4.

¹²⁶⁶ RA, EAA.2100.11.147, 3.

¹²⁶⁷ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 87.

tustes.¹²⁶⁸ Altariseina predellal on suure tõenäosusega kujutatud „Püha õhtusöömaaga“.¹²⁶⁹ Veel 1804. aasta märtsis pöördub arhitekt kiriku interjööri lahenduse juurde tagasi,¹²⁷⁰ kujutades kolmekorruselist koguduseruumi ja rikkaliku dekooriga kantselaltarit. Mõnevõrra eklektilise kantsli kujunduses kohtuvad baroksed voluudid ja klassitsistlikud tahveldised neogooti krabifiaalidega. Mensa on paigutatud põrandapinnast kahe astme võrra kõrgemale ja altarilaua taustal on eristatavad kolmel teravkaarsel tahvilil figuraalsed kompositsioonid, ilmselt teoloogilised voorused Usk, Armastus ja Lootus.¹²⁷¹

28. Altarikompositsioon 1803. aasta toomkiriku taastamise kavanditest. Krause on kujutanud altaril A. R. Mengsi koopiat „Kristuse taevaminekust“. fragment kavandist RA, EAA.402.11.147, 3.

Tähetornile leiti teine asupaik ja raamatukogu sarikapidu peeti 1804. aasta sügisel, kuid kiriku ehitamiseks ei olnud eelarvet ega üksmeelt.

¹²⁶⁸ „Ahh! See on midagi täiesti teistsugust kui kõik muu, see Kristus, need inglid see taevane valgus.“ *Erinnerungen*, II, 46.

¹²⁶⁹ Kreem, „Oma aja laps. Tartu Ülikooli kiriku ehitusplaanidest 19. sajandi kohalikus ja rahvusvahelises kontekstis“, 85.

¹²⁷⁰ RA, EAA.402.10.118, 2.

¹²⁷¹ Kreem, „Oma aja laps. Tartu ülikooli kiriku ehitusplaanidest 19. sajandi kohalikus ja rahvusvahelises kontekstis“, 84.

Siiski kujutab 1805. aastal Krause taas toomkirikut terviklikult ülesehitatuna.¹²⁷² Sellel kavandil on ilmekalt näha, et Krause on ühelt poolt klassitsist, kes otsib lahendust gooti vormiküsimustele. Ilmselt on tema lugemislauale jõudnud Heinrich Carl album,¹²⁷³ mille eeskujul on taastatud läänetorn. Kiriku keskosa jääb pigem rangemaks, klassitsistlikumaks. Keskosa on joonisel taastatud kahekorruselisena, millest alumine on kõrgem ja ette nähtud ilmselt ülikooli kirikule. Selle peal paikneb madalamate akendega osa ning hoonel on võrreldes kooriosas paikeva raamatukoguga oluliselt madalam katus. Varasemalt hoone keskele paigutatud sissepääsud on üsna kummaliselt kinni ehitatud ning eristuvad lõunafassaadil kummassegi traveesse paigutatud nelja väikese teravkaarse aknaga, mis häirivad muidu akendega rütmistatud fassaadi üldilmet. 1805. aastaga vaibub ka arhitekti ind, ehitustöö käib korruga mitmel platsil ja need nõuavad oma aja ja tähelepanu. Kiriku ehitamisega aga ei kiirusta keegi. Ülikoolikiriku idee tõstatub uuesti alles 15 aasta pärast, 1820. aastal.

1820. aasta varakevadel saab arhitekt võimaluse naasta kiriku projektide juurde. 10. märtsil 1820. a on ülikooli kuraatori krahv Lieven saatnud Tartusse kirja, kus märgib, et vastavalt ülikooli statuudi täiendustele¹²⁷⁴ peaks ka Tartu Ülikooli juures kirik olema. Erinevalt teistest riigi kõrgkoolide juures olevatest kirikutest peaks tegu olema evangeelse kirikuga.¹²⁷⁵ Ülikooli nõukogus võeti see ettepanek rõõmuga vastu juba kolm päeva hiljem, ning esmase ideena kaalutakse vana toomkiriku tarvis uute plaanide ja ehituseelarve koostamist. Nõukogus tekkis arutelu ka uue kiriku ehitusstiili kohta, kas ehitada kreeka või gooti stiilis. Gooti stiili kasuks rääkis hoone varasem stiil – see nõudnuks seetõttu ka vähem ümberehitusi. Vastuargumendina toodi aga välja, et „viimane [gooti stiil] on siin vähempaslik, sest ta on sobiv ainult hoonetele, mis on suuremõdulisemad kui ehitatav ülikooli kirik“.¹²⁷⁶

1820. aasta juunist oktoobrini joonistas Krause vähemalt kümme kavat. Sealjuures on tähelepanuväärne, et korruga oli laual kaks täiesti erinevat lahendust. Krause ise eelistas ülikooli kiriku rajada toomkiriku varemetesse ja oli selleks aastail 1803–1805 juba hulgaliselt kavandeid teinud. Teine lahendus oleks olnud moodne kirik all-linnas, mille pooldajateks olid professorid Friedrich Rambach, Karl von Aderkas, Carl Friedrich von Ledebour jt.¹²⁷⁷ Kui toomkiriku taastamise plaanid 1820ndatest olid olnud varasematele Krause uurijatele teada, siis all-linna planeeritud ülikooli kiriku plaanid publitseeriti komplektina koos artikliga alles 2016. aastal.¹²⁷⁸ Neist kolme Tartu Rahvusarhiivis säilitatavat

¹²⁷² RA, EAA.2100.11.147, 1.

¹²⁷³ *Sammlung architectonischer äusserer und innerer Verzierungen für Baumeister und Liebhaber*, Drittes Heft, Taf IV.

¹²⁷⁴ 1820. aastal jõustus uus ülikooliseadus. Vt pikemalt Villu Tamul, „Tartu ülikool 19. sajandil – Balti või impeeriumi ülikool“, *Tartu, baltisakslased ja Saksamaa*, koost. Helmut Piirimäe, Claus Sommerhage (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 1998), 82.

¹²⁷⁵ RA, EAA.402.5.143, 3–3 p.

¹²⁷⁶ RA, EAA.402.5.143, 2.

¹²⁷⁷ Maiste, „Ülikooli- ja linnakirik“, 228.

¹²⁷⁸ *Ibid.*, 222–279.

kavandit tundis 1943. aastal juba Olga Paris¹²⁷⁹ ning neid käsitlesin ka mina oma magistritöös,¹²⁸⁰ kuid viimaste aastateni ei olnud teada, kuhu selline kirik võis kavandatud olla. 2014. aastal Venemaa Riiklikust Ajalooarhiivist Peterburist leitud joonised moodustasid aga terviku,¹²⁸¹ mistõttu on täna võimalik kavandatud ülikooli- ja hiljem ka väikesest linnakirikust ülevaade anda.

29. Kavandatava kolmnurkse põhiplaaniga kiriku võimalikud asukohad tartu linnaplaanil. RGVA, F. 733, op. 98, d. 258, 6.

¹²⁷⁹ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 89–91.

¹²⁸⁰ Ormisson, *Tartu ülikooli hooneteansambel: toomkiriku rekonstrueerimine ja valgustusajastu park*, 74–78.

¹²⁸¹ Materjalid jõudsid uurijateni tänu Dr. Georgi Smirnovile.

Kiriku asukoha erinevad võimalused on ära toodud linnaplaanil¹²⁸², mis kannab Krause poja August Krause signatuuri. 16.–17. aprillil 1820. aastal koostatud plaan kujutab kaasaegset linna olukorda. 22. aprillil on plaanile koostatud detailne eksplikatsioon, kus on ära toodud nii vanalinna, Riia eeslinna, Peterburi eeslinna kui ka Tähtvere mõisale kuulunud alad. Märgitud on kõik olulisemad ajaloolised ehitised, sh Toomkirik, Jaani kirik ja vene kiriku hüpoteetiline asukoht 1030. aasta paiku. Plaani kõige olulisemaks osaks on aga uue kavandatava kiriku neli¹²⁸³ võimalikku asukohta. Neist esimene on Kivisilla vastas jõesaarel, nn Emajõe Holmil, teine kaubahoovi (joonisel märkimata, kavandas Georg Friedrich Wilhelm Geist 1815. a¹²⁸⁴) lähistel, kolmas vene õigeusu Uspenski kiriku juures linna haljasalal, ning neljanda võimaliku variandina on märkitud Barclay plats. Kiriku võimalikud asukohad on kaardil ära toodud viirutatud ebasümmeetrilise nelinurgana.

All-linna uue kiriku ehitamiseks tegi Krause mitmeid projekte. Tähelepanuväärne on erinevus, et need kavandid kannavad pealkirja *Stadtkirche* või *Kleinen Stadtkirche*, seevastu 1820. aasta sügisel ja hiljem joonestatud toomkiriku taastamise projektid on pealkirjastatud *Universiät-Kirche*'na. See annab põhjuse küsida, kas linnal oli samuti oma roll? Mis on vahet *Stadtkirche* ja *Kleinen Stadtkirche* kavanditel, kui need on joonestatud samaaegselt? Ülikooli kiriku vajadused on dokumenteeritud ülikooli nõukogu protokollides,¹²⁸⁵ kuid kokkulepet linnaga sealt välja lugeda ei saa. Selge on ülikooli initsiatiiv ja ka see, et osa projekte saadeti Peterburgi, kus need mõned aastad tagasi ka taasavastati.

Krause esimene „väikese linnakirikuga“ kavand pärineb 29. maist 1820.¹²⁸⁶ Tegu on eripärase kujuga saalkirikuga, mis oma kolmnurgale läheneva kuusnurkse kujuga on pälvinud ka varasemate uurijate tähelepanu. Olga Paris viitab, et sellise kiriku siseruumi kujundamine geomeetristest sirgjoontest peaaegu ovaalilähedaseks viitab Haberlandtile (Valga, Marienburg).¹²⁸⁷ Tegelikult on sellise põhiplaani otsesed eeskujud Krausele tuttavad ka kaasaegse arhitektuuri kirjanduse vahendusel – C. L. Strumi 1754. aasta teoses *Vollständige Anweisung alle Arten von regularen Pracht – gebäuden* on ära toodud kaks väga sarnast protestantliku kiriku põhiplaani,¹²⁸⁸ ning täpselt samasugune põhiplaan on sammasportikusega kuppelkirikul ka Stieglitzi 1797. aastal ilmunud entsüklo-

¹²⁸² RGIA, f. 733, op. 98, d. 258, 6.

¹²⁸³ Raamatus *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas* on ekslikult väidetud, nagu olnuks võimalikke asukohti 3. Vt Juhan Maiste, „Ülikooli- ja linna-kirik“, 230.

¹²⁸⁴ RA, EAA.995.1.6855, 7.

¹²⁸⁵ Ülikooli kiriku ehitusega seotud dokumentatsioon: RA, EAA.402.5.143. *Kostenanschläge und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, dem Architekten Krause u.a. über den Ausbau der Domkirche in Dorpat zu einer Universitätskirche und den Bau eines Kanzlei- und Auditoriengebäudes*. 13.03.1820–17.02.1837.

¹²⁸⁶ RA, EAA.2100.11.132, 20.

¹²⁸⁷ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 89.

¹²⁸⁸ Leonhard Christoph Sturm, *Vollständige Anweisung alle Arten von regularen Prachtgebäuden* (Augsburg: in Verlegung Jeremiae Wolffens, 1717, Taf. XV).

peedias.¹²⁸⁹ Kiriku peasissepääs on paigutatud esifassaadile ja see on kujundatud kuuesambalise prostüülina, kaks teist sissepääsu on esile tõstetud pilastritena. Lisaks mainitud kolmele sissepääsule on kirikul veel kolm väiksemat sissepääsu (kokku kuus), mis tagavad hoonesse pääsu igast ilmakaarest. Kirikus paikneb ümberringi rõdu, arhitekt ise on nimetanud seda *Emporkirche* – empoorkirikuks, mis tekitab keskele avara kogudusesaali. Ruumi keskel on kuusnurkselt sambad, mis ilmselt pidid toetama kuplit. Joonise eksplikatsioonilt lähtub, et altari ees oli vabalt seisev mensa, mis oli ülejäänud kirikust eraldatud käsipuudega ja tõstetud kolm astet kõrgemale (Krause nimetab seda *Estrade*). Alatarilauast tagapool kõrgus kantsel, mis pidi olema kogu kirikuruumist hästi vaadeldav. Kantsel asus maalide ja samastega kaunistatud seinad. Altari taha jäid vajalikud abiruumid – köetav ristimisruum, käärkamber. Sellist lahendust saab veel seostada 18. sajandil levinud kantselaltariga.¹²⁹⁰ Koguduse pingid on sellel kavandil nihutatud seinte äärde ja eraldi on joonisel märgitud ruum loožidele (*Logen für Honorationer erti Senioren*). Juhan Maiste on märkinud, et selle kavandi puhul võib näha mitmeid nii vabamüürlikke kui hernhuutlikke jooni.¹²⁹¹ Võrreldes koguduse ruumiga, on antud kavandil idaosa pisut kõrgemale toodud, mis tekitab kirikusse nõo rituaalse tsooni, milleks on poodium ja estraad preestritele. Altari tagant tõusev kantslitrepp võimaldas õpetajal tõusta kogudusest kõrgemale, mida saab seostada vabamüürlaste loožidega, kus kahe hierarhilise tsooni eristamine on levinud. Ka kirikusse planeeritud avar käärkamber võiks viidata, et seal oli tarvis hoida suuremat hulka esemeid, kui oli vajalik ainult tavapärasteks teenistusteks.¹²⁹²

Kaks päeva hiljem, 31. mail 1820. a valmivad arhitektil põhiplaani joonise juurde esimese korruse ja keldrikorruse kavandid.¹²⁹³ Tegu on eelmise plaani edasiarendusega, kus kiriku põhiplaani on jäänud samaks. Erinevused on interjööris, kus on ära toodud ristimiskivi asukoht ja täielikult muudetud altari lahendust – ruumi idaossa on paigutatud poodiumikujuline estraad keskse vabalt seisva altari, selle esise ruumi, kantsli ja kantslitrepiga. Joonisel on ära toodud küttelehendus, milleks on valitud põrandaalused küttekanaalid. Kiriku siseruumi on Krause sel kavandil esitanud amfiteatri-kujulisena, loobutud on kesksest sammashallist. Kirik on kavandatud 810 istekohta, vastavalt esimesel korrusel 270 + 270 istekohta ja teise korruse rõdul 270 istekohta. Vundamendi joonisel on märged, et see rajatakse alusparvedele. Samuti on joonisel ära toodud katusetoolvärk ja trepikonstruktsioonid. Kiriku mahutavuse järgi ei saa seda kindlasti pidada väikeseks linnakirikuks.

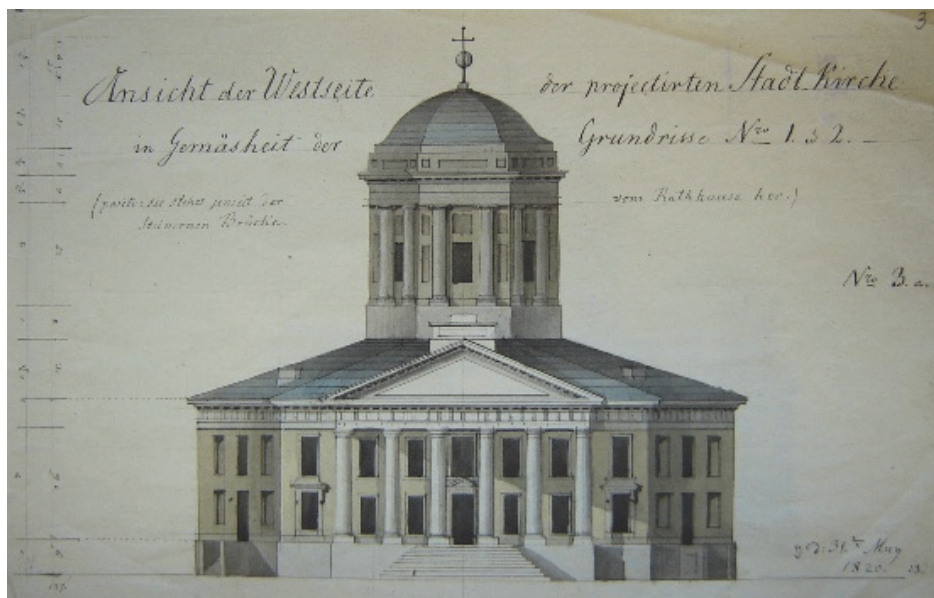
¹²⁸⁹ Christian Ludwig Stieglitz, *Encyklopädie der bürgerlichen Baukunst*, Bd 3 (Leipzig: Fritsch, 1797), Taf. 9.

¹²⁹⁰ Maiste, „Ülikooli- ja linnakirik“, 265.

¹²⁹¹ *Ibid.*, 243.

¹²⁹² Maiste, „Ülikooli- ja linnakirik“, 243–245.

¹²⁹³ RGIA, f. 733, op. 98, d. 258, 2.

30. Kolmnurkse põhiplaaniga kiriku esifassaad. RGIA, f. 733, op. 98, d. 258, 3.

Samal päeval valmis Krausel ka esifassaadi joonis,¹²⁹⁴ mis vastavalt arhitekti märkmetele käib kokku eelmistega (Nro 1 ja 2, fassaadijoonis Nro 3). Kavandil on ära toodud suurejooneline kuppelkiriku esifassaad. Kõrge kupli tambuur on liigendatud joonia poolsammastega ja seda katab kuuest siilust koosnev suhteliselt kõrge plekkiiver. Kiriku esifassaad sarnaneb väga ülikooli peahoonega – kuus dooria sammast, triglüüfidega friis, lai kolmnurkfrontoon ja katusealune hammaskarniis. Hoonet ilmselt sellisel viisil ehitada poleks saanud, sest alumine hooneosa poleks suutnud kanda niivõrd massiivset ülaosa ja kõrget kuplit. Kuppelkirik, nagu sellest on olnud ajaloos hiilgavad näited Püha Peetri katedraalist, Pariisi Pantheoni, Londoni Püha Pauli ja Peterburi Lunastaja kirikuni, olid kindlasti arhitekti silme ees. Siiski on Krausele ehk otsesemaks eeskujuks olnud Stieglitzi juba varem viidatud väga sarnase põhiplaaniga kiriku fassaadijoonis,¹²⁹⁵ mida ilmestavad tornid ilmuvad Krause järgmisele fassaadikatsetusele.

Tornidega fassaadilahendus on dateeritud 6. juuni 1820. aastaga.¹²⁹⁶ Sellel joonisel on kuppel muutunud oluliselt madalamaks, mis annab aluse arvata, et arhitekt mõistis ka ise, et eelmine lahendus poleks tehniliselt jätkusuutlik olnud. Täiesti uus (või siis otseselt Stieglitzilt laenatud) on kellatornide paigutamine esifassaadile. Vasakpoolne torn, mis on madalam ja kaetud kelpkatusega, on inspireeritud ilmselt Alberti Santa Maria Nuevo lahendusest, mida on korranud erinevad arhitektuuritraktaadid. Parempoolne kellatorn on kõrgem, kaetud

¹²⁹⁴ RGIA, f. 733, op. 98, d. 258, 3.

¹²⁹⁵ Stieglitz, *Encyklopädie der bürgerlichen Baukunst*, Bd. 3, Taf. 9.

¹²⁹⁶ RGIA, f. 733, op. 98, d. 258, 498.

kupliga ja lähtub otseselt Stieglitzi väljapakutust. Esifassaadi lahendus kordab eelmist joonist, sokliosade on sama kõrged, ning samaks on jäänud ka peasissepääsu ees paiknev kõrge paraadtrepp.

Kuppelkiriku jooniste komplekti kuulub veel samaaegne kiriku ristlõige,¹²⁹⁷ millel on ära toodud Tartule väga iseloomulik vundamendi parvkonstruksioon. Jooniselt lähtub, et soklikorras oli planeeritud võlvituna. Kiriku keskosas kujuneb avar saal, milles domineerib kantsel-altar. Altari asukoht on ruumis esile tõstetud neljaastmelise trepiga. Rõdu kujundus on üsna lihtne, kuppel on kõrge ja liigendatud, seestpoolt pilastritega.

31. Nn väikse linnakiriku esifassaad, fragment plaanist RA, EAA.2100.11.132, 21.

Nii suurejooneline projekt ei leidnud ilmselt heakskiitu ja juba mõned päevad hiljem joonistas Krause ka sootuks tagasihoidlikuma väikese linnakiriku plaanid. Need plaanid on varasemates Krauset ja ülikooli käsitletud teostes kõrvale jäetud, arvates, et tegu on mõne teise tellimusega. Vaadeldes neid kuupäevaliselt ja koos kuppelkiriku ideega, on põhjust arvata, et need joonised on samuti seotud aktuaalseks muutunud ülikooli kiriku ehitamisega. Küll aga on kõik väikese linnakiriku projektid säilinud Tartus Rahvusarhiivis.

¹²⁹⁷ *Ibid.*, 5.

7.–10. juuni 1820. a joonestatud plaanidel on ära toodud väikese linnakiriku fassaad ja ristlõige,¹²⁹⁸ katuse toolvärk ja keldrikorrus,¹²⁹⁹ esimese ja teise korruse põhiplaanid.¹³⁰⁰ Hoone välisilme ei lase esialgu aimata, et tegu oleks kirikuga, pigem seostub see raekojatüübiga, mille tõi käibesse Hollandi klassitsistlikus arhitektuuris Jacob van Kempen. Antud hoone esifassaad sarnaneb ka Madalmaade traditsioonist lähtuva Tartu raekojaga. Hoone esiküljel on laiad toskaana orderis pilastrid, keskrisaliidil kolmnurkfrontoon, üsna kõrge katus ja keskel kellatorn. Hoonel on kaks põhikorrust ja üsna kõrge sokkel, aknad on paigutatud pilastrite vahele ja korruste vahel eristavad neid lihtsad tahveldised. Krausele iseloomulik on nii uksepealis (barokist laenatud atika frontoon?) kui katusealune hammaskarniis. Erandlikult mõjub peasissepääsu paigutamine lõunafassaadile, see ei ole kooskõlas kristliku traditsiooniga. Sama erandlikult mõjub ka viiluväljale kavandatud deistlik silm, mis sarnaselt eelnevatele kavanditele viitab vabamürlusele, kuid siinkohal võib olla laen ka Stieglitzi arhitektuurijoonistelt. Hoone interjäär on kujundatud ühtse ja avara saaliruumina, mida katab peegelvõlv. Seinapindu liigendavad kõrgetele postamentidele paigutatud kolossaalsambad, mille vahel paiknevad lihtsad, klassitsistlikud rõdud.

Hoone keldrid on võlvitud, vundament rajatud alusparvedele ja postvaiadele. Katuse toolvärk ja ümara torni konstruktsioon on lihtsad. Haritorni osas on Olga Paris olnud kriitiline., Ta märgib, et torn on hoone jaoks liiga väike ning pole orgaaniliselt sellega seotud.¹³⁰¹ Katuse toolvärgi ja keldrikorruse joonisel¹³⁰² on Krause toonud torni hoone keskelt esifassaadile, mis pidi moodustama terviku keskrisaliidi kolmnurkfrontooniga. Peaaegu ruudule läheneva hoone korruste plaanidel¹³⁰³ võib märgata sarnasust Krause kuusnurkse kiriku põhiplaaniga. Siseruum on kavandatud avara saalina, altar on asetatud poodiumile, rõdud toetuvad sammastele. Plaanil on märgitud alumise korruse istekohad 400le daamile (sks *Frauenbänke*), meestele on ette nähtud kohad rõdudel (340 kohta). Selline meeste ja naiste lahutamine viitab pigem reformatsioonijärgsele ajale ja oli kauem kasutusel pigem maakirikutes. Sarnaselt varasematele lahendustele on ka kantsel paigutatud idaseina. Kiriku idaosas, kus altari taga asuvas käärkambris on ruumid kirikuraamatute ja altariistade hoidmiseks, liitub veel vestibüül ja trepihall, hoone idapoolsetesse altaritagustesse ruumidesse sisenemiseks on eraldi sissepääs.

1820. aasta suvel valminud kavandid töösse ei läinud. Sügisel pöördus Krause taas toomkiriku varemete ülesehitamise juurde. 15 aastaga oli gootika taas leidnud oma koha ka Euroopa kultuuriruumis. Kui Inglismaal oli gootika kogu aeg arhitektuurilises mõttes taustal eksisteerinud, siis 1820ndateks oli gootika taasündinud ka Saksa kultuuriruumis. See algas suurte katedraalide restaureerimi-

¹²⁹⁸ RA, EAA.2100.11.132, 21.

¹²⁹⁹ RA, EAA.402.10.130, 2.

¹³⁰⁰ *Ibid.*, 1.

¹³⁰¹ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 90.

¹³⁰² RA, EAA.402.10.130, 2.

¹³⁰³ *Ibid.*, 1.

sega, näiteks aastail 1772–1778 restaureeriti Speyeri toom¹³⁰⁴ ja kulminatsiooniks oli kindlasti 19. sajandi alguses alanud Kölni toomi ülesehitamine. Ka Eesti aladel oli üheks näiteks Oleviste kiriku taastamine Tallinnas 1820. aasta tulekahju järel, mille restaureerimisel võeti eeskujuks Meissen'i toom ja Saksa ordulinnus Marienburgis (Malbork).¹³⁰⁵ Marienburgi roll oli oluline ka Krause lähitutvusel gootikaga, sest ilmselt nägi ta 1799. aastal Berliini külastades David ja Friedrich Gilly joonistusi Marienburgist, mida toona eksponeeriti Berliini Kunstide Akadeemias ja mis anti 1799. aastal välja 19 akvatinta lehest koosneva seeriana Friedrich Fricki poolt.¹³⁰⁶ Nii nagu Krause, kes joonistas toomkiriku varemeid esimesel Tartu külastusel¹³⁰⁷ ning katsetas hiljem nende täieliku ülesehitamise plaanidega, ei piirdunud ka Gilly mitte üksnes natuuriist skitseerimisega, vaid andis fantaasiale voli ehitada linnus varemetest üles.¹³⁰⁸

Ka Krause ehtas toomkiriku varemed taas mõtteis üles 1820. aasta sügisel. Ta tegeles joonestamisega septembris ja oktoobri algul ning esitas kavandid ülikooli nõukogule 10. oktoobril. Kuigi Olga Paris väidab oma töös, nagu oleks sellest perioodist säilinud ainult üks joonis¹³⁰⁹, on jooniseid olnud ilmselt rohkem. Koos dateerimata plaanidega, mida siiski saab siduda 1820. aastate algusega, saab täna vaadelda kaheksat lõpetatud joonist.¹³¹⁰ Siiski, tänu Olga Parise magistritöö illustatsioonidele tunneme ka üht kiriku ristlõiget,¹³¹¹ mida siiani arhiivis pole õnnestunud leida. Paris dateerib selle 1820. aasta septembrisse ning ristlõige käib kokku ilmselt esimese fassaadijoonisega 1. septembrist 1820.¹³¹² Fassaadijoonisel ära toodud lõunaküljel on näha, et kogu hoone, sh tornid, on planeeritud üles ehitada. Hoone keskosas paiknev kirik on madalam sarnaselt 1805. aasta plaanile,¹³¹³ esimesel korrusel domineerivad gooti maasvärkraamides kõrged aknad, teisel madalamad lünettaknad. Endised läänetornid on tasandatud hoone keskosa kõrguseks ja sinna on planeeritud tööruumid. Sisepääs on jäänud samale kohale nagu 1803. aasta kavanditel, lõunaküljel on kohandatud selleks kaks traveed, millest vasakpoolne juhiks kirikusse ja parempoolne raamatukokku. Hoone välisilmes jälgib Krause gootika elementide võimalikult lihtsat ja

¹³⁰⁴ Speyeri toomkirik on varaseim näide saksa suurte katedraalide restaureerimisest. Ehitati varemetest üles Franz Ignaz Neumanni poolt aastatel 1772–1778. Glendinning, *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation. Antiquity and Modernity*, 43.

¹³⁰⁵ Ants Hein, „Esialguses vormis, ilma olulisema inetamise ja muutmiseta...”. Tallinna Oleviste kiriku taastamine pärast 1820. aasta tulekahju [‘In its original form, distorting or altering none of its essential features ...’ Restoration of St. Olaf’s Church of Tallinn after the Fire of 1820.]. Vana Tallinn, 26 (30), 65–103. 2015, 80.

¹³⁰⁶ Praegu säilitatakse suurt osa gravüüridest Göttingeni raamatukogus.

¹³⁰⁷ TÜR KHO 8975.

¹³⁰⁸ Bothe, „Die Bewertung Friedrich Gilly in der Kunst- und bauhistorischen Forschung“, 175.

¹³⁰⁹ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 88.

¹³¹⁰ Vt. „Toomkirik“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 3: Linnaehitajana Tartus*, 152–160.

¹³¹¹ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, ill nr 47. Publitseeritud ka: *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 3: Linnaehitajana Tartus*, 158.

¹³¹² TÜR KHO F 9, s. 25, 9.

¹³¹³ RA, EAA.2100.11.147, 1.

kerget lahendust. Siiski on sel plaanil loobutud läänetornide ülesehitamisest ja selle asemel on hoone keskossa paigutatud haritorn. Kõrge läänetorn oli 19. sajandi algusest Euroopas levinud neogootika armastuse ilmekaks näiteks, mis ka Krauset ükskõikseks ei jätnud. Kõrge läänetorni ehitamise kulukust aga ei seadnud arhitekt kahtluse alla, mistõttu pakkus ta välja, et hoone keskel võiks olla vähemalt suhteliselt kõrge haritorn, mille eeskujudena nimetas arhitekt erinevaid talle tuntud kõrgeid torne. Ta kirjutas: „Mulle, ja vaid mulle üksi näib, et torn ei tohi olla pelk kaunistus, ta peab olema tähendusrikas ja väljapaistev nagu admiraliteedihoone torn Peterburis, Peetri kiriku torn Riias, Miikaeli kiriku torn Hamburgis, Münsteri torn Strasbourgis.“¹³¹⁴

Olga Parise töö kaudu tuntud ristlõige¹³¹⁵ kuulub ilmselt kokku just selle fassaadilahendusega, mis lubab hoone sisemuses lisaks kirikule näha ka kiriku peal paiknevat korrust, mis oli ette nähtud teaduslikele kogudele – seintel on aimatavad maalid ja galerii ees eksponaatide lauad. Tähelepanuväärne on see, et hoone põhjaküljele on paigutatud muud ruumid, mida Paris nimetab kalefaktorite ja kantseleiametnike eluruumideks,¹³¹⁶ mistõttu jääb hoone keskosas paiknev suhteliselt väike kirik põhjaküljest valgustamata. Hilisemad uurijad on pikihoone põhjaküljele planeeritud ruume pidanud ametnike tööruumideks ja panipaikadeks, hoone teist korrust loodusteaduslike kogude ja kunstikogu hoidmise ning eksponeerimise tarvis planeeritud pinnaks.¹³¹⁷ Kui Krause plaan oleks realiseerunud, siis oleks ühe katuse all olnud tõeline valgustusajastu tempel – raamatukogu, kirik, teaduskogud ja õppekabinetid. Nii lähenes Krause ka kirikule kui koguduse religioosse ja kultuurilise elu keskusele ning kui elu vaimse ja materiaalse poole tasakaalustatud ühendusele.¹³¹⁸ Kiriku sissepääs paiknes idasuunas ja ilmselt seetõttu on joonisel altar paigutatud läände. Kõrvallõõve eraldas pealõõvist arkaadistik ja nende vahele olid paigutatud rõdud. Joonisel on näha ka endistes läänetornides paiknevad töökabinetid ning ristlõikel on ära toodud ka raamatukogu, mis arhitektile iseloomulikult on kujutatud detailselt – sel on ära toodud ka raamatukogus paiknevad kipskujud.

1820. aasta septembrikuisesse joonistekomplekti kuuluvad ka kiriku ristlõige nii oreilirõdu kui altari kohalt¹³¹⁹ ja kiriku ida- ja läänefassaadide joonis.¹³²⁰ Kiriku ristlõigetelt on samuti selgesti aru saada, et kirik on sel joonisel pööratud nõ tagurpidi – altar on paigutatud läände ja oreilirõdu koos selle kohal oleva kõrge haritorniga on kiriku sissepääsu juures ida suunas. Torn paiknes visuaalselt endise pikihoone keskel. Krause on detailselt joonistanud haritorni puitkonstruktsiooni ning selle põhiplaani joonise keskel eraldi esitanud. Plaan kinnitab veelkord, et põhjaküljel paiknevad muu otstarbega ruumid ning kiriku jaoks on

¹³¹⁴ Frey, „Ein alter Plan zum Wiederaufbau des Dorpater Domes“, 116.

¹³¹⁵ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, ill. 47.

¹³¹⁶ *Ibid.*, 88.

¹³¹⁷ Frey, „Ein alter Plan zum Wiederaufbau des Dorpater Domes“, 112.

¹³¹⁸ Kreem, „Oma aja laps. Tartu ülikooli kiriku ehitusplaanidest 19. sajandi kohalikus ja rahvusvahelises kontekstis“, 84.

¹³¹⁹ RA, EAA.402.10.130, 6.

¹³²⁰ *Ibid.*, 5.

kohandatud endine kesklööv ja lõunaküljel kabelite tsoon. Oreliseina joonisel on ära toodud orel, orelirõdu ja nende taga aimatavad rokokooilmelised maalingud. Parempoolsel joonisel on kujutatud altaritsooni, kus paikneb nišši paigutatud maneristlikes vormides kantselaltar. Selle lahenduse juures on huvitav asjaolu, et altaritsoonis puudub mensa ning selle asemel on näha kantslisse juhtivat treppi.

Kantselaltari algeeskujud pärinevad hernhuutlikust traditsioonist ja millega oli Krause kokku puutunud juba oma lapsepõlvemail Böömimaal ning mida ta praktiseeris oma varasemal arhitektiperioodil korduvalt Liivimaa maakirikuid kavandades. Krause enda altari kirjeldus ütleb: „Altar peab eraldi seisma põrandast kolm jalga kõrgemal estraadil. See on 12 jalga lai, 36 jalga kõrge. Altarist mõlemale poole joonia kapiteelidega pilastrite vahele paigutatakse baldahhiinide alla kujud: „Usk ja Lootus.“ Nende vahele jäävast kantslist võib kõnepidaja lausuda Tõe ja Armastuse sõnu. Kantslist mõlemal pool, nagu ka kõlakatuse kohal, on jäetud koht maalidele: a) Kristus variseride keskel; b) Kristuse ristilt võtmine; c) Kristuse taevaminek. Kogu lahendust kroonib palmiokste ja loorberilehtedega ümbritsetud Gloria motiiv, mille kuldset sära saab müüris oleva ava kaudu veelgi suurendada. Altari puidutöö – peenelt lakitud, varjunditega nüansseeritud – on alati odavam kui kergesti kahjustatav stukk.“¹³²¹ Nii võib arvata, et sellise lahenduse juures lähtub arhitekt ideest, mida ta oli 1817. aastal kasutanud Riia toomkirikus, kus antikiseerivate sammaste vahel on leidnud koha Kristuse ülestõusmise stseen ja seda ümbritseb rikkalik, osalt gooti ja osalt baroksest traditsioonist pärinev dekoor.¹³²²

Käesoleval joonisel kujutatud lahendus oli oluliselt väiksem kui 1803. aasta kavandites, ning ilmselt seetõttu pälvis ka kriitikat ülikooli poolt. Lahendusega, kus kirik oli keeratud tagurpidi ja puudus altarilaud, ei saanud ilmselt paljud nõustuda. Krause argumenteeris aga endale omase poeesiaga: „Esimesed kristlased teenisid Issandat katakombides. Ja tema kuulis! Siin aga ei hakka võimutsema vanakraam ühes rottide ja hakkidega. Hoopiski taevast päritolu sädemed, looduse ja kunsti lapsed, kes südamest kõnelevad, asuvad siin elama.“¹³²³

1820. aasta novembris joonestab Krause veel ühe toomkiriku lõunafassaadi kavandi,¹³²⁴ mis eristub eelmisest läänetornide akende kujunduse osas, samuti on kolmanda korruse akent raamistamas suured akantusornamendiga rosetid. Hoone keskel on endiselt haritorn, portaalid on lisaks saanud ülaossa dekoori.

Oma kaaskirjas 1820. aasta joonistele rõhutab Krause, et vanad varemed on kindlalt läbi uuritud, müürid kuivad ja ehitustöödega oleks võimalik kiirustada. Seevastu uuele kohale ehitamine (ilmselt peab Krause siin silmas võimalust ehitada uus kirik all-linna, mille tarvis ta sama aasta kevadel kuppelkiriku ja väikese linnakiriku joonised valmistas), võtaks tunduvalt rohkem aega ja kulusid.

¹³²¹ Frey, „Ein alter Plan zum Wiederaufbau des Dorpater Domes“, 118.

¹³²² 1895. aastal altar kõrvaldati ja asendati Wilhelm Neumanni rentaabliga. Vt Ojars Spārītis, „Kirchenbau – vom Rigaer Dom bis zum Jungfernhof“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal*, koost. Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002), 244.

¹³²³ Frey, „Ein alter Plan zum Wiederaufbau des Dorpater Domes“, 115.

¹³²⁴ RA, EAA.402.10.130, 4.

Sest esmalt tuleks leida krunt, see ette valmistada, puhastada ja alles seejärel saaks ehitusega algust teha. Toomkiriku varemetes oleks aga igati sobiv paik, kus taastataks vanas vaimus ja maitsega kirik ülikoolile. Samuti rõhutab arhitekt, et see oleks lähedal nii peahoonele kui teistele ülikoolihoonetele ning moodustaks nii nendega terviku.¹³²⁵

1821. aasta kavanditel, millest dateeritud on üks,¹³²⁶ (ilmselt kuulub samasse periood ka teine),¹³²⁷ on läänetornide keskossa püstitatud üks kõrge torn. Krause mõte taastada tornid samas vaimus, sama maitsega ja sama kõrgena kui kogu hoone pikk oli, leidis ülikooli nõukogus kaasamõtlemit.¹³²⁸ Ülikoolikiriku läänefassaadi joonisel 1821. aasta oktoobris¹³²⁹ on Krause andnud ka neogooti stiilis hiigeltorni täpse joonise. Läänefassaadil eralduvad kolm korrust, mille peal on rinnatis, kust kerkib teravatipulise tornikiivri, tuulteroosi, kellarõdu ja gooti fiaalidega torn. Fassaadil kujutatud gooti stiilis teravkaarsed aknad suurenevad iga korrusega ning fassaadil kujutatud kolmikportaal on kaunistatud vimpergide ja fiaalidega. Läänefassaadi peaportaali puhul on viiteid Euroopa kaugetele ja hingeülendavatele eeskujudele ning eeskujudena palus Krause vaadata vanade, auväärsete katedraalide poole Saksamaal, Prantsusmaal, Hispaanias, Itaalias, Britannias.¹³³⁰ Teine kõrge läänetorniga kavand¹³³¹ on dekoorilt oluliselt tagasihoidlikum. Läänefassaad on lihtne, portaal puudub, ristlõikelt nähtub, et endiste tornide osa on vahelagedega jaotatud viieks korruseks, millest kaks alumist on madalamad. Läänefassaadi keskosas kõrgub kellatorn, mis on küll teravatipuline, kuid siiski väga lakooniline, arhitekt on neogootikale iseloomulikust dekoorist sootuks loobunud.

Kõrge läänetorniga kavandid leiavad ülikooli nõukogus heakskiitu, eriti oli sellest ideest lummatud Parrot. Nõukogu tänas Krauset imetlusväärse vana piiskopikiriku taastamisplaanide eest, kus muuhulgas olid taastatud ka vanad ilus(ad) 300 jalga kõrged torn(id).¹³³² Nõukogu märkis, et tegu on ettevõtmisega, mille sarnast pole ehk juba 400 aastat ette võetud: [...] see on vene ehituskunsti esmane püüe luua taevastesse kõrgustesse püüdlevat õhtumaist keskaegses stiilis hoonet.¹³³³ Läänetornide kavandades olid arhitektil ilmselt silme ees Johann Gottfried Grohmanni „Gooti ehituskunsti näidetes“ ära toodud Naumburgi ja Meissen'i katedraalid.¹³³⁴

¹³²⁵ RA, EAA 402.5143, 11–12p.

¹³²⁶ RA, EAA.402.10.130, 7. Dateeritud oktoober 1821.

¹³²⁷ *Ibid.*, 8.

¹³²⁸ RA, EAA.402.4.143, 11–12p.

¹³²⁹ RA, EAA.402.10.130, 7.

¹³³⁰ Frey, „Ein alter Plan zum Wiederaufbau des Dorpater Domes“, 114.

¹³³¹ RA, EAA.402.10.130, 8.

¹³³² Kahe torniga jooniseid säilinud pole, mistõttu võib arvata, et jutt on siiski ühe kõrge läänetorniga kavanditest.

¹³³³ Frey, „Ein alter Plan zum Wiederaufbau des Dorpater Domes“, 119.

¹³³⁴ Johann Gottfried Grohmann, *Bruchstücke der Gothischen Baukunst*. Studium der Baukünstler und dem Vergnügen der Liebhaber. Gestochen von Frosch und Hüllmann (Leipzig: Baumgärtner, 1799), Heft 1, Taf. 2.

Krause ise aga oli tornide taastamise osas kahtleval seisukohal, sest kartis, et vundamendid ja pinnas ei kannaks säärast raskust. Ka oma mälestustes viitab Krause, et kõrge torni idee taga seisis Parrot: „Kui aga tema geoloogia ja vulkaanidega pole asjad paremini kui praktilise ehituskunstiga, siis – ka hea inimene võib vahetevahel tulla igasugustele kõige teadmise ja täiuslikkuse ideedele. Parroti sooviks oli ehitada 300 jala kõrgune torn, teadmata seejuures midagi vundamentidest!“¹³³⁵

Ülikooli kiriku rajamiseks toomkiriku varemetesse tegi Krause ka täpsed arvutused ja saatis koos kavanditega ülikooli nõukogule detailse ehituseelarve, mille kaaskirjas ta kirjutab: „Raha, oh maailma hing!“ Arhitekt oli täpne nii arvutustes kui selgetes tööjuhistes, nii on kiriku ülesehitamise dokumentatsioonis ka täpsed joonised akende gooti maasvärkraamide tegemiseks.¹³³⁶ Eeskujuga võtab Krause ilmselt Grohmannilt, kelle järgi valmivad toomi detailjoonised: maasvärkraamid, fiaalid ja tornikesed.¹³³⁷

Ülikooli nõukogu vaagis võimalikke lahendusi ja tõi välja plussid ja miinused mõlema lahenduse puhul. 12.–13. juunil 1821. a.¹³³⁸ läbi viidud memorandumis toodi välja toomkiriku taastamise negatiivsed argumendid:

- tuleohutuse mõttes ei ole mõttekas Toomile ehitada liiga palju hooneid,
- külmadel talvedel võib kujuneda probleemiks suure kiriku kütmine,
- toomkiriku taastamise kulud ületavad uue kiriku ehitamise kulud,
- kuna peahoones juba on olemas nn. suur auditoorium (tänapäevane aula), ei ole otstarbekas ehitada toomele veel üht suurt saali.

Positiivsed argumendid toetusid ainult Krause arvamusele:

- kirik tuleb taastada selle kunagisel kujul (sks *in vorigen Gestalt wiederherstellen*), andes talle tagasi tema kunagise otstarbe (sks *vorigen Zwecke*), mis võiks saada auväärseks kingituseks monarhile,
- juba praegu on osa kirikust taastatud raamatukoguna. Raamatukogus olevad 40. 000 köidet moodustavad hiiglasliku varamu. Seetõttu oleks ülejäänud 2/3 kirikust mõttekas sama hoolikalt üles ehitada,
- kiriku müüridest pudenevad pidevalt alla telliskivid, nii oleks kiriku telliskivi- kaunistuste taastamine rõõmuks pigem elavatele kui surnutele,
- ülikool saaks juurde ühe ruumi loengute pidamiseks,
- toomkirik asub ülikooli krundil, säilinud on nii selle vundamendid kui tornid. Kiriku ehitamisel all-linna tuleb alles talle leida koht, mis rahuldaks selle praegusi omanikke, s.t uue kiriku maa-ala tuleb ülikoolil osta, milleks peaks kulutama märkimisväärseid summasid,

¹³³⁵ Krause, *Das erste Jahrzehnt der ehemaligen Universität zu Dorpat. Aus dem Memorien Professors Johann Wilhelm Krause*, 101.

¹³³⁶ RA, EAA.402.5.143, 147.

¹³³⁷ Grohmann, *Ideenmagazin für Liebhaber von Gärten, Englischen Anlagen und für Besitzer von Landgütern um Gärten und ländliche Gegenden....*

¹³³⁸ RA, EAA.402.5.143, 147.

- kõigele lisaks ei leidu all-linnas ühtegi paika, kuhu saaks ehitada ilma, et selleks tuleks pinnasesse rammida 18 jala sügavuselt palke ja ehitada seejuures alusparved, milleks läheb ühtekokku vaja 6000 palki.¹³³⁹

Krause kavandid töösse ei läinud. Ülikool otsis edasi. 1821. aastal pakuti võimalust kavandada Tartusse kirik Berliini Ehitusakadeemia kasvandikule, aastatel 1808–1812 Tallinnas tegutsenud ja sealt Peterburi kaudu Helsingisse siirdunud Carl Ludvig Engelile. 1822. aastal kirjutas Engel oma noorpõlvesõber Carl Herrlichile: „Sain kevadel Struvelt Tartust kirja – ülikooli kuraator Lieven oli talle teinud ülesandeks vana vene kiriku (toomkiriku) varemete muutmise ülikooli kirikuks, kus oleksid leidnud koha uued saalid ja millel oleks kõrge gooti stiilis torn. Professor Krause, kes on ehitanud kõik teised ülikoolihooned, on nimelt nii vana ja haige, et ta ei ole suuteline juhatama seda suurt ehitushanget.“¹³⁴⁰ Engel loobus pakkumisest.¹³⁴¹

1826. aastal paluti Peterburist saata vanu plaane, sh ülikoolihoonete üldplaan, kiriku plaanid, erilõiked ja fassaadide joonised ja selgitused kiriku tolleaegse seisukorra kohta, kus oleks märgitud ka kahjustatud kohad. Samuti paluti otsida toomkiriku fassaadi jooniseid kuni 1598. aasta tulekahjuni. Paraku ei olnud Tartu linnaarhiivist võimalik tulekahjude ja Peeter I ajal arhiivi Pihkvasse saatmise ja sealt ebatäieliku tagasisaatmise tõttu Püha Dionysiuse¹³⁴² kiriku kohta andmeid leida. Teadaolevalt puudub sellekohane materjal ka Riias. Krause plaanid jäeti lõplikult kõrvale, 1828. aasta 10. augustil Krause suri.

1829. aasta oktoobris külastas Tartut Peterburi arhitekt David Visconti, kelle ülesandeks oli välja selgitada, kas toomkiriku varemeid saaks ülikooli kiriku ehituseks kasutada.¹³⁴³ Vastavalt ülikoolis 1834. aastal koostatud nimekirjale, kus on ära toodud ülikoolihoonete ja maavalduste plaanid aastatest 1800–1831, tegi Visconti vähemalt neli joonist. Eristada saab kahte fassaadijoonist ja põhiplaani ning lõiget. Lisaks esitas Peterburi arhitekt 2. detsembril 1829. a „Püha Dionysiuse toomkiriku ehituseelarve“¹³⁴⁴, mis samuti plaanide juurde lisati. Ka selgub sellest nimekirjast, et Visconti oli arvatud ehituskomitee liikmeks.¹³⁴⁵ Kahjuks pole need plaanid ja eelarve täna Tartus leitavad/säilinud. Veel on teada, et 1830. aastal ei olnud toomkiriku varemetesse kiriku ehitamise ideest lõplikult loobutud,

¹³³⁹ Maiste, „Ülikooli- ja linnakirik“, 229.

¹³⁴⁰ “C. L. Engel Herrlichile, 22.12.1822”, *Carl Ludvig Engel: Kirjeet – Brev – Briefe 1813–1840*, koost. Nils Erik Wickberg (Helsinki: Helsinki-Seura, 1989), 177.

¹³⁴¹ Vt ka Maiste, Ormisson-Lahe, „Toomkiriku valgustusajastu valgusel. Varemetest kerkib raamatukogu“, 180.

¹³⁴² Nimetus „püha Dionysiuse kirik“ oli käibel alates 17. sajandist. See nimetus on ekslik ning toomkirik oli tegelikult pühitsetud apostlitele Peetrusele ja Paulusele. Arvatavalt oli Püha Dionysiusele pühendatud üks kiriku altaritest. Kaur Altoa, „Tartu toomkiriku pikihoone ja lääneseina ajalooline uurimus“, kd I-A (Tartu, 1979), 26. Käsikiri autori valduses.

¹³⁴³ *Ibid.*, 7.

¹³⁴⁴ *Bauanschlag für die St. Dionysius- Domkirche in Dorpat, durchsehen von Glied des Baucomite Visconti d.2. Decb. 1829.*

¹³⁴⁵ RA, EAA.402.5.282. Täisnimekiri publitseeritud ka: *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas*, 484 jj.

sest ülikooli raamatukogu bibliotekaar Emil Andres kirjeldab oma mälestustes keiser Nikolai I külaskäiku raamatukogusse 1830. aasta mais, kus keiser olla väitnud, et raamatukogu tuleks mujale viia ja varem edasises ulatuses ülikooli kiriku jaoks välja ehitada.¹³⁴⁶

1835. aastal sai ülikooli arhitektuuriprofessoriks Göttingenis ja Königsbergis õppinud Moritz Heinrich Jacobi, kes koostas ülikooli kuppelkiriku ehitusplaani ja eelarve.¹³⁴⁷ Taaskord jäi kirik ehitamata ning alles pärast seda, kui ülikooli arhitektiks oli saanud Karl Rathaus, kes esitas 1851. aastal ülikoolile oma kiriku projektid, pühitseti 1860. aasta 31. jaanuaril peahoone taha endise Maarja kiriku müüridele püstitatud ülikooli kirik sisse.¹³⁴⁸

3.2.11 Kantseleihoone

Peahoone jäi ülikooli vajadustele üsna kiiresti kitsaks. Juba 1820. aastal toomkirikusse ülikooli kirikut planeerides oli põhjalööv ja tornide osa mõeldud töökabinettideks. Toomkiriku ülesehitamise idee ei leidnud heakskiitu ja ruumikitsikus peahoones suurenes. Lisaks töökabinettidele oli puudus ka suurematest auditooriumidest, sest üliõpilaste arv oli võrreldes taasavamise järgse ajaga mitmekordistunud.¹³⁴⁹

1826. aastal oli päevakorras päris uue hoone ehitamine. Esialgne plaan oli ehitada uus hoone endise Maarja kiriku platsile paralleelselt peahoonega, fassaadiga vastu toonast *Marienstrasset*, tänast Jakobi tänavat. Ülesande hoone projektiga tegelemiseks said Parrot ja Krause 1826. aasta märtsis.¹³⁵⁰ Säilinud kavanditest kaks on dateeritud ja kolmanda võib korruste plaani arvesse võttes siduda sama ajaga. J. Krause signatuur on ühel säilinud plaanil, mis on joonestatud 14.–18. märtsil 1826. a¹³⁵¹ ja mis on pealkirjastatud kui *Plan eines Collegien und Canzellen Gebäudes d.K. U zu Dorpat*. Kavand on mõnevõrra erandlikult joonestatud ruudulisele paberile, kuid peaaegu lõpuni viimistletud – plaan on kolooreeritud ja varustatud detailse eksplikatsiooniga. Teine kavand¹³⁵² kannab Krause poja Wilhelm Krause signatuuri ja kolmas¹³⁵³ plaan, millel on ära toodud korruste

¹³⁴⁶ Emil Anders, *Erinnerungen des weil. Universitäts-Bibliothekars zu Dorpat Emil Anders nebst einer Biographie und Charakteristik des Verfassers*, hrsg. von L. v. Schroeder (Reval: Lindfors' Erben, 1892), 292–293.

¹³⁴⁷ Raid, *Tartu ehitusmeistrid 17. sajandist kuni 19. sajandi keskpaigani*, 87.

¹³⁴⁸ Johannes Frey, *Aus der Geschichte der Universitätskirche zu Dorpat* (Dorpat: Druck von C. Mattiesen, 1910), 26.

¹³⁴⁹ 1802 alustas 46 üliõpilast ja 1827. aastal oli üliõpilaste arv kasvanud 452ni, Toomas Hiio, „Tartu ülikooli üliõpilaskond 1802–1917“, *Universitas Tartuensis 1632–2007*, toim. Toomas Hiio, Helmut Piirimäe (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007), 218.

¹³⁵⁰ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 91.

¹³⁵¹ TÜR KHO F 9, s. 29, 9. Das Universitäts-Hauptgebäude (1803–1812). Pläne nebst Erklärungen. Architekturdetails. 16. Sept. 1804 – Apr. 1826.

¹³⁵² *Ibid.*, 10.

¹³⁵³ RA, EAA.402.10.130, 3. Pläne der Universitätskirche und Bibliothek, auf Zeichen- und Schreibpapier 1820.

plaanid ruumilahendusega, on signeerimata, kuid joonise käekiri viitab Kranhalsile.

J. W. Krause kavandil¹³⁵⁴ on ära toodud kavandatava hoone esi- ja tagafassaad, kahe korruse põhiplaanid ja otsavaated. Selle hoone puhul jätkab Krause ülikooliansamblile iseloomuliku arhitektuurikeele kasutamist. Vormikõnes püüdleb arhitekt peahoonega sarnase stiili poole, mis on igati põhjendatud, sest kavandatav hoone oli mõeldud peahoone taha, sama pikana ja viimasega harmoneeruvalt. Võrreldes peahoonega oli kantseleihoone madalam, esimene korrus on asetatud maapinnaga tasa ja keldrid puuduvad.

Hoone esifassaadil eendub kolmnurkfrontooniga keskrisaliit, mille viiluväljal paikneb kartušimotiiviga stukkdekoori keskel ümaraken. Peahoone fassaadiga seob seda hoonet veel raskepärane hammaskarniis ja katusesse lõikuvad lünettaknad. Hoone esifassaadil, mis on pööratud Toomemäe poole, rütmistavad fassaadi tihedad aknaread ja neli sissepääsu. Tagafassaadil, mis jääb hoovi, ehk peahoone poole, on sissepääse kolm. Esi- ja tagafassaadi viiluvälja lahenduse on arhitekt pakkunud identse, siiski võib joonise viimistluse järgi arvata, et kartušimotiiv stukkdekooriga on hilisem lisandus ja esilagu on arhitekt piirdunud ainult ümaraknaga. Otsafassaadidel sissepääsud puuduvad, ära on toodud kapitaalseinte ja katusekonstruktsiooni lahendus.

Joonisel on ära toodud ka detailne ruumide eksplikatsioon, mis annab ülevaate, milliseid ruume 1826. aastal ülikool juurde vajas. Esimesel korrusel on väikese eeskoja taga võlvitud kassaruum, millest paremale jääb rentei (sks *Rentkammer*) ja vasakule kantseleiruumid. Hoone keskosas leiavad koha veel konsiiliumi- ja kohtusaal koos eeskojaga. Hoone paremasse tiiba on planeeritud ruumid koolikomisjonile ja -komiteele, inspektorile ja hoone kalefaktorile. Hoone vasak tiib kordab peegelpildis eelpoolkirjeldatud lahendust, koolikomitee ja -komisjoni ruumide asemel asub arhiiv. Teisele korrusele on planeeritud auditooriumid, hoone otstes joonistamise ruumid. Korrustevaheline ühendus oli kavandatud nelja sümmeetriliselt, lakooniliselt rangeilmelise trepikoja abil.

J. W. Krause poja, Wilhelmi joonis¹³⁵⁵ on isa, kellelt poeg ka arhitektuurialast õpetust oli saanud, joonise koopia, mis on joonestatud valgele paberile ja lõplikult viimistletud. Hoone keskrisaliiti rütmistavad toskaana baaside ja kapiteelidega 6 pilastrit, mis püüavad siduda hoone vormikeelt veelgi enam peahoone omaga. Viiluväljalt on kadunud stukkdekoori idee ja piirdutud on ainult ümaraknaga. Sissepääsud nii esi- kui ka tagafassaadil on saanud väikese atikafrontooni. Ruumilahendus on jäänud samaks, esimesel korrusel asuvad ametiruumid ja teisel neli auditooriumi ning ruumid joonistamise tarbeks.

Ilmselt Kranhalsi tehtud tehniline korruste plaanide joonis pole kahjuks säilinud koos eksplikatsiooniga, mistõttu ei saa väita, et ruumide eksplikatsioonis midagi ehitusjooniste täpsustamisega muudeti.

¹³⁵⁴ TÜR KHO F 9, s. 29, 9. Das Universitäts-Hauptgebäude (1803–1812). Pläne nebst Erklärungen. Architekturdetails. 16. Sept. 1804 – Apr. 1826.

¹³⁵⁵ TÜR KHO F9, s. 29, 10. Das Universitäts-Hauptgebäude (1803–1812). Pläne nebst Erklärungen. Architekturdetails. 16. Sept. 1804 – Apr. 1826.

Teadmata põhjusel antud hoonet siiski ei ehitatud, kuigi valminud olid nii detailsed kavandid ja 1826. aasta aprillis ka ehituseelarve.¹³⁵⁶ Veel sama aasta lõpul ilmnes ülikooli nõukogu ja linna vahelisest kirjavahetusest, mis käsitleb küll tee sillutamise küsimusi, et plaan oli jõus,¹³⁵⁷ kuid hoone ehitusega siiski ei alustatud.

1829. aasta sügisel külastas Tartut Peterburis tegutsenud Šveitsi päritolu arhitekt David Visconti (1768/72–1838),¹³⁵⁸ kes tegi siin kavandeid toomkiriku ülesehitamiseks. Lisaks on ülikooli plaanide nimekirjas säilinud märke, et Visconti joonestas „uue kivist hoone ehituse plaani kantslele ja ülikooli auditooriumide jaoks“ ning ka selle hoone fassaadi ja läbilõike.¹³⁵⁹ Kuhu antud hoone planeeritud oli või millised need kavandid olid, pole kahjuks teada, sest ilmselt ei ole Visconti plaanid Rahvusarhiivis säilinud ja Venemaa Riikliku Ajalooarhiivi kogudest on need seni leidmata.

Ruumikitsikust peahoones leevendasid hoonele lisatud tiibehitused aastaist 1855–1858, mille projekteeris toonane ülikooli arhitekt Karl Rathaus.

3.2.12 Ülikooli raamatukogu kalefaktorite ja teenijate elumaja

Ülikooli raamatukogu teenistujate eluruumide küsimus oli ülikooli nõukogus päevakorral juba 1815. aastal, kui märtsi lõpus paluti Krauselt arvamust teenijate köögi ehitamiseks. Joonised ja ehituseelarve kuluaruande, mille ülikooli liiga kalliks põlgas, koostas Kranhals.¹³⁶⁰ Krause vabandas aprillis, et teda on vaevanud podagrahood, mis on olnud seotud tugevate vihmasadudega, mistõttu pole ta varem vastanud. Ta lisab, et teenijate köögi ehitusele kuluks tegelikult veelgi rohkem, sest sel peaks olema eeskoda, lisaks suureneks seoses pliidi kütmisega oluliselt ka puude kulu ning hoolduskulu, sest sellisel juhul peaks korstnat pühkima iga 14 päeva tagant. Raamatukogule suureneks aga oluliselt tuleoht, sest tõttu on raske seda mõtet heaks kiita. Ülikooli nõukogu nõustus Krause ettepanekuga ning teenijate eluruumide laiendamise ja köögi ehitamise mõttest 1815.

¹³⁵⁶ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 92.

¹³⁵⁷ RA, EAA.402.4.116, 314. Verzeichnis der Domplätze, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, dem Rat der Stadt Dorpat u.a. betreffend die Universitätsgrundstücke, 24.04.1803–02.11.1849, 314.

¹³⁵⁸ Visconti oli arhitektide perekond. Siiski võimaldab siinsetes arhiiviallikates märgitud „D“ atribueerida selle Davidiks, kes kõige püsivalt oma põlvkonnas Peterburis arhitektina tegutses. Päritolu osas on lisaks Šveitsile osutatud ka Itaaliale, Curio vs Piemonte. Üks võimalik sugupuud: „Fate of Sanct-Peterbourg Westernised Middle Class Kin of Visconti“, <https://www.geocities.ws/petrussanctus/visconta.html>; natuke erinevad aastaarvud esinevad *Geni.com* andmebaasis: „Davide Visconti“, <https://www.geni.com/people/Davide-Visconti/6000000139532575938> [vaadatud 15.01.2025].

¹³⁵⁹ RA, EAA.402.5.282. Verzeichnis der Pläne und Risse im Universitätsarchive 1800–1831, May 1834. Tsiteeritud: *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas*, 491.

¹³⁶⁰ RA, EAA.402.5.51, 181. Protokoll-Extrakte, Kostenanschläge und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Universitätsrentkammer und anderen über Bauten und Reparaturen an den Universitätsgebäuden. 07.04.1803–22.12.1817.

aastal loobuti. Ka 1815. aastal kasutab Krause ülikooli nõukogule vastates veel võimalust meelde tuletada, et varemte keskosa planeeriti ju täis ehitada, ühe plaani järgi pidid sinna tulema erinevate ametnike korterid ja seetõttu ei oleks mõistlik sinna praegu kalefaktorite ja teenijate eluruume ehitada.¹³⁶¹

Teenijate ja kalefaktori elumaja küsimus kerkis uuesti päevakorda 1827. aastal, kui hoone asupaigaks pakuti kliiniku ja raamatukogu vahelist krunti.¹³⁶² Toome paanil¹³⁶³ on huvitava detailina märgitud toomkiriku kooriosa vastas asuv *Hauptgebäude* ja sellest lähtuvad kahes suunas kolonnaadid, ulatudes kliiniku ja teiselt poolt väiksema hooneni, teenijate ja kalefaktorite elamuni. 1827. aastal kavandatud kalefaktorite ja teenijate elumaja paikneb sellel plaanil Toomel asuva kuuri ja Morgensterni krundi juurest Toomelt alla viiva tee vahel, toomkirikust loodes. Kaardi dateeringuks pakub Rahvusarhiiv 1808. aastat ning ilmselt on Krause kasutanud seda aluskaardina 1827. aastal uue hoone kavandatavat asukohta märkides. 1820. aastatest see kaart kindlasti pärineda ei saa, sest plaanil, kus on ära toodud Toomemägi ja sellega piirnevad krundid, pole märgitud ei astronoomi maja ega ka anatoomikumi laiendust. Rahvusarhiivi dateeringuga nõustudes jääb õhku küsimus, miks ja millal on kantud kaardile nn uus peahoone? Kas tegu võib olla ka 1820. aastate lisandusega, kui oli päevakorras kantseleihoone ehitus? Või on tegu arhitekti fantaasiaga? Kaardi tagaküljel olev osaliselt hävinud eksplikatsioon puudutab peahoone ehitust ja katab aastaid 1803–1805. Samas jääb siiski selgusetuks, miks on peahoone ehituslugukirjutatud Krause käega Toomemäe kaardi tagaküljele.

Kavandatava kalefaktorite ja teenijate elumaja fassaadiküsimuses jäeti Krausele täiesti vabad käed, kuid tingimuseks seati hoone elegantne ja maitsekas välimus.¹³⁶⁴ Kavand on dateeritud arhitekti poolt 16. detsembriga 1827. Hoone üldkuju on sarnane ökonoomimajaga, mille mõõtmeid on suurendatud, kuid erinevalt ökonoomimajast puudub hoonel keskrisaliit. Sarnaselt ökonoomimajaga on sissepääsu kohalekonsoolidele asetatud katus.¹³⁶⁵

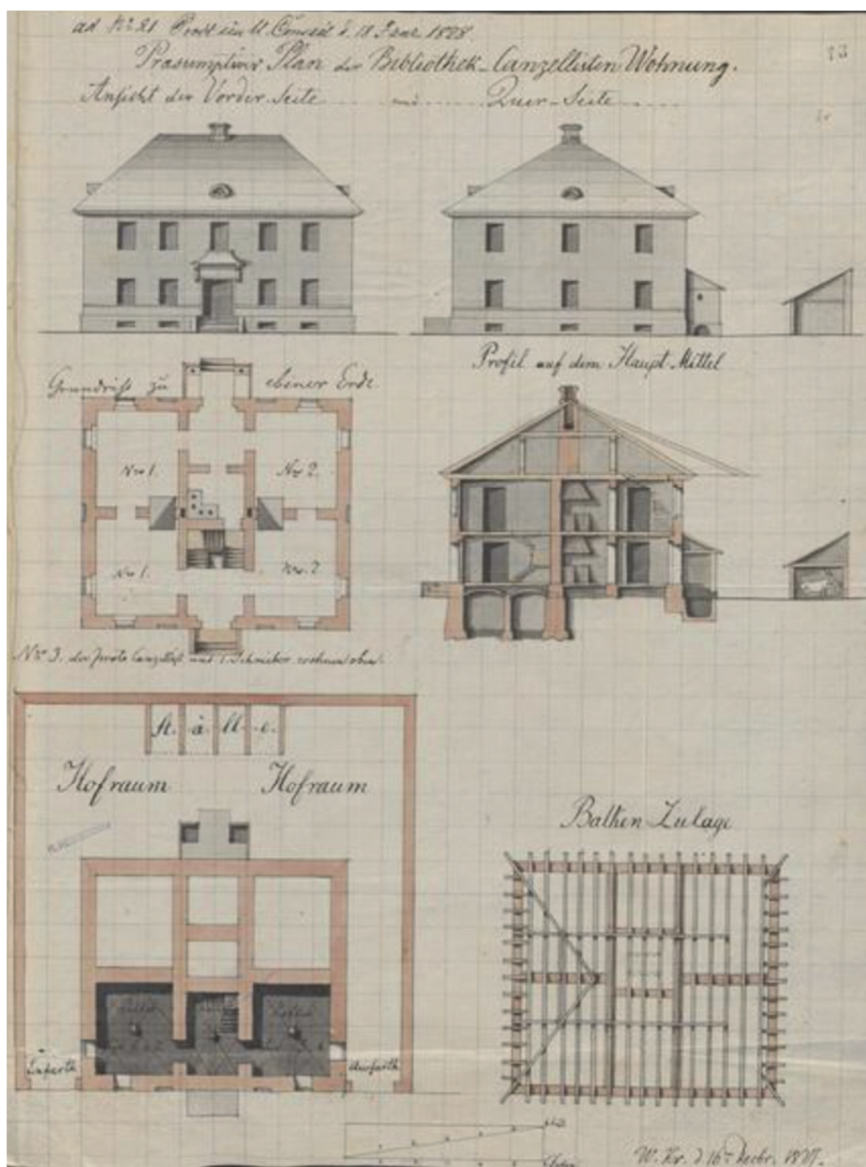
¹³⁶¹ RA, EAA.402.5.51, 176–178. Protokoll-Extrakte, Kostenanschläge und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der Universitätsrentkammer und anderen über Bauten und Reparaturen an den Universitätsgebäuden. 07.04.1803–22.12.1817.

¹³⁶² RA, EAA.402.5.217. Plan, Kostenanschlag und Briefwechsel mit dem Kurator des Doprater Lehrbezirks, dem Direktor der Universitätsbibliothek u.s über den Bau eines Wohngebäudes für das Dienstpersonal der Bibliothek und für den Sekretär der Rentkammer. 22.09.1827–14.02.1829

¹³⁶³ RA, EAA.2100.11.144, 6 (eksplikatsioon peahoone kohta lk 6p).

¹³⁶⁴ RA, EAA.402.5.217, 5.

¹³⁶⁵ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 93.

32. Toomele kavandatud Ülikooli teenijate ja raamatukogu töötajate elumaja plaan 1827. aastast. RA, EAA.402.5.217, 11.

Ülikooli nõukogu on joonise protokollinud 18. jaanuaril 1828. a – *Prosumptiver Plan der Bibliothek-Canzellisten Wohnung. Ansicht der Vorder Seite und Zuer Seite*. Maja katusekuju on kõrge ja keskosas lõikub katusesse poolkaares lünettaken. Maja esiküljele on planeeritud kelder. Alumine korrus on mõeldud kalefaktorite eluruumideks, kaks tuba kummalegi ja ühine köök. Teisele korrusele on planeeritud *proto Canzelist und Schreiber Wohnung*. Hoone tagaosas liitub ruum

loomade pidamiseks, mida Krause illustreerib loomastafaažiga (lehm). Lisaks esifassaadile ja külgvaatele on joonisel ära toodud esimese korruse plaan, lõige, katusekonstruktsioon ja maja ümbritsev aed koos aia tagaosas paikneva talliga (neljale hobusele).¹³⁶⁶ Maja ja hoovi mõõtmed toob Krause ära detailse ehituseelarve juures – 12 jalga pikk ja 12 jalga lai, ümbritsetud kolmest küljest müüriaga. Maja ise on 8 jalga pikk, 7 jalga lai ja 4 jalga kõrge.¹³⁶⁷ Raamatukogu juhataja saatis korduvalt palveid, et hoone ehitamisega alustataks, kuid hoone püstitamise mõttest loobuti 1829. aastal.¹³⁶⁸

3.2.13 Suplusasutus

Renessansiajal taastärganud idee, et terve vaim saab elada üksnes terves kehas, tõi humanistliku kasvatusprogrammi raames teaduste ja kunstide kõrval tähelepanu alla harjutused kehalise osavuse ja käeliste tegevuste arendamiseks.¹³⁶⁹ Juba aadliülikoolide programmides on lisaks kaunile kunstidele ka tantsu-, vehklemis- ja ratsutamistunnid. See traditsioon jätkus paljuski ka valgustusaja ülikoolides, sh Tartus. Vee tervistavat mõju oli rõhutatud juba 18. sajandil, mil lisaks kuurortidele rajati ka avalikke suplusasutusi. Seda võib seostada ka meditsiini arenguga, mis nägi ujumises ja veeprotseduurides häid võimalusi keha tugevdamiseks. Euroopa esimeseks avalikuks jõesuplusasutuseks peetakse Pariisis aastail 1760/61 Seine'i jões kuninga suplusmeistri poolt rajatud supluslaevadega kompleksi.¹³⁷⁰

Esimesed teated Tartu Ülikooli juurde suplusasutuse kavandamise kohta leiame ülikooli nõukogu protokollides 1803. aasta oktoobris, mil ujumiskunsti õpetaja planeeritakse kutsuda Hallest.¹³⁷¹ Samal ajal kinnitati, et eesoleval talvel on võimalik koguda vajaminevad ehitusmaterjalid ning kevadel saaks ehitusega alustada.¹³⁷² Asukohaks on nende protokollide juures Meltsiveski (*Mühlenteich*), kus rektori palvel tuleks kevadel uurida ka vee temperatuuri ja sügavust.¹³⁷³ Ülikool tegi omalt poolt kõik ettevalmistused suplusasutuse rajamiseks, kuid keeruliseks osutus krundi ostmine. Meltsiveski tiik asus ühelt poolt ülikooli raamatukaupmees Gaugeri maadel, kuid lisaks kuulus osa maad ka linnale, samuti asus neil maadel veski. Ülikool alustas läbirääkimisi juba 1806. aasta kevadel,¹³⁷⁴ kuid need venisid aastatepikkuseks, sest kui rendihinna osas jõuti kokkuleppele, siis

¹³⁶⁶ RA, EAA.402.5.217, 11.

¹³⁶⁷ *Ibid.*, 7.

¹³⁶⁸ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 93.

¹³⁶⁹ Gerd-Helge Vogel, „Suplusasutus“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas*, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2016), 193–194.

¹³⁷⁰ *Ibid.*

¹³⁷¹ RA, EAA.402.5.53, 11.

¹³⁷² RA, EAA.402.4.60, 46.

¹³⁷³ RA, EAA.402.5.28, 1.

¹³⁷⁴ *Ibid.*, 3.

tekitasid eriarvamusi mitmed detailid – näiteks tara, mis aitaks vältida liigset publikut; möldri karjamaa, mida ülikool soovis muuta pargialaks jne.¹³⁷⁵

Krause esimesed kavandid ülikooli suplushoone tarvis pärinevad 1805. aasta veebruarist, mil ta andis ülikooli nõukogule üle korraga nii botaanikaaiia kasvahoone, tähetorni kui ka suplusasutuse ja maneeži kavandid.¹³⁷⁶ Arhitekt esitas ühel joonisel suplusmaja, pargi ja tiigi kavandid koos detailse eksplikatsiooniga.¹³⁷⁷ Sellel kavandil on selgelt näha pargiarhitektuuri eeskujusid, mida Krause tundis nii Johann Gottfried Grohmanni¹³⁷⁸ kui ka Christian Cajus Lorenz Hirschfeldi¹³⁷⁹ teoste abil. Siinkohal on huvitav märkida, et tänini on TÜ raamatukogus kasutatav Krause märkmetega arhitektuurikabineti raamatukokku kuulunud Grohmanni prantsuskeelne Veneetsias välja antud teos¹³⁸⁰ ning ka sama autori „Ideenmagazin für Liebhaber von Gärten, Englischen Anlagen und für Besitzer von Landgütern und Gärten“, aastail 1796–1802 Leipzигis välja antud ajakirjanumbrid. Hirschfeldi „Aiakunsti teoorias“ on eraldi peatükk pühendatud akadeemiaste juures olevatele aedadele, mille juures leidub detailne kirjeldus: „Akadeemilise aia kaugematesse nurkadesse võib rajada ka suplemiseks mõeldud veekogusid, ratsutamisradu, platse erinevate mängude ja kehaliste harjutuste jaoks, mis tuleb haljastada veetlevalt ja varjupakkuvana ning seejärel maitsekalt kaunistada. Iga kasvatusasutuse eriline määratus kutsub hõlpsalt esile uusi ideid nii terviku kujundamiseks kui ka üksikute osade dekoreerimiseks.“¹³⁸¹ Just sellest lähtus oma esimese suplusasutuse kavandi juures ka Krause.

¹³⁷⁵ *Ibid.*, 4–5.

¹³⁷⁶ *Ibid.*, 166.

¹³⁷⁷ TÜR KHO F 9, s. 37, 1.

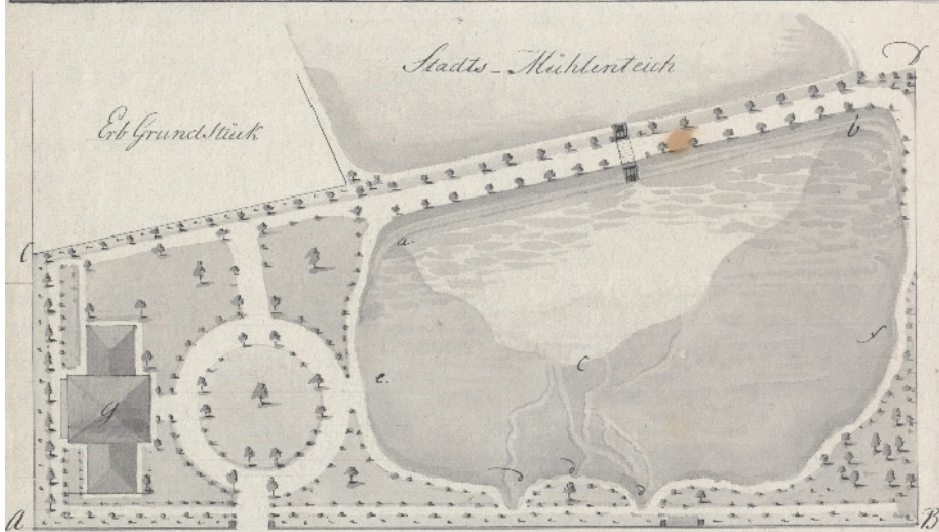
¹³⁷⁸ Grohmann, *Ideenmagazin für Liebhaber von Gärten, Englischen Anlagen und für Besitzer von Landgütern um Gärten und ländliche Gegenden...; Kleines Ideenmagazin für Gartenliebhaber, oder Sammlungen von Ideen, die mit wenig Kosten auszuführen sind*, hrsg. von Johann Gottfried Grohmann (Leipzig: Baumgärtner, 1808); *Ideen-Magazin für Architekten, Künstler und Handwerker, die mit der Baukunst und ihren Einzelheiten zu thun haben, als Maurer, Zimmerleute u.s.w. wie auch für Bauherren und Gartenbesitzer ...*, hrsg. von Johann Gottfried Grohmann (Leipzig: [s.n.], 1837).

¹³⁷⁹ Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst*, Bd. 1–5.

¹³⁸⁰ Johann Gottfried Grohmann, *Recueil de dessins d'une exécution peu dispendieuse: contenant des plans de petits maisons de campagne, petits pavillons de jardins, temples, hermitages, chaumières, monumens, obélisques, ruines, portails, grilles, bancs de jardins, chaises, volières, gondoles, ponts, etc.* (À Venise: Chez Joseph Remondini et Fils, 1805).

¹³⁸¹ Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst*, Bd. 5 (Leipzig: Weidmann, 1785), 78. Vt ka Vogel, „Suplusasutus“, 196.

Plan zur Bade-Anstalt auf diesem Platze

A. B. C. D. ohngeföhre
Situation des Gausger's
Platzes.
a b. nur aufzuführen der
Tanne.
a. b. c. kleines Wasser
3-4 Fuß tief.
d. reiche Quellen
a. c. d. und b. e. d. f
müßten ausgegraben
werden - ist aber jetzo
Moorgrund - Erde
zum Tanne.

50 Fuß
20
18
16
14
12
10
8
6
4
2
0

6 12 18 24 30
60 Fuß

A. C. a. e. d. fester
schöner Hofraum zu
Ruhplätze, und Pflanzung
g. kleiner Pavillon
für etwa 20. Personen.
A. B. Laun langs
der Terras. Straße
B. D. Laun und Gränze
zwischen dem Gausger
und neuen Laferchen
plätze.

J. M. W. v. S.
den 28. februar. 1805.

33. Esimene suplushoone kavand. TÜR KHO f. 9, s. 37, 2.

Suplushoone esimene kavand, mis valmis arhitektil 28. veebruaril 1805. a¹³⁸², meenutab pigem aiakujunduslikku tervikut, kus suplusasutuseks planeeritud väike paviljon on koos ringtee ja tiigiga seatud väikeseks pargiansambliks. Hoone on kavandatud väikese klassitsistliku templina, mille esifassaadil paiknevad kaks lihsat akent ja keskrisaliidis ukseava. Risaliit on kaunistatud atikafrontooniga ja ülal ehib seda zopfstiilis ehisvaas. Tagafassaadi puhul on eristatav kahe paari sammastega portikus. Paviljon on mõeldud umbes 20le suplejale. Paviljoni ümbritsevad puudegrupid ning ala piirab plankaed. Hoone ette on kavandatud ringtee ja roosiaed, ka tiigi ümber on näha nn *beltwalk*, mis võimaldab jalutada ümber tiigi. Veskitiigi kaldad nägi arhitekt ette puhastada, tasandada ning kogu ala korrastada, mis loonuks meeldivad võimalused ja vaated nii jalutajatele, suplejatele kui ka suplusmeistrile. Krause esimese kavandi puhul saab ühe eeskujuna välja tuua Hirschfeldi aiakunsti raamatu neljandas köites ilmunud Christian Friedrich Schurichti suplusmaja gravüüri.¹³⁸³

Juba kuu hiljem, 1805. aasta märtsis esitas Krause uued suplusmaja kavandid, mis on lahendatud eelmisest oluliselt erinevamalt.¹³⁸⁴ Koos järgmise joonise-ga,¹³⁸⁵ mis on küll dateerimata, kuid vastab põhiplaanilt eelmisele, saab järeldada, et suplusasutus oli nüüd viidud Emajõe äärde. Ilmselt on selle taga kestvad vaidlused linnaga Meltsiveski tiigi ümbruses olevate kruntide ostmiseks. Jõeäärse supluskooha rajamisel järgib Krause traditsiooni, kus ujumisala on piiratud üksteise külge seotud praamidega, mille sügavust oli võimalik kivialankrutega muuta. Sellise tehnilise lahenduse eeskujuks võib pidada 1781. aastal Doonau ääres Viinis laevade laadimiseks ja lossimiseks rajatud süsteemi. Praamidega lahendus sobis väga hästi ka Emajõe kõikuva veetasemega.¹³⁸⁶

Suplusasutuse hoone on sel joonisel kavandatud väikese eksootilise Tahiti stiilis hoonena, mille otseseks eeskujuks võib pidada Preisi kuninga Friedrich Wilhelm III Berliini lähistel asuvasse suveresidentsi Paretzis kavandatud paviljoni (*Lusthaus*). S. Halle illustratsioon Paretzi hoone ristlõikest on ära toodud 1800. aastal ka Krause lugemislauale kuulunud Berliini Akadeemia väljaandes,¹³⁸⁷ mille eest vastutas toona David Gilly.

¹³⁸² Publitseeritud: *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas*, 209; TÜR KHO F 9, s. 37, 1.

¹³⁸³ Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst*, Bd. 4 (Leipzig: Weidmann, 1782), 154. Vt illustratsioon: *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas*, 197.

¹³⁸⁴ TÜR KHO F 9, s. 37, 2.

¹³⁸⁵ *Ibid.*, 3.

¹³⁸⁶ Vogel, „Suplusasutus“, 199.

¹³⁸⁷ Gilly, *Sammlung nützlicher Aufsätze und Nachrichten, die Baukunst betreffend. Für angehende Baumeister und Freunde der Architectur* (1800), Blatt III, Bezug auf Seite 123. Selle hoone fassaad on hiljem ilmunud ka A. Wachsmanni joonistusena sama väljaande 1801. aasta 4. köites. Publitseeritud ka: *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas*, 198.

34. Suplusasutus Tahiti stiilis pagoodina. TÜR KHO f. 9, s. 37, 2.

Teise eeskujuna võib antud kavandi puhul näha lisaks aiakunsti-alastele väljannetele ka Marc-Antoine Laugier'i ürghüti heiaastust. Hoone keskosa meenutab pagoodi, sellega liituvad kõrgete gooti teravkaarsete akendega tiibehitised. Hoone peaportaal on kujundatud laia ja kõrge teravkaarse gooti ukseavana. Peasissepääsust laskub veeni trepp. Ka sellel joonisel pole arhitekt joonestanud ainult tarbehoonet koos vajaliku praamisüsteemiga, vaid joonisel on ära toodud haljastus, kus esiplaanil tihedad põõsaread ja kased. Tagapool on näha kaunit kujundatud maastikku, kus hooldatud murul kasvavad üksikud puud.

Põhiplaani joonisel¹³⁸⁸ on täpsustatud hoone ümbruse plaani. Sealt näeme, et suplusmaja ümber on kavandatud ringtee, hoonest lähtub neli teed. Hoone põhiplaani domineerib keskel pagoodilaadne keskosa, kuid selgemini on eristatavad keskosale liituvad neli geomeetriliselt paigutatud tiibehitist, mis niimoodi loovad tsentraalehitisele omase telgsümmeetria. Klassitsismiperioodil olid tsentraalehitised populaarsed, ümarat vormi kasutas ka Krause meeleldi.

Eelnevatest kavanditest lähtuvalt oli 1805. aastal ilmselt laual kaks ideed: nii Meltsiveski tiigi muutmine ülikooli supluskohaks kui ka Emajõe äärde suplus-

¹³⁸⁸ TÜR KHO F 9, s. 37, 3.

koha rajamine. 1806. aastast on säilinud kaks asendiplaani,¹³⁸⁹ mis on valminud ülikooli ujumisasutuse rajamise tarvis. Plaanidel on ära toodud Emajõe mõlemal kaldal paiknevad tänavad ja krundid. Täpsemalt on kujutatud Gaugeri krundi piirid, kuhu oli suplusasutus kavandatud. Vaidlused linnaga kruntide ostmise osas jätkusid veel aastaid ning sellest ideest loobuti lõplikult 1808. aasta kevadel.¹³⁹⁰

Järgneb üsna pikk periood, kui suplushoone ehitamise idee on täiesti kõrvale jäetud. Teema muutub taas aktuaalseks 1819. aastal, mil ülikooli nõukogu protokollide hulgas on mitmeid kirju elustamisaparatuuride ostmise vajalikkusest,¹³⁹¹ misjärel valmivad 1819. aasta suvel Krausel uued kavandid ülikooli suplusasutuse tarvis. 1819. aasta 24. juunil kirjutas Krause pika kaaskirja oma kolmele suplusmaja kavandile,¹³⁹² mille pealkirjas ta rõhutas, et see on „Idee, kuidas nautida seda tervendavat rõõmu ohutumalt“¹³⁹³ ning „kahetusväärseid uppumissurmasid vähendada.“¹³⁹⁴

Krause arvates oli Tartus vähe loomulikke ja soodsaid ujumiskohti, mistõttu tuleb need kunstlikult luua. Mõned kohad kaldal, mida praegu ujumiseks kasutatakse (Pabo juures, *bey Pabo*), sobivad ainult supluseks, sest pinnas on soine, turbane ja juba 10 sammuga läheb sügavaks, nii et uppujad ei saa enam pinnale – seetõttu sobib see ainult kogenud ujujatele. Peale selle on neis kohtades ka kive ja klaasikilde. Krause toonitab, et mõte suplusasutuse rajamiseks on ülikoolil olnud juba 1803. aastast, mil selleks väike summa eraldati. 1807–1809. aastail kestnud läbirääkimised endise ülikooli raamatukaupmees Gaugeriiga krundi ja ümbritseva maa ostmiseks olevat aga liiva jooksnud, ning plaan jäi teostamata. Kaaskirjale järgneb linnaplaan (mida on hiljem väga palju kasutatud, sest joonisel on kogu toonane Tartu;¹³⁹⁵ näiteks on selle plaani suurendus tänapäeval ka Tähetorni seinal jne), kus on punaste ristidega ära toodud Krause meelest sobivad paigad Emajõe ääres, kuhu võiks suplusasutuse rajada. Kõige otstarbekamaks peab arhitekt asukohta linna veski juures, tänase Laia tänava jõepoolses otsas, veskiojast vasakul. Veskioja saavat Krause meelest ületada ainult suveperioodil kasutatava purde abil.¹³⁹⁶

Suplushoone puhul valmib arhitektil kolm joonist, mis üksteist täpsustavad. Esimese, 22. juunist 1819. a,¹³⁹⁷ pärineva joonise puhul torkab silma, et arhitekt on oma varasemast ideest luua kaasaegne kaunis paviljon, loobunud. Ühekorru-seline lihtne rõhtpalkehitis on kaetud lihtsa voodrilauaga. Emajõe kaldale planeeritud suplusmaja ja jõkke kavandatud ujulaosa plaanil on näha postidel

¹³⁸⁹ RA, EAA.402.10.124; RA, EAA.402.5.28, 7.

¹³⁹⁰ RA, EAA.402.5.28, 8–22.

¹³⁹¹ *Ibid.*, 23–27.

¹³⁹² *Ibid.*, 72p.

¹³⁹³ „...heilsame Vergnüße sicher geniessen zu können.“

¹³⁹⁴ „...um die häufigen Unglücksfälle des Ertrinkens nach Möglichkeit zu vermindern.“

¹³⁹⁵ RA, EAA.402.5.28, 73. See plaan on publitseeritud ka koos Mariann Rammo kommentaaridega: *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 3: Linnaehitajana Tartus*, 415.

¹³⁹⁶ RA, EAA.402.5.28, 73p.

¹³⁹⁷ *Ibid.*, 74.

seisva suplusmaja esi-, tagafassaadi ja külgvaadet, samuti praamkonstruktsiooniga ujumisala. Hoone koosneb kahest osast, millest suurem, kus on seinte ääres pingid, on mõeldud riietumiseks kahekümnele inimesele, ja väiksem kaminaga köetav ruum, mis on mõeldud valvuritele-päästjatele ning mille kappides peaks asuma ka päästevarustus ja elustamisaparaat. Ujumisala on arhitekt hoolikalt läbi mõelnud ning jaganud viieks osaks kolmele erinevale ujujate grupile: algajad, edasijõudnud ja need, kellel ujumisoskus täielikult omandatud. Hoone ümber on kujundatud muruplats ja krundi tagaossa haljastus, mis võimaldaks suplejatele privaatsust.

Juba järgmisel päeval on Krause joonestanud veidi elegantsema lahenduse,¹³⁹⁸ maapinnale asetatud hoone arhitektuuris domineerib neogootika. Ukse- ja aknaavad on kujundatud kaunilt teravkaarsena, hoone ise vahvärk-konstruktsioonis. Suplusala on piiratud nagu 1805. aasta lahendustel, aia ülesandeks oleks suplejaid kaitsta ka külma põhjatuule eest. Hoone põhiplaani on eristatavad kaks suuremat ruumi, mis on seekord paigutatud kõrvuti – rietusruum ja päästjate ruum. Hoone esifassaadilt laskub veeni trepp, tagafassaadil on eristatav eenduv sambapaariga portikus.

Kolmas samasse aega kuuluv suplusmaja joonis¹³⁹⁹ täpsustab eelmist. Esitatud on otsafassaad ja asendiplaani ning viimistletud haljastuse osa. Suurimaks erinevuseks on krundi ümber looklev kanal. Samuti on joonisel ära toodud nii kanalit kui veskioja ületav sild, mis kinnitab veelkord asukohana tänapäevase Laia tänava Emajõe poolset otsa. Krause tõi viimase joonise eksplikatsioonis ära detailse materjalikulu ning praamide ehitamise õpetuse.¹⁴⁰⁰

Hoolimata detailsetest plaanidest suplusmaja siiski ehitama ei asunud. 1822. aastal telliti Saksamaalt küll päästevarustust,¹⁴⁰¹ arutleti ruumi üle, kuhu see paigutada, kuid ehitustöödega ei alustatud. Seda vaatamata mitmetele märgukirjadele, kus räägiti uppumisohtu sattunud tudengitest ja nende päästmisest.¹⁴⁰²

1822. aastal on suplusasutuse ehitus taas päevakorral, Parrot esitas nõukogule oma märkused Krause 1819. aasta plaanide kohta. Nimelt oli Parrot veendunud, et seisev vesi on vähem traagiline kui voolav, ning ülikool võiks loobuda Emajõe supluskohta loomisest.¹⁴⁰³ 1822. aasta oktoobris esitas Parrot enda supluskohta joonised,¹⁴⁰⁴ kus pakkus võrreldes varasemate lahendustega välja täiesti uue versiooni, kus väikese ristkülikukujulise hoone ette on rajatud basseini. Basseini ühendavad nurkadest Emajõega väikesed kanalid. Basseini piirab lai bastionilaadne mullavöö ning ümber basseini on planeeritud kaherealine puudeallee. Suplusmaja¹⁴⁰⁵ on ristkülikukujuline, esifassaadil lai kuue sambaga portikus. Hoone keskosa on planeeritud kolme ruumina, millele liituvad hoone esifassaadil

¹³⁹⁸ *Ibid.*, 75.

¹³⁹⁹ *Ibid.*, 76.

¹⁴⁰⁰ *Ibid.*, 75p.

¹⁴⁰¹ RA, EAA.402.5.28, 32–47.

¹⁴⁰² *Ibid.*, 49.

¹⁴⁰³ *Ibid.*, 64–66p.

¹⁴⁰⁴ *Ibid.*, 91–92.

¹⁴⁰⁵ *Ibid.*, 92.

väikesed tiivad. Küttekehad ja aknavavad on kavandil märgitud, samuti tähistatud ruumid, kuid kahjuks puudub joonisel eksplikatsioon.

Krause joonestas lähtuvalt Parroti ettepanekuteat uue suplusmajaansambli plaani 1822. aasta oktoobris.¹⁴⁰⁶ Joonisel on näha nii löige kui asendiplaani ning joonise ülaosas on ära toodud detailne eksplikatsioon. Kesksel kohal on samastega ujumismaja (sks *Badehaus*), mille eest laskub trepp trapetsikujulise basseini. 450 ruutsülla suurust basseini lahutab Emajõest palktara. Ujumismaja on kavandatud ühe suure avara ruumina keskel, mille taga on eraldi ruum ujumisõpetaja eluruumideks. Mõlemale hoone küljele jäävad kahekaupa väikesed riietusruumid. Basseini ümbritseb sarnaselt Parroti kavandile lai mullavöö ning kogu ansambli piirab kanal. Linnaga ühendav sissepääs on planeeritud joonisel paremal all. Siinkohal pole täpselt aru saada, kuhu antud ujumisasutus oli kavandatud.

Ujumisasutus jäi ehitamata, kuigi 1823. aastal saabus ülikooli uus päästevarustus,¹⁴⁰⁷ mille paigutamiseks leiti sobivad ruumid Reinholdi juures.¹⁴⁰⁸ Uppumissurmad olid endiselt sagedased ja pärast keeleõpetaja Thörneri poja uppumist¹⁴⁰⁹ saatis raad rektorile kõikide uppumisjuhtumite kirjeldused.¹⁴¹⁰ 1828. aastal võeti ülikooli tööle David Stöckel, Miitavist (Jelgava) pärit ujumisõpetaja. 1836. aastal ehitati Emajõe paremale kaldale väike majake päästeaparaadi mahutamiseks.¹⁴¹¹ Hoolimata Krause mitmetest kavanditest ning justkui pakilisest vajadusest, suurejoonelist suplushoone ansambli siiski ei valminud.

¹⁴⁰⁶ *Ibid.*, 93.

¹⁴⁰⁷ *Ibid.*, 94–107.

¹⁴⁰⁸ *Ibid.*, 110, 130.

¹⁴⁰⁹ RA, EAA.402.5.28, 118.

¹⁴¹⁰ *Ibid.*, 123–124.

¹⁴¹¹ Paris, *Johann Wilhelm Krause*, 166.

IV TARTU ÜLIKOOI HOONETE ANSAMBEL VÕRDLUSES: GÖTTINGEN, VIRGINIA, HELSINGI

4.1 Sissejuhatuseks

Antud peatükis on vaatluse all Tartu Ülikooli hoonete ansamblile kolm lähimat paralleeli, mille puhul saame rääkida ajalisest, kultuurilisest või planeeringulisest lähedusest. Göttingeni Ülikooli avamine on küll varasem Tartu Ülikooli taasavamisest, väljaheitamine peamiselt kaasaegne, osalt isegi hilisem, kuid siiski saame Göttingeni lugeda samas kultuuriruumis olevaks, arvestades mh, et Tartu Ülikooli käivitanud professorid on Saksamaa taustaga. Helsingi Ülikool on Tartule geograafiliselt kõige lähedam, kuuludes samuti Vene tsaaririigi ülikoolide hulka. Carl Ludvig Engel arhitektina oli otseselt seotud Eestiga, kuid Helsingi Ülikooli väljaheitamine jääb Tartuga võrreldes pisut hilisemaks. Virginia Ülikool kui täiesti uus ülikoolifenomen Ameerikas on ajaliselt küll hilisem, kuid sarnaselt Tartule planeeritud loodusesse. Kõik need näited on märgilised, tähistades uut ülikooli, uut ruumi: Göttingen ja Helsingi kui linnaruumiga dialoogis asuvad ülikooliansamblid, Virginia Ülikool kui täiesti vaba planeering looduses ja Tartu Ülikool omakorda seal vahepeal – ülikool pargis.

4.2 Göttingeni Ülikool

Göttingeni Ülikoolil oli Saksamaa ülikoolide seas läbi 18. sajandi liidriroll, seda just akadeemilise vabaduse, vaba vaimu ja atmosfääri ning kõrgetasemelise teaduse poolest. Ka William Humboldt, hilisem Berliini Ülikooli rajaja, on seal õppinud. Göttingeni Ülikoolil on palju kuulsaid vilistlasi, sh Otto von Bismarck, Schopenhauer jne. Briti kuninga Georg II käsul 1734, a loodud ülikooli eesmärgiks oli tuua valgustuse ideed ja akadeemiline vabadus uue ülikooli programmi ning keskenduda senisest enam loodusteaduste õpetamisele ja uurimisele. Ülikooli asutaja ja esimese kuraatori Gerlach Adolph von Münchhauseni kaudu säilis tihe kontakt briti kultuuriruumiga, mistõttu on Göttingeni võrreldud justkui värvava kaasaegsete ideede juurde.¹⁴¹² Mõnevõrra sarnaselt Tartule alustas ka Göttingen puhtalt lehelt/ tühjalt kohtalt. Kolmekümneaastasest sõjas paljukannatanud linnas oli enne ülikooli avamist 950 maja, 1639. aastal oli neist 179 lammutatud ja 270 hoonet seisis tühjana. Ülikooli avamise hetkeks 1734. aastal oli linn peaaegu taastunud ja seal oli 813 uutele tuleohutusregulatsioonidele vastavat hoonet, millele ülikooli esimeste tegutsemiskümnendite jooksul lisandus 111 täiesti uut hoonet.¹⁴¹³ 18. sajandil tegutses Göttingeni Ülikool peamiselt

¹⁴¹² Gerd-Helge Vogel, „Architecture for Teaching, Learning and Research: Academic Architecture at German Universities in the European Context from the Middle Ages to the Enlightenment“, *In Search of University Landscape the Age of the Enlightenment*, ed. by Kadri Asmer, Juhan Maiste (Tartu: University of Tartu, 2018), 109.

¹⁴¹³ Freigang, „Architektur und Städtebau in Göttingen von der Mitte des 17. Jahrhunderts bis 1866“, 765–767.

õppetöoks kohandatud ruumides *Paulinenkirches* ja vanas dominikaanlaste kloostrist ümberehitatud ruumides, iga fakulteet omaette tiivas. Uusi hooneid ei ehitatud palju, vaid ratsutamishall (1734–1736), vehklemishall (1742)¹⁴¹⁴, botaanikaaed (1739), anatoomikum ja reformeeritud kirik, (valmis tänasel kujul saalkirikuna 1773. a), kus domineerib kantselaltar, mida kaunistavad korintose stiilis topeltpilastrid.¹⁴¹⁵ Nii kantselaltar kui korintose stiilis sambad ilmuvad meie ette ka Krause toomkirikusse kavandatud kiriku plaanidel. Sajandi lõpu-polee lisandus Göttingeni kaasaegne sünnitushaigla (1785–1787),¹⁴¹⁶ kuid moodsa hoonestuse mõttes jäi Göttingeni Ülikooli väljaehitamine 19. sajandi algusesse.

18. sajandi keskel oli Göttingeni Ülikooli ehitusmeistriks Johann Friedrich Penther, kelle arhitektuurialased kirjutised olid 18. sajandi saksa kultuuriruumis väga mõjukad. Arhitektina pärineb temalt suur auvärv, mis valmis 1737. aastal kuninga külaskäiguks,¹⁴¹⁷ kuid väga oluline oli Penther just arhitektuuriõppejõuna. Ta õpetas Göttingeni Ülikoolis geometriat ja arhitektuuri aastail 1736–1749,¹⁴¹⁸ tema peateoseks oli „*Ausführliche Anleitung zur Bürgerlichen Baukunst*“.¹⁴¹⁹

Göttingeni puhul on äärmiselt oluline märkida linna avanemist ja rohealade kavandamist. Esimeseks tööks oli 1734. aastal suure uue allee, tänapäevase Goetheallee, kavandamine. Seejärel algasid treppide rajamised, pingistike paigaldamine vanadele vallidele-müüridele ja pärnade istutamine. Linna kaunistamine päädis aastail 1765–1771 fortifikatsioonide ja vana linnamüüri lammutamisega ning seejärel taas 400 pärnapuu istutamisega.¹⁴²⁰ Sarnaselt Tartuga muutus kindlustatud linn ülikooli kasvades roheliseks ülikoolilinnaks.

Diskussioon raamatukogule hea lahenduse leidmiseks algas Göttingenis juba 18. sajandi teisel poolel. Eraldiseisev ja väga väärikas kollektsoon, mille vaimne isa oli Christian Gottlieb Heyne, sooviti paigutada omaette hoonesse. Ühe võimalusena nähti mõjuka barokiajastu arhitekti Johann Fischer von Erlachi kavandatud Viini Court Library sarnast lahendust: mitmekorruselist palee-tüüpi hoonet, millel oleks lugemissaali krooniv suur kuppel ning mis asuks kavandatud allee lõpus, nagu pakkus välja Johann Dietrich Heumann. Esialgu piirduti dominiiklaste kloostriga ühe tiiva rekonstrueerimisega raamatukogu tarvis, mida juhtis uus ülikooli arhitekt Georg Heinrich Borheck.¹⁴²¹ 1801. aastal valmis Borheckil kaks

¹⁴¹⁴ Vogel, „Architecture for Teaching, Learning and Research: Academic Architecture at German Universities in the European Context from the Middle Ages to the Enlightenment“, 110.

¹⁴¹⁵ Freigang, „Architektur und Städtebau in Göttingen von der Mitte des 17. Jahrhunderts bis 1866“, 776–777.

¹⁴¹⁶ Vt pikemalt alapeatükk 3.2.4 „Kliinik“.

¹⁴¹⁷ Freigang, „Architektur und Städtebau in Göttingen von der Mitte des 17. Jahrhunderts bis 1866“, 773–774.

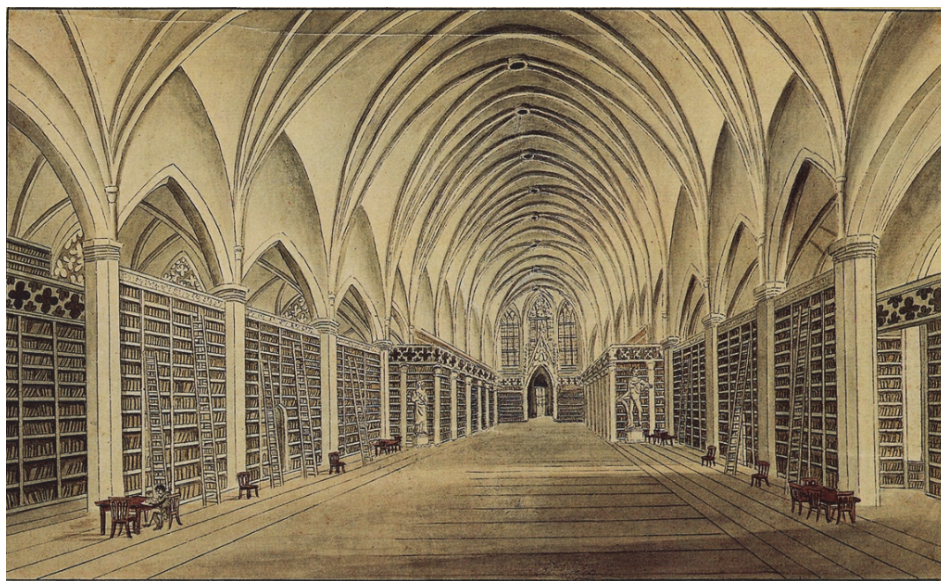
¹⁴¹⁸ *Ibid.*, 780.

¹⁴¹⁹ Johann Friedrich Penther, *Ausführliche Anleitung zur bürgerlichen Baukunst* (Augsburg: Pfeffel, 1744–1748).

¹⁴²⁰ Freigang, „Architektur und Städtebau in Göttingen von der Mitte des 17. Jahrhunderts bis 1866“, 769.

¹⁴²¹ Tema oli ka sünnitushaigla projekti autor. Christian Freigang, „University Landscape Architecture: Göttingen in the Age of Enlightenment“, *In Search of the University Landscape*.

plaani, millega kavatseti *Paulinerkirche* lammutada ja ehitada uus suur raamatukoguhoone ning uus ülikoolikirik. 1802. aastal aga pöörduti tagasi kiriku säilitamise võimalikkuse juurde ning sündis projekt, kus kirik jagati vahelaega kaheks, millest ülemine ruum oli mõeldud raamatukogule ja alumine auditooriumiks. Projekti koostas kuulus arhitekt Friedrich Weinbrenner, kes mitte ainult ei säilitanud keskaegse kiriku elemente, vaid püüdis säilitada kogu hoone gooti karakterit,¹⁴²² mis on tõeliselt tähelepanuväärne, sest just 1803. aasta kevadel teeb seda oma arvukates toomkiriku varemete ülesehitamise projektides ka Krause. Prantsuse invasiooni tõttu alustati ehitusega alles 1808. aastal Mülleri juhtimisel ja hoone valmis 1812. a, olles ajalisel seega hilisem kui Tartu Ülikooli raamatukogu toomkiriku kooriosa. Saksa kultuuriruumis on selle hoone renoveerimises nähtud üht varaseimat gootika taassünni ilmingut,¹⁴²³ mis sekkus aktiivsesse gootika diskussiooni arhitektuuriteoorias, sakslaste oma stiili otsingusse. Ka Tartu puhul saab välja tuua, et toomkiriku varemete konserveerimine ja kooriosa ülesehitamine gooti karakterit arvestades oli üks esimesi näiteid nii muinsuskaitsest mõtlemist kui gootika taassünnist meie piirkonnas.

35. Friedrich Besemann kujutis Göttingeni Paulinerkirche'sse rajatud raamatukogust 1820. ndatel. Wikimedia Commons.

The Age of the Enlightenment, ed. by Kadri Asmer, Juhan Maiste (Tartu: University of Tartu, 2018), 127.

¹⁴²² Freigang, „Architektur und Städtebau in Göttingen von der Mitte des 17. Jahrhunderts bis 1866“, 790–791.

¹⁴²³ Freigang, „University Landscape Architecture: Göttingen in the Age of Enlightenment“, 134.

19. sajandi alguse projektidest, mis on Tartu Ülikooli väljaehitamisega samaaegsed, on olulised observatoorium ja anatoomiline teater. Astronoomia oli 19. sajandi alguseks muutunud iga ülikooli pärisosaks, prestiižseks teaduseks ning 1802. aastal paluti Borheckilt uue observatooriumi projekti. Borheck nägi ette kolmetiivalise kupliga kaetud palee-tüüpi hoone, mille vundamenditöödega jõuti ka alustada, kuid Napoleoni väed jõudsid 1805. aastal linna ja seetõttu ehitus peatus. Borheck võttis eeskujuna Gotha tähetornist, mille projekti autoriks on Zach, kelle kavand oli Tartus ka Krausel¹⁴²⁴ laual, kuid Borheck lisas sellele ohtralt kaunistusi, et näidata hoone „nooblit ja kindlat“ iseloomu.¹⁴²⁵ Hoone valmis alles 1816. aastal, uue ülikooli arhitekti Justus Heinrich Mülleri ajal, olles seega hilisem kui Tartu observatoorium, ning stilistiliselt oluliselt muudetud. Lähtuvalt prantsuse mõjusfäärist sai uue hoone väljanägemine oluliselt klassitsistlikum, pilastrid asendati massiivsete Kreeka dooria sammastega.¹⁴²⁶

36. Göttingeni uue anatoomikumhoone vaade idast (1827–1829), arhitektid Justus Heinrich Müller ja Otto Prael. Hoone tagaküljel paiknes madala kupliga kaetud dissektsioonisaal. Koloreeritud ofort: F. Besemann. Allikas: Wikimedia Commons.

¹⁴²⁴ RA, EAA.2100.11.143, 20, 25.

¹⁴²⁵ Freigang, „University Landscape Architecture: Göttingen in the Age of Enlightenment“, 131.

¹⁴²⁶ *Ibid.*, 131.

Mülleri teiseks oluliseks hooneks oli uus anatoomiline teater, mis samuti näitab puhta klassitsismi võidukäiku arhitektuuritraditsioonis. Hoone vajadus oli esile kerkinud juba varem ning planeerimist alustati 1819. a, uus anatoomikum valmis aastail 1828–1829 (hävis Teises Maaailmasõjas). Kuubikujulise hoone esifassaadile oli paigutatud eenduv sammastportikus, hoone keskosa oli kaetud kupliga ning hoone tagant laia ekseedriga hästivalgustatud auditoriumi tarvis.

Göttingeni Ülikooli aulahoone valmib alles ülikooli asutamise sajandaks aastapäevaks, kui aastatel 1834–1837 Otto Praël, uus ülikooli arhitekt, projekteerib silmapaistava klassitsistliku hoone, mis pidi näitama Göttingeni Ülikooli väarikust konkureerivate (Halle, Leipzig) ülikoolide seas. Hoones on lisaks aulale ka Teaduste Akadeemia ruumid ning kogu hoone puhul on jälgitaverinevate dekoratsioonide ja skulptuuride programm: Pompei stiilis maalingud, otsesed ja kaudsed laenuid antiigist: auditorium kui Parthenon, trepistik Akropoliselt, portikus kui Kreeka tempel jne. Sellega on rõhutatud just humanitaarteaduse kui võtmeteaduse tähtsust Göttingeni Ülikooli juures.¹⁴²⁷ Seega võib Göttingeni aulahoone puhul näha, et selles on kinnistunud juba peaaegu kõik „suurele ülikoolihoonele“ iseloomulikud tunnused: sammastportikus, sammashall, aula, lihtsus ja suursugusus – mida näeme juba oluliselt varem Tartu Ülikooli peahoone juures ja mis 19. sajandi keskpaigaks muutuvad Euroopa ülikoolide pärisosaks.

4.3 Virginia Ülikool

Võrreldes Lääne Euroopaga, kus ülikooliansambleid kavandati samm-sammult ja vastavalt esilekerkivatele vajadustele (lisaks Göttingenile, Hallele, Leipzigile), ehitati ärkavates asumaades ülikool üles tõusva intelligentsi radikaalsete vaadete omaette kindluse ja refuugiumina. Aeg soosis seni kultuuri peatedelt kõrvale jäänud territooriume.¹⁴²⁸ Nii kerkivad uued ülikoolid pigem perifeerias, äärealadel, kaugel senistest metropolidest. Kui Göttingen on selgelt Saksa traditsioonis, kuid asub dialoogi linnaruumiga ning otsib uut ülikoolimaastikku, siis Tartu, Helsingi ja Virginia Ülikooli puhul näeme, kuidas äärealadel sai toimuda midagi täiesti uut. Ülikooli ehitusele eraldatud ressursid andsid nii mõnigi kord võimaluse viia ellu kõige julgemaidki mõtteid, millest üks erandlikumaid on kindlasti Virginia Ülikool Ameerika Ühendriikides.

Thomas Jeffersoni rajatud Virginia Ülikooli ja Tartu Ülikooli nii programmilisele sarnasusele kui ka vabale maastikule planeeritud ülikoolihoonete sarnasusele on tähelepanu juhtinud juba Epi Tohvri oma doktoritöös.¹⁴²⁹ Uute ülikoolide rajamisel ei kopeeritud vanu, vaid püüti leida kaasaegne lahendus. Nii nagu Jefferson, kes vastutas nii õppekava kui arhitektuurilise lahenduse eest, püüdisid samade eesmärkide poole ka Parrot ja Krause Tartus. Uus ülikool pidi

¹⁴²⁷ *Ibid.*, 135–136.

¹⁴²⁸ Hammerstein, „Die Universitäten in der Aufklärung“, 495 jj.

¹⁴²⁹ Tohvri, *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses*, 146jj.

olema avatud, kaasaegne, loodusteadustele suunatud ning pakkuma võimalusi kaasaegseks õppe- ja teadustööks.

Kui Tartus vaadati õppekava koostades Halle ja Magdeburgi¹⁴³⁰ poole, siis Jeffersonil olid õppekava koostamisel eeskujuks Edinburgi teadusasutuste ja Prantsuse Instituudi tegevuskavad. Jeffersoni arvates olid Euroopa ülikoolid oma arengus paar sajandit maha jäänud ning ka College of William & Mary (samuti Virginias, Williamsburgis) õpetas aineid, mis olid vajalikud varem, aga enam mitte.¹⁴³¹ Samas jälgis Jefferson huviga haridussüsteemi ülesehitamist Vene tsaaririigis, esiti ammutades infot läbi Aleksander I tuutori Frédéric-César de La Harpe; aastatel 1804–1808 oli Jefferson kirj vahetuses ka Aleksander I-ga.¹⁴³²

Krause ja Jefferson olid mõlemad autodidaktid. See oli ajastu märk. Õppeasutusi peaaegu polnud. Nii nagu Krause õppis oma reisidelt, raamatutest ja vahetult ehitamisprotsessist, tegi seda ka Jefferson.¹⁴³³ Perifeeriase, nii nagu Virginiasse ja Liivimaale, sattus harva õpetatud arhitekte. Kui Krauset sidus sõprus Riias pärit arhitekti Christoph Haberlandiga, siis Jefferson sõbrunes inglase arhitekti Henry Latrobe'iga, kes saabus Ameerikasse 1796. aastal.¹⁴³⁴ Nii oli mõlemal mehel ainult nende raamatukogu ja kogemus, sealjuures kaasaegne erialakirjandus oli ilmselt Krausel kättesaadavamgi kui Jeffersonil.

*Arhitektuur on minu kirk ning ehitamine ja lammutamine üks minu lemmiktegevusi.*¹⁴³⁵

Jeffersoni kujunemisel arhitektiks oli oluline roll Euroopas veedetud aastatel (1784–1789), mis tema arhitektuurimaitset kujundasid. Ta vaimustus nii Prantsuse kaasaegsest arhitektuurist, Halle de Bleust, mida soovis kopeerida Kapitooliumil, kui ka Palladio loomingust, mis teda enda sõnutsi enim mõjutas. Jefferson õppis tundma Palladio loomingut 1742. aastal Giacomo Leoni poolt välja antud Palladio köite järgi.¹⁴³⁶ Palladio vaimustust toitsid ka reidid Inglismaale, mida ta külastas kokku kolmel korra. Sealhulgas köitis teda ka Inglise park. 1786. aastal tuuritas ta koos John Adamsiga Inglise maastikuparkides, endal käes Thomas Whately teos „Observations on Modern Gardening“ (1770). Inglismaal nägi ta James Stuarti Kreeka templit Hagley aias, Royal Naval haiglat Gosportis, Gooti torni Painshilli aias, Alexander Pope'i grotti Londoni lähistel ja Lord Burlingtoni Chiswicki.¹⁴³⁷ Jefferson ei vaimustunud Inglise pargi puhul mitte pargiarhitektuurist, vaid loodusest, mis ajendas teda hiljem Virginia Ülikooli planeerides just looduskeskkonna kasuks otsustama. Teda ei köitnud gootika taassünd Inglismaal,

¹⁴³⁰ RA, EEA.402.4.13, 189.

¹⁴³¹ Tohvri, *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurile 19. sajandi alguses*, 150.

¹⁴³² Tohvri, *Georges Frédéric Parrot: Tartu Keiserliku Ülikooli esimene rektor*, 482.

¹⁴³³ Richard Guy Wilson, *Thomas Jefferson calssical architecture*. Jeffersonian America, ed. by Jan Ellen Lewis, Peter S. Onuf, Andrew O'Shaughnessy (Charlottesville: University of Virginia Press, 2011), 102.

¹⁴³⁴ *Ibid.*

¹⁴³⁵ „Architecture is my delight, and petting up and pulling down one of my favorite amusements.“ *Ibid.*, 99

¹⁴³⁶ Hitchcock, *The University Virginia. A Pictorial History*, 21.

¹⁴³⁷ Wilson, *Thomas Jefferson calssical architecture*, 106–107.

vaid ta valis Rooma templi Panteoni nii Kapitooriumi kui Virginia Ülikooli Rotunda jaoks.¹⁴³⁸ Ilmselt läks Krausele sakslasena gootika taassünd korda hoopis teisel viisil, see tundus midagi igiomast ja seotuna vabaplaneeringuga pargiga moodustas tõeliselt harmoonilise terviku.

Nii nagu Krause kavandasoma mõisa Kipsali, kavandas Jefferson oma kodumõisa Monticello, mida ta on nimetanud ka oma esseeks arhitektuurist¹⁴³⁹ – mõlemad mehed olid kahtlemata mõjutatud Palladio villaarhitektuurist. Monticello puhul kasutas Jefferson Palladio laiendatud tiibadega Veneto villade skeemi, kus lisatiivad olid viidud maa alla, et hoida teenijad sel moel silma alt ära.¹⁴⁴⁰

Ülikooli planeerimisel pidas Jefferson oluliseks leida sobiv asukoht ja arhitektuuriline lahendus, sest „ülikool ei tohiks olla maja, vaid küla (ing *a University should not be a house but a village*).¹⁴⁴¹ Oma vastumeelsust suurte majade suhtes on Jefferson väljendanud üsna selgelt, põhjendades, et suured majad on inetud, nakkusohhtlikud, tuleohhtlikud jne.¹⁴⁴² Virginia Ülikool on kavandatud Charlottesville'i lähedale astmeliselt tõusvale muruväljakule. Virginia ülikooliansambel koosneb kahele küljele paigutatud paviljonidest, millest iga paviljon pidi olema erinev ja samal ajal õppevahendiks: „...erineva välimusega hea maitse ja arhitektuuri mudelid, erinevad, mitte kaks ühesugust, mis oleks näidisteks arhitektuuri loengutele.“¹⁴⁴³ Põhjajakule kavandas Jefferson Rotunda – hoone, kus paiknes saal, raamatukogu ja planetaarium. Rotunda, mille välisarhitektuuri otseseks eeskujuks on peetud Rooma Panteoni,¹⁴⁴⁴ oli kavandatud kahe põhikorrusega, millest alumine oli jagatud kolmeks ovaalsaaliks ja ülemine mõeldud avatud ühtse ümara ruumina ning maalitud siniseks ning kullatud tähtedega, et seda saaks kasutada planetaariumina.¹⁴⁴⁵ Üheks võimalikuks Virginia Ülikooli arhitektuuri inspireerinud allikaks on peetud ka Château de Marly'd (1679), mida Jefferson külastas 1786. aastal.¹⁴⁴⁶ Seal domineerivad samuti keskel paikneva lossi külgedel väiksed paviljonid, keskse muruväljaku asemel on erinevad veesilmad. Jeffersoni konsulteerisid ehituse juures Benjamin Henry Latrobe, hilisem Kapitooriumi arhitekt, ning dr. William Thornton.¹⁴⁴⁷

¹⁴³⁸ *Ibid.*, 123

¹⁴³⁹ *Ibid.*

¹⁴⁴⁰ *Ibid.*, 114.

¹⁴⁴¹ Hitchcock, *The University Virginia. A Pictorial History*, 17.

¹⁴⁴² Thomas Jefferson, „Letters (‘An Academical Village’: To Messrs. Hugh L. White and Other)“, *Architectural Theory*, Volume 1: An Antology from Vitruvius to 1870, ed. by Harry Francis Mallrave (Malden: Blackwell Publishing, 2006), 431–432.

¹⁴⁴³ „...models of taste and good architecture and of a variety of appearance, no two alike, so as to serve as specimens for the Architectural lecturer“. Hitchcock, *The University Virginia. A Pictorial History*, 18.

¹⁴⁴⁴ Teise eeskujuna võib välja tuua ka Pariisi Halle de Bleu, sellele on viidanud ka Epi Tohvri: Tohvri, *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses*, 151.

¹⁴⁴⁵ Hitchcock, *The University Virginia. A Pictorial History*, 24.

¹⁴⁴⁶ Coulson, Roberts, Taylor, *University Planning and Architecture: The Search for Perfection*, 20 j.

¹⁴⁴⁷ *University of Virginia, The Rotunda: Historic structure Report*, 1.

37. Château de Marly. Pierre-Denis Martin maal 1724. Üks võimalik Virgina ülikooli ruumikujunduslik eeskuju.

Jeffersoni kaaskirjad ja põhjendused ülikoolihoonete rajamisele on sama sütitavad kui Krause kaaskirjad Tartu Ülikooli hoonetele. Rotundat peeti kaasaegses Ameerikas väga ekstravagantseks hooneks ning Jeffersoni vihastas provintslik arhitektuurimaitse. Seetõttu vastas ta kritiseerijatele nii: „Kui me oleks ehitanud

küüni kolledžiks ja palkhütid majutuseks, kas meil oleks siis üldse õigust kustuda siia mõni Euroopa professor?“¹⁴⁴⁸

Jefferson pühendus kogu hingega, joonistas, valis materjalid, valvas ehitusprotsessi üle ja veetis kuid, et koostada nimekiri raamatukogu tuuma moodustavast 7000 köitest.¹⁴⁴⁹ Seejuures oli Jefferson tugev insener, vastupidi Krausele, kes kasutas kohalikke olusid paremini tundvate meistrite – Kranhalsi ja Lange – abi. Jeffersoni paelusid just tehnilised lahendused ja veel 76-aastasena näitas ta töölistele ette, kuidas kivist joonia kapiteeli lõigata. Virginia Ülikooli ehitusega alustati 1817. aastal ning see valmis 1826. aastaks. Esimesed paviljonid valmisid 1822. aastaks. Paviljon I (1819–1822) on dooria orderis ning see on ehitatud Diocletianuse termide järgi, paviljon II (1819–1822) on joonia orderis modelleeritud Fortuna Virilise järgi Roomas. Rotundat on nimetatud veerandsuuruses Rooma Panteoniks.¹⁴⁵⁰ Arkaadidega ääristatud paviljonid ja rotunda ehitati välja uueks akadeemiliseks külaks, kus professorite ja üliõpilaste lähedane suhtlus, kaasaegne õppekava ja kaunis looduskeskkond moodustasid ajastu ideaaliks olnud „õpetlaste vabariigi.“ Tuleb nõustuda Epi Tohvriga, kes Saalomoni Kojast lähtuvat ideed ehitada „looduse rüpes olev akadeemiline teadusküla,“ kus oleks demokraatlik suhtlus õppejõudude ja üliõpilaskonna vahel ning kasvaks uus põlvkond moraalseid ja humaanseid haritlasi, kannab üle ka Tartule ja Parrotile.¹⁴⁵¹

38. Virginia Ülikool, J. Serzi gravüür aastast 1856, Wikimedia Commons.

¹⁴⁴⁸ Hitchcock, *The University Virginia. A Pictorial History*, 21.

¹⁴⁴⁹ *Ibid.*, 29.

¹⁴⁵⁰ Coulson, Roberts, Taylor, *University Planning and Architecture: The Search for Perfection*, 20 jj.

¹⁴⁵¹ Tohvri, *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurile 19. sajandi alguses*, 153.

Küll jääb kaheldavaks Jeffersoni poolt välja toodud sekulaarse ülikooli idee ülekanndmine Tartu konteksti. Tartu Ülikooli kiriku ehitamine on erinevalt Virginiast siiski pidevalt päevakorras. Ülikooli kiriku ehitamise takistused Tartus on eelkõige rahalised. Tähelepanuta ei saa siiski jätta ka fakti, et esialgses ülikoolihoonete programmis tõesti kirik puudus, mis on selgitatav ka Liivimaa usulis-geograafilise positsiooniga, sest Vene keisririigis hoolitsesid (õigeusklike) vaimulike järelkasvu eest vaimulikud seminarid ja ülikoolide programmis teoloogiat ei olnud. Virginia Ülikool on ainus UNESCO World Heritage nimekirja kantud ülikool Ameerikas, ning see nimetati 1976. aastal „uhkeimaks saavutuseks Ameerika arhitektuuris“.¹⁴⁵²

4.4 Helsingi Ülikool

Geograafiliselt on Tartule lähim Helsingi Ülikool, mis sarnaselt Tartuga oli keiserlik ülikool.

19. sajandi alguse Helsingi oli väike linn, 1815. aastal ca 4000 elanikuga, mis oli selgelt võrreldav Tartuga, tüüpilise väikelinna planeeringuga, kus puudus korrastatud tänavavõrgustik. Raekoda valmis 1802. aastal. 1809. aastal Helsingi põles, misjärel algasid ehitustööd. Uue linnaplaani, mille puhul oli aga silmas peetud ikkagi väikelinna, koostas Andres Knocke. Helsingi sai Soome pealinnaks 1812. aastal, misjärel varasem linnaplaan ei olnud enam sobilik. Poliitik ja hilisem uue linnaplaani autor Johan Albrecht Ehrenström hindas vana plaani „nõrgaks, vales stiilis ja maitsete“ tehtud tööks. Nii asus Ehrenström koostama uut plaani ning otsima arhitekti, kes selle ellu viiks. Tähelepanuväärne on see, et ühena valikus oli Giacomo Quarenghi (1744–1817),¹⁴⁵³ selleks hetkeks juba eakas ja väärikas Peterburi arhitekt, kelle nimi oli kümme aastat varem olnud päevakorras ka Tartu Ülikooli peahoone ehituse juures.

1816. aastal sai Helsingi Ehituskomitee arhitektiks Carl Ludvig Engel (1778–1840), Berliini Ehitusakadeemia haridusega mees, kes oli varasemalt olnud ka Tallinna linnaarhitekt (1809–1814) ja teinud karjääri Peterburis. Tema tutvus Ehrenströmiga algas arvatavasti Turus, kus noor arhitekt võlus Ehrenströmi, kes on teda iseloomustanud nii: „Ta joonistab suurepäraselt; tal on suur hulk teadmisi oma erialalt ja tal on hea maitse; ta on noor, töökas ja tal on õrn ja meeldiv iseloom.“¹⁴⁵⁴

Ülikooli Turust Helsingisse ületoomine sai otsustatud 1827. aasta sügisel, väga kiiresti pärast Turu suurt tulekahju, samal ajal algas ka Helsingi Ülikooli planeerimine. Esialgu nähti ette kasutusele võtta ajutised ruumid senatihoone idatiivas ja Palais des Divisionschefs.¹⁴⁵⁵ Uue hoone ruumiplaneeringus olid

¹⁴⁵² Coulson, Roberts, Taylor, *University Planning and Architecture: The Search for Perfection*, 201.

¹⁴⁵³ Pöykko, *Das Hauptgebäude der Kaiserlichen Alexander-Universität von Finnland*, 21–22.

¹⁴⁵⁴ *Ibid.*, 22.

¹⁴⁵⁵ *Ibid.*, 19.

esialgu ette nähtud järgmised ruumid: auditoorium juura loenguteks, teoloogia-loenguteks, filosoofiliste teaduste loenguteks; suur ruum ülikooli pidustusteks/tseremooniatega; raamatukogu, kus ruum 30 000 köitele, kaks väikest ruumi, bibliotekaari tööruum, tööruum bibliotekaari abile, ruum teoloogilise seminari 6000 raamatule; muuseum: suur ruum botaaniliste, entomoloogiliste ja ihtüoloogiliste kogude jaoks, suur ruum imetajate kogule, suur ruum ornitoloogia kogule, suur ruum mineraalide kogule; suur ruum füüsikaliste instrumentide jaoks, mis oleks füüsikaloengute tarvis oleva auditooriumi kõrval; keemiaõppeks vajalik laboratoorium, mille kõrval kaks ruumi keemiliste instrumentide preparaatide tarvis ja auditoorium keemialoengute tarvis; ruum müntide- ja medaljonikogule; suur harjutusruum muusika, tantsimise ja vehklemise jaoks; istungisaal ja eesruum konsistooriumile; kolm ruumi eksamiteks ja istungiteks akadeemilisele *honorationen*; ruum koos eesruumiga kantseleile; üks keldrivõlv arhiivile; üks võlv kvestorile; üks ruum ja eesruum makseasutusele; üks ruum vahile, mis oleks ühendatud kartseriga; neli ruumi valvuritele ja sulastele; üks võlv tulekustutusriistadele; üks suur laoruum puidule; ruum meditsiinilaseks õppetöök: üks suur *Sektionsraum* põhjasuunas, nii hele kui võimalik koos niiskuse eest kaitstud keldriga, auditoorium, suur külm ruum anatoomilistele preparaatidele, üks väike ruum küttekoldega anatoomilistele vahapreparaatidele; keeduruum suure küttekoldega.¹⁴⁵⁶ Seega pidi esialgne ruumiprogramm mahutama ühe katuse alla kogu ülikooli vajaduse. Sealjuures oli raamatukogu planeeritud esiti peahoonesse, nagu ka Tartus kõne all oli.

Engel soovis raamatukogu siiski peahoonest eraldada, Turu põlengu järel tuli vigadest õppida ja luua eraldiseisev ja erilise tulekindlusega hoone. Uus hoone pidi kerkima ikka linna kaunistamiseks – korrates sama retoorikat kui Tartu dokumentides – *Verschönerung der Stadt!*¹⁴⁵⁷ Arhitekt joonistas kiiresti, kahe nädalaga valmisid esimesed kavandid, mis saadeti kooskõlastamiseks Peterburi. Engel viitas kiirele töötempole ka oma detsembrikuisest kirjas sõbrale.¹⁴⁵⁸ Peahoone ruumiplaneeringut lihtsustas kliiniku ja raamatukogu eraldi ehitamise otsus. Peahoone esimesele korrusel planeeriti nagu Tartuski keemia- ja füüsikakabinetid, sh keemiakabinet isoleeritult, sest see oli ehituskomisjoni nõue. Teisel korrusel paiknesid juristid ja teoloogid ning ruum vehklemise, tantsu ja muusika jaoks, kolmas korrus oli kogude päralt, aga kantselei, arhiiv, kassa ja kvestor viidi erinevalt Tartust hoopis keldrisse.¹⁴⁵⁹

Engel esitas kaks erinevat kavandit nii põhiplaani kui esifassaadi osas. Erinevus oli nii aula kujunduses (kuusnurkne või poolringikujuline) kui esifassaadi kujunduses. Esimesel verisoonil oli eenduv keskrisaliit, kuus joonia sammast,

¹⁴⁵⁶ *Ibid.*, 32.

¹⁴⁵⁷ *Ibid.*, 31–32.

¹⁴⁵⁸ „Sollten diese Zeilen auch etwas säuerlichen schmecken und Du auf üble Laune schliessen, so bekenne ich sehr gern, dass Du Dich nicht geirrt hast. Wo soll aber auch die gute Laune herkommen, wenn man ärger wie ein Geleren Sklave arbeiten muus und der liebe Gott einem nicht einmal dazu leuchten will?“ Engeli kiri 19.12.1827, Pöykko, *Das Hauptgebäude der Kaiserlichen Alexander-Universität von Finnland*, 33.

¹⁴⁵⁹ *Ibid.*

mis harmoneerusid senatihoone fassaadiga ülikooli peahoone vastas. Keskrisaliiti kroonis suur kolmnurkviil ja selle viiluväljal reljeefdekoratsioon. Keskel draperii ja kirillitsas N ja rooma I, viidates Nikolai I-le, selle ülal kroon ning vasakul ja paremal balustraadid, mida ehivad vaasid. Kolmnurkviilu ülal keskel kolmjalg Apolloniga. Sel kavandil oli üsna rohkelt dekoori, sh niššides, nii esi- kui tagafassaadil kuud ja tugevalt rustreeritud esimene korrus. Esimestele joonistele järgnesid teised ja siis kohe ehituseelarved.¹⁴⁶⁰ Lõppkavandis domineerisid esifassaadil rustreeritud sokkel ja esimene korrus, lisandusid otsarisaliidid. Muutus ka teise korruse akende kuju, uued aknad olid kõrgemad, neid kroonis poolkaarekujuline dekoratsioon. Samuti kordas poolkaart tagafassaadi viiluväljale paigutatud suur aken. Tagafassaadil oli loobutud sammastest, nii esi- kui tagafassaadil oli loobutud niššidest ja sinna paigutatud kujudest. Lõppkavandis loobuti ka vaasidest keskrisaliidi ülal, sest ehitusmaksumus oli kallid, aga Apollon Musagetes jäi.¹⁴⁶¹

Apollon Musagetes, kelle Engel viiluvälja ülaossa planeeris, on antiikkunstist tuntud kompositsioon, kus Apolloni seisev kuju on kujutatud lüüraga, punases kitaaras ja kroonitud peaga. Selliseid antiikseid Apolloni kujusid leidub veel Müncheni pinakoteegis, Napoli Rahvusmuuseumis ja Vatikanis. Apollon on juba iidsetest aegadest olnud seotud teaduse ja retoorikaga. Kuigi ka Tartus planeeriti peahoone tagafassaadile kiirte pärjas Apollon, siis ülikoolihooned võisid olla ka Minerva kaitse all, nt Halle ja Moskva.¹⁴⁶²

39. Helsingi ülikooli peahoone. Wikimedia Commons.

¹⁴⁶⁰ *Ibid.*, 33–36.

¹⁴⁶¹ *Ibid.*, 251, tahvel XXVI (C. L. Engel, *Die Kaiserliche Alexander-Universität von Finnland. Die verwirklichten Zeichnungen*, 1828. Hoffassade und Hauptfassade).

¹⁴⁶² *Ibid.*, 190–191.

Engeli laual oli Helsingi Ülikooli kavandades Milizia teos „Grundsätze der bürgerlichen Baukunst“ (1785), millest lähtuvalt kiitis Engel ka ülikooli asukoha heaks, sest Miliza ütles samuti, et ülikoolid tuleks ehitada kõrgele kohale, mitte kaugele linna keskpunktist ning väga soliidsele avalikule krundile.¹⁴⁶³ Laual olid ka Stieglitzi teosed (nagu Tartus ka Krausel). Engelile oli oluline tema karakteriõpetus.¹⁴⁶⁴ Nii nagu Tartus, ehitasid ka Helsingis vene töölised, Peterburist telliti 50–60 müürimeistrit ning samuti tuli suur osa ehitusmaterjalist Peterburist.¹⁴⁶⁵ Soomes ehitajaid eriti ei olnud, meistrid olid ka hoos põlengujärgse Turu ülesehitamisega. Kui Tartus oli ehitajatega muresid palju, siis ehituse alltöövõtjaid iseloomustab Engel nii: väga haritud, looduseinimesed, seejuures aga jõukad kaupmehed.¹⁴⁶⁶

Hoone kerkis omas tempos – kuigi võrreldes Tartuga üsna kiiresti (peahoone valmis aastail 1805–1809), ei olnud Engel tempoga päris rahul, mida saab jälgida Pöykkö äratoodud kirjavahetusest¹⁴⁶⁷ Engeli õpingukaaslase Carl Herrlichiga. Huvitav on siinkohal ära märkida, et kirjades Herrlichile räägib Engel ka Senffist,¹⁴⁶⁸ kellega ka Herrlich kontaktis näis olevat.¹⁴⁶⁹ Engeli puhul on võrreldud Helsingi senatihoonet suurepärase Rooma auhoonega ja ülikooli Kreeka teadustempliga, kus tõusevad esile klassitsismi peaväärtused – *stille grösse und edle einfalt* (vaikne ülevus ja üllas lihtsus).¹⁴⁷⁰ Ülikooli peahoone sisemus sai klassitsismile omaselt samuti rikkalikult sammastega dekoreeritud. Esimese korruse vestibüülis löid pidulikkuse dooria sambad, aulas korintose sambad. Aula lõpplahendus oli poolringikujuline – vabalt seisvad sambad, dekoreeritud seinad, erinevad nišid, amfiteatri vorm –, mida soovitas ka Milizia suures ülikoolihoones kasutada.¹⁴⁷¹

Helsingi Ülikooli fassaadi on võrreldud mitme Quarenghi tööga, nt Smolnõi Instituudi fassaadiga, millest Helsingi Ülikooli peahoone on küll tunduvalt väiksem.¹⁴⁷² Teise eeskujuna on välja toodud Eleja (läti Elejas muiža, sks Elley) mõisa peahoone, ¹⁴⁷³ mis rajati aastail 1806–1810 Johann Gottfried Adam Berlitz ja Giacomo Quarenghi kavandite järgi, ning eriti selle keskrisaliidi kujundust,

¹⁴⁶³ *Ibid.*, 107.

¹⁴⁶⁴ *Ibid.*, 167–173.

¹⁴⁶⁵ *Ibid.*, 53.

¹⁴⁶⁶ *Ibid.*, 55.

¹⁴⁶⁷ Jakko Sinisalo, „Engels brev: C. L. Engel. Kirjeet – Brev – Briefe 1813–1840, red Mikael Sundman“, *Historisk Tidskrift för Finland*, 75 (3) (1990).

¹⁴⁶⁸ Karl Julius Senff oli Engeli juures õpipoisiks 1827–1829 ning suundus seejärel Saksa- maale, kus võiks Herrlichiga kohata või samuti kirjavahetuses olla. Vt Senffi ja Engeli suhetest pikemalt: Ormisson-Lahe, Tiideberg, „Carl Julius Senff (1804–1832) als Architekt und Grafiker. Ergänzungen zur Baugeschichte der Universität zu Tartu (Dorpat)“, 231–248.

¹⁴⁶⁹ Pöykkö, *Das Hauptgebäude der Kaiserlichen Alexander-Universität von Finnland*, 60 (kiri 30. juuli 1830).

¹⁴⁷⁰ *Ibid.*, 210–211.

¹⁴⁷¹ Milizia, *Grundsätze der bürgerlichen Baukunst: in drey Theilen*, 195.

¹⁴⁷² Pöykkö, *Das Hauptgebäude der Kaiserlichen Alexander-Universität von Finnland*, 160.

¹⁴⁷³ Pöykkö väidab ekslikult, et mõis asub Eestis, kuid Eleja mõis paikneb Jelgava piirkonnas. Mõis on kuulunud Tisenhausenitele, Behridele ja 1754. aastast Medemitele.

samuti Peterburis Quarenghi poolt ehitatud Assignaatpanga hoone keskrisalliiti.¹⁴⁷⁴

Helsingi Ülikooli peahoone taha kavandas Engel pargi, kus lehtpuude varjus saab peahoone koos uue raamatukoguga mõjuda mitte enam nii rangelt klassitsistlikult kui esifassaadi ja senatihoone dialoog, vaid näha on pigem juba romantilise ajastu mõju nagu Schinkeli teostes¹⁴⁷⁵, kelle arhitektoonilistes fantaasiates ja raamatupiltidel paiknevad hooned lehtpuude taga. Engel pidas Schinkelist, kelle parimad teosed valmisid Berliinis Engeli õpingute ajal, väga lugu.¹⁴⁷⁶

Ehitustöö kestis aastail 1828–1831. Engelil oli ees küll kindel ruumi-programm, kuid ehituskunsti osas juhiseid ei antud, välja arvatud palve ehitada säästlikult. Seega ruumide funktsionaalsust kontrollis küll tellija, kuid arhitektid olid vabad käed kujunduse osas, nagu oli varem ka Tartus, kus küll mitmed teised avaldasid arvamusi, kuid ehitusjoonised tegi ikkagi arhitekt. Nii valmis teadustempel, Apollo tempel Helsingis, mis paljus kordas Tartu Ülikooli Kreeka templi ideed.

Kalevi Pöykkö on näinud uute ülikoolide ehitamisel 19. sajandi alguses kindlat mustrit, nimetades peahoonete ruumilahendusi üsna sarnasteks, mistõttu saab rääkida samast voolust või samast Euroopa traditsioonist. Tähelepanuväärsest on selle algus justnimelt Tartus, seejärel Moskvast, Turus, Helsingis, Halles ja Königsbergis.¹⁴⁷⁷ Siiski ei saanud Engel lähtuda loodusest, nagu said Krause või Jefferson, ka linnahaljastuses jäi tema roll väiksemaks kui Göttingeni Ülikooliga seotud uuendused. Inglise pargi idee ülekandmine linnaruumi oli erandlik ja esmane, mida tehti just Tartus.

¹⁴⁷⁴ Pöykkö, *Das Hauptgebäude der Kaiserlichen Alexander-Universität von Finnland*, 161.

¹⁴⁷⁵ *Ibid.*, 93.

¹⁴⁷⁶ *Ibid.*, 108.

¹⁴⁷⁷ Pöykkö, *Das Hauptgebäude der Kaiserlichen Alexander-Universität von Finnland*, 43.

KOKKUVÕTE

Käesolev doktoritöö käsitles Tartu Ülikooli hoonete ansambli väljaehitamist 19. sajandi alguse Euroopa arhitektuuri- ja ideekeskkonnas. Töös analüüsiti Johann Wilhelm Krause (1757–1828) rolli ülikooli arhitektina ning uuriti, kuidas ülikooli rajatised väljendavad valgustusajastu esteetikat, filosoofiat ja praktilisi uuendusi. Töö asetab Tartu Ülikooli ansambli laiemasse Euroopa ülikooliarhitektuuri traditsiooni, analüüsides ühtlasi selle unikaalsust ja vastavust oma ajastu nõudmistele. Uuring tugines mahukatele arhiiviallikatele, Krause päevikuformaadis memuaaridele ning ehitusplaanidele ja sekundaarkirjandusele.

Traditsioon-innovatsioon. Ülikooli maastikul ei olnud 19. sajandi alguses välja kujunenud kindlat mudelit, kuidas ülikooli ehitada. Sajandite jooksul oli ülikool küll murdnud välja kloostrimüüride vahelt ja 18. sajandil sidunud end rohkem ka linnamaastikuga, kuid Tartus kujunes välja uus fenomen, kus Inglise pargist, valgustusajastu ideedest ja rousseau'likust tagasi loodusesse pürgimisest sündis ülikool pargis. Tartu puhul tingis selle planeeringu ühelt pool ülikoolile määratud koht Toomemäel, kuid samas viisid selle ellu inimesed, kelle puhul on olulised kontaktid saksa kultuuriruumis kanda kinnitanud vabaplaneeringulise pargiga, millele lisab veelgi kaalu idee vabast planeeringust Prantsuse revolutsioonijärgses Euroopas kui omamoodi vabaduse võrdkujust.

Taasavatud Tartu Ülikool oli saksakeelne ülikool keiserlikul Venemaal, mille arhitektuurilist kujunemist ei juhitud otseselt Peterburist, vaid selle hoonete ansambli loomisel koondus nii koha vaimu (*genius loci*) kui taasavamise juures olnud professorite ja arhitekti sünergia. Tartu Ülikool ehitati välja võimalikult kaasaegsena, lähtudes kõigi teadusasutuste juures just neile omastest nõuetest. Seetõttu saab ülikoolihoonete ansambli väljaehitamise juures näha traditsiooni, mis oli Euroopa ülikoolides kanda kinnitanud alates renessansist, kus omaette hoonetüübina kujunes väljas anatoomikum, ülikoolide juures muutus oluliseks botaanikaaed ning võimalused astronoomilisteks vaatlusteks. Hoonetüübina küpsesid need rajatised läbi sajandite ning Tartu puhul saab kinnitada, et valiti kaasaegsed teadusasutustele sobivad lahendused. Siiski on Tartus erinevad hooned eraldatud pikalt Itaalia ja ka Saksa ülikoolides valitsenud nn palee tüüpi ülikoolihoonetest, kus kõiki funktsioone püüti täita ühe katuse all.

Tartu eripäraks on ülikooli koht linnaruumis, varem linnakindlustusteks mõeldud Toomemägi ja kesklinnas asunud vana Maarja kiriku krunn, mille riik sai pärast Tartu kindlustuslinnade nimekirjast maha arvamist hõlpsalt ülikoolile kinkida. See andis ülikoolile keskse koha taaskerkinud südalinnas. Samas võimaldas iidne Toomemäe krunn oma suuruse ja reljeefiga hoonete kavandamist maastikusse, paigutamaks selle loodusesse. Euroopa traditsioonis ei olnud sel ajal ülikoolile veel linnast eemale viidud ja need tuli sobitada linnaruumi, ehitades ümber või kasutades ära üksikuid tühje krunte. Tartu haakub seega pigem 19. sajandi alguse Ameerika traditsiooniga, kus ülikool paigutati loodusesse, et siduda see hästi maastikuga ning luua hoonete ümber looduskeskkond, mis on ka

Tartus Toomemäe haljastamises oluline teema. Ajaliselt ja ruumiliselt lähedastes ülikoolides – Göttingenis ja Helsingis – seda võimalust ei olnud.

Õppehoonete tüübid, millel olid kindlad teadustööks vajalikud nõudmised, kerkisid pigem Euroopas levinud traditsiooni kohaselt. Nii ehitati Tartusse Ülikooli taasavamise järel Tartusse nn Padova-tüüpi amfiteatri vormiga ümar anatoomiline teater; moodne haigla, millel on haiguste leviku vältimiseks kesk-koridor ja tähelepanu pöörati nii õhu puhastamisele kui värviteooriale, et aidata haigetel kiiremini paraneda. Ka tähetorni kui kõige tehnilisemate vajadustega hoone ehitus lähtus varasematest eeskujudest, mis küll algeliste joonistena ka Tartus laual olid. Tähetorn pidi eelkõige mahutama vajalikud vaatlusinstrumendid ja seetõttu oli vajalik ka hilisem kupli ümberehitus, et paigutada sinna toona moodsaim vaatlusriist Frauenhoferi refraktori näol.

Innovatiivsena on nähtud raamatukogu paigutamist vana toomkiriku varemete kooriossa. Selle idee uuenduslikkusega tuleb kindlasti nõustuda kogu kiriku varemete ülesehitamise kavandite osas, mida Krause arhitektina aastakümneid joonistas. Kavandid, kus keskosas on ülikooli kirik, tornides tähetorn või hiljem keskosas väiksemas mahus ülikooli kirik, ruum teaduslike kogude näitamiseks ja töökabinetid torniosas ning põhjalöövvis, mis annab kogu hoonetele uudse teadustempli funktsiooni, oli tähelepanuväärne lahendus. Kuigi lõpuks piirdus ehitus ainult koorisa taastamisega raamatukoguks, siis tähelepanuväärne on, et sel ajal anti mitmetele kasutuseta sakraalsetele hoonetele uus funktsioon ka raamatukogu näol, näiteks Leidenis, Kopenhaagenis, Turus, aga ka Göttingenis, kus raamatukoguks kohendati vana Paulinerkirche ruumid.

Gooti karakteri säilitamise taotlus raamatukoguhuone juures, mis kajastus kõigis ülikooli nõukogu protokollides, oli ajastule iseloomulik märk. Saksa kultuuriruumis oli vanade katedraalide taastamise aeg, sellega olid vähem või rohkem kokku puutunud mitmed ülikooli professorid. Gootika kui saksa oma ehituskunsti olulisuse rõhutamine alates Goethe samanimelisest esseest andis gootikale kaalu. Samas on toomkiriku taastamine Tartus ilmselt esimene neogooti stiilis lahendus Baltimaades 19. sajandi alguses, tõeliselt muinsuskaitseline mõtlemine, sest veel paarkümmend aastat hiljem teeb Geist Jaani kirikus midagi täiesti vastupidist.

Johann Wilhelm Krause elulugu. Johann Wilhelm Krause näol oli tegu loojanatuuriga, kelle laia kogemuste pagasit täiendasid ka ulatuslikud teadmised Liivimaa ajaloost. Tema ajaloomälu ja muinsuskaitseline mõtlemine, mis oli seotud just balti valgustuse ja romantismi, siinsete ajaloo paikade uurimise ja tunnetamisega, tegid Krausest õrna käe ja tundliku silmaga arhitekti. Nii viis ta ühelt poolt ellu metropolides levinud arhitektuuripoliitikat, lähtus romantismi ideedest Saksamaal, kus oli katedraalide taastamise aeg, aga teiselt poolt iseloomustab Krause loomingut juba üsna puhas klassitsism, mida ta uuris lisaks erialakirjandusele ka reisil Peterburi.

Tartu Ülikooli taasavamise järel kerkinud hooned on valdavalt oma üldilmelt klassitsistlikud, seda on kerge mõista nii lihtsamate hoonete, nagu ökonomimaja, maneeži, tähetorni puhul, kuid kõige selgemini eristub see Tartu Ülikooli peahoone puhul. Kui 1775. aasta põlengujärgne Tartu kerkis pigem veel

baroklikus klassitsismis, mida on ehk kõige paremini näha ka Tartu raekoja vanikutelt ja raekoja platsi mitmetelt nn patsikeste stiilis hoonete fassaadidelt, siis Tartu Ülikooli peahoone oli midagi täiesti uut. Siiski on keeruline nimetada Krauset arhitektuuris puhtaks klassitsistiks. Minu arvates on Krause ajastule iseloomulik autodidakt, kel on laialdane paberarhitektuuri kogemus ja avatud mõtlemine.

Kui toomkiriku varemete taastamise osas viib ta siin ellu teemad, mis on samavõrra aktuaalsed saksakeelses kultuuriruumis, siis peahoone puhul lähtub ta klassikalistest eeskujudest. Piirialadel on keeruline näha puhtaid stiile ja laiemalt maailma arhitektuuriloos on selgelt näha, et arhitektuur ongi korruga rohkem kui üks stiil. Siiski on Tartu Ülikooli peahoonet kavandades Krause arhitektina küpsenud, ning kui võrdleme tema kavandeid Liivimaa mõisates (ka siin eluloo osas väljatoodud sammastportikusi jne), siis jõudnud Tartusse, ei kavanda ta enam seina ligi pilastreid või tagasihoidlikke portikusi, vaid loob Tartusse esimese sammastega maja, kus sambad on lõpuks seina küljest lahti ja seisavad suursuguselt eraldi.

Krause idee integreerida Toomemäe maastik ja Tartu ajalooline linnaruum oli omas ajas unikaalne ja innovatiivne. Ülikool pargis, Krause kujundatud ansambel, vastab ühelt poolt nii klassitsistliku arhitektuuri rangetele proportsioonidele, kuid teisalt ka inglise maastikukujunduse romantilisele esteetikale.

Varasemates ülikooli käsitlustes on Krause biograafiat esitatud pigem selektiivselt, mistõttu töötasin kogu mahus läbi Krause päevikuvormis memuaarid ja esitasin tervikliku ja lineaarse biograafia ning tuletasin eluloolise materjali abil ka osa Krause lugemislauast, mis annab otsesed seosed ülikoolihoonete ehitusloole. Krause elulugu iseloomustab erakordne pühendumus arhitektuurile, haridusele ja valgustusajastu ideaalidele, olles samas näide tema ajastu Euroopa arhitekti mitmekülgsusest. Krause sündis Saksamaal Dittmannsdorfis ja omandas hariduse Zittau gümnaasiumis, kus ta puutus esmakordselt kokku arhitektuuri-teooriate ja kunstiga. Tema noorusaja kunstiharidus, mida täiendasid joonistus- ja geomeetriatunnid, lõi aluse Krause hilisemale arhitektuurilisele mõtlemisele ja loomingule.

Krause elu iseloomustas tihe liikumine ja kontakt erinevate kultuuride ning arhitektuuriliste traditsioonidega. Pärast noorusaastaid Zittaus astus ta Leipzigi Ülikooli, mille kõrvalt töötas lühiajaliselt nii maalikunstniku kui arhitekti assistendina. See periood andis talle võimaluse süveneda klassitsistlikku arhitektuuri ja tutvuda Vitruviuse, Palladio ja Blondeli ideedega. Leipzigi aastatele järgnes militaarkarjäär, mille kestel arendas Krause joonistusoskusi nii armee kartograafina kui vabal ajal skitseerides ja joonistustunde andes. Johann Wilhelm Krause Liivimaa aastad koduõpetajana olid tema eluloos oluline periood, mis mõjutas tema arhitektuurialaseid teadmisi ja loomingulist arengut. Liivimaale saabus Krause 1780. aastatel, kui ta asus tööle koduõpetajana kohalike aadliperekondade juures. Koduõpetaja perioodi jooksul omandas ta sügava arusaama kohalikust kultuurist, arhitektuurist ja maastikukujundusest. Lisaks õpetamisele tegeles Krause intensiivselt joonistamise ja planeerimisega, luues mitmeid arhitektuurilisi kavandeid, sealhulgas projekte aiapaviljonidele ning tegi mõned

pargikujundused. Zeltņi mõisas töötades kopeeris ta maastikuarhitekt Christian Hirschfeldi teoseid, ammutades inspiratsiooni Inglise pargikunsti ideedest. Need joonistused ja kogemused olid ettevalmistuseks hilisemale tööle Tartu Ülikooli hoonete ansambli loomisel. Krause Liivimaa-aastad kujunesid tema loomekarjääri kujunemisel otsustavaks, pakkudes võimalust arendada nii kunstnikuna kui joonistajana, soodustades teisalt ka praktilist lähenemist arhitektuurile.

Krause biograafias on märkimisväärne tema autodidaktiline lähenemine arhitektuuriharidusele. Kuigi ta ei saanud formaalset arhitektiharidust, kompenseeris ta selle mahuka iseseisva õppimise ja ulatusliku kirjanduse uurimisega. Krause kirk teadmiste vastu väljendus ka tema töös Tartu Ülikooli arhitektuurikabineti juhina, kus ta jagas oma teadmisi ja kogemusi noorematele põlvkondadele. Oluline pöördepunkt Krause elus saabus 1803. aastal, kui ta kutsuti Tartu Ülikooli arhitektiks. Ülikooli hooneteansambli loomine oli tema karjääri suurim väljakutse. Krause tööd Tartus iseloomustas klassitsistlik harmoonia, funktsionaalsus ja tundlikkus kohaliku keskkonna suhtes. Krause elu viimased aastad olid pühendatud Tartu Ülikooli ehituste lõpetamisele ja kohaliku arhitektuuripärandi tugevdamisele. Kuigi tema looming sai ta eluea jooksul nii kiitust kui kriitikat, on tema panus klassitsismi levikusse Baltikumis hindamatu. Johann Wilhelm Krause jääb üheks olulisemaks arhitektiks, kelle looming väljendab valgustusajastu ideaalide ja praktiliste vajaduste harmoonilist ühendamist.

Krause lugemislaua. Johann Wilhelm Krause lugemislaua rikkus peegeldas tema ajastu intellektuaalseid suundumusi ja arhitektuurilisi eelistusi. Krause süvenemine arhitektuurikirjandusse oli tema töö lahutamatu osa, kuna tal puudus formaalne arhitektuuriharidus. Tema käeulatuses olid mitmete klassikute teosed, nagu Vitruviuse, Vignola ja Palladio looming, mis rõhutasid proportsioonide ja harmoonia tähtsust. Krause tugines eriti Vitruviuse orderiõpetusele ja Vignola moodulõpetusele, mis andsid talle tehnilised vahendid klassitsistliku arhitektuuri loomiseks. Tema kirk arhitektuurialaste teadmiste vastu kajastus ka rohkete koopiade ja jooniste tegemises, mis kinnistasid omandatud ideid ja aitasid neid oma projektides rakendada.

Lisaks klassikalistele tekstidele toetus Krause oma kaasaegsete arhitektuuri-teoreetikute, näiteks Jacques-François Blondeli ja Francesco Milizia ideedele, kes rõhutasid ehitiste funktsionaalsust ja kontekstitundlikkust. Olulist mõju avaldasid ka valgustusajastu aiakunstiteooriad, eriti Christian Hirschfeldi ja Johann Gottfried Grohmanni tööd, mis kujundasid Krause arusaama maastiku ja arhitektuuri harmooniast. Need intellektuaalsed allikad võimaldasid Krausel ühendada esteetika, praktilisuse ja filosoofia, luues Tartu Ülikooli hoonete ansambli, mis oli ühtaegu klassikaline ja uuenduslik. Krause lugemislaua mitmekülgsus andis talle võime realiseerida valgustusajastu ideaalid nii hoonetes kui ka maastikes, jättes püsiva jälje nii Tartu kui ka Põhja-Euroopa arhitektuurilukku.

Tema raamatukogus leidis klassikalise arhitektuuri suurteoste tõlkeid, kaasaegseid käsiraamatuid ja valgustusajastu arhitektuurikirjandust, kuid nende kõrvalt ei puudunud ka ilukirjandus ja ajalookirjandus, mis aitasid tal kujundada laiemat kultuurilist ja filosoofilist maailmapilti. Goethe ja Schilleri teosed mõjutasid tema romantilist tundlikkust ja loovat kujutlusvõimet, mis kajastus eriti tema

maastikukujunduses. Ajalookirjandus, sealhulgas antiikmaailma ja renessansi-ajastu käsitlustega teosed, pakkusid Krausele inspiratsiooni arhitektuurivormide ja ajaloolise sümbolika integreerimisel oma loomingusse. Need tekstid võimaldasid tal käsitleda arhitektuuri mitte ainult tehnilise ülesandena, vaid ka kultuurilise ja ajaloolise järjepidevuse vahendina.

Käesolevas töös esitati kõigi teadaolevate planeeritud hoonete kavandite ja ehitusloo analüüs, mis Krause arhitektisulest pärinesid. Siinkohal said läbi uuritud ka projektid nendele hoonetele, mida paraku erinevatel põhjustel ei ehitatud.¹⁴⁷⁸ Ülikooli tänaseni säilinud hoonete pärandist on olulisemad peahoone, anatoomikum, tähetorn ja toomkiriku kooriossa planeeritud raamatukogu, mis on täna Ülikooli Ajaloomuuseumi kasutuses.

Peahoone on Tartu Ülikooli sümbolne keskpunkt, mille arhitektuurne lahendus peegeldab Johann Wilhelm Krause klassitsistlikku lähenemist. Selle sümmeetriline ja korrapärane fassaad järgib Vitruviuse ja Palladio arhitektuuriprintsiipe, mis rõhutavad proportsioonide harmooniat ja esteetilist tasakaalu. Fassaadi kolmnurkfrontoon ja sammastik annab hoonele monumentaalse väärrikuse, rõhutades ülikooli kui teaduse ja hariduse templi staatust. Vignola orderiõpetuse eeskujul rajatud peahoone aula interjööris kasutatud klassitsistlikud sambad ja lihtne, kuid suursugune dekoor sümboliseerisid valgustusajastu hariduse ja teadmiste ülevust. Peahoone lahendus, mille Krause koostöös tellijaga, st ülikooli professoritega, välja töötab, jääb väga pikalt ülikoolide peahooneid mõjutama. Nii valmib sammastega maja Helsingis, hiljem Göttingenis, kuid see mõju ulatub kaugeemalegi¹⁴⁷⁹.

Tartu Ülikooli raamatukogu rajamine toomkiriku varemetesse oli vastuoluline, kuid sümbolse tähendusega samm. Krause ülesandeks oli säilitada toomkiriku ajalooline väärrikus, lisades sellele uusi arhitektuurielemente, mis muudaksid hoone sobivaks kaasaegseks teaduse ja teadmiste keskuseks. Ta integreeris varemete struktuuri klassitsistlikke elemente, eelkõige interjööris, luues hoone, mis ühendas keskaegse ajaloopärandi ja valgustusajastu teaduslikud ideaalid. Kuigi otsest eeskujuna on raske välja tuua, seostub see sakraalhoonete kasutuselevõtmisega ülikoolide tarvis ja sisedekoori lahendustäpsemalt Krause poolt nähtud koduse Leipzig Nikolaikiriku uue interjööriga.

Tartu tähetorn oli oma aja teaduslikus maailmas igati kaasaegne rajatis, mille arhitektuuris tõi Krause esile nii funktsionaalsuse kui ka esteetilise terviklikkuse, luues hoone, mis sobitus Toomemäe maastikku. Tähetorni puhul oli tegu selgelt tehnilise hoonega, mille selge eeskujuna saame nimetada Gotha tähetorni. Anatoomikum oli samuti spetsiaalselt meditsiinilisteks uuringuteks mõeldud hoone, kus esikohal oli funktsionaalsus. Krause kavandas anatoomikumi nii, et

¹⁴⁷⁸ Va Observaatori korter, Karl Julius Senffi plaan, mille kohta on käesoleva doktoritöö autor koos Kristiina Tiidebergiga publitseerinud artikli, vt pikemalt: Ormisson-Lahe, Tiideberg, „Carl Julius Senff (1804–1832) als Architekt und Grafiker. Ergänzungen zur Baugeschichte der Universität zu Tartu (Dorpat)“.

¹⁴⁷⁹ Vt nt Sri Lankal Northshore College peahoone: *Northshore College Business & Technology*, <https://www.northshore.lk/northshore-campus> [vaadatud 15.01.2025], viite eest tänan Saima Tiirmaa- Orast.

see vastaks teaduse vajadustele, aga arhitekt lisas parki sobivale paviljoni-kujulisele hoonele klassitsistlikke arhitektuuri-elemente, mis andsid sellele elegantse välimuse. Kuigi ümara põhiplaaniga anatoomiline teater oli ülikoolide arhitektuuris levinud nähtus, siis Krause lahendus pargipaviljonina oli unikaalne.

Ülikool pargis – uus fenomen. Tartus sündis uus fenomen, kus ülikoolihooned planeeritakse loodusesse ja seotakse sellega. Selle oluliseks lähtekohaks oli Inglise park ja ideed vabast planeeringust kui vabaduse võrdkujust. Toomemägi kujunes Johann Wilhelm Krause juhtimisel mitte ainult ülikooli ansambli osaks, vaid ka terviklikuks maastikukujunduse meistriteoseks. Krause pidas oluliseks säilitada Toomemäe looduslikku ilmet. Krause kujundatud pargis olid kesksel kohal teerajad, mis kulgesid orgaaniliselt mäe reljeefi järgides. Rajad ühendasid ansambli erinevaid hooneid, võimaldades nii praktilist liikumist kui ka rahulikku jalutamist. Sillad, mis olid samaaegselt praktilised ja esteetilised, kujundati vastavalt klassitsistliku arhitektuuri põhimõtetele, rõhutades visuaalset harmooniat ja proportsioone, said pargi tunnusjooneks, värvateks parki. Nii loodud maastik ei olnud pelgalt kaunis, vaid sümboliseeris ülikooli valgustusajastu ideaale – teaduse, looduse ja kunsti harmooniat.

Toomemägi kujunes 19. sajandi algul mitte ainult ülikooli maastiku keskpunktiks, vaid ka Tartu linna ühiskondliku ja kultuurilise elu osaks. Pargi loodud esteetiline ja funktsionaalne ruum aitas tugevdada ülikooli ja linna sümboolset sidet. Selle mõju on säilinud tänaseni, olles Tartu üks armastatuid kohti, mis seob kokku ajaloo ja nüüdisaegse linnaruumi.

Virginia, Göttingen, Helsingi ja Tartu. Tartu Ülikooli hoonete ansambli loomisel on selgeid paralleele kolme valgustusajastu teise ülikooli kavanditega: Virginia Ülikooliga Ameerika Ühendriikides, Göttingeni Ülikooliga Saksamaal ja Helsingi Ülikooliga Soomes. Vaadeldes, missugused olid erinevused ja sarnasused, saab öelda, et kõigi nende puhul lähtuti valgustusajastu haridusfilosoofiast, mis rõhutas teadmiste kättesaadavust, funktsionaalset ruumiplaneerimist ja esteetilist harmooniat.

Virginia Ülikooli kavandas Thomas Jefferson, kes lõi kontseptsiooni „akadeemilisest külast“ (ingl *academical village*), kus haridusasutused olid koondatud looduslikku ja sotsiaalsesse tervikusse. Tartu ja Virginia ülikoolide peamine sarnasus seisneb „ülikool pargis“ idees, kus arhitektuuri ja loodust ühendatakse harmooniliselt.

Göttingeni Ülikool oli Tartu Ülikooli taasavamise ajal Euroopas üks prominentsemateks kujunenud teaduskeskusi, mille ruumiplaneering pakkus Tartule otseseid eeskujusid. Göttingenis kujundati linnakeskkonnas hajutatud teadus- ja õppehoonete süsteem, kus iga hoone funktsioon määras selle arhitektuurse iseloomu. Tartus, sarnaselt Göttingenile, asetati rõhk hoonete praktilisusele ja lihtsusele, ühendades need ansambli maastiku kaudu. Krause sidus hooned Toomemäel maastikuelementidega, järgides Göttingenist tuttavat ruumilise terviku ideed.

Helsingi Ülikool, mille peahoone projekteeris Carl Ludvig Engel, jagab Tartu Ülikooliga nii ajalist kui ka geograafilist lähedust. Mõlemad ansamblid esindavad klassitsistlikku arhitektuuri, rõhutades sümmeetriat, proportsioone ja monumen-

taalet esteetikat. Helsingis, nagu Tartus, loodi ülikoolihooned osana linna-planeerimisalastest arengutest, mille eesmärk oli tõsta linnade staatust teadus- ja hariduskeskustena. Engel ja Krause ammutasid inspiratsiooni sarnastest arhitektuuriallikatest, kuid Helsingi planeeringus domineerib rangem klassitsism. Tartus on rohkem rõhutatud maastiku ja arhitektuuri harmooniat.

Virginia, Göttingeni ja Helsingi Ülikoolid jagavad Tartu Ülikooliga ideevälja, mille keskmes on valgustusajastu põhimõtete järgimine: teaduse ja hariduse väärtustamine, looduse ja arhitektuuri integreerimine ning klassitsistlik harmoonia. Tartu eripära seisneb maastikuga tihedamalt lõimitud planeeringus, mis ühendab rahvusvahelised mõjud ja kohaliku konteksti, luues ainulaadse ülikooliansambli.

Käesoleva uurimuse üheks olulisemaks tulemuseks on Tartu Ülikooli hoonete ansambli kujunemise senisest terviklikum rekonstruktsioon. Töös on esmakordselt koondatud ja analüüsitud kõik tänaseks teadaolevad Johann Wilhelm Krause kavandatud ülikoolihoonete plaanid ning nende põhjal täpsustatud mitmete hoonete ehituslugu ja kavandite kronoloogiat. Krause memuaaride süstemaatiline läbitöötamine on võimaldanud täpsustada arhitekti biograafiat ning rekonstrueerida tema lugemislaua ja intellektuaalset mõjuruumi. Lisaks on kasutusele võetud seni vähe kasutatud arhiiviallikaid, sealhulgas Tartu botaanika-aia varased plaanid, mis aitavad paremini mõista ülikooli ansambli ruumilist kujunemist ja Krause tööprotsessi.

Lõpetuseks. Vaadeldes traditsiooni ja innovatsiooni suhet Tartu Ülikooli hoonete ansambelis näeme, et Johann Wilhelm Krause juhtimisel on see unikaalne arhitektuuriline ja kultuuriline monument, mis peegeldab valgustusajastu ideaalide harmoonilist ühtsust arhitektuuris, looduses ja teaduses. Käesolev töö näitas, kuidas klassitsistlikud printsiibid ja rahvusvahelised arhitektuurilised mõjud kohandati Baltikumi konteksti, andes nii Tartule kui ka Tartu Ülikoolile pikaajalise sümboolse ja funktsionaalse väärtuse. Doktoritööst ilmneb, et Krause looming ei olnud üksnes tehniline saavutus, vaid ka filosoofiline ja esteetiline seisukohavõtt, mille mõju on märgatav nii ajaloolises kui ka tänapäevases Tartu linnapildis. Tartu Ülikooli ansambel jääb loodetavasti igikestvaks dialoogiks mineviku ja oleviku vahel, kinnistades oma koha nii regionaalses kui ka globaalses arhitektuuriajaloo.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

ALLIKAD

Läti Akadeemiline Raamatukogu (LAB)

Brotze, Bd. V, Nr. 200

Läti Riiklik Ajalooarhiiv [LVVA]

7350.1. 2 G. F. Parroti kirjad Aleksander I-le ja Nikolai I-le ülikooli hoonete, Tartu õpperingkonnas koolide asutamise, kihelkonnakoolide, 1803. a maapäeva jm kohta, 1802–1804

Läti Rahvusarhiiv [Latvijas Nacionālais arhīvs, LNA]

4060.1.550

Muinsuskaitseameti arhiiv (MKA)

MKA, ERA.T-76.1.590: Üprus, Helmi. *Tartu Ülikooli peahoone*. Ajalooline õiend (Tallinn, 1965).

Rahvusarhiiv (RA)

Fond 402: Tartu Keiserlik ülikool

Fond 995: Tartu Magistraat

Fond 2100: Eesti Vabariigi Tartu Ülikool

RA, ERA.T-76.1.551, P-598: *Ehitusmälestis – Tähetorn Tartus, Toomemäel*. Lühike ajalooline õiend, köide I, koost. Helmi Üprus (Tallinn: Eesti NSV ministrite nõukogu riiklik ehituskomitee TRT, 1965)

Tartu Ülikooli raamatukogu haruldaste raamatute ja käsikirjade osakond (TÜR KHO)

Fond 9: Johann Wilhelm Krause

Fond 3: Mrg DXCII

Venemaa Riiklik Ajalooarhiiv (RGIA)

RGIA, f. 733, Департамент народного просвещения Министерства народного просвещения (1803–1917). 1784–1918 гг оп. 96, d. 256

Alttoa, Kaur. „Tartu toomkiriku pikihoone ja lääneseina ajalooline uurimus“, kd I-A (Tartu, 1979), 26. Käsikiri autori valduses.

Kriisa, Annegret. *Johann Wilhelm Krause raamatulaenutused Tartu ülikooli raamatukogust aastatel 1806–1826*. Bakalaureusetöö (Tartu: Tartu Ülikool, 2013).

Kriisa, Annegret. *Tartu ülikooli botaanikaia rajamine ja kujunemine 19. sajandi esimesel poolel*. Magistritöö (Tartu: Tartu Ülikool, 2016).

Oschatz, Christoph. *The use of English and German pattern books at the Garden Kingdom of Dessau-Wörlitz at the turn of the 19th Century*. Magistritöö (Birmingham: Birmingham City University, 2018).

Paris (Berendsen), Olga. *Johann Wilhelm Krause*. Magistritöö (Tartu: Tartu Ülikool, 1943). Käsikiri TÜ raamatukogus.

Polli, Kadi. *Valgustuskunst. Balti kunstiharrastusest ja joonistuspraktikatest 18. ja 19. sajandi vahetusel*. Doktoritöö (Tartu: Tartu Ülikool, 2019).

- Tohver**, Margit. *Vana Vigala mõisa park ja ansambel ajas*. Seminaritöö (Tartu: Tartu Ülikool, 1997).
- Tohvri**, Epi. *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurile 19. sajandi alguses*. Doktoritöö. (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2009).
- Tursk**, Eda. *Johann Wilhelm Krause ja Tartu ülikooli hooneteansambel: anatoomiline teater ja tähetorn*. Magistritöö (Tartu: Tartu Ülikool, 2010).
- Üprus**, Helmi. *Tartu klassitsistlik arhitektuur*. Magistritöö (Tartu: Tartu Ülikool, 1942). Käsikiri TÜ raamatukogus.

KIRJANDUS

- Alttoa**, Kaur. „Kindlustuslinnast Emajõe Ateenaks“, *Tartu: piiskopi ja hansalinnast Emajõe Ateenaks* (Tartu: Ilmamaa, 2017).
- Alttoa**, Kaur. „Toomemägi enne Krauset“ *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 3: Linnaehitajana Tartus*, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2011).
- Aluve**, Kalvi. *Tartu ülikooli peahoone* (Tallinn: Eesti Raamat, 1970).
- Anders**, Emil. *Erinnerungen des weil. Universitäts-Bibliothekars zu Dorpat Emil Anders nebst 12, Traité De la Décoration, Distribution & Construction Des Dâtiments*, vols. 5–6 (Paris: Chez Desaint, Libraire, rue du Foin-S.-Jacques, 1771–1777).
- Architectural Theory**, Volume 1: An Antology from Vitruvius to 1870, ed. by Harry Francis Mallrave (Malden: Blackwell Publishing, 2006).
- Balti kirjakultuuri ajalugu I. Keskused ja kandjad**, koost. Liina Lukas (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2021).
- Bosse**, Heinrich. *Johann Wilhelm Krause. Zum Abschluss der online-Edition der „Erinnerungen“ (10 Bde., 2016–2023)*, Forschungen zur baltischen Geschichte, 19 (2024).
- Bothe**, Rolf. „Die Bewertung Friedrich Gilly in der Kunst- und bauhistorischen Forschung“, *Friedrich Gilly 1772–1800 und die Privatgesellschaft jungen Architekten* (Berlin: W. Arenhövel, 1987).
- Braham**, Alan. *The Architecture of the French Enlightenment* (London: Thames and Hudson, 1980).
- Burke**, Peter. *History and Social Theory*, Cambridge: Polity Press, 1992.
- Buttlar**, Adrian von. *Der Landschaftsgarten, Gartenkunst des Klassizismus und romantik* (Köln: DuMont, 1989).
- Böttiger**, Carl August. „Schloss Marienburg in Preussen“, *Journal des Luxus und der Modern*, 17 (1802).
- Carl Ludvig Engel: Kirjeet – Brev – Briefe 1813–1840**, koost. Nils Erik Wickberg (Helsinki: Helsinki-Seura, 1989).
- Coulson**, Jonathan; **Roberts**, Paul; **Taylor**, Isebelle. *University Planning and Architecture: The Search for Perfection* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2011).
- Cunningham**, Clifford J. „Huth, Johann Sigismund Gottfried“, *Biographical Encyclopedia of Astronomers*, ed. by Thomas Hockey, Virginia Trimble, Thomas R. Williams, et al. (New York: Springer, 2014).
- Curl**, James Stevens. *A Dictionary of Architecture* (Oxford: Oxford University Press, 2000).
- Diderot**, D’Alembert. „Parc“, *L’Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers...* (A Paris: Chez Briasson, 1751–1771).
- Die Kaiserliche Universität zu Dorpat: fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung**, hrsg. von Johann Philipp Gustav Ewers (Dorpat: J. Ch. Schünmann, 1827).

- Dörptsche Zeitung*, nr 35, 1. mai 1804.
- Dörptsche Zeitung*, nr 14, 14. veebruar 1806.
- Eakin**, Paul John. *How Our Lives Become Stories: Making Selves*. Ithaca: Cornell University Press, 1999.
- Eckardt**, Julius. *Die Universität Dorpat, Die baltischen Provinzen Russlands, Politische und culturgeschichtliche Aufsätze* (Leipzig: Duncker & Humblot, 1868); Axel von Gernet, *Die im Jahre 1802 eröffnete Universität Dorpat und die Wandlungen in ihrer Verfassung: ein Gedankblatt zum 21. April 1902* (Reval: Franz Kluge, 1902).
- Eesti kunsti ajalugu 3: 1770–1840**, koost. Juhan Maiste (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017).
- Eesti linnaehituse ajalugu: keskajast tsaariaja lõpuni**, koost. Lilian Hansar (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2019).
- Eesti pargid 1**, koost. Olev Abner, Silja Konsa, Kersti Lootus, Urve Sinijärv (Tallinn: Keskkonnaministeerium, Muinsuskaitseamet, 2007).
- Ehasalu**, Pia. *Rootsiaegne maalikunst Tallinnas (1561–1710). Produksioon ja retseptisioon*. Doktoritöö (Eesti: Eesti Kunstiakadeemia, 2007).
- Eilart**, Jaan. „Toomemäe loodus“, *Toomemägi*, koost. Aili Suur (Tallinn: Eesti Raamat, 1968).
- Ermel**, Malle. „Tarkuse tempel. 175 aastat ülikooli raamatukogu Toomel“, *Tartu toomkirik. Katedraal. Raamatukogu. Muuseum*, koost. Mariann Raisma, Krista Andreson (Tartu: Tartu Ülikooli muuseum, 2018).
- Forssman**, Erik, *Goethezeit: über die Entstehung des bürgerlichen Kunstverständnisses* (München; Berlin: Kunstverl., 1999).
- Forty**, Adrian. „The modern hospital in England and France: the social and medical uses of architecture“, *Buildings and Society Essays on the Social Development of the Built Environment*, ed. by Anthony D. King (London: Routledge & Kegan Paul, 1980).
- Foryck**, Remigiusz. „Pays d’illusion et jardins de Charles-Joseph de Ligne“, *Synergies Pologne*, 1 (2014).
- Freigang**, Christian. „Architektur, Kunst und Kultur“, *Göttingen: Geschichte einer Universitätsstadt*, Bd. 2: Vom Dreissigjährigen Krieg bis zum Anschluss an Preussen – Der Wiederaufstieg als Universitätsstadt (1648–1866), hrsg. von Ernst Böhme, Rudolf Vierhaus (Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 2002).
- Freigang**, Christian. „University Landscape Architecture: Göttingen in the Age of Enlightenment“, *In Search of the University Landscape. The Age of the Enlightenment*, ed. by Kadri Asmer, Juhan Maiste (Tartu: University of Tartu, 2018).
- Frey**, Johannes. *Aus der Geschichte der Universitätskirche zu Dorpat* (Dorpat: Druck von C. Mattiesen, 1910).
- Frey**, Johann. *Ein alter Plan zum Wiederaufbau des Dorpater Domes. Nach den Akten des Universitäts-Archivs*. Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft, 1910 (Jurjev-Dorpat, 1911).
- Frey**, Johannes. „Ein alter Plan zum Wiederaufbau des Dorpater Domes“, separaat väljaandest: *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft* (Dorpat: Druck von C. Mattiesen, 1911).
- Freymuth**, Otto. *Lõpparuanne kaevamiste kohta Tartu Doomevaremete pikihoones* (Tartu: H. Laakmann, 1927).
- Freymuth**, Otto. „Tartu doomkiriku ehitamislugu“, *Ajalooline ajakiri*, 1 (1923).
- Friedenthal**, Meelis; **Leppik**, Lea. „Uranoloogia harjutused“, *Tartu tähetorn*, koost. Lea Leppik (Tallinn: Aasta Raamat, 2011).

- Frijhoff**, Willem. „Grundlagen: Die Aufgaben der Universität“, *Geschichte der Universität in Europa*, Band II, hrsg. von Walter Rüegg (München: C. H. Beck Verlag, 1996).
- Georg Friedrich Parroti ja Karl Morgensteri kirjavahetus 1802–1803** = *Briefwechsel zwischen Georg Friedrich Parrot und Karl Morgenstern*, koost. Ingrid Loosme, Mare Rand, vastutav toim. Ene Jaanson (Tartu: Tartu Ülikool, 1992).
- Germann**, Gottfried Albrecht. „Kirjutane teile Tartu Ülikooli botaanikaaiast“, tõlk. Laine Kilk, *Akadeemia*, 6 (2014).
- Geschichte der Universität in Europa, Band I: Mittelalter**, hrsg. von Walter von Rüegg (München: C. H. Beck Verlag, 1993)
- Geschichte der Universität in Europa, Band II: Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800)**, hrsg. von Walter von Rüegg (München: C. H. Beck Verlag, 1996).
- Gieysztor**, Aleksander. „Organisation und Ausstattung. Universitätsgebäude“, *Geschichte der Universität in Europa*, Band I: Mittelalter, hrsg. von Walter Rüegg (München: C. H. Beck Verlag, 1993).
- Gilly**, David. *Handbuch der Land-Bau-Kunst. Vorzüglich in Rücksicht auf die Construction der Wohn- und Wirtschafts-Gebäude für angehende Cameral-Baumeister und Oeconomen*, 2. Theile (Berlin: Friedrich Vieweg, 1796–1798).
- Gilly, David**. Praktische Anleitung zur Anwendung des Nivellirens oder Wasserwägens in den bey der Landeskultur vorkommenden gewöhnlichsten Fällen (Berlin: Georg Decker, 1800).
- Gilly**, David. Praktische Anweisung zur Wasserbaukunst, welche eine Anleitung zur Entwerfen, Veranschlagen und Ausführen der am gewöhnlichsten vorkommenden Wasserbaue enthält (Berlin: In der Realschulbuchhandlung, 1803–1809).
- Gilly**, David. Sammlung nützlicher Aufsätze und Nachrichten, die Baukunst betreffend. Für angehende Baumeister und Freunde der Architectur, Vol. 1 (Berlin: Maurer, 1797).
- Glendinning**, Miles. *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation. Antiquity and Modernity* (London; New York: Routledge, 2013).
- Goer**, Michael. „Die Alte Aula in Tübingen. Baugeschichte und Bauaufgabe 1547–1777 – 1845“, *Architektur für Forschung und Lehre. Universität als Bauaufgabe*, hrsg. von Klaus Gereon Beuckers (Kiel: Ludwig, 2010).
- Goethe**, Johann Wolfgang von. *Zur Farbenlehre*, Erster Band (Dortmund: Harenberg Kommunikation, 1979).
- Grohmann**, Johann Gottfried. *Bruchstücke der Gothischen Baukunst. Studium der Baukünstler und dem Vergnügen der Liebhaber. Gestochen von Frosch und Hüllmann* (Leipzig: Baumgärtner, 1799).
- Grohmann**, Johann Gottfried. *Ideenmagazin für Liebhaber von Gärten, Englischen Anlagen und für Besitzer von Landgütern um Gärten und ländliche Gegenden, sowohl mit geringem als auch grossem Geldaufwand nach den originellsten Englischen, Gothischen, Sinesischen Geschmacksmanieren zu verschönern und zu veredeln* = *Recueil d'idées nouvelles pour la décoration des jardins et des parcs dans le gout anglois, gothique, chinois, etc. offertes aux amateurs des jardins anglois et aux propriétaires jaloux d'orner leurs possessions* (Leipzig [etc.]: bei Friedrich Gotthelf Baumgärtner [etc.], 1796–1802).
- Hammerstein**, Notken. „Die Universitäten in der Aufklärung“, *Geschichte der Universität in Europa*. Bd. II: Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800), hrsg. von Walter Rüegg (München: Verlag C. H. Beck, 1996).

- Hansar**, Lilian. *Linnast muinsuskaitsealaks*. Dissertationes Academia Artium Estoniae, 4 (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2010).
- Hein**, Ants. „Neostiilide kujunemine Eesti mõisaarhitektuuris“, *Ehitus ja Arhitektuur*, 1/2 (1984).
- Hein**, Ants. „Aed ja aeg. Piirjooni eesti aiakunsti vanemast ajaloost“, *Eesti pargid 1*, koost. Olev Abner, Silja Konsa, Kersti Lootus, Urve Sinijärv (Tallinn: Keskkonnaministeerium, Muinsuskaitseamet, 2007).
- Hein**, Ants. „Poolteist sajandit arhitektuurimälestiste restaureerimist Eestis“, *Ehitus ja Arhitektuur*, 2 (1982).
- Hein**, Ants. „„Esialguses vormis, ilma olulisema inetamise ja muutmiseta...““. Tallinna Oleviste kiriku taastamine pärast 1820. aasta tulekahju“, *Vana Tallinn*, 26 (30) (2015).
- Hiio**, Toomas. „Tartu ülikooli üliõpilaskond 1802–1917“, *Universitas Tartuenssis 1632–2007*, toim. Toomas Hiio, Helmut Piirimäe (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007).
- Hiiop**, Hilka. „Johann Wilhelm Krause Liivimaa-ainelised joonistused“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 1: Kunstnikust arhitektiks*, koost. Hilka Hiiop, Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma (Eesti Keele Sihtasutus 1999).
- Hirschfeld**, Christian Cay Lorenz. *Anmerkungen über die Landhäuser und die Gartenkunst* (Leipzig: Weidmanns Erben und Reich, 1773).
- Hirschfeld**, Christian Cay Lorenz. *Theorie der Gartenkunst*, Bd. 1–5 (Leipzig: Weidmanns Erben und Reich, 1775–1785).
- Hitchcock**, Susan Tyler. *The University Virginia. A Pictorial History* (Charlottesville: University of Virginia Press, 2012).
- Hunger**, Ulrich. „Die Georgia Augusta als Hannoverische Landesuniversität Göttingen“, *Geschichte einer Universitätsstadt*, Band 2, hrsg. von Ernst Böhme, Rudolf Vierhaus (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen).
- Hupel**, August Wilhelm. „Ueber die Gartenliebhaberung in Lief- und Ehstland“, *Nordische Miscellaneen. T. 27/28, Diplomatische Bemerkungen aus den liefländischen Urkunden* (Riga: Hartknoch, 1791).
- In Search of the University Landscape. The Age of the Enlightenment*, ed. by Kadri Asmer, Juhan Maiste (Tartu: University of Tartu, 2018).
- Jaanieste**, Jaak; **Kriis**, Leili; **Leppik**, Lea. „Võidujooks maailma mõõtmisele: taevas“, *Tartu tähetorn*, koost. Lea Leppik (Tallinn: Aasta Raamat, 2011).
- Jefferson**, Thomas. „Letters (‘An Academical Village’: To Messrs. Hugh L. White and Other)“, *Architectural Theory*, Volume 1: An Antology from Vitruvius to 1870, ed. by Harry Francis Mallrave (Malden: Blackwell Publishing, 2006).
- Johann Christian Brotze**. *Estonica*, koost. Ants Hein, Ivar Leimus, Raimo Pullat, Ants Viires (Tallinn: Estopol, 2006).
- Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 1: Kunstnikust arhitektiks*, koost. Hilka Hiiop, Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma (Eesti Keele Sihtasutus 1999).
- Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal*, koost. Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002).
- Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 3: Linnaehitajana Tartus*, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2011).
- Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas*, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2016).
- Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Tartu Ülikooli ansambel valgustusajastul = The University of Tartu ensemble in the age on Enlightenment*, koost. Juhan Maiste, Mariann Raisma, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2017).

- Kaplan**, Vera. „The History of Reform in Russian Higher Education“, *European Education*, 39 (2) (2007).
- Kiene**, Michael. „L'università nelle città europee: l'architettura universitaria“, *Le Università dell'Europa. Gli Uomini e I luoghi: secoli XII–XVIII*, ed. by Gian Paolo Brizzi, Jacques Verger (Silvana: A. Pizzi; Cinisello Balsamo, 1993).
- Koch**, Hans-Albrecht. „Semper reformanda?! Acht Jahrhunderte europäische Universität“, *Architektur für Forschung und Lehre. Universität als Bauaufgabe*, hrsg. von Klaus Gereon Beuckers (Kiel: Ludwig, 2010).
- Krause**, Johann Wilhelm. *Bau-Rede bey dem Richten des Daches des Kaiserlichen Bibliothek zu Dorpat. Entworfen von den Gesellen des ehrsamten und wohlloblichen...* (Dorpat: M. G. Grenzius, 1804).
- Krause**, Johann Wilhelm. *Des Professors J. W. Krause Aufzeichnungen über die Gründung und das erste Jahrzehnt der Universität Dorpat* (Riga: Rigaer Tageblatt, 1901).
- Krause**, Johann Wilhelm. *Öconomie und Architectur. Eine Skizze über den wechselseitigen Einfluss derselben auf Gemeinwohl als Antrittsrede gehalten den 13. junius 1803. von J.W. Krause- ordentliche prof. der Öconomie, Technologie, Forstkunde, und bürgerliche Baukunst an der Kaiserliche Universität uz Dorpat* (Dorpat: M. G. Grenzius Universität- Buchdruckerei, 1803).
- Krause**, Valentine von. „Charakter und Schicksal“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal*, koost. Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002).
- Kriisa**, Annegret. „Botaanikaaed“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas*, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2016).
- Kreem**, Tiina-Mall. „Liivimaa kuvand krahv Mellini „Liivimaa atlase“ kaartidel“, *Muutused, ümberkorraldused, uuendused*, toim. Marten Seppel, Madis Maasing (Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2023).
- Kreem**, Tiina-Mall. „Oma aja laps. Tartu ülikooli kiriku ehitusplaanidest 19. sajandi kohalikus ja rahvusvahelises kontekstis“, *Kunstiteaduslikke uurimusi*, 4 (14) (2004).
- Kruft**, Hanno Walther. *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present* (London; New York: Princeton Architectural press, 1994).
- Käfer**, Markus. „Das Bildungsprogramm der 1802 wiedergegründeten Universität Dorpat“, *Baltische Bildungsgeschichte(n)*, 78 (2022).
- Köhler**, Marcus. „Friedrich Karl von Hardenberg's (1696–1763) Journeys to England and His Contribution to the Introduction of the English Landscape Garden to Germany“, *Garden History*, 25 (2) (1997).
- Kruus**, Hans. „Tartu XIX aastasajal ja XX-da alul“, *Tartu* (Tartu: Tartu Linnavalitsus, 1927)
- Krußer**, F. Wilhelm. „Beschreibung des Fürstlichen Gartens bei Dessau Luisium genannt“, *Taschenbuch für Garten Freunde*, hrsg. von G. W. Becker (Leipzig: Voss und Compagnie, 1796).
- Laidre**, Margus. *Dorpat 1558–1709: linn väe ja vaenu vahel* (Tallinn: Argo, 2008).
- Lancmanis**, Imants. „Gutsarchitektur in Livland“, *Johann Wilhelm Krause. 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal*, koost. Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002).
- Lancmanis**, Imants. *Elejas pils, katalogs: izstāde atvērtā rundāles pilī 1989. gada 8. septembrī* (Rundāle: Rundāles pils muzejs, 1992).
- Lejeune**, Philippe 2010. Autobiograafiline leping. – Methis. *Studia humaniora Estonica*, nr 5/6, doi:10.7592/methis.v4i5-6.530

- Leppik**, Lea. *Kalefaktoripojast professoriks* (Tartu: Kleio, 2011).
- Leppik**, Lea. „Johan Sigismund Gottfried Huth“, *Tartu tähetorn*, koost. Lea Leppik (Tallinn: Aasta Raamat, 2011).
- Leppik**, Lea. „Ülikool enne ülikooli“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 3: Linnaehitajana Tartus*, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2011).
- Levi**, Giovanni. *On Microhistory*. Peter Burke (ed.), *New Perspectives on Historical Writing*. Cambridge: Polity Press, 1991, lk 93–113.
- Lexikon Baltischer Künstler**, hrsg. von Wilhelm von Neumann (Riga: Verlag von Jonck & Poliewsky, 1908).
- Lexikon der Studenten aus Estland, Livland und Kurland an europäischen Universitäten 1561–1800**, bearbeitet von Arvo Tering (Köln [etc.]: Böhlau, 2018).
- Looduse- ja kunstisõpradele: vürst Franz von Anhalt Dessau valgustusaegne aia- maailm**. Dessau Wörlitzi Kutluurifondi ja Välissuhete instituudi näitus Tallinnas, 9. mai – 4. september 2003. Kataloog (Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2003).
- Lorck**, Carl E. L. von *Landschlösser und Gutshäuser in Ost- und Westpreussen* (Frankfurt: Weidlich, 1972).
- Maiste**, Juhan; **Polli**, Kadi; **Raisma**, Mariann. *Alma Mater Tartuensis: Tartu Ülikool ja tema arhitekt Johann Wilhelm Krause = die Universität Tartu und ihr Architekt Johann Wilhelm Krause = Tartu University and its architect Johann Wilhelm Krause* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003).
- Maiste**, Juhan. „Alma Mater ja valgustusajastu ülikoolimaastik“, *Eesti kunsti ajalugu 3: 1770–1840*, koost. Juhan Maiste (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017).
- Maiste**, Juhan. „Antiigi heiaastusi“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 1: Kunstnikust arhitektiks*, koost. Hilka Hiiop, Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma (Eesti Keele Sihtasutus 1999).
- Maiste**, Juhan. *Eesti mõisad ja lossid II. Aadlikultuuri seitse aastasada* (Tallinn: Varrak, 2023).
- Maiste**, Juhan. „Johann Wilhelm Krause ja ajastu arhitektuuripilt“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal*, koost. Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002).
- Maiste**, Juhan. „Keskaegse katedraali varemest tõuseb valgustusajastu tempel“, *Ars Ecclesiastica: The Church as a Context for Visual Arts* (Helsinki: University of Helsinki, 1996).
- Maiste**, Juhan. „Johann Wilhelm Krause – teadlane ja poeet 19. sajandi alguse Tartus“, *Kaiserliche Universität Dorpat 200 – Academia Gustaviana 370* (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2004).
- Maiste**, Juhan. „Tartu siluett filosoofilise sajandi algul“, *Vana Tallinn*, XXI (XXV), *Modus vivendi*, III (Tallinn: Estopol, 2010).
- Maiste**, Juhan. „Ülikool pargis“ *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 3: Linnaehitajana Tartus*, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2011).
- Maiste**, Juhan. „Ülikooli- ja linnakirik“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas*, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2016).
- Maiste**, Juhan; **Ormisson-Lahe**, Anu. „Toomkiriku valgustusajastu valgusel. Varemest kerkib raamatukogu“, *Tartu toomkirik. Katedraal. Raamatukogu. Muuseum*, koost. Mariann Raisma, Krista Andreson (Tartu: Tartu Ülikooli muuseum, 2018).

- Matveychev**, Oleg A. „Hyperborean problem in XIX–XX centuries“ *Antinomies*, 18 (3) (2018).
- Mazzi**, Giuliana. *L'Università e la città. Il ruolo di Padova altri Atenei italiani nello sviluppo urbano*. Arti del di studi. Padova 4–6 december 2003 (Bologna: Cooperativa Libreria Universitaria Bologna, 2006).
- Merkel**, Garlieb. *Briefe über einige der merkwürdigsten Städte in der nördlichen Deutschland*, I (Leipzig: bei Johann Friedrich Hartknoch, 1801).
- Middleton**, Robin; **Watkin**, David. *Neoclassical and 19th century architecture* (New York: Abrams, 1980).
- Milizia**, Franceseo. *Grundsätze der bürgerliche Baukunst*, Band I–II: Aus dem Italiänischen, übersetzt von Johann Jakob Volkmann (Leipzig: im Schwickertschen Verlage, 1784–1786).
- Mittelstrass**, Jürgen. „The Idea of the University: History and Fate“, *In Search of University Landscape. The Age of the Enlightenment*, ed. by Kadri Asmer, Juhan Maiste (Tartu: University of Tartu, 2018).
- Noodla**, Kaja. „K. Morgenstern ja Tartu ülikooli raamatukogu“, *Teadusliku Raamatukogu töid III*. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, 42 (Tartu, 1970).
- Nurk**, Ragnar. „Tartu kindluslinnana taastamise katse Katariina II valitsusajal aastail 1763–1782: kindlustused ja linnaehitus“ *Tartu Linnamuuseumi aastaraamat 2025: Tunda Tartut. Linnatuum läbi mitme sajandi*. Koost Marge Rennit, Tartu 2025.
- O'Neal**, William B. „Francesco Milizia 1725–1798“, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 13 (3) (1954).
- Ormisson-Lahe**, Anu. „Farbe im Interieur der ersten Gebäude der Universität Tartu (Dorpat)“, *Baltic Journal of Art History*, 3 (2011).
- Ormisson-Lahe**, Anu. „An Unfulfilled Dream. The Tartu City and University Church Designed by Johann Wilhelm Krause“, *Baltic Journal of Art History*, 25 (2023).
- Ormisson-Lahe**, Anu. „Karjamaast kampuseks. Ülikooli roll Tartu linnaruumi kujundamisel 19. sajandi alguses.“ *Tartu Linnamuuseumi Aastaraamat 2025: Tunda Tartut. Linnaruum läbi mitme sajandi*, koost. Marge Rennit. (Tartu 2025)
- Ormisson-Lahe**, Anu. „Kliinik“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 3: Linnaehitajana Tartus*, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2011).
- Ormisson-Lahe**, Anu. „Toomkirik. Kataloog“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 3: Linnaehitajana Tartus*, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2011).
- Ormisson-Lahe**, Anu. „University of Tartu, Ensemble of University Buildings from the Enlightenment Era“, *Le Città Universitarie: Spazio d'incontro tra dimensione globale e realtà locale. Spazi, culture, e forme in età moderna e contemporanea = University Cities: Meeting Point between global Dimension and Local Reality-Spaces, Cultures and Forms in the Modern and Contemporary Age*, C9, ed. by Stefano Zaggia (Torino: AISU international; Associazione Italiana di Storia urbana, 2020).
- Ormisson**, Anu. „Ülikool pargis“, *Park on paradüis looduses ja kunstis*, toim. Mart Külvik, Juhan Maiste (Tartu: Eesti Maaülikool, 2009).
- Ormisson-Lahe**, Anu; **Tiideberg**, Kristiina. „Carl Julius Senff (1804–1832) als Architekt und Grafiker. Ergänzungen zur Baugeschichte der Universität zu Tartu (Dorpat)“, *Baltic Journal of Art History*, 18 (2019).
- Ormisson**, Anu. *Tartu ülikooli hooneteansambel: toomkiriku rekonstrueerimine ja valgustusajastu park*. Magistritöö (Tartu: Tartu Ülikool, 2010).

- Oschatz**, Christoph. „The use of English and German pattern books at the Garden Kingdom of Dessau-Wörlitz at the turn of the 19th century“, *Garden History*, 48 (1) (2020).
- Penther**, Johann Friedrich. *Ausführliche Anleitung zur bürgerlichen Baukunst* (Augsburg: Pfefferl, 1744–1748).
- Pevsner**, Nikolaus. *A History of Building Types* (Princeton: Princeton University Press, 1976).
- Philipp**, Klaus Jan. *Um 1800. Architekturtheorie und Architekturkritik in Deutschland zwischen 1790 und 1810* (Stuttgart: Axel Menges, 1997).
- Pigatto**, Luisa. *La Specola di Padova: da torre medievale a Museo. Gli strumenti della Specola, catalogo a cura di Valeria Zanini* (Padova: Signum, 2007).
- Polli**, Kadi. „Eelromantism Johann Wilhelm Krause loomingus“ *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 1: Kunstnikust arhitektiks*, koost. Hilka Hiiop, Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma (Eesti Keele Sihtasutus 1999).
- Polli**, Kadi. „Est pictura poësis, ets poësis pictura. Carl Grassi (1767–1814) maastikud“, *Kunstiteaduslikke uurimusi*, 1–2 (16) (2007).
- Porter**, Roy. „Die Wissenschaftliche Revolution und die Universitäten“, *Geschichte der Universität in Europa*. Bd. II: Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800), hrsg. von Walter Rüegg (München: Verlag C. H. Beck, 1996).
- Prints**, Olev. „Keskaegne Toomemägi ja hooned“, *Toomemägi*, koost. Aili Suur (Tallinn: Eesti Raamat, 1968).
- Punga**, Hele. „Tartu Ülikooli Kliinikumi ajalooline taust“, *Tartu Ülikooli Kliinikum 200 = Tartu University Hospital 200*, toim. Anne Velliste, Kristi Tael (Tartu: Tartu Ülikool, 2004).
- Pöykko**, Kalevi. *Das Hauptgebäude der Kaiserlichen Alexander-Universität von Finnland. Eine Untersuchung der Entwurfsstadien und Baugeschichte des Gebäudes von Carl Ludwig Engel mit Klärung des Stil- und Ideengeschichtlichen Hintergrunds und Erläuterung der Kompositionsmittel*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja – Finska Fornminnesföreningens Tidskrift, 74 (Helsinki: Oy Weilin ja Göös, 1972).
- Raid**, Niina. *Tartu ehitusmeistrid 17. sajandist kuni 19. sajandi keskpaigani* (Tallinn: Tartu Riiklik Ülikool, 1987).
- Raid**, Niina. *Tartu vanemaid ehitisi* (Tallinn: Eesti Raamat, 1981).
- Raid**, Niina. *Tartu ülikooli peahoone* (Tartu: Rahkoi, 1993).
- Raid**, Niina. „Tartu ülikooli maneež“, *Ehitus ja Arhitektuur*, 2 (1982).
- Raisma**, Mariann. „Voyages pittoresques“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 1: Kunstnikust arhitektiks*, koost. Hilka Hiiop, Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma (Eesti Keele Sihtasutus 1999).
- Rambach**, Friedrich. *Eberhard Romantische Gemälde in antiken, gotischen und modernen Geschmack* (Halle: Michaelis, 1793).
- Rammo**, Mariann. „Ülikool Tartu linnaruumis“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 3: Linnaehitajana Tartus*, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2011).
- Revett**, Nicholas; **Stuart**, James. *The Antiquities of Athens*, I–IV (London: KHaberborn, 1762–1816).
- Ridder-Symoens**, Hilde de. „Organisatsioon ja Ausstattung. Universitätsgebäude“, *Geschichte der Universität in Europa*, Band II: Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800), hrsg. von Walter Rüegg (München: C. H. Beck Verlag, 1996), 165–175.

- Sammlung architectonischer äusserer und innerer Verzierungen für Baumeister und Liebhaber**, Drittes Heft, hrsg. von H. C. Riedel dem jüngern (Berlin: Auf Kosten des Herausgebers, 1804).
- Sander**, Heldur; **Meikar**, Toivo. „Botanical garden of the University of Tartu (Dorpat) and the botanical network in the first half of the 19th century“, *Baltic Journal of European Studies. Journal of Tallinn University of Technology*, 1(9) (2011), 230–256.
- Sander**, Heldur; **Meikar**, Toivo. „Tartu Ülikooli botaanikaiaia algaastad ja esimesed taimekogud“, *Eesti parkide almanahh 2*, toim. Tiina Tammet (Tallinn: Keskkonnaministeerium; Muinsuskaitseamet, 2009).
- Sander**, Heldur; **Meikar**, Toivo; Mati Laane. „Tartu Ülikooli esimene loodusloo professor Gottfried Albrecht Germann (1773–1809)“, *Eesti Loodus*, (70)10 (2009).
- Schäfers**, Bernhard. „Die Universität als Lehrgemeinschaft. Soziologische Anmerkungen über ihren Wandel und ihre Architektur“, *Architektur für Forschung und Lehre. Universität als Bauaufgabe*, hrsg. von Klaus Gereon Beuckers (Kiel: Ludwig, 2010).
- Schlippenbach**, Ulrich von. *Erinnerungen von einer Reise nach St Petersburg im Jahr 1814*, II (Mitau: J.F. Steffenhagen & Sohn, 1818).
- Schmidt**, Friedrich Christian. *Die bürgerliche Baumeister oder Versuch eines Unterrichts fñd Baulustige*, Bd. 1–8 (Gotha: mit Reyherschen Schriften gedruckt, 1790–1799).
- Schmidt**, Friedrich Christian. „Ueber einige Werke der Baukunst uz Leipzig und besonders über die neu verbesserte Nicolai-Kirche daselbst“, *Allgemeines Magazin für bürgerliche Baukunst*, 2 (1792).
- Schultz-Bertram**, Georg Julius von. *Balti idealisti kirjad emale*, tlk Ilmar Vene (Tartu, Ilmamaa 2003).
- Sinisalo**, Jakko. „Engels brev: C. L. Engel. Kirjeet – Brev – Briefe 1813–1840, red Mikael Sundman“, *Historisk Tidskrift för Finland*, 75 (3) (1990).
- Smirnov**, Georgi. „The Architectural Image of Moscow University: A Temple of the Enlightenment or a City Manor?“, *In Search of the University Landscape. The Age of the Enlightenment*, ed. by. Kadri Asmer, Juhan Maiste (Tartu: University of Tartu, 2018).
- Sokoloff**, Dmitry D.; **Balandin**, Sergey A.; **Gubanov**, Ivan A.; **Jarvis**, Charles E.; **Majorov**, Sergey R.; **Simonov**, Sergey S. „The history of botany in Moscow and Russia in the 18th and early 19th centuries in the context of the Linnaean Collection at Moscow University (MW)“, *Huntia, A Journal of Botanical History*, 11/2 (2002).
- Spärītis**, Ojārs. „Kirchenbau – vom Rigaer Dom bis zum Jungfernhof“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal*, koost. Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002).
- Stabenow**, Jörg. „Die Universität als Palast? Zur typologischen Identität der frühneuzeitlichen Universitätsarchitektur in Italien“, *Architektur für Forschung und Lehre. Universität als Bauaufgabe*, hrsg. von Klaus Gereon Beuckers (Kiel: Ludwig, 2010), 57–89.
- Steinitz**, Carl. „Landscape Planning: A History of Influential Ideas“, *Landscape Architecture Magazine*, 99 (2) (2009).
- Stieglitz**, Christian Ludwig. *Zeichnungen aus der schönen Baukunst oder Darstellung idealischer und ausgeführter Gebäude mit ihren Grund- und Aufrissen: mit nöthigen Erklärungen und einer Abhandlung über die Schönheit in der Baukunst begleitet* (Leipzig, bey Georg Voss, 1805).
- Sturm**, Leonhard Christoph. *Vollständige Anweisung, Allerhand Oeffentliche Zucht- und Liebesgebäude, Als hohe und niedrige Schulen, Ritter-Academien, Waysen-Häuser,*

- Spitäle vor Alte und Krancke, und endlich besonders also genannte Zucht-Häuser und Gefängnisse wohl anzugeben* (Augsburg: in Verlegung Jeremiae Wolffens, 1720).
- Stürmer**, Michael. „Arkadien an der Mittelelbe: Das Gartenreich von Wörlitz“, *Den Freunden der Natur und Kunst. Das Gartenreich des Fürsten Franz von Anhalt-Dessau im Zeitalter der Aufklärung*. Ausstellungskatalog (Stuttgart: Ifa, 1997).
- Tartu ülikooli ajalugu 1632–1982, II: 1798–1918**, koost. Karl Siilivask (Tallinn: Eesti Raamat, 1982)
- Tamul**, Villu. „Tartu ülikool 19. sajandil – Balti või impeeriumi ülikool“, *Tartu, baltisakslased ja Saksamaa*, koost. Helmut Piirimäe, Claus Sommerhage (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 1998).
- Tiideberg**, Kristiina; **Hiiop**, Hilka; **Vint**, Tiina; **Aas**, Kristiina; **Nilp**, Grete; **Pedajas**, Kaisa-Piia; **Volber** Helen. „Results of the Reasearch Conducted in 2014 on the Interior Finishing oh the Rotunda in the University of Tartu’s Old Anatomical theatre“, *Baltic Journal of Art History*, 10 (2015), 108–109.
- Tering**, Arvo. *Eesti- liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2008).
- Thomas Jefferson, the Classical World, and Early America**, ed. by Jan Ellen Lewis, Peter S. Onuf, Andrew O’Shaughnessy. Jeffersonian America (Charlottesville: University of Virginia Press, 2011).
- Tohvri**, Epi. „*Philantrophin*’i mõju Eesti pargikunstile“, *Park on paradiis looduses ja kunstis*, toim. Mart Külvik, Juhan Maiste (Tartu: Eesti Maaülikool, 2009).
- Tohvri**, Epi. „Der Lehr- und Vorlesungsplan des Lehrstuhls für Wirtschaft, Technologie, Forstwirtschaft und bürgerliche Baukunst der Universität zu Tartu 1803–1828“, *Baltic Journal of Art History*, 1 (2009).
- Tohvri**, Epi. *Georges Frédéric Parrot: Tartu Keiserliku Ülikooli esimene rektor*, toim Tõnu Tannberg (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2019).
- Tohvri**, Epi. „J. W. Krause arhitektuuri ja erialaraamatukogu“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: Ülikool Emajõe Ateenas*, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2016).
- Tohvri**, Epi. „Tartu linnaruum ja arhitektuur 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi esimesel poolel valgustusajastu ideede kontekstis“, *Eesti kunsti ajalugu 3: 1770–1840*, koost. Juhan Maiste (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017).
- Toomemägi**, koost. Aili Suur (Tallinn: Eesti Raamat, 1968).
- Trauzettel**, Ludwig. „Wörlitz: England in Germany“, *Garden History*, 24 (2) (1996).
- Treiberg**, Peeter. „Tartu linn XVIII sajandil (aastail 1704–1800)“, *Tartu* (Tartu: Tartu Linnavalitsus, 1927).
- Turner**, Paul Venable. *Campus. An American Planning Tradition*, (New York; Cambridge, Mass; London: The MIT Press, 1995).
- Turner**, Paul Venable. *Joseph Ramée: International Architect of Revolutionary Era* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).
- Tursk**, Eda. „Anatoomiline teater“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 3: Linnaehitajana Tartus*, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2011).
- Tursk**, Eda „Ökonoomimaja“ *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 3: Linnaehitajana Tartus*, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu Ülikool, 2011).
- University of Virginia, The Rotunda: Historic structure Report** (Charlottesville: John G. Waite associates, Architects, PLLC; University of Virginia, 2008).

- Vaga**, Voldemar. *Tartu ülikooli arhitektid* (Tartu: [Akadeemiline Kirjandusühing], 1928).
- Vaga**, Voldemar. „Vene arhitektide ja skulptorite teoseid baroki- ja klassitsismiajajärgust Eestis“, *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised: ajalugu I* (Tartu, 1947).
- Valder**, Viljar. „Johann Wilhelm Andres Pfaff“, *Tartu tähetorn*, koost Lea Leppik (Tallinn: Aasta Raamat, 2011).
- Vandermeersch**, Peter A. „Die Universitatlehrer“, *Geschichte der Universität in Europa*. Bd. II: Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800), hrsg. von Walter Rüegg (München: Verlag C. H. Beck, 1996).
- Viik**, Tõnu; **Laidla**, Janet; **Valder**, Viljar; **Leppik**, Lea. „Esimesed katsetused Tartus“, *Tartu tähetorn*, koost. Lea Leppik (Tallinn: Aasta Raamat, 2011).
- Viiralt**, Mare; **Kriis**, Leili. „Tartu ülikooli *Theatrum Anatomicum*“, *Tartu ülikooli ajaloo kusimusi, XXXIV: 200 aastat Vana-Anatoomikumi* (Tartu: Tartu ülikooli kirjastus, 2005).
- Vierhaus**, Rudolf. *Göttingen vom Ende des Dreissigjährigen Krieges bis zur Zeits der Französischen Revolution und Napoleons*. Göttingen. *Geschichte einer Universitätsstadt*, Band 2: Vom Dreissigjährigen Krieg bis zum Anschluss an Preussens- Der Wideraufstieg als Universitätsstadt (1648–1866), hrsg. von Ernst Böhme, Rudolf Vierhaus (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 2002).
- Vitruvius, Marcus Pollio. Baukunst**, Bde. 1–2, aus der römischen urschrift übersetzt von August Rode (Leipzig: bey Georg Joachim Göschen, 1796).
- Vogel**, Gerd-Helge. „Architecture for Teaching, Learning and Research: Academic Architecture at German Universities in the European Context from the Middle Ages to the Enlightenment“, *In Search of University Landscape the Age of the Enlightenment*, ed. by Kadri Asmer, Juhan Maiste (Tartu: University of Tartu, 2018).
- Vogel**, Gerd-Helge. „Maastikupark“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal*, koost Juhan Maiste, Kadi Polli, Mariann Raisma (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002).
- Vogel**, Gerd-Helge. „Carl Julius Senff – üks lühike kunstniku elu“, *Eesti kunsti ajalugu 3: 1770–1840*, koost. Juhan Maiste (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017).
- Vogel**, Gerd-Helge. „Suplusasutus“, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Kataloog 4: ülikool Emajõe Ateenas*, koost. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe (Tartu: Tartu ülikool, 2016).
- Vom schönen und nutzlichen: David Gilly (1748–1808)**, hrsg. von Andreas Kahlow (Berlin–Brandenburg: Fachhochschule; Stiftung Preussische Schlösser und Gärten, 1998).
- Watkin**, David. *A History of Western architecture* (London: Laurence King Publishing, 1992).
- Watkin**, David. *The English Vision. The Picturesque in Architecture, Landscape and Garden Design* (London: John Murray Publishers Ltd, 1982).
- Weinlig**, Christian Traugott. „Ueber Gotische Bauart“, *Allgemeines Magazin für die bürgerliche Baukunst*, Bd. 1, T. 1 (1789).
- White**, William. *Redbrick: A Social and Architectural History of Britains’s Civic Universities* (Oxford: Oxford University Press, 2015).
- Wilson**, Richard Guy. *Thomas Jefferson classical architecture*. Jeffersonian America, ed. by Jan Ellen Lewis, Peter S. Onuf, Andrew O’Shaughnessy (Charlottesville: University of Virginia Press, 2011).
- Willkomm**, Heinrich. *Moritz Der Botanische Garten der Kaiserlichen Universität Dorpat* (Dorpat: C. Mattiesen, 1873).

- Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat** = *Annales Litterarum Societatis Esthonicae 1994–1999* (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2002).
- Üprus**, Helmi. „Tartu varaklassitsitlik arhitektuur (a. 1775–1800)“, *Tartu Riikliku Ülikooli toimetised*, 229 (1969).
- Zedler**, Johann Heinrich. *Grosses vollständiges Universal Lexikon Aller Wissenschaften und Künste, Welche bishero durch menschlichen Verstand und Riss erfunden und verbessert worden* (Halle; Leipzig: 1732).

VEEBIVARAMU

- „Anton Lavrentyevich Leer“, *Arthive*.
https://arthive.com/artists/33657~Anton_Lavrentyevich_Leer [vaadatud 15.01.2025].
- „Botanical Gardens of the Martin-Luther-University Halle-Wittenberg“, *Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg*.
<https://www2.biologie.uni-halle.de/bot/boga/english/history.html> [vaadatud 15.01.2025].
- „Davide Visconti“, *Geni.com*.
<https://www.geni.com/people/Davide-Visconti/6000000139532575938> [vaadatud 15.01.2025].
- Det Kgl. Bibliotek*.
https://soeg.kb.dk/discovery/search?query=any,contains,sachsendahl%20johan%20gotlieb%20friderich%20maler%20f%C3%B8r%201760%20efter%201767&tab=Everything&search_scope=MyInst_and_CI&vid=45KBDK_KGL:KGL&offset=0 [vaadatud 15.01.2025].
- „Fate of Sanct-Peterbourg Westernised Middle Class Kin of Visconti“, *Geocities.ws*.
<https://www.geocities.ws/petrussanctus/visconta.html> [vaadatud 15.01.2025].
- „Krause, Johann Wilhelm. Isikuarhiiv“. Tartu Ülikooli raamatukogu (1784–1828 (1842), 1990–2007).
<https://dspace.ut.ee/items/c98045da-e3e0-438a-b098-13ba8e75be12> [vaadatud 17.10.2024].
- Krause, Johann Wilhelm von. *Erinnerungen*, hrsg. von Gottfried Etzold (2013–2023).
<https://www.balt-hiko.de/PUBLIKATIONEN/ONLINE-PUBLIKATIONEN> [vaadatud 17.10.2024].
- Laura Stepina, „The temple of knowledge“, *European Heritage Days*.
<https://www.europeanheritagedays.com/story/29dd4/The-temple-of-knowledge> [vaadatud 15.01.2025].
- Lea Leppik, „Professor Huthi pärand“ (ettekanne), *UTTV*.
<https://www.uttv.ee/naita?id=23870> [vaadatud 15.01.2025].
- Sankt-Peterburg enciklopedija*.
<https://web.archive.org/web/20070528033201/http://www.encspb.ru/article.php?kod=2804007605> [vaadatud 29.05.2024].
- Stadt Leipzig*.
<https://www.leipzig.de/buergerservice-und-verwaltung/unsere-stadt/gebietsgliederung-und-strassennamen/strassennamen/strassennamenverzeichnis/strasse/strassen-details/nuernberger-strasse#:~:text=Im%20Bereich%20der%20sp%C3%A4teren%20N%C3%BCrnberger,nach%20dem%20Kaufmann%20Caspar%20Bose> [vaadatud 29.05.2024].

Vēstures enciklopēdiskā vārdnīca.

https://vesture.eu/Vietv%C4%81rdi_Latvij%C4%81 [vaadatud 15.01.2025].

Winckelmann-Museum Stendal.

<https://global.museum-digital.org/object/47696> [vaadatud 15.01.2025].

SUMMARY

The Formation of the University of Tartu Building Ensemble in the Landscape of Enlightenment-Era Universities

At the beginning of the 19th century Tartu was revived. The university gave the small provincial town a new potential for development that has influenced Tartu for over 200 years. The main building of the University of Tartu, one of Tartu's emblematic buildings, has become a symbol of education. Toome Hill serves as a natural urban green space, a park that has matured and perhaps even become overgrown.

The beginning of the 19th century marked an important turning point in the history of European education and science. Following Peter I's educational reforms and the Russian Empire's increased interest in science, the University of Tartu, reopened in 1802, became an important centre of education and research. At the heart of this transformation was the ensemble of the university buildings which also had to reflect the ideals of the Enlightenment and provide a modern learning environment. Johann Wilhelm Krause (1757–1828), who was appointed as the architect leading the transformation, was given the task of creating something unique: an ensemble of buildings that would combine classicist architecture, science and nature in a harmonious whole.

Krause's vision was inspired by the architecture of Europe's leading universities as well as by the horticultural and landscaping ideas of the time. The concept of the 'university in the park' that Krause realised in Tartu was innovative at the time and simultaneously sought to fit into the local historical and geographical context. The ensemble of buildings of the University of Tartu was not only an academic centre, but also a symbolic space that had to express progressive ideals of education and society.

As an object of research, the topic of university buildings has always been of crucial importance: both due to the interest towards the urban space of Tartu and in relation to the changing function of the historical University buildings. The library and the observatory have become the university museum, the building of the clinic houses the Supreme Court of the Republic of Estonia, the astronomer's residence and the old anatomy theatre have been adapted into offices. The university's building stock is a growing phenomenon: today it mainly extends to the Maarjamõisa field, but the University of Tartu has valued and preserved its historic centre and, despite the distance, even the buildings on that field still belong together with the rest of the university. In 2016, the historic ensemble of buildings of the University of Tartu was awarded the European Heritage Label.

The history of the University of Tartu has been the subject of a wealth of publications over the last few hundred years. The first overview of the University's ensemble of buildings and the re-establishment of the university was published in 1827. The anniversary album, compiled by Johann Philipp Gustav von Ewers, the then Rector of the University of Tartu, gives an overview of the process of the reopening of the university, the development of the university and

the construction of all the buildings, the problems encountered and the final solution. Karl August Senff's copperplate engravings based on drawings by Johann Wilhelm Krause are a valuable part of the book. The iron cuttings also give an idea of the final drawings of the buildings, which have either not survived in Tartu or have not been found.

In the 19th century, reviews were published that mainly dealt with the building history of the university in the light of Baltic German cultural identity and through the most general facts. Several professors who were involved in the re-opening of the university during the 19th century, including Krause, also recorded their memories.

The subject of the history of the university came to the spotlight again after the opening of the national university in 1919. Otto Freymuth, who had carried out archaeological excavations in the ruins of the cathedral in the 1920s, dwelt at length on the archaeological findings in his articles, and in 1923 Freymuth wrote an article entitled 'The History of the Construction of the Tartu Cathedral', at the end of which, among other things, he gives a devastating assessment of J. W. Krause's work and plans for the cathedral.

In 1928, Voldemar Vaga published a study on the architects of the University of Tartu, which deals with three different periods in the history of the building of the university, i.e. 1803–28, 1828–69 and 1869 until the early 1920s. J. W. Krause as the architect of the university (1803–28) is described by Vaga as a period of pure classicism, but he criticises, for example, the placement of the library in the ruins of the cathedral church. Of the individual buildings, it is the cathedral that receives the most attention in the early 20th century, with a more comprehensive overview based on archival sources coming from Johannes Frey, who focuses on the building problems of Tartu University Church.

In the context of the twentieth century, a comprehensive study based on archival sources can be singled out in the form of Olga Parise's (Berendsen) master's thesis, defended in 1943. However, many drawings that are now easy to find were unknown to her at the time. However, thanks to the illustrations in her work, many drawings (plans of the botanical garden greenhouses, the cathedral as a museum, church and apartments) are known that have by now disappeared (and in some cases have also been rediscovered). Paris contributed a wealth of new archival material on which many later studies are based. Her comprehensive study covers Johann Wilhelm Krause's early years, his activities in Livonia and the creation of the buildings of the University of Tartu. However, it should be noted that the material used by Paris is selective, and her evaluations need to be reconsidered in the light of contemporary art history.

Helmi Üprus's master's thesis deals with the classicist architecture of Tartu, but Krause and his work is covered only briefly; Üprus's article on Tartu's early classicist architecture gives an overview of Tartu's architecture only before the reopening of the university. Üprus also has a historical allowance of the main building, which describes the building's construction history and valuable details. Several subsequent researchers, such as Niina Raid and Olev Prints, continued along the path blazed by Olga Paris.

The biographical details of Johann Wilhelm Krause, who happened to become the architect of the University of Tartu by chance, are probably best represented in his own diaries, which Krause entitled „Wilhelms Erinnerungen“ (probably a reference to Johann Wolfgang von Goethe and his Wilhelm Meister novels). The diaries are kept in the library of the University of Tartu and were already used by Olga Paris in her master’s thesis. The material in the diaries, as edited and processed by Valentina von Krause, has also been used as a basis for reconstructing Krause’s biography in the book “Alma Mater Tartuensis” by Juhan Maiste, Kadi Polli and Mariann Raisma. From 2013 to 2023, the Estonian-born German scholar Gottfried Etzold did a very commendable job by transcribing, editing, commenting and making available on the website of the Baltische Historische Kommission all ten volumes of Krause’s diaries. He, too, drew on the work of Valentine von Krause.

Since Juhan Maiste’s presentation at the Learned Estonian Society in 1998, the University of Tartu Building Ensemble and Johann Wilhelm Krause as its architect have been under constant scrutiny for the past two decades. The research, which has been going on for almost twenty years, has involved Estonian and foreign (from Germany, Latvia, Finland, Russia, etc.) researchers. They have helped to develop a broad picture of the relationship between the landscape of the university as an architectural phenomenon in its own right, on the one hand, and as the architectural art form, on the other hand. This has been done by those various researchers having examined a very large part of Krause’s legacy, which, in addition to the drawings of the university buildings, correspondence with the university council and other contemporary professors, also involves the overviews of a very extensive heritage of Krause’s drawings, his first experiments as an architect in Livonia, the activities of the Architectural Cabinet, Krause’s work as a lecturer, etc. (as made accessible to the reader by Kadi Polli, Mariann Raisma, Kristiina Tiideberg, Moonika Teemus, Eda Tursk, Aija Taimiņa, etc.).

From 1999 to 2017, a five-volume series of books on the life and work of Johann Wilhelm Krause was published under the auspices of Juhan Maiste. In 1999, the first catalogue of Krause’s work was published. This was preceded by the defence of the bachelor theses on the same subject by Hilikka Hiiop, Kadi Polli and Mariann Raisma at the University of Tartu (supervised by Juhan Maiste). The first stage of the work focused on Krause’s early Livonian drawings, the manifestations of Romanticism and sentimentalism in the architect’s work, his reflections in the style of *voyage pittoresque* of the time, and finally, the resurgence of antique ideals in the architect’s work. This set the stage for subsequent endeavours and was the first work to systematically analyse Krause’s drawings, while also introducing a wealth of new biographical information.

In the second volume, “Johann Wilhelm Krause as an architect in Livonia”, in addition to Juhan Maiste, Kadi Polli and Mariann Raisma, several Latvian and German scholars such as Imants Lancmanis, Ojārs Spārītis, Gerd-Helge Vogel and Michael Lissok also focused on Krause as an architect. Of relevance to the present study from that volume are Juhan Maiste’s article on the architectural image of that period and Imants Lancmanis’s article on manor architecture. The

second volume fills an important gap in the legacy of Krause's years as a private teacher in Livonia.

In 2003, the overview "Alma Mater Tartuensis", compiled by Maiste, Polli and Raisma, was published, which, based on Krause's diaries, described the architect's formative years, the most important places and works in his life, and provided a summary of the buildings and architectural history of the University of Tartu, based on the state of research of the time.

In 2010, work began on the preparation of the 3rd volume of Krause's catalogue, which was initially planned to include the entire ensemble of the university's buildings. However, as the material became so abundant, the decision was made to divide the buildings section into two, and so the story of the university buildings on only the Toome Hill was published in Volume 3. The impetus for Volume 3 was provided by two master's theses completed at the University of Tartu's Art History Department, the author of this doctoral thesis dealing with architectural approaches to the restoration of the Cathedral and the surrounding park, and Eda Tursk analysing the construction plans for the Observatory and the Anatomical Theatre. Articles by the same authors on the university clinic and the economist's house were also added to the catalogue. In an introductory article, Juhan Maiste examined the aesthetic programme of the new university that emerged during the Enlightenment, Kaur Alttoa examined the problems of the fortifications on Toome Hill, and Lea Leppik gave an overview of the process of reopening the university.

Since the third volume of the catalogue, I have been involved in the process of designing, compiling and editing it as part of the work on this thesis. The core of volume 4 of the catalogue has been the building history of the main building of the university and the buildings in the suburbs, to which, for the sake of completeness, are added articles on a number of individual buildings that have hitherto been overlooked (the Chancellery building, the manege, the city church, the bathhouse). The fourth volume also includes a comprehensive overview of the botanical garden, based on Annegret Kriisa's master's thesis supervised by the author of this dissertation. That master's thesis opens up a new perspective on Helder Sander's research to date. Articles on the Architectural Cabinet and the special library of the university at the time, broader background information on Krause's drawings in the Latvian Academic Library, on the university as a museum, on the living conditions of the first professors, etc. help to broaden the overall picture. However, some research gaps remain in volume 4, e.g. of the unbuilt church of the university, which this work will try to clarify.

In the fifth volume of the catalogue series, the three main authors of the work, Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe and Mariann Raisma, summarised the state of research to date, presenting the University of Tartu as one of the most eloquent and best-preserved ensembles of Enlightenment universities in the context of the architectural developments of the period.

J. W. Krause and his work within the boundaries of German Early Romanticism has been covered by Kadi Polli. In relation to the university ensemble and Krause's work, the artistic ambitions of the church and its position in the cultural

consciousness of the era have also been touched upon by Juhan Maiste and Mariann Raisma. Tiina-Mall Kreem has written on the interiors of the re-created church, finding several new parallels in art history. In her doctoral thesis, Epi Tohvri has explored the thought and philosophical approach of the period. In 2019, Epi Tohvri's comprehensive overview of Georg Friedrich Parrot, the first rector of the University of Tartu, was also published. The Toome Hill park has so far received little attention, with Epi Tohvri briefly discussing it in her doctoral thesis. Ants Hein has written on older park design, and the author of this dissertation on the university's park art in a collection on park art published by the Estonian University of Life Sciences in 2009.

The most comprehensive treatment of the botanical garden so far is Annegret Kriisa's master's thesis "The establishment and development of the botanical garden of the University of Tartu in the first half of the 19th century", supervised by the author of the present work. This master's thesis was the basis for Annegret Krause's overview article on the botanical garden, published in volume 4 of the catalogue series, which also involves catalogue section of the beforenamed master's thesis. Heldur Sander has written on the development of the collections of the botanical garden over the decades.

The architectural literature published in the period before the reopening of the University of Tartu, both manuals and architectural treatises, which were constantly on Krause's (as an autodidact's) desk, also plays a very important role in the research underlying this doctoral thesis. The architect made use of these works during the creation of the university ensemble, referring to the models in the letters of introduction to the buildings. The models have also been revealed when comparing Krause's designs with the illustrations that were published in the architectural literature. It is possible to mark Krause's readings in a broader sense, but there are still gaps. The development of Krause's architectural taste has been explored by Juhan Maiste, Kadi Polli and Mariann Raisma in the edited volume *Alma Mater Tartuensis*, with a particular focus on the analysis of Krause's diaries in the context of the architectural taste of the period and Krause's development as an architect.

A 674-volume library is noted in the list of Krause's legacy, but it is difficult to specify, as it has now merged with the university library collection. It is, however, possible to examine what Krause reads during the period of the University of Tartu being built and him teaching there, and to link this knowledge to the story of the construction of the university buildings. Epi Tohvri has written at length about the library of the University of Tartu's Architecture Cabinet, which was compiled by Krause, and Annegret Kriisa has studied and catalogued Krause's loans from the University of Tartu Library. The archive of the University Library's borrower's slips unfortunately starts with the year 1806 and the numbering 26, which indicates that the earlier borrower's slips have unfortunately not survived. Therefore, it is not possible to identify the books that Krause borrowed during the most intensive phase of the planning of the university buildings from 1803 to 1806.

For the purposes of this thesis, the reference material is taken from what Krause considered important for the library of the university's architectural cabinet and which he himself borrowed on several occasions, including contemporary architectural literature referred to by Krause either in his diaries or in the annotations to the building plans. First and foremost, the classical architectural literature is important, i.e. the authors with whom Krause had already become acquainted in secondary school: Vitruvius, Vignola, Palladio and their ideas, to which Krause also refers in his letters of introduction to several buildings. Krause used August Rode's publication, Vitruvius, "Marcus Pollio. Architecture. Aus der römischen Urschrift übersetzt von August Rode", which was also part of Krause's own library – a copy of which, signed by Krause, is still available in the library of the University of Tartu. Vitruvius's teaching on order was the basis for later concepts of order, which became very popular from the Renaissance onwards. Krause's teaching of order was based on the modular teaching of Jacopo da Vignola, in which what Vitruvius had presented had been reduced to its most logical and simplest form. Among other things, Krause has more than 40 pages of order drawings which he copied from Vignola. Krause also copied Vignola's design for the pillars in the main hall of the university. Palladio's "Five Books on Architecture" is a work the influence of which in the 18th century is hard to overestimate, as the whole of European villa architecture was influenced by Palladio, and these influences spilled over into the Baltic *villa rustica*.

Among the most important of the French Revolutionary architectural authors are Jacques-François Blondel and his volumes "Construction des bâtiments", Paris, 1771–1777, vols 5–6, by P. Patte, and "De la Distribution des maisons de plaisance, et de la Décoration des édifices en general", 2 vols, Paris, 1737–1738, which were also part of the specialised architectural library commissioned by Krause. J.-F. Blondel believed it was important to be guided by the function and character of a building. Inspired by the idea of bringing architectural education to all, he founded his private school *École des Arts*, which trained a new type of architect capable of combining architectural theory and encyclopaedic knowledge. Blondel's architectural courses were a model for David Gilly, who opened his own private courses on similar lines in 1793. Krause used Blondel's architectural course and its illustrations as a direct model for the design of the library interiors. Among the Italian authors, for the purpose of this thesis it has been important to consult Francesco Milizia's "Principi di architettura civile" (1781), published in German in 1784–86, which probably belonged to Krause's own library, as it bears Krause's own handwritten annotations. Milizia is one of the few authors, who also gives an overview of how to build a university, how to plan different types of buildings and the overall design.

Important sources from German-writing authors have been several encyclopaedic works, magazines and handbooks (very popular at Krause's time), which give advice on how to build something. Considering that architecture was not yet available at an academic level during Krause's study years, the role of modern literature in his mother tongue was crucial for the autodidact. The most important works, which were also available in the library of the University of Tartu, are

Nicolaus Goldmann's "Vollständige Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst /.../alles aber nach Leonhard Christoph Goldmannische Fundament vollkommen" (Augsburg: Wolffebüttel, 1708) and Leonhard Christoph Sturm's "Vollständige Anweisung alle Art von Kirchen wohl anzugehen" (1718). Goldmann's and Sturm's works were widely used by architects and master builders alike. In addition, Christian Ludwig Stieglitz's encyclopaedia and Gottfried Huth's widely circulated magazine "Allgemeines Magazin für die bürgerlichen Baukunst", published between 1789 and 1796, were important. Huth introduced new building techniques and materials, as well as architectural ethics and theory, with the aim of enlightening and promoting good architecture. And as befitted the Enlightenment, he also wanted to excite interest and educate the wider public on various architectural issues. In the case of Stieglitz, Krause was probably also following the lead of many of his illustrations that influenced Krause's style.

In the case of German architectural literature, it was also important to study the works of David Gilly, on which Krause later based his lectures on civil architecture. Gilly also drew on the vitruvian architectural tradition, emphasising in the preface to his work that the three vitruvian principles – strength, purposefulness, beauty – which had otherwise characterized palaces, were now also important in the architecture of commercial buildings.

The ensemble of buildings of the University of Tartu was planned in a park, thus creating a new concept university in a park. In the second half of the 18th century, the idea of the park had become very popular with the triumph of the English park in Europe. Already in Zittau, Krause had come into contact with Anton Balzer, a local garden designer, and later produced his first architectural sketches – plans for two garden houses and a garden. All this was in preparation for his work on Toome Hill in Tartu, where Krause was able to design a park in keeping with contemporary taste.

Among the most important authors who have been on Krause's reading list, and in case of whom we can draw direct parallels with Krause's Tartu period buildings and park design, are Christian Cajus Lorenz Hirschfeld (1742–1892) and Johann Gottfried Grohmann (1763–1805). Hirschfeld published a five-volume work on the theory of horticulture ("Theorie der Gartenkunst", 1779–1785), which summarised all the new ideas in horticulture and thus served as a mediator of English garden ideas in the German language. In his work, he presented an iconological programme for the English park, proposing various park schemes, providing precise drawings of park facilities and even planting instructions. Krause was certainly familiar with Hirschfeld's work from an earlier period. It can be stated that Krause quite certainly copied a total of 22 drawings from Hirschfeld's work while staying at Zeltin Manor (1787–1792). The surviving small-format India ink drawings depict groups of trees, boats on canals, rotundas and pavilions in the park, romantic views of the water, etc. The drawings are in a small format. These drawings were probably inspired by Krause's visit to Ekina Manor, where an English park had been laid out between 1783 and 1784.

In addition to Hirschfeld, the publications of Johann Gottfried Grohmann were important. His "*Ideemagazin für Liebhaber von Gärten*" (Ideas Magazine for

Garden Enthusiasts) (1796–1806) played a very important role in shaping architectural taste in the German-speaking world. In the *Ideemagazin*, many young budding architects were able to express their ideas, both in presenting solutions for small country houses and pavilions, and in finding clients for themselves. Grohmann's *Ideemagazin* arrived in Tartu in 1815 in the cabinet of the chair of architecture, and even today it is possible to compare this richly illustrated publication with Krause's designs.

Compared to the monastery, the town, the village or, for example, the industrial landscape, the university as an architectural phenomenon in its own right has not yet received sufficient attention. The architecture of universities has been left out of Nikolaus Pevsner's "A History of Building Types" (1976), and only a few examples have been given by Allan Braham on the architecture of the Enlightenment. David Watkin's epoch-making treatment of Western architecture also mentions only the University of Virginia. American college architecture has so far received more extensive coverage, most notably in Paul Turner's studies, which provide a good overview of American college architecture and its development, going back to its European roots and the architecture of the French Revolution.

The first volume of Walter Rüegg's three-volume history of European universities, "Geschichte der Universität in Europa", deals with the medieval period, the second with the years 1500–1800, the third with the period from the beginning of the 19th century to the Second World War, and the fourth beginning in 1945. This series is a comprehensive set of works, focusing primarily on the history of the university as an institution and the changes that have taken place within it, with very little attention paid to the formation and architectural development of the ensembles of university buildings. The most important for the present study are the overview of medieval university buildings, which takes up only three pages, and the equally scanty treatment of academic buildings in the second volume.

In 2010, a voluminous collection of articles entitled "Architektur als Bauaufgabe" (Architecture as a Building Task) was published, which looks at the development of universities from the Middle Ages onwards but concentrates more on developments in the second half of the 19th century and the subsequent changes in university planning up to the second half of the 20th century. The articles on university architecture by Bernhard Schäfers and Jörg Stabenow are of great value for this thesis.

In 2018, Professor Juhan Maiste edited a voluminous collection "University Landscape", which brings together the papers presented at the conference "The University Landscape in the Light of the Enlightenment", held in Tartu in autumn 2016. A very wide range of authors and different approaches anchored the concept of the university landscape in European art history, linking together the emergence of the European university phenomenon in the Enlightenment and the search for its architectural form. This thesis builds on this work and seeks to consolidate the concept of the university landscape.

Most concerned with the architectural development of the university have been the Italian scholars. “L’università nelle città europee: l’architettura universitaria”, published in 1993, concentrated on the early university complex, the development of the university from the Middle Ages to the Renaissance. Scholars in Padua have concentrated their research in a dedicated research centre, and there have been comprehensive publications on individual buildings and building types which, despite their focus on the Renaissance period, also reflect later periods, including the Enlightenment. Stefano Zaggia, who is a member of the leading group of Padua researchers, has also brought the subject into the wider circle of architectural historians. E.g. at the spectacular conference “La Citta globale” in autumn 2019, where the author of this thesis also gave a presentation, there was a separate panel dedicated to the university landscape, the papers of which were published in 2020 under the title “La città globale. La condizione urbana come fenomeno pervasivo / The Global City. The urban condition as a pervasive phenomenon”.

So far, ensembles of university buildings have been dealt with mainly in isolation, with examples from Finland (1972), Germany (2002), Italy (2003) and England. From the individual monographs, the most important for the author of this thesis are Kalevi Pöykkö’s comprehensive monograph on the building and architectural history of the University of Helsinki, Christian Freigang’s detailed history of the building and architecture of Göttingen University, and also works on the University of Virginia as one of the closest in time parallels to University of Tartu, such as Susan Tyler Hitchcock’s “The University Virginia. A Pictorial History”, “The Rotunda” on the Rotunda, and “Jeffersonian America”, which conveys Jefferson’s ideas.

Of particular note is “University Planning and Architecture. The Search for Perfection”, written mainly by architects/practitioners, which, alongside various case studies, provides a very good and concrete overview of the history of university architecture from 1088 to 2010, and concludes with the challenges of 21st century campus design.

The first chapter of the present thesis is based on an extensive selection of secondary literature. Johann Wilhelm Kraus’s diaries and borrowing records from the University of Tartu Library have been used to compile the second chapter. The third chapter of the thesis is based on extensive archival work, which began as a group project, held between 2007 and 2010, and was later continued by the author as a part of her doctoral studies, as she worked through the materials on the building history of the university in the National Archives, University of Tartu Library, the National Archives of Latvia in Riga and, thanks to the assistance of Georgi Smirnov, who participated in the research, in St Petersburg and Moscow. Most of the building plans and construction histories have also been previously published by the author in the Krause’s catalogues. In the present work, the author has critically re-read and re-evaluated the materials, in order to present a new and, in many respects, more accurate construction history of the ensemble of university buildings.

In the case of the university buildings, a detailed examination of both the construction drawings and the minutes of the university council has been essential. The most important part of this is preserved in the National Archives fond RA.EAA.402 Tartu Imperial University. Two inventories have been important for this work. Firstly, Inventory 4, Panel of Curators (Kuraatorite kolleegium) (1799–1803) and the University Council (Ülikooli nõukogu) (1802–1918), which contains documents, regulations and correspondence on the foundation, organisation, composition, etc. of the university, has been worked through with fundamental consistency. All the documents relating to the building process have been examined, giving a good insight into what the process looked like. The second source is inventory 5 University Government (1802–1918), which contains annual reports, minutes of meetings, regulations and directives on matters of management and administration. The archival sources have been selected with 1800–1828 as the time frame, i.e. from the most active beginning of the process of re-opening the university until Krause's death.

The planning materials are found in the records of the Council minutes, but they are also separately collected in the National Archives fond 995, Tartu Magistrate.

In addition to the materials in the National Archives, the extensive legacy of Johann Wilhelm Krause that is preserved in the University of Tartu Library, is also important. It contains drawings, copies, drawings for teaching purposes, as well as his diaries and construction drawings and overviews of the university. Krause's personal fond (TÜR KHO f 9) contains a total of 70 record items. In the context of the history of architecture in Estonia and Europe in general, the detailed materials available on the University of Tartu represent a collection of rare richness, the content and range of meanings of which allow considering the university as a phenomenon in its own right in a broader context, opening up new connections with the architecture of the era, and allow the history of the construction of the university buildings to be considered in a wider field of reception. The source material for the construction of the ensemble of buildings of the University of Tartu forms a unique set, which is usually difficult to find in such a compact form for any architectural work of the period, both in the Baltic States and more widely.

The aim of this dissertation is to present a comprehensive and in-depth history of the construction of the University Buildings Ensemble, based on archival sources, and addressing it in the conceptual and architectural context of its era.

The central question is the relationship between tradition and innovation, i.e. how did the design of the University of Tartu buildings relate to the tradition of university planning that had developed in Europe by the early 19th century? The basis for this research was to assemble an accurate construction history and analysis of individual buildings, and to answer the questions: which building types had developed; what was the construction history and models for the buildings of the University of Tartu; which buildings tended to follow tradition and what was new and innovative in Tartu? The present thesis covers all the

designs and plans known to date, and has analysed them at a micro-historical level, comparing documents from the time of construction with later approaches.

The second research task was to compile a refined biography of Johann Wilhelm Krause. In previous writings on the university architecture, Krause's biography has been presented in a rather selective way, so it was necessary to work through Krause's diaries in a systematic way and to present a complete and linear biography in order to understand the places, people and works that influenced the architect, and to link them to his work. In doing so, Krause's possible readings and sources of inspiration were specified. Using both diaries and borrowing slips, this thesis seeks to identify what may have been on his reading list and thus influenced his work. The reading list demonstrates its direct links with the construction history of the university buildings, allowing us to deduce the architect's models for the design of the various buildings.

Thirdly, this thesis has sought to answer the question about how Tartu related in time and space to nearby universities: what were the differences and similarities in the design and construction of their campuses. Three universities – Virginia, Göttingen, Helsinki – have been studied, all of which have been designed on the basis of a similar conceptual framework.

In addition, a new solution in Tartu, the University Park, has been examined throughout the thesis. A new phenomenon is being born in Tartu, where university buildings are planned into the nature and connected to it. An important starting point for this is an English park and the ideas of free planning as an epitome of freedom. Which are its prerequisites? Which is Krause's contribution? Which field of ideas this planning derives from?

This dissertation presents a new, source-based account of the formation of the ensemble of the University of Tartu buildings. Drawing on extensive archival material, architectural drawings, and contemporary documentation, the study reconstructs the development of the university complex in its architectural and intellectual context. The present work is thus one of the university's stories, reviving historical sources and linking them to broader cultural and institutional processes.

On the one hand, it seeks to provide a comprehensive account of the emergence and transformation of the university ensemble, continuing the efforts of earlier researchers, albeit on the basis of a significantly expanded body of material. On the other hand, it should also be understood as an intermediate stage of research, offering a point of departure for future studies. Despite its aim of methodological rigor and critical distance, the interpretation presented here is inevitably shaped by the current state of research and by the author's analytical perspective.

The present doctoral thesis is a logical continuation of the author's master's thesis and the subsequent catalogues 3, 4 and 5 on the work of Johann Wilhelm Krause. The thesis is based on an interdisciplinary methodology, that combines the history of architecture, cultural history and the history of ideas. The main sources include Krause's diaries, building plans and archival materials from the archives of Tartu, Riga and St. Petersburg. It also analyses the works of leading

architectural theorists and garden designers (e.g. Vitruvius, Palladio, Hirschfeld), who had a direct influence on Krause's work.

The author first used a micro-historical research method, working through archival documents, reading daily correspondence, proposals, discussions and decisions. In the case of the buildings, the archival material has been placed in a broader context, against the background of what has been previously researched, and thus re-contextualised in a source-critical way.

An architectural analysis has been carried out on the basis of the building plans, the final appearance of the buildings, etc., and by comparing them with the architectural theorists who served as models, thus identifying the stylistic development, the literature on which the architect worked, and the direct or indirect models.

On the one hand, this study is based on a large amount of archival material, the architect's diaries, for which it has been necessary to understand the rhetoric of the period. Everything was written down in eloquence, because the understanding of education at the time and the way it was communicated was based on philosophical, pedagogical, artistic ideas. In this context, source criticism has been important in working through the approaches of the years of the building of the Taru University, but also later, 20th century approaches.

The first chapter concentrated on the history of the architecture of the university as a distinct building type, and sought to explain where and which types of universities evolved. It also focuses on the development of the university in Germany and the creation of the university in Russia. The arrival of the English park in continental Europe is a prerequisite for the emergence of a new university phenomenon – the university in the park – which is why this chapter has also explained the spread of the English park in Germany, the idea of which reached the Baltic countries through the manorial culture and the first university lecturers. In order to understand Tartu at the end of the 18th century and the beginning of the 19th century, a brief look at the reconstruction of Tartu after the fire of 1775 is included. The final section of the first chapter marked the efforts to open the university in the 18th century, the accelerating factors of these efforts at the end of that century, and the opening process at the beginning of the 19th century.

The second chapter opened with a biography of the architect Johann Wilhelm Krause and sought to identify what might have been on his reading desk and thus influenced his work. Krause's biography has been discussed by several scholars, but the choice of information presented has been selective. The author of the present work wished to provide a more comprehensive treatment than had previously been possible, covering the whole of the architect's life, with particular attention to the years of study, travel and work as a private teacher. In previous treatments, marking out both places and people has been fragmented, but in this thesis those are now placed in historical chronological order, in an attempt to be as precise as possible about the places, people and works that Krause notes in his diaries.

The second chapter also provided an overview of the architectural literature on Krause's desk. This is based on Krause's diaries, borrowing slips from the

Tartu period, literature commissioned for the Architectural Cabinet, and works mentioned in archival sources during the building design process. The present study thus sought to reconstruct the reading desk of Krause as an architect, and to assess the influence of these works both in the wider European architectural tradition and more specifically in the development of the University of Tartu's buildings. Although Krause's borrowing records are missing, and unfortunately we do not have a precise list of his personal library, this thesis is still the most comprehensive survey of the architect's inspirers to date.

The third chapter was based, on the one hand, on the overview of the buildings' architectural character and architectural models given in Krause's catalogues 3, 4 and 5. On the other hand, it has been refined to include possible models, the history of the development of the building type and a detailed chronological description of the evolution of the building process. For each of the buildings, a detailed description is given of the design material, the evolution of the building over time and the changes requested by the University Council and introduced by the architect.

The fourth chapter provided comparative material on the building history of the three universities which are closest concerning time, space and ideas. The University of Göttingen in Germany, the building of which started earlier, but finished later, was chosen as a comparison. As two German-speaking universities, Tartu and Göttingen are linked by cultural ties and there was also communication between them concerning building plans (of the observatory). In addition to that, we can see a number of similar solutions in the use and renovation of old buildings. Another parallel is the University of Virginia in Charlottesville, USA, which, although slightly newer in terms of the construction of its buildings, is located in the periphery and designed in the countryside, like University of Tartu. Thomas Jefferson, the founder of the University of Virginia, was influenced by European architectural approaches and Enlightenment ideas, and made several trips to England, which is why he considered it important to design into nature. A third example is the development of the University of Helsinki – this is also a university that is somewhat newer than University of Tartu but also belonged in the Russian Tsarist Empire and was geographically closest to Tartu.

The present thesis dealt with the development of the University of Tartu ensemble of buildings in the architectural and conceptual context of early 19th century Europe. It analysed the role of Johann Wilhelm Krause (1757–1828) as the architect of the university and explored how the university buildings expressed Enlightenment aesthetics, philosophy and practical innovations. The work placed the University of Tartu ensemble in the wider tradition of European university architecture, while analysing its uniqueness and its relevance to the demands of its time.

The university landscape in the early 19th century did not have a definite model of how to build a university. Over the centuries, the university had broken out from the monastery walls, and in the 18th century it had become more connected to the urban landscape. However, a new phenomenon was emerging in Tartu, where the English park, Enlightenment ideas and a Rousseauian return to

nature gave birth to the university in the park. In the case of Tartu, this kind of planning resulted, on the one hand, from the university's designated site on Toome Hill; on the other hand, it was implemented by the people who had important links with the landscape park that had established itself in German culture, and to which further weight was added by the idea of the landscape park plan of post-French-Revolution Europe as a kind of epitome of freedom.

The reopened University of Tartu was a German-language university in imperial Russia, the architectural development of which was not led directly from St Petersburg, but the synergy of the spirit of the place (*genius loci*) and of the professors and architects involved in its reopening was concentrated in the creation of this ensemble of buildings. The University of Tartu was built to be as modern as possible, with all the research institutions having their own specific requirements. In this way, in the construction of the ensemble of university buildings, we can see a tradition that had been established in European universities since the Renaissance, when the anatomical theatre was developed as a building type in its own right, the botanical garden became an important part of the universities, and the facilities for astronomical observation became important. As building types, these facilities matured over the centuries, and in the case of Tartu it can be said that modern solutions were chosen to suit the needs of modern research institutions. However, the various buildings in Tartu are distinct from the 'palace' type of university buildings that prevailed for a long time in Italian and German universities in which there were the attempts to perform all functions under one roof.

Tartu is characterised by the location of the university in the urban space, i.e. on the plot of land of the old St Mary's Church in the city centre, and on the Toome Hill, formerly used as the city's fortification, which the state was able to donate to the university after Tartu was removed from the list of fortification cities. This gave the university a central place in the re-emerging city centre. At the same time, the ancient Toome Hill plot, with its size and terrain, allowed buildings to be designed into the landscape to blend in with nature. In the European tradition, universities had not yet been moved away from the city at that time, and had to be integrated into the urban space by rebuilding or making use of individual empty plots. Tartu is therefore more in line with the American tradition of the early 19th century, where the university was moved away from the city into the countryside, in order to blend well with the landscape and create a natural environment around the buildings. This is also an important theme in the landscaping of Toome Hill in Tartu but was not the case with the temporally and spatially close universities of Göttingen and Helsinki.

Types of academic buildings with specific research requirements tended to emerge more in pursuance of the European tradition. For example, a circular anatomical theatre in the form of a Padua-type amphitheatre was built in Tartu after the reopening; a modern hospital with a central corridor to prevent the spread of disease was built; and attention was paid to both air purification and colour theory to help the sick heal faster. The observatory, as the building with the most technical needs, was also built on the basis of earlier models, which, although

rudimentary, were also on the table in Tartu. Above all, the observatory had to accommodate the necessary observational instruments, and so a later rebuilding of the dome was necessary to accommodate the most modern observational equipment of the time, the Frauenhofer refractor.

An innovative feature was the installation of the library in the apse of the ruins of the old cathedral. The innovativeness of this idea must surely be acknowledged in the context of the designs for the reconstruction of the whole of the ruins of the church, which Krause drew up as an architect over many decades. The plans, with the university church in the central part, the observatory in the towers or, later, a smaller university church in the central part, a room for displaying scientific collections and offices in the tower, and a basement giving the whole building the function of an innovative scientific temple, were a remarkable solution. Although in the end the construction was limited to the restoration of the apse as a library, it is noteworthy that at that time several disused sacred buildings were also given a new function in the form of a library, for example in Leiden, Copenhagen, Turku, but also in Göttingen, where the old rooms of the Pauline monastery were adapted as a library.

The preservation of the Gothic character of the library building, which was reflected in all the minutes of the university council, was a hallmark of the era. In the German cultural area, it was a time of restoration of the old cathedrals, with which many university professors were more and less involved. The emphasis placed on the importance of the Gothic as a German own art of building, from Goethe's essay of the same name onwards, gave the Gothic weight. At the same time, the restoration of the cathedral church in Tartu is probably the first Gothic solution in the Baltic States in the early 19th century, truly a thinking in the spirit of heritage protection, as even twenty years later, G.F.W. Geist was still doing something quite the opposite in the Tartu St. John's church.

Johann Wilhelm Krause was a creative genius, whose wide range of experience was complemented by extensive knowledge of Livonian history. His memory of history and his thinking in terms of heritage protection, which is linked precisely to the Baltic Enlightenment and Romanticism, to the study and appreciation of the historical sites here, made Krause an architect with a delicate hand and a sensitive eye. On the one hand, he implemented the architectural policy of the metropolises, drawing on the ideas of Romanticism in Germany, where cathedrals were being restored, but on the other hand, Krause's work is already characterised by a rather pure classicism, which, in addition to paper architecture, he explored on his trip to St Petersburg.

The buildings that were erected after the re-opening of the University of Tartu are predominantly classicist in their general appearance, and this is easy to understand in the case of the simpler buildings such as the Economist's House, the Manege, the Observatory, but it is most clearly distinguishable in the case of the main building of the University of Tartu. While the Tartu of 1775, after the fire, was still built in a rather baroque classicism, which is perhaps best seen in the festoons of Tartu Town Hall and the braid-styled facades of several buildings on the Town Hall Square, the main building of the University of Tartu was

something completely new. It is difficult, however, to call Krause a pure classicist in architecture, for the author of this paper considers Krause to be a typical autodidact of his time, with extensive experience in paper architecture and an open mind.

While in the case of the restoration of the ruins of the cathedral, he is realising themes that are equally relevant in German-speaking culture, in the case of the main building he is taking classical models as his starting point. It is difficult to see pure styles in border regions, and in the wider world of architecture it is clear that architecture is more than one style at a time. However, when designing the main building of the University of Tartu, Krause has matured as an architect, and in comparison with his designs in Livonian manors, the pillared porticos etc., also mentioned in the biography section – when arriving in Tartu, Krause no longer designs pilasters or modest porticos close to the wall, but creates the first pillared building in Tartu, where the pillars are finally detached from the wall and stand in a grand manner on their own.

Krause's idea of integrating the Toome Hill landscape and Tartu's historic urban space was unique and innovative for its time. The University in the Park, an ensemble designed by Krause, responds to the strict proportions of classicist architecture, on the one hand, but also to the romantic aesthetics of English landscaping on the other.

In previous treatments of the university, Krause's biography had been presented in a rather selective way, so I worked through Krause's diaries in their entirety to present a comprehensive and linear biography. From the diaries I also derived a part of Krause's reading desk, which provides direct links to the construction history of the university buildings. Krause's biography is characterised by an extraordinary dedication to architecture, education and the Enlightenment ideals, while exemplifying the versatility of an European architect of his time. Krause was born in Dittmannsdorf, Saxony, and educated at the Gymnasium in Zittau, where he was first exposed to architectural theory and art. His art education in his youth, complemented by lessons in drawing and geometry, laid the foundations for Krause's later architectural thinking and work.

Krause's life was characterised by frequently moving places and having contact with different cultures and architectural traditions. After his youth in Zittau, he started studying in the University of Leipzig, during which he also worked briefly as a painter and architect's assistant. This period gave him the opportunity to immerse himself in classicist architecture and to familiarise himself with the ideas of Vitruvius, Palladio and Blondel. The Leipzig years were followed by a period of military service, during which Krause developed his drawing skills both as an army cartographer and in his spare time sketching and giving drawing lessons.

Johann Wilhelm Krause's years as a private teacher in Livonia were an important period in his life, influencing his architectural knowledge and creative development. Krause arrived in Livonia in the 1780s, when he began working as a private teacher for local noble families. During his period as a teacher, he acquired a deep understanding of local culture, architecture and landscape design.

In addition to teaching, Krause was intensively involved in drawing and planning, creating a number of architectural designs, including designs for garden pavilions and some park designs. While working at Zeltin Manor, he copied the works of landscape architect Christian Hirschfeld, drawing inspiration from English park design ideas. These drawings and experiences prepared him for his later work in the creation of the University of Tartu ensemble. Krause's years in Livonia proved to be decisive in the development of his creative career, offering on the one hand the opportunity to develop both as an artist and a draughtsman, and secondly a practical approach to architecture.

Notable in Krause's biography is his autodidactic approach to architectural education. Although he did not receive a formal architectural education, he compensated for this with extensive independent study and extensive research of the literature. Krause's passion for knowledge was also reflected in his work as the head of the Architectural Cabinet of the University of Tartu, where he shared his knowledge and experience with younger generations.

An important turning point in Krause's life came in 1803, when he was appointed the architect of the University of Tartu. Creating the ensemble of university buildings was the greatest challenge of his career. Krause's work in Tartu was characterised by classicist harmony, functionality and sensitivity to the local environment. The last years of Krause's life were devoted to completing the buildings of the University of Tartu and strengthening the local architectural heritage. Although his work received both praise and criticism during his lifetime, his contribution to the spread of classicism in the Baltics is inestimable. Johann Wilhelm Krause remains one of the most important architects of the Enlightenment, whose work expresses a harmonious blend of Enlightenment ideals and practical needs.

The content of Johann Wilhelm Krause's reading desk reflected the intellectual trends and architectural preferences of his time. Krause's immersion in architectural literature was an integral part of his work, as he lacked formal architectural training. He had at his fingertips the works of several classics, such as Vitruvius, Vignola and Palladio, who emphasised the importance of proportion and harmony. Krause drew in particular on Vitruvius's doctrine of order and Vignola's doctrine of modularity, which gave him the technical tools to create classicist architecture. Krause's passion for architectural knowledge was also reflected in his making of many copies and drawings, which consolidated the ideas he had acquired, and helped him to apply them to his projects.

In addition to classical texts, Krause drew on the ideas of his contemporary architectural theorists, such as Jacques-François Blondel and Francesco Milizia, who emphasised the functional and context-sensitive nature of buildings. Enlightenment horticultural theories, particularly the work of Christian Hirschfeld and Johann Gottfried Grohmann, were also important influences on Krause's understanding of the harmony between landscape and architecture. These intellectual sources enabled Krause to combine aesthetics, practicality and philosophy, creating a suite of buildings at the University of Tartu that was at once classical and innovative. The versatility of Krause's reading desk gave him the

ability to realise Enlightenment ideals in both buildings and landscapes, leaving a lasting mark on the architectural history of both Tartu and Northern Europe.

His library included translations of the great works of classical architecture, contemporary manuals and Enlightenment architectural literature, but it was not without fiction and history, which helped to shape his broader cultural and philosophical outlook. The works of Goethe and Schiller influenced his romantic sensibility and his creative imagination, which was particularly reflected in his landscapes. Historical literature, including works on the ancient world and the Renaissance, provided Krause with inspiration for the integration of architectural forms and historical symbolism into his work. These texts enabled him to approach architecture not only as a technical task, but also as a means of cultural and historical continuity.

This thesis details aspects of Krause's biography that have been less explored to date, including his years of travel, personal contacts and the influence of his earlier work. In addition, his borrower's slips and diaries have been analysed to reconstruct his intellectual world and to identify direct links with the design of the University of Tartu buildings. Such an in-depth exploration will help to understand Krause's creative development and the specificity of the University of Tartu ensemble in the context of European architecture.

This thesis presented an analysis of the designs and building history of all known planned buildings, which were born from Krause's architect's pen. The designs of the buildings which, unfortunately, for various reasons were not built, were also examined. Of the University's surviving buildings, the most important are the main building, the Anatomical Theatre, the Observatory and the Library planned into the aspe of the cathedral, which is today used by the University History Museum.

The main building is the symbolic focal point of the University of Tartu and its architectural design reflects the classicist approach of Johann Wilhelm Krause. Its symmetrical and regular façade follows the architectural principles of Vitruvius and Palladio, emphasising harmony of proportions and aesthetic balance. The triangular frontispiece and the colonnade give the building monumental dignity, underlining the university's status as a temple of science and education. The classicist columns and the simple but generous decoration used in the interior of the assembly hall of the main building, modelled on Vignola's teachings of order, symbolised the sublimity of the Enlightenment education and knowledge.

The design of the main building, which Krause developed in collaboration with the client, the university professors, will have a lasting influence on the main buildings of other universities. Thus the pillared house was built in Helsinki and later in Göttingen, but the influence will extend far beyond.

The building of the University of Tartu Library in the ruins of the cathedral was a controversial but symbolic step. Krause's task was to preserve the historic dignity of the cathedral, while adding new architectural elements that would make the building suitable for a modern centre of research and knowledge. He integrated classicist elements into the ruins, particularly in the interior, creating a building that combined medieval historical heritage with the Enlightenment

scientific ideals. Although it is difficult to identify a direct example, it is linked to the beginning of putting sacral places to use as universities, and in the interior more specifically, to the new interior of homely St Nicholas' Church which Krause saw in Leipzig.

The Tartu Observatory was a thoroughly modern structure in the scientific world of its time, and in its architecture Krause emphasised both functionality and aesthetic integrity, creating a building that blended into the Toome Hill landscape. The Observatory was obviously a technical building, the clear example of which is the Gotha Observatory. The Anatomical Theatre was also a building specifically designed for medical research, where functionality was the priority. Krause designed the anatomical theatre to meet the needs of science, but he also added classicist architectural elements to the pavilion-shaped building in the park, giving it an elegant appearance. While the Anatomical Theatre, with its circular ground plan, was a common feature of university architecture, Krause's solution as a park pavilion is unique.

A new phenomenon is being born in Tartu, where university buildings are planned in and connected to nature. An important starting point is the English park and the idea of free plan as the epitome of freedom. Under the direction of Johann Wilhelm Krause, Toome Hill became not only part of the university complex, but also a masterpiece of integrated landscape design. Krause attached great importance to preserving the natural appearance of Toome Hill. Krause's park was characterised by paths that organically followed the terrain of the hill. The paths connected the various buildings in the ensemble, allowing both practical movement and peaceful strolling. The bridges, which were both practical and aesthetic, were designed in accordance with the principles of classicist architecture, emphasising visual harmony and proportions, and became a distinctive feature of the park, a gateway to the park. The landscape thus created was not merely beautiful, but symbolised the Enlightenment ideals of the university – the harmony of science, nature and art.

At the beginning of the 19th century, Toome Hill became not only the focal point of the university landscape, but also part of the social and cultural life of Tartu. The aesthetic and functional space created by the park helped to strengthen the symbolic link between the university and the city. Its influence has been preserved to this day, making it one of the most beloved places in Tartu, linking history and modern urban space.

The ensemble of buildings at the University of Tartu has clear parallels with the designs of three other Enlightenment universities: the University of Virginia in the United States, the University of Göttingen in Germany and the University of Helsinki in Finland. In terms of differences and similarities, planning them all was guided by the Enlightenment philosophy of education that emphasised the importance of the access to knowledge, functional spatial planning and aesthetic harmony.

The University of Virginia was conceived by Thomas Jefferson, who created the concept of the 'academic village', where educational institutions are concentrated in a natural and social whole. The main similarity between the univer-

sities of Tartu and Virginia lies in the idea of the “university in the park”, where architecture and nature are harmoniously combined.

The University of Göttingen was one of the prominent research centres in Europe during the period around the reopening of Tartu, and its spatial planning provided a direct model for Tartu. In Göttingen, there was a system of research and teaching buildings scattered throughout the urban environment, with each building’s function determining its architectural character. In Tartu, like Göttingen, the emphasis was on the practicality and simplicity of the buildings, linking them into an ensemble through the landscape. Krause linked the buildings on Toome Hill to landscape elements, following the idea of the spatial whole familiar from Göttingen.

The University of Helsinki, whose main building was designed by Carl Ludvig Engel, shares both temporal and geographical proximity with the University of Tartu. Both ensembles represent classicist architecture, emphasising symmetry, proportion and monumental aesthetics. In Helsinki, as in Tartu, university buildings were created as a part of urban planning developments, aimed at raising the status of cities as centres of research and education. Engel and Krause drew inspiration from similar architectural sources, but the design of the University of Helsinki is dominated by a more austere classicism, while in Tartu the emphasis is more on the harmony of landscape and architecture.

The Universities of Virginia, Göttingen and Helsinki share with the University of Tartu a field of ideas centred on Enlightenment principles: valuing science and education, integrating nature and architecture, and classicist harmony. The specificity of Tartu lies in its more integrated planning, which combines international influences with the local context, creating a unique university ensemble.

Looking at the relationship between tradition and innovation in the ensemble of buildings of the University of Tartu, we see that under the direction of Johann Wilhelm Krause, it is a unique architectural and cultural monument that reflects the harmonious unity of Enlightenment ideals in architecture, nature and science. This thesis showed how classicist principles and international architectural influences were adapted to the Baltic context, thus giving Tartu and the University of Tartu a long-term symbolic and functional value. The thesis also reveals that Krause’s work was not only a technical achievement, but also a philosophical and aesthetic statement, the influence of which can be seen in both the historical and the contemporary cityscape of Tartu. The ensemble of the University of Tartu will hopefully remain an enduring dialogue between past and present, cementing its place in both regional and global architectural history.

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Anu Ormisson- Lahe
Sünniaeg: 3. detsember 1984
Kontakt: anu.ormisson-lahe@ut.ee
Töökoht: Tartu Ülikool, Ajaloo ja arheoloogia instituut,
kunstiajaloo osakond, nooremlektor

Haridus:

2010–k.a. Tartu Ülikool, doktoriõpe, ajalugu
2007–2010 Tartu Ülikool, MA ajalugu *cum laude*
2003–2004 Tartu Ülikool, BA usuteadus
2000–2003 Hugo Treffneri Gümnaasium

Teadustegevus

Peamised uurimisvaldkonnad: arhitektuuri- ja maastikuarhitektuuri ajalugu;
Tartu Ülikooli arhitektuuriajalugu.

Dissertatsiooniga seotud teaduspublikatsioonid:

1. Ormisson-Lahe, Anu (2023). AN UNFULFILLED DREAM. *Baltic Journal of Art History*, 25, 163–184. DOI: 10.12697/BJAH.2023.25.07.
2. Ormisson- Lahe, Anu (2020). University of Tartu, Ensemble of university buildings from the Enlightenment era. In: Marco Pretelli, Rosa Tamborrino, Ines Tolic (Ed.). *La città globale. La condizione urbana come fenomeno pervasivo / The Global City. The urban condition as a pervasive phenomenon*. (514–524). *La città globale. La condizione urbana come fenomeno pervasivo / The Global City. The urban condition as a pervasive phenomenon*, Bologna 2019. Torino: AISU.
3. Ormisson-Lahe, Anu; Tiideberg, Kristiina (2019). Carl Julius Senff (1804–1832) als Architekt und Grafiker. *Ergänzungen zur Baugeschichte der Universität zu Tartu (Dorpat)*. *Baltic Journal of Art History*, 18, 231–248. DOI: 10.12697/BJAH.2019.18.07.
4. Maiste, Juhan; Ormisson-Lahe, Anu (2018). Toomkirik valgustusajastu valgusel. Varemestest kerkib raamatukogu. Raisma, Mariann; Andreson, Krista (Toim.). *Tartu toomkiriku kaheksa sajandit*. Katedraal. Raamatukogu. Muuseum. 150- 185. Tallinna Raamatutrükikoda.
5. Maiste, Juhan; Ormisson-Lahe, Anu; Raisma, Mariann (2017). Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Tartu ülikooli ansambel valgustusajastul. *The University of Tartu Ensemble in the Age of Enlightenment*. Tartu: Tartu Ülikool.
6. Maiste, Juhan; Ormisson-Lahe, Anu; Kriisa, Annegret; Tohvri, Epi; Teemus, Moonika; Leppik, Lea (2016). Johann Wilhelm Krause. Ülikool Emajõe Ateenas. Tartu Ülikool; EKSA.

7. Ormisson-Lahe, A. (2011). Farbe im Interieur der ersten Gebäude der Universität Tartu (Dorpat). *Baltic Journal of Art History*, 373–386.
8. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe, Anu Lepp (Toim.) (2011), Toomemäe park. Johann Wilhelm Krause, 1757–1828, Linnahitajana Tartus, Kataloog 3. (334–366). Tartu: Tartu University.
9. Juhan Maiste, Anu Ormisson-Lahe, Anu Lepp (Toim.) (2011), Kliinik, Johann Wilhelm Krause, 1757–1828, Linnahitajana Tartus, Kataloog 3. (281–309). Tartu: Tartu University.
10. Ormisson, A. (2009). Ülikool pargis. Külvik, M.; Maiste, J. (Toim.). Park on paradiis looduses ja kunstis. (74–81). Tartu: Eesti Maaülikool.

CURRICULUM VITAE

Name: Anu Ormisson-Lahe
Date of Birth: December 3, 1984
Contact: anu.ormisson-lahe@ut.ee
Employment: University of Tartu, Institute of History and Archeology,
Department of Art History

Education:

2010– University of Tartu, doctoral studies
2007–2010 University of Tartu, MA, history, *cum laude*
2004–2007 University of Tartu, BA, theology
2000–2003 Hugo Treffner Gymnasium

Scientific work

Main interests of research: History of architecture and landscape architecture, Architectural history of the University of Tartu.

Publications connected with the thesis:

1. Ormisson-Lahe, Anu (2023). AN UNFULFILLED DREAM. *Baltic Journal of Art History*, 25, 163–184. DOI: 10.12697/BJAH.2023.25.07.
2. Ormisson- Lahe, Anu (2020). University of Tartu, Ensemble of university buildings from the Enlightenment era. In: Marco Pretelli, Rosa Tamborrino, Ines Tolic (Ed.). *La città globale. La condizione urbana come fenomeno pervasivo / The Global City. The urban condition as a pervasive phenomenon.* (514–524). *La città globale. La condizione urbana come fenomeno pervasivo / The Global City. The urban condition as a pervasive phenomenon*, Bologna 2019. Torino: AISU.
3. Ormisson-Lahe, Anu; Tiideberg, Kristiina (2019). Carl Julius Senff (1804–1832) als Architekt und Grafiker. *Ergänzungen zur Baugeschichte der Universität zu Tartu (Dorpat)*. *Baltic Journal of Art History*, 18, 231–248. DOI: 10.12697/BJAH.2019.18.07.
4. Maiste, Juhan; Ormisson-Lahe, Anu (2018). Toomkirik valgustusajastu valgusel. Varemestest kerkib raamatukogu. Raisma, Mariann; Andreson, Krista (Toim.). *Tartu toomkiriku kaheksa sajandit. Katedraal. Raamatukogu. Muuseum.* (150- 185) Tallinna Raamatutrükikoda.
5. Maiste, Juhan; Ormisson-Lahe, Anu; Raisma, Mariann (2017). Johann Wilhelm Krause 1757–1828. Tartu ülikooli ansambel valgustusajastul. *The University of Tartu Ensemble in the Age of Enlightenment*. Tartu: Tartu Ülikool.
6. Maiste, Juhan; Ormisson-Lahe, Anu; Kriisa, Annegret; Tohvri, Epi; Teemus, Moonika; Leppik, Lea (2016). Johann Wilhelm Krause. *Ülikool Emajõe Ateenas*. Tartu Ülikool; EKSA.

7. Ormisson-Lahe, A. (2011). Farbe im Interieur der ersten Gebäude der Universität Tartu (Dorpat). *Baltic Journal of Art History*, 373–386.
8. Juhan Maiste, Anu Ormisson- Lahe, Anu Lepp (Toim.) (2011), Toomemäe park. Johann Wilhelm Krause, 1757–1828, Linnahitajana Tartus, Kataloog 3. (334–366). Tartu: Tartu University.
9. Juhan Maiste, Anu Ormisson- Lahe, Anu Lepp (Toim.) (2011), Kliinik, Johann Wilhelm Krause, 1757–1828, Linnahitajana Tartus, Kataloog 3. (281–309). Tartu: Tartu University.
10. Ormisson, A. (2009). Ülikool pargis. Külvik, M.; Maiste, J. (Toim.). Park on paradiis looduses ja kunstis. (74–81). Tartu: Eesti Maaülikool.

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1991.
2. **Jüri Linnus.** Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandini. Tartu, 1991.
3. **Vahur Made.** Eesti ja rahvasteliit. Tartu, 1999.
4. **Martin Hallik.** Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaar-orientalistikas (1802–1940). Tartu, 2001.
5. **Anti Selart.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, 2002.
6. **Aldur Vunk.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatuüpidest. Tartu, 2003.
7. **Andres Andresen.** Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele. Tartu, 2004.
8. **Katri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, 2004.
9. **Aigi Rahi-Tamm.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, 2004.
10. **Anu Raudsepp.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu, 2005.
11. **Lea Leppik.** Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu, 2006.
12. **Karin Hiiemaa.** Aafrika retseptsioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu, 2006.
13. **Людмила Дубьева.** Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. Тарту, 2006.
14. **Sirje Tamul.** Eraalgatuslikest stipendiumidest Tartu Ülikoolis 1802–1918. Tartu, 2007.
15. **Marten Seppel.** Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu, 2008.
16. **Mati Kröönström.** Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Tartu, 2008.
17. **Märt Läänemets.** *Gaḍāavyūha-sūtra* kui ajalooallikas. Tartu, 2009.
18. **Epi Tohvri.** Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. Tartu, 2009.
19. **Indrek Paavle.** Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950. Tartu, 2009.
20. **Aivar Põldvee.** Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. Tartu, 2010.

21. **Vladimir Sazonov.** Die Königstitel und -epitheta in Assyrien, im Hethiterreich und in Nordsyrien (*Ugarit, Emar, Karkemiš*) in der mittellassyrischen Zeit: Strukturelle Gemeinsamkeiten, Unterschiede und gegenseitige Beeinflussung. Tartu, 2010.
22. **Andres Seene.** Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940. Tartu, 2011.
23. **Piret Õunapuu.** Eesti rahva muuseumi loomine ja väljakujunemine. Tartu, 2011.
24. **Ilmar Rootsi.** Hunt ja inimene: suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni. Tartu, 2011, 282 lk.
25. **Kaja Kumer-Haukanõmm.** Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel. Tartu, 2012, 202 lk.
26. **Meelis Maripuu.** Omavalitsuseta omavalitsused Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. Tartu, 2012, 332 lk.
27. **Kaarel Vanamõlder.** Kommunikatsiooniväli Rootsi Läänemere-provintsid 17. sajandi lõpul – Revalsche Post-Zeitung varauusaegse informatsioonikandjana. Tartu, 2012, 221 lk.
28. **Laine Randjärv.** Loovisiksuse roll Eesti laulupeoliikumises aastatel 1940–1980. Tuudur Vettiku ja Roland Laasmäe epistolaarse pärandi põhjal. Tartu, 2013, 305 lk.
29. **Meelis Saueauk.** Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953. Tartu, 2013, 355 lk.
30. **Ivo Juurvee.** Riigisaladuse kaitse Eesti Vabariigis 1918–1940. Tartu, 2013, 282 lk.
31. **Mari Nõmmela.** Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Voldemar Vaga kunstiajalookirjutuses 20. sajandi II poolel. Tartu, 2013, 213 lk.
32. **Kristi Kukk.** Väikerahvuste ajalookäsitluste genees ja narratiivid: Eesti võrdluses teiste Põhjala ja Baltikumi mittedominantsete rahvustega 19. sajandist kuni Teise maailmasõjani. Tartu, 2013, 180 lk.
33. **Helen Rohtmets-Aasa.** Eesti Vabariigi sisserändepoliitika aastatel 1920–1923. Tartu, 2014, 166 lk.
34. **Olev Liivik.** Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng ja kaadrid 1940–1953. Tartu, 2014, 349 lk.
35. **Reigo Lokk.** Sepistades natsiooni: taasiseseisvunud Eesti etnoliitilised konfliktid. Tartu, 2015, 465 lk.
36. **Tõnis Tatar.** Kolmas tee Eesti NSV kunstis: avangardi ja võimumeelsuse vahel. Tartu, 2015, 295 lk.
37. **Madis Maasing.** The Role of the Bishops in the Livonian Political System (in the First Half of the 16th Century). Tartu, 2016, 318 p.
38. **Liisi Esse.** Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus. Tartu, 2016, 210 lk.
39. **Tarvo Kärberg.** Digital Preservation of Knowledge – a theoretical-practical research at the National Archives of Estonia. Tartu, 2016, 183 p.

40. **Algo Rämmer.** Haritlased ja Balti kultuurikoostöö 1920.–1930. aastatel. Tartu, 2016, 203 lk.
41. **Kristjan Luts.** Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991. Tartu, 2017, 246 lk.
42. **Mihkel Mäesalu.** Liivimaa ja Püha Rooma keisririik 1199–1486. Tartu, 2017, 363 lk.
43. **Karl Stern.** Mittetariifsete kaubandusmeetmete rakendamine 1930. aastatel Eesti Vabariigi näitel. Tartu, 2017, 182 lk.
44. **Janet Laidla.** Ajalookirjutust mõjutanud tegurid varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. Tartu, 2017, 311 lk.
45. **Mari-Leen Tammela.** Isikulooline perspektiiv Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloos 1920–1940. Tartu, 2017, 417 lk.
46. **Kadi Polli.** Valgustuskunst. Balti kunstiharrastusest ja joonistuspraktikatest 18. ja 19. sajandi vahetusel. Tartu, 2019, 369 lk.
47. **Hannes Vinnal.** Turusidemed. Kaubandus, kommunikatsioon ja lõimumine Lääne- ja Põhjamere regioonis, c. 1730–1830. Tartu, 2019, 190 lk.
48. **Holger Rajavee.** Moodsa kunstnik-geeniuse idee süünd ja kujunemine Prantsuse ja Briti traditsioonide põhjal 17.–18. sajandil ning selle refleksioonid 20. sajandil. Tartu, 2019, 164 lk.
49. **Feliks Gornischeff.** Venemaa suhted Preisimaaga Napoleoni sõdade ajal baltisaksa päritolu diplomaatide tegevuse näitel aastatel 1806–1812. Tartu, 2020, 225 lk.
50. **Kerttu Palginõmm.** Pracht und Luxus zwischen Brügge und Reval: das Retabel des Marienaltars der Bruderschaft der Revaler Schwarzenhäupter des Meisters der Legende der Hl. Lucia. Tartu, 2020, 304 s.
51. **Ago Raudsepp.** Pääsemine ja häving Demokraatia mõju Soome ja Eesti julgeolekule aastatel 1918–1948. Tartu, 2020, 552 lk.
52. **Indrek Schwede.** Jalgpalli positsioonist Eestis ja selle marginaliseerumise põhjustest Nõukogude anneksiooni perioodil. Tartu, 2021, 212 lk.
53. **Triin Tark.** Rahvuskuuluvuse tähendus riigi ja üksikisiku perspektiivist Eestist Saksamaale 1941. aastal ümberasunute elulooliste andmete põhjal. Tartu, 2021, 285 lk.
54. **Lea Kõiv.** Kirikukorraldus ja vaimulik elu rootsiaegses Tallinnas. Tartu, 2021, 282 lk.
55. **Ilmar Tammisto.** Aadel ja riigivõim Liivimaal 1634–1680. Tartu, 2023, 368 lk.
56. **Viktors Dāboliņš.** The Rise of the Riga Schillings (1582–1621). Tartu, 2023, 313 p.
57. **Margo Roasto.** Maaküsimus, rahvuslikud vastuolud ja poliitiliste ideoloogiate retseptsioon: ühiskondlik mõte Eesti alal 1905–1916. Tartu, 2023, 368 lk.
58. **Lauri Kann.** Inimohvritega revolutsioonisündmused Eesti linnades 1905. aastal. Tartu, 2023, 215 lk.
59. **Peeter Kenkmann.** Autoritaarrežiimi areng Eestis aastatel 1934–1940: põhi-seaduse ja kaitseseisukorra roll. Tartu, 2024, 203 lk.

60. **Toivo Kikkas.** Eesti sõjameeste motivatsioon rahvaväes ja Punaarmee Eesti rahvuslikes väeosades 1918–1920. Tartu, 2024, 256 lk.
61. **Sten-Erik Tammemäe.** Teadussild üle Soome lahe. Eesti-Soome teadussuhted 1918–1940. Tartu, 2025, 256 lk.
62. **Kadi Käär-Peterson.** Garlieb Merkel's Political Thought: A Baltic Perspective on Enlightenment. Tartu, 2025, 267 p.
63. **Elmar Gams.** Eesti, Läti ja Leedu NSV-st väljasaadetute vabastamiskord 1945.–1989. a. Tartu, 2025, 154 lk.